

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
T Ü R K T A R İ H K U R U M U

ISSN 0041 - 4255

BELLE TEN

DÖRT AYDA BİR ÇIKAR

Cilt : LXI

Sa. 231

Ağustos 1997

TÜRK TARİH KURUMU BASIMEVİ—ANKARA

1 9 9 7

Sahibi ve Yazı İşleri Müdürü
Türk Tarih Kurumu Adına
PROF. DR. YUSUF HALAÇOĞLU

İ Ç İ N D E K İ L E R

Makaleler, İncelemeler:

Sayfa

ÇEÇEN, SALİH : Kaniş Kārum'unun Diğer Kārum ve Wabartumlar'a "Kū.an" (amutum) İle İlgili Önemli Talimatları	219
ÖZTAN, ALİYE : Acemhöyük Gümüş Hazinesi (1 plan, 16 levha, 10 çizim ile birlikte)....	233
DURMUŞ, İLHAMİ : Anadolu'da Kimmerler ve İskitler	273
ÖDEN, ZERRİN GÜNAL : Türkiye Selçuklu Sultanı II. Gıyaseddin Mesud Hakkında Bazı Görüşler	287
DOSAY, MELEK : Takiyüddin'in Cebir Risalesi (11 belge ile birlikte)	301
KÜÇÜKCAN, TALİP : Some Reflections on the Wahhâbiya and the Sanûsiya Movements	321
SAYDAM, ABDULLAH : Osmanlıların Siyasî İlticalara Bakışı Ya da 1849 Macar-Leh Mültecileri Meselesi	339
SONYEL, SALÂHİ R. : Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Dönemi ve Türkiye'yi Bölme Çabaları (1908-1918)	387

Kitap Tanıtma:

İLHAN, M. MEHDİ : M u h a m m a d M . A l - A r n a v u t : M u ' t i y a t ' a n D i m a ş k v e B i l a d i ' ş - Ş a m e l - C e n u b i y e f i N i h a y e t i e l - K a r n i ' s - S a d i s ' A ş e r.....	429
DEVLET, NADİR : M o s h e G a m m e r : M u s l i m R e s i s t a n c e t o t h e T s a r (S h a m i l a n d t h e C o n q u e s t o f C h e c h n i a a n d D a g h e s t a n)	439
1996 Yılı'nın İkinci Yarısında Kütüphanemize Gelen Kitap ve Dergiler	443

BELLETEN

ISSN 0041-4255

BELLETEN

Cilt: LXI

Ağustos 1997

Sayı: 231

KANIŞ KĀRUM'UNUN DİĞER KĀRUM VE
WABARTUMLAR'A "KÛ.AN" (*amutum*) İLE İLGİLİ ÖNEMLİ
TALİMATLARI

SALİH ÇEÇEN

Anadolu'nun yazılı tarihe girmesini sağlayan, Asur Ticaret Kolonileri Devri adı ile anılan, yaklaşık 200 yıllık sürede, Asurlu tüccarlar ile Anadolu iktidarlar arasında ticaretin düzenli yapılması, hukuk ve güvenliğin sağlanması, sarayın bazı ticari malzemeleri ilk satın alma hakkına sahip olduğu ve kârumların kanûnî haklarının saklı tutulup korunmalarını temin hususunda anlaşmalar yapıldığı bilinmektedir¹. Bu anlaşma şartlarından birisi de, yukarıda bahsettiğim gibi yerli sarayların bazı özel mallar üzerinde ticari tekele sahip olduğu ve tüccarların bu tür malların ticaretini yapamayacağı hakkında olandır. Adı geçen ticari mallar "*amutum*, *ası"um*, *ḥusārum* ve *birtum*"dur².

Benim yeni belgeler ışığında ele almak istediğim konu "*amutum*" madenin ticari bakımdan durumu ve kullanım alanları bakımından yerini tesbit etmektir. Bu madenin, Eskiasurca yazılmış vesikalardan önceki devrelerdeki geçiş yerleri ve hangi malzemenin yapımında kullanıldığı hakkında meslekdaşım Sever detaylı bilgi vermiştir³. "*amutum*"un Sumerce ideogramı KÛ.AN'dır⁴. Adı geçen madenin altundan 5 kat değerinde bir maden oldu-

¹ M. T. Larsen, OACP, s. 157 vd.; OACC, s. 198, 245-246; K.R. Veenhof, AOATT, s. 306. Bu konuda elimizde bu anlaşma örneklerinden yok iken, J. Eidem tarafından Tell Leilan'daki kazılardan bulunan Eskiasurca yazılmış bir anlaşma metni yayınlanarak ilim dünyasına duyurulmuştur: "An Old Assyrian Treaty From Tell Leilan" Garelli, Marchands, Diplomates et Empereurs, 1991-Paris, s. 185-207.

² Bu konuda bkz. M.T. Larsen, OACC, s. 245.; H. Sever, "Kültepe Metinlerine Göre Birtum Kelimesinin Yeni Anlamı" X. Türk Tarih Kongresi, 1990-Ankara, s. 467-479.

³ XII. Türk Tarih Kongresi Bildirisi.

⁴ "*amutum*"un KÛ.AN şeklinde yeni geçişleri için bkz.: Kt a/k 937b, 7; j/k 107, 1, 4, 6, 13, 23; 90/k 121, 17.

ğunu biliyorduk⁵. Elimizde bulunan Kt s/k 89'da gümüşün 90 katı değerinde olduğu görülmektedir⁶. Yine n/k 1652 no'lu mektupta gümüşün kat kat fazlası bir fiyat ile satıldığı anlaşılmaktadır⁷.

"*amutum*"un anlamı, yani hangi maden olduğu hakkında değişik görüşler vardır⁸. Elimde bulunan yeni bir vesikada geçen "demirin (bedeli olan) 1 mina 10 şeqet gümüşü" ibaresi bu devirde demir anlamına gelen "*parzillum*"un bilindiğini göstermektedir⁹. Bu madenden yüzük süslemelerinde ve kadın ziynet eşyalarından olan iğneliklerin baş kısmında kullanıldığı biliniyordu¹⁰. Elimde bulunan yeni bir vesikada bu madenin yüzükte kullanılırken halka şeklinde altın sarılarak zenginleştirildiği görülmektedir¹¹. Bunları destekleyen yeni metin yerlerine de sahibim¹². Bu eşyalar dışında, "*amutum*" un tac olarak da kullanıldıkları ilk defa görülmektedir¹³.

Doktora Tezim'de ele aldığım Kt n/k 1686 no'lu Ennum-Aşşur'un Uşur-Şa-İstar'a yazmış olduğu mektup, "*amutum*"un kuyumcuya satıldığı vurgulanmaktadır. Adı geçen "*amutum*" ufalanmış özellik taşımaktadır ve büyük bir ihtimalle kuyumcu tarafından işlenecektir¹⁴. Bunun anlamı adı geçen madenin eritilerek işleme tabi olduğudur¹⁵. Bir başka mektup, bu madenin

⁵ KTS 39a, 22: Hrozny, 39b. 1.

⁶ 1-4) 1 1/2 GÍN a-mu-tum 1 1/2 ma-na.TA KÛ.BABBAR^{dp}-kâ 2 ma-na 15 GÍN.TA

⁷ 7-13) 3 2/3 GÍN a-mu-tum ša Ú-sú-pi-iš-ki-im ub-lá-ni a-na 19 1/2 ma-na 5 GÍN ni-di-in

⁸ E.Bilgiç, Sumeroloji Araştırmaları I, s. 947'de bu konudaki fikirleri aktararak, Lewy ve Poebel'in "*saf kalay*", Goetze'nin "*demir*" ve Landsberger'in "*platin*" tekliflerini kabul etmez. Daha sonra bu konuyu Maxwell - Hyslop, AnSt 22, s. 159-162'de işlemiş ve Eskiasur Devri'nde bu kelimenin "*parzillum*" anlamında kullanıldığını vurgulayarak, onlar da "*demir*" olabileceğini ifade etmişlerdir.

⁹ Kt a/k 1260/b 3-4: 1 ma-na 10 GÍN KÛ.BABBAR ša par-zi-lim

¹⁰ CAD. 97b "bir özel metal" ve AHW, 47a "meteor demir, demir" anlamları verilmektedir.

¹¹ Kt a/k 1072. 2-5) 2 a-nu-qú ša a-mu-tim ki-ip-lu KÛ.GI 16 GÍN KI.LÁ.BÍ a-na l-ku-pi-A-šur a-di-in-ma: Onun ağırlık taşı ile 15 şeqel tutan altın sargılı 2 adet "amutum"dan yapılmış yüzüğü İkuppi-Aşşur'a verdim.

¹² Kt a/k 1072, 1-2: 2 a-nu-qú ša a-mu-tim; b/k 229, 3-4; 10 a-nu-qú ša a-mu-tim; j/k 107, 1-3: 6 GÍN 22 1/2 ŠE KÛ.AN a-nu-qú Šu-İstar l-dí-na-bi-*im* i-dí-in; n/k 695, 16: tû-dí-tán ša a-mu-tim

¹³ Kt c/k 18, 40-42: ... 12 a-gu₅-ú / ša a-mu-tim ú-ru-um ša KÛ.KÍ / 2 ši-mi-sú ša KÛ.KÍ...

¹⁴ 3-6) a-mu-tám ša-ha-ar-tám iš-tí na-pá-hi-im 2 1/2 GÍN.TA ša áb<ni>šú a-mi-gi₅-ir-ma: Kuyumcu ile ufalanmış "amutum"u, kendi ağırlık taşı ile 2 1/2'ar şeqel altın üzerinden anlaştım.

¹⁵ "amutum"un eritildiğini biz eski metinlerden biliyorduk. Bkz. Bilgiç, Sumeroloji Araştırmaları I, s. 947.

ikinci bir kontrol sırasında eksildiğini anlatmaktadır¹⁶. Azalmanın sebebi ise mektupta açıklanmamaktadır. Ama şimdi sunacağım belge, bu madenin eritildiğini destekleyen bir diğer delildir. Madenin erime esnasında azaldığını göstermektedir¹⁷. Bu arada bu madenin çeşitli kaliteler halinde kullanıldığı ortadadır¹⁸.

Yukarıda daha önce bilinen ve tarafımdan ilk defa sunulan özelliklere sahip, fakat meslekdaşlar arasında, hangi maden olduğu hakkında fikir ayrılıklarının bulunduğu, bu dönemde altından çok kıymetli olduğu bilinen ve yerli krallarca ticareti yasak mallar arasında bulunan, ayrıca yurt dışına çıkışı yasak olan "amutum" madenin, zamanın Asurlu idarecileri tarafından, önemine istinaden ve daha da önemlisi, yapılmış ticari anlaşma şartlarını da bir tarafa bırakarak, ticaretinin yapılması yolunda Asurlu tüccarların teşvik edildiği anlaşılmaktadır. İşte bu konuyu ele alan ve bu konuda kārum Kaniş'e, Asur iktidarının vermiş olduğu direktiflerin bütün kārum ve wabartumlar'a duyurulması hakkındaki 3 mektubu ele almak ve buradan çıkan yeni sonuçları aktarmak istiyorum¹⁹. 1. mektup, kārum Kaniş'den, o zamanın büyük kārumlar'ından *Turḫumit*, *Hattuš*, *Tamnia*, *Tuḫbia* ve *Nenešša*'ya kadar olan bütün yerleşim birimlerine yazılmıştır²⁰. 2. mektup yine kārum Kaniş'den, adlarını çok iyi bildiğimiz wabartumlar'dan *Kuburnat*, *Ḥanaknak* ve *Tiṣmurna*'ya yazılmıştır. 3. mektup, kārum Kaniş'den, isim belirtmeksizin bütün kārum ve wabartumlar'a yazılmıştır. Her üç mektupta da konu ortaktır. Kārum Kaniş, 3. mektupta Asur şehrinin (*amutum hakkında*) mektubunun geldiğini vurgulayarak²¹, KÜ.AN'ın yani "amutum" madenin satılışı ve şartları hakkındaki Asur şehrinin direktifleri sıralanmaktadır. Bu direktif açıklanırken, yerli sarayın ilk satın alma hakkına sahip olduğu vurgulanmış ve "amutum"u saraya satmak isteyen her kim olursa olsun, şimdiye kadar satmamışsa, "amutum"un onda birinine el konacağı ve ayrıca 1 mina 3 ūşel

¹⁶ Kt n/k 726, 6-9) *a-mu-tám KI DUMU E-li-me-šar a-mu-ur-ma a-mu-tum ma-ti-a-at* : Eli-mešar'ın oğlu ile "amutum'u gördüm ki "amutum" azalmıştır.

¹⁷ Kt n/k 757, 6-8) *i-na i-šé-ra-tim ú sa-ra-pi-im 1 GÍN 15 ŠE im-ti* : (amutum) miktarca, eritime esnasında azaldı. Aynı tabir CCT 4, 4a41; HUCA 39, 29, 7'de de daha önce geçmişti.

¹⁸ Kaliteyi gösteren yeni vesikalar şunlardır: Kt n/k 1686, 1 "a-mu-tám sa-ḫa-ar-tám" a/k 1071, 3-4, 11: "a-mu-tim za-ku-tim" ve "a-mu-tum za-ku-tum".

¹⁹ Her 3 mektup da Kt 92/k kazı sezonuna aittir ve 200, 203 ile 221 kazı envanter numaralıdır.

²⁰ Kt 92/k 203.

²¹ 6-8) *tup-pu-um ša a-lim^{ki} i-li-kam i-na tup-pi-im ša a-lim^{ki}* : Asur şehrinin mektubu buraya (Kaniş'e) geldi. Asur şehrinin mektubuna göre...

gümüş "şadu" *ātum vergisi*" alınacağı ifade edilmiştir²². Kaniş'in ileri gelenleri 3. mektupta, satın alanın da onun onda birini *kārum* Kaniş'e vereceğini vurgulayarak ve bunu da Tanrı Aşşur'un bir *kâr* payı olarak lanse ederek, belki de din sömürüsü yapmaktadırlar²³.

Aynı konu ile ilgili olduğunu düşündüğüm, *kārum Kaniş'den Tuḫbia* ya kadar bütün *kārum* ve *wabartumlar*'a yazılmış olan bir mektup daha vardır²⁴. Bu mektupta konu bildirilmemekte, fakat kendi mesajlarını getiren elçileri Kulia'ya, onun getirdiği haberi diğer *kārum* ve *wabartumlar*'a ulaştırmak için, bu görevi yapacak "*muqarribum*" adı verilen ulakların yardımcı olarak verilmesi kayıt edilip, *kārum*'dan *kārum*'a haberin bir an önce ulaştırılabilmesi için adı geçen görevliye mutlaka bu iş için sorumluluk verilmesi istenmektedir²⁵. Bu türden bir mektup da Kt 90/k 355'tir ve konu yine belirtilmeyecek, Kaniş'e kadar bütün *kārumlar*'ın haberin bir diğer *kārum*'a ulaştırılması için, bir "*muqarribum*"u görevlendirmeleri istenmektedir. Yalnız, bu mektubun diğerlerinden farkı, görevli elçinin farklı biri olmasıdır²⁶. Ama, mektuplardan anlaşılıyor ki, *kārum* Kaniş'in Asur'dan aldığı talimatları ve kendi haberlerini bütün *kārum* ve *wabartumlar*'a duyurmak için, haberin her ulaştığı merkezin, bir "*muqarribum*"u görevlendirmesini sağlamasıdır.

Şimdi konum ile ilgili mektupların transkripsiyon, tercüme ve açıklamalarını vermek istiyorum:

²² 92/k 203, 10-16) *ma-ma-an KÜ.AN a-na-ši-mi-im a-na É.GAL^{lim} i-di-nu lu a-di-ni lá i-di-in-ma na-ši 10^{im} ša KÜ.AN ù 1 ma-na-um 3 GÍN KÜ.BABBAR ša-du-a-sú ša-áb-ta-ma Ku-li-a / i-pá-ni-šu li-ni-iš-a-am* : "*amutum*"u saraya satan birisi, şimdiye kadar satmadıysa, "*amutum*"un **onda birini** ve onun 1 mina 3 *šeqel* tutan "şadu'atum vergisini" alıyorsunuz ki (bizim elçimiz) Kulia bizzat kendisi buraya *geürsin!* Aynı ifadeler 92/k 200, 9-15'de de geçmekte olup, tek farklılık cümle sonunda kullanılan "našā'um" fiilinin prekatif formunun yerine "wabālu" fiilinin prekatifinin kullanılmasıdır. Bu ifadeler biraz daha farklı olarak 92/k 221, 8-13'de şöyle izah edilmektedir: *iš-tù u₇mi-im a-nim / ma-ma-an KÜ.AN i-ša-ú-mu-ni i-na ne-me-lim <ša> A-šùr ú-lá e-wa iš-ra-tí-šu kâ-ru-um Kâ-ni-iš* : "*amutum*"u satın alan birisi, Tanrı Aşşur'un *kârından* da bahsedecektir. Onun (*amutum*'un) onda biri *kārum* Kaniş'indir.

²³ 8-13) *iš-tù u₇mi-im a-nim / ma-ma-an KÜ.AN i-ša-ú-mu-ni i-na ne-me-lim <ša> A-šùr ú-lá e-wa iš-ra-tí-šu kâ-ru-um Kâ-ni-iš* : "*amutum*"u satın alan birisi, Tanrı Aşşur'un *kârından* da bahsedecektir. Onun (*amutum*'un) onda biri *kārum* Kaniş'indir.

²⁴ Kt 92/k 224.

²⁵ Bu konuda bkz. Kt 92/k 224 no'lu mektubun ilerki sayfada bulunan transkripsiyon ve tercümesine.

²⁶ "*amutum*"un konu edildiği mektuplarda *kārum* Kaniş'in elçisi olarak "*šaḫil datim*" Kulia'nın görevli olmasının yanında, 90/k 355'de görevli olan elçi Nakiliat'tır. Muhtemeldir ki konular farklıdır.

Kt 92/k 200

um-ma kà-ru-um

Kà-ni-iš-ma a-na ša-qí-il₅ da-tim

Ku-li-a ší-ip-ri-ni

wa-bar-tim ša Ku-bur-na-at

5 *Ha-na-ak-na-ak ú Tí-iš-mur-na*

TUR GAL qí-bi₄-ma i^dUTU^š

tup-pì-ni ta-ša-me-a-<ni> GÍR ša A-šur

[IGI] Ku-li-a ší-ip-ri-ni

ší-ší-a-ma / ma-ma-an a-ma-kam

10 *KÛ.AN na-áš-ú lu a-na ší-mì-im*

a-na É.GAL^{lim} i-dí-in lu [a-dí]-ni

lá i-di-in-ma / na-ší / 10^{im}

ša KÛ.AN ú ša-du-a-sú 1 ma-na-um

3 GÍN KÛ.BABBAR ša-áš-qí-lá-šu-ma

15 *Ku-li-a i-pá-ni-šu-nu lu-ub-lam*

šu-ma i-qá-bi₄ um-ma šu-ut-ma

KÛ.AN ša a-wi-lim ša NÍ.KAst

10^{im} ú ša-[du-a]-sú lé-qé-a-ma

ša ba-ri-[ni] li-li-kam-ma

20 *[GÍ]R ša A-[šur] li-it-ma-ma*

ša-du-a-sú-nu nu-ta-ar

k. *ni-ša-me-ma 30 ANŠE*

A.y. *Tù-i-mu-um DUMU A-[.]na*

ha-ra-an sú-ki-nim ú-š[é-ri-b]a-am

- 25 *lá Tù-i-mu-um ma-ma-[an]*
ha-ra-an sú-ki-nim e-ma-[re]
sé-er dam ú-šé-ri-ba-ni-ma
a-ma-kam uš-té-bu-lu-ni
lu wa-ši-ib kà-ri-im
- 30 *ú-šé-li-a-am GĪR ša A-šur*
šé-ší-a-ma / a-ḫu-um pá-ni
a-ḫi-im / ú-lá ú-ba-al
1 ma-na-um 3 GĪN KÙ.BABBAR
ša-du-[a-sú] ša-áb-[ta-m]a
- 35 *KÙ.BABBAR [ša]-áš-qí-lá-šu-[ma] Ku-li-a*
i-pá-ni-šu-nu li-ni-iš-a-am
šu-ma i-qá-bi₄ um-ma šu-ut-ma
a-lá-ak-ma i-kà-ri-im
Kà-ni-iš a-za-ku / KÙ.BABBAR
- 40 *ša-áš-qí-lá-šu-ma maš-kà-tám*
li-li-kam-ma
- k. *iš-tí-ni li-iz-ku*
iḫ-da-ma Ku-li-a
- sk. *ší-par-ni lá i-sa-ḫu-ur KÙ.BABBAR ša-áš-qí-lá*
- 45 *a-ni-ša-am a-na na-pá-ši-im lá tù-ša-ra*

1-6) *Kārum Kaniš*, elçimiz "šaql datim" *Kulia* ya, *Kuburnat*, *Ḥanaknak* ve *Tiřmurna wabartum*larının küçük büyük hepsine şöyle diyor. Mektubumuzu okuduğunuz günde, elçimiz *Kulia*'nın huzurunda, tanrı Ařur'un kılıcını çıkartınız ve orada, "amutum"u getiren herhangi bir kimse, ister 10-21) saraya satmış olsun isterse şimdiye kadar satmamış olsun getirilmiş "amutum"un onda birine ve onun her 1 mina için 3 *šeql* tutan

"šaduātum" vergisini ona tarttırınız ve *Kulia* onların kontrolünde buraya taşısın! Eğer o, beyefendiye ait "amutum"un onda birini ve onun "šaduātum" vergisini siz alınız!" derse, bizim her ikimizin (bulunduğu yere) gelsin ve tanrı Aššur'un huzurunda yemin etsin ki, biz onların "šaduātum" vergisini geri vereceğiz 22-24) *Anana*'nın oğlu *Tuimum*'un 30 eşeği tali yoldan getirdiğini işittik. 25-32) *Tuimum* olmaksızın, birisi tali yoldan eşekleri getirsin. Oradan sevk edildiği (gün) *kārum* sakini buraya çıkarttı. Tanrı Aššur'un kılıcını çıkartınız ve kimse kimseye hoş görülü davranmasın! 33-36) Onun "šaduātum" vergisi olan 1 mina 3 šeḡel gümüğü, alkoyunuz ve ona ödettirsinler ve *Kulia* (parayı) sizin kontrolünüzde buraya getirsin! 36-45) Eğer o, "ben gideceğim ve *kārum Kaniš*'de (bu mes'eleyi) halledeceğim" derse, parayı ona ödettiriniz ve hesap buraya gelsin ki, onlar bizim ile hesaplaşsınlar! Dikkat ediniz! Bizim elçimiz *Kulia* gecikmesin! Parayı ödettiriniz! Buraya karşı hak iddia etmeye kalkışmasın!

Kt 92/k 203

um-ma kà-ru-um Kà-ni-iš-ma

a-na ša-qí-il₅ da-tim

Ku-li-a ší-ip-ri-ni

kà-ri-im Tur₄-ḫu-mi-it

5 Ḫa-tù-uš Ta-am-ni-a

Tù-úḫ-pí-a a-dí Ni-na-ša-a qí-bi₄-ma

i^dUTU^{šá} ṭup-pì-ni ta-ša-me-a-ni

GÍR ša A-šur šé-ší-a-ma

ik-ri-ba-am šu-uk-na-ma

10 ma-ma-an KÙ.AN a-na ší-mi-im

a-na É.GAL^{lim} i-dí-nu lu a-dí-ni

lá i-dí-in-ma na-ší 10um

ša KÙ.AN ú 1 ma-na-um 3 GÍN

KÙ.BABBAR ša-du-a-sú ša-áb-ta-ma

- 15 *Ku-li-a / i-pá-e-ni-šu*
li-ni-iš-a-am šu-ma
i-qá-bi₄ um-ma šu-ut-ma
- k. *KÛ.AN ša a-wi-lim*
ša NÌ.KA^{si}
- A.y. 20 *10um ú ša-du-a-tám*
li-[qé]-a-ma ša ba-ri-ni
li-li-kam-ma GÍR ša A-šur
li-it-ma-ma ša-du-a-tám
nu-ta-ar-šu-um iḫ-da-ma
- 25 *[IGI Ku]-li-a ší-ip-ri-ni*
GÍR ša A-šur šé-sí-a-ma
a-ḫu-um pá-ni[a-ḫi]-im ú-lá
ú-ba-al / ma-ma-an ḫa-ra-an
sú-ki-nim e-ma-re
- 30 *sé-er-dam ú-šé-r[i-ba-ni]-ni-ma*
a-ma-kam uš-[té]-bu-[lu]-ni
lu wa-ší-ib kà-ri-im
1 m[a]-na-um 3 GÍN KÛ.BABBAR
ša-[áš-qí]-lá-šu-ma Ku-li-a
- 35 *i-pá-ni-šu li-ni-iš-a-am*
- k. *šu-ma i-qá-bi₄ um-ma*
šu-ut-ma a-lá-ak-ma
- sk. *i-kà-ri-im Kà-ni-iš a-za-ku KÛ.BABBAR*
ša-áš-qí-lá-šu-ma maš-kà-tám li-li-kam-ma
- 40 *iš-tí-ni li-iz-ku a-ni-ša lá i-na-pu-ša-am*
a-na-kam KÛ.BABBAR li-iš-qúl

1-6) *Kārum Kaniš*, elçimiz "şaqlı datim" *Kulia*'ya, *Ninaša*'ya kadar olan *kārum Turḫumit*, *Ḫattuš*, *Tamnia* (ve) *Tuḫpia*'ya şöyle diyor: 7-9) Bizim mektubumuzu okuduğunuz günde, tanrı Aššur'un kılıcını çıkartınız ve kurban kesiniz! 10-16) "amutum"u saraya satacak olan herhangi birisi, şimdiye kadar satmadıysa, getirilmiş "amutum"un onda birine ve onun her 1 mina için 3 šeql tutan "šaduātum" vergisine el koyunuz ve *Kulia* bizzat kendisi buraya getirsin! 16-25) Eğer o, beyefendiye ait "amutum"un onda birini ve onun "šaduātum" vergisini siz alınız!" derse, bizim her ikimizin (bulunduğu yere) gelsin ve tanrı Aššur'un huzurunda yemin etsin ki, biz ona "šaduātum" vergisini geri verelim! Dikkat ediniz ve 26-28) elçimiz *Kulia*'nın huzurunda, tanrı Aššur'un kılıcını çıkartınız ve kimse kimseye hoşgörülü davranmayacak! 28-35) Yüklenmiş eşekleri, herhangi birisi tali yoldan buraya ulaştırın!. Ordan gönderdiklerinde, *kārum* sakinleri 1 mina 3 šeql gümüşü, ona ödettirsinler ve *Kulia* (parayı) bizzat kendisi buraya getirsin! 36-41) Eğer o, "ben gideceğim ve *kārum Kaniš*'de (bu mes'eleyi) halledeceğim" derse, parayı ona ödettiriniz ve hesap buraya gelsin ki, onlar bizim ile hesaplaşınsınlar! Buraya karşı hak iddia etmeye kalkışmasın, buraya parayı ödesin!

Kt 92/k 207

um-ma kâ-ru-um

Kâ-ni-iš-ma / a-na

Ku-li-a ša-qi-il₅ da-[tim]

kâ-ri-im Té-ga-ra-ma

5 *ù a-li Ī-dí-A-šùr*

DUMU Ku-ku-lá-nim wa-áš-bu-ni

qí-bi-ma / ni-kâ-sí

ni-sí-ma 25 ma-na 4 1/4 GÍN

da-tám ni-iš-qúl

10 *Ī-dí-A-šùr / a-na ni-kâ-sí*

kâ-ší-id iš-tù 5 ša-na-tim

a-na Wa-aḫ-šu-ša-na

ù Tur₄ -ḫu-mi-it ni-iš-ta-la-ma

- a-di u₄-mi-im a-nim
- 15 i-ta-ba-al-ni-a-tí
a-ma-kam KÛ.BABBAR da-a-sú
ša ga-me-er-tim [.]
- k. ša-áš-qí-lá-šu šu-ma
i-qá-bi₄ um-ma šu-u[t-ma]
- A.y. 20 a-na ga-me-er-tim
lá kà-áš-da-ku ša mi-iš-li
ša-áš-qí-lá-ša šu-ma
um-ma šu-ut-ma / a-na
ni-kà-sí a-gi₅-mi-ir-tim
- 25 ú mi-iš-li lá kà-áš-da-ku
GÍR ša A-šur ta-me-a-šu
40 ma-na KÛ.BABBAR lá ma-şú-ni
30 ma-na KÛ.BABBAR
lá kà-áš-du-ni 20 ma-na
- 30 KÛ.BABBAR ša mi-iš-li-šu
lá i-šu-ú-ni KÛ.BABBAR
lu ša ra-mì-ni-šu lu ša um-mí-a-ni
ša a-lim^{ki} lu ša GÁN^{lim}
wa-áš-bu KÛ.BABBAR / ma-lá
- 35 na-áš-a-ku-ni lu wa-ar-ki-a
e-zi-ib lu a-na
- k. pá-ni-a ú-šé-bi₄-il₅ a-na ni-kà-sí
- sk. a-na ga-me-er-tim ú mi-iš-li lá kà-áš-da-ku-ni
GÍR ta-me-a-šu-ma ú ša-du-a-sú IGI GÍR

40 *li-iz-ku-ur ma-e ša-du-a-tim ša i-za-ku-ru mi-ma
ša-du-a-tám ší-a-tám lá i-šu-ú-ša-du-a-sù le-qé-a*

1-7) Kārum Kaniš, "şaqlı datim" Kulia", kārum Tegarama ve oranın sakini Kukulānum'un oğlu İdi-Aššur'a şöyle diyor: 7-9) Biz hesaplaştık ve, 25 mina 4 1/4 sheqel (olan) datum vergisini ödedik. 10-15) İdi-Aššur, hesabı elde etmitir. 5 yıldan beri, biz Waḫšušana ve Turḫumit'e soruyoruz. Şimdiye kadar, o bize göndermişti. 16-22) Orada, eksiksiz olarak onun "datum" vergisini ödettiriniz! Eğer o, "tamamını elde etmedim" derse, yarısını ödettiriniz! Eğer o, 23-26) "hesabın tamamını ve hatta yarısını dahi elde edemedim" derse, Tanrı Aššur'un kılıç önünde onu yemin ettiriniz! 27-41) Mevcut olmayan 40 mina gümüşü, elde edilmemiş 30 mina gümüşü, ortada olmayan onun yarısına ait 20 mina gümüşü, hem kendisine ait gümüşü, hem Asurlu patronun gümüşünü, hem Anadolu'da oturan patronun gümüşünü; benim getirmiş olduğum kadar gümüşü, son bıraktığım gümüşü, önceden gönderdiğim gümüşü, hesap için paranın tam olarak veya yarım olarak elde edilmediğine dair kılıcın huzurunda onu yemin ettiriniz ve ayrıca onun šadu'ātum vergisi için de kılıcın huzurunda yemin etsin! Yemin edilen šadu'ātum'a gelince: Adı geçen šadu'ātum hiçbir şekilde mevcut değildir. Onun šadu'ātum'unu alınız!

Kt 92/k 221

[u]m-ma kâ-ru-um

Kâ-ni-iš-ma a-na

a-na ša-qí-il₅ da-tim ší-ip-ri-ni

kâ-ar kâ-ar-ma

5 *ú wa-bar-ra-tim gí-bi₄-ma*

tup-pu-um ša a-lim^{ki}

i-li-kam i-na tup-pi-im

ša a-lim^{ki} iš-tù u₄-mi-im

a-nim / ma-ma-an KÛ.AN

10 *i-ša-ú-mu-ni i-na*

ne-me-lim <ša> A-šûr

- ú-lá e-wa iš-ra-tí-šu
 k. kà-ru-um Kà-ni-iš
 A.y. ((i-na)) ki-ma tup-pi-ni
 15 ta-áš-me-a-ni / a-ma-kam
 lu a-na ší-mì-im a-na É.GAL^{lim}
 i-dí-in lu té-ra-at
 É.GAL^{lim} ú-qá((IGI)) lu na-ší-ma
 a-dí-ni lá i-dí-in
 20 ma-lá KÙ.AN na-áš-ú-ni bi₄it
 a-ší-im šu-um-šu ú šu-mì
 a-bi₄-šu i-na tup-pì-im
 lu-up-ta-nim-ma iš-tí
 ší-ip-ri-ni šé-bi₄lá-nim
 25 me-ḫe-er tup-pì-ni
 [a]-na kà-ar kà-ar-ma
 k. ú wa-bar-ra-tim
 sk. šé-bi₄-lá KÙ.AN lu a-na DAM.GÀR
 i-dí-in šu-mì a-wi-lim ki-tim
 30 lu-up-ta-nim

1-5) Kārum Kaniš, elçimiz "šaḫil datim" (Kulia"/ya, bütün kārūm ve wabartumlar'a şöyle diyor: 6-13) Asur şehrinin mektubu buraya geldi. Asur şehrinin mektubuna göre: *amutum*'u satın alan birisi, Tanrı Aššur'un kârından bahsetmiyor. Bugünden itibaren, onun onda biri kārūm Kaniš'indir. 14-24) Mektubumuzu okur okumaz, orada saraya (*amutum*'u) sattı ise, yada sarayın direktiflerini bekliyorsa veya götürülüp şimdiye kadar satılmadıysa, taşınan ne kadar "*amutum*" ise, "ašī'um evi"nde onun adını ve babasının adını mektupta kaydediniz ve elçimiz ile buraya gönderiniz! 25-30) Mektubumuzun kopyesini, bütün kārūm ve wabartumlar'a gönderiniz! "*amutum*"u bir tüccara sattıysa, gerçek beyefendinin adını (belgede) kaydediniz!

Kt 92/k 224

um-ma kâ-ru-um

Kâ-ni-iş-ma a-na

kâ-ar-ma ú wa-bar-ra-tim

a-dí Tù-úḫ-pí-a

5 qí-bi-ma Ku-li-a

ší-par-ni- / a-na ta-ḫi-tim

ša-pé-cr 2^{ší-na}

mu-qá-ri-bi

dí-na-šu-ma

10 kâ-ru-um

k. a-na kâ-ri-im

A.y. li-ip-qí-sú

lá tù-ša-as-ḫa-ra-šu

ša i-na

15 mu-qá-ri-bi₄

ta-bi-ra šu-ma

a-lá-kam iš-tí

Ku-li-a lá i-mu-ú

kâ-sí-a-šu-ma

20 šé-ri-a-ni-šu

1-5) Kārum Kaniš, Tuḫpia'ya kadar bütün kārum ve wabartum'lara şöyle diyor: 6-13) Elçilerimizden *Kulia*, görev için gönderilmiştir. 2 adet "*muqarribum*"u ona veriniz ki kārum'a (haberi) teslim etsin! Onu bekletmeyiniz! 14-20) Sizin seçtiğiniz "*muqarribum*"lar, eğer *Kulia* ile gitmek istemiyorlarsa, onu mükellef kılınız ve göndertiniz!

Kt 90/k 355

um-ma kâ-ru-um

Wa-aḫ-šu-ša-na-ma

a-na kâ-ar kâ-ar-ma

a-dí Kâ-ni-iš

5 Na-ki-li-a-at

ší-ip-ru-um ša kâ-ri-im

tu-p-pe-e ša kâ-ri-im

na-ší / TA

A.y. mu-qá-ri-bi₄

10 dí-na-šu-ma

u₄-ma-kal lá i-bi-a-at

kâ-ru-um a-na

kâ-ri-im [lu-qá]-ri-ib

1-4) Kārum Waḫšušana, Kāniš'e kadar bütün kārūm'lara (şöyle diyor):
 5-8) Kārūm'un elçisi Nakiliat, kārūm'un mektuplarını getirmektedir. 8-13)
 Bir adet "muqarribum'u, ona veriniz ve bir gün dahi beklemesin! Kārūm
 kārūm'a (haberi) ulaştırın!

AÇIKLAMALAR

s. 8: Bu satırda geçen Sumerce ideogram TA, Kültepe Metinleri'nde ilk defa karşımıza çıkmaktadır. Burada, bu ideogram Akadca "išten" yani "bir" anlamında kullanılmıştır. Bu ideograma Yeni Asurca belgelerde de karşılaşılmaktadır. Bkz. CAD I/J, 279; AHw, 400-401.

Bu konuda 89/k 325/b bizi destekleyen yeni bir belgedir. 15-21)iš-té-na mu-qá-ri-bi a-na A-sá-nim dí-na-ma Kâ-ru-um/a-na kâ-ri-im a-dí Kâ-ni-iš lá-qá-ri-bu-šu.

ACEMHÖYÜK GÜMÜŞ HAZİNESİ

ALİYE ÖZTAN

Acemhöyük'te son yıllarda yapılan kazılar Hatipler Sarayı'nın batısındaki kuzeybatı açmasında yoğunlaştırılmıştır. Bu alanda, Assur Ticaret Kolonileri Çağı'na ait özel evler bulunmaktadır. 1992 yılında bu açmada saraylarla çağdaş olan III. kata ait yapıların bir kısmı açığa çıkarılmıştır.

Bunlardan 1991-1993 yılları arasında kazılan 8 odalı büyük evin kuzeydoğu bitişiğinde yer alan bir yapı, V-Y/28-29 plankarelerini kaplamaktadır. İki odalı ve avlulu olan bu konut, korunan kısımlarına göre en az 7.90 x 7.50 m. boyutlarındadır (Plan 1). Her iki odanın kuzeydoğu duvarları ile bölme duvarlarının bir kısmında ancak temeldeki ilk sıra kerpiçler korunabilmiştir. Yapının kuzeydoğu kenarı boyunca uzanan avluyu kapatan duvarı ise belirlenememiştir. Bunun nedeni Yeşilova Kasabası'nın iki mahallesini birbirine bağlayan yolun altında kalan bu kısmın, yolun düzeltilmesi sırasında tahrip edilmesidir. Batı köşesi ve kuzeybatı duvarının yarısı hariç yapıda taş temel kullanılmamıştır. Bu taşlar da batıya doğru alçalan höyüğün eğimine karşı yapıyı desteklemek için bir önlem olarak konulmuştur. Yapıda duvar kalınlıkları 45-75 cm. arasında değişmektedir. Avludan 70 cm.'lik bir kapı açıklığı ile girilen büyük odada çok sayıda seramik ele geçmiştir. Büyük odanın batısındaki küçük odada da taban üstünde bazı kaplara raslanmıştır¹.

Küçük odanın sıkıştırılmış toprak tabanı altında ele geçen yonca ağızlı bir testi içindeki buluntular bu makalenin konusunu oluşturmaktadır². Testinin içine tamamı gümüşten yapılmış eşyalar konulmuştur. Büyük kısmı korozyona uğramış olan gümüşler birbirine iyice kaynamış, testinin içine yarıpışarak onu çatlatmıştır³.

¹ Öztan A. "1991 Yılı Acemhöyük Kazıları" XIV. Kazı Sonuçları Toplantısı I. Ankara (1993), 283, Res. 5.

² Öztan A. "1992 Yılı Acemhöyük Kazıları" XV. Kazı Sonuçları Toplantısı I. Ankara (1994), 247, Res. 8.

³ Buluntu Anadolu Medeniyetleri Müzesi Laboratuvarı'nda Kimya Mühendisi Sayın Latif Özen tarafından titiz bir şekilde açılmış, Sinem Tazegül ile birlikte temizlenmiş ve konserveasyonları yapılmıştır. Öztan A- Özen L - Tazegül S., "Acemhöyük'ten Bir Grup Gümüş Eser" 1992 Yılı Anadolu Medeniyetleri Müzesi Konferansları. Ankara (1993), 146-149.

Bir çeşit kasa olarak kullanılmış olan yonca ağızlı testi (Lev. I, 1; Çiz. 1; Kat. No. 1) teknik özellikleri ve basık formu ile Acemhöyük'te III. katta bulunmuş olan diğer yerel seramiklerinden farksızdır. Testinin boynu hizasına kadar doldurulmuş 210 parça gümüş eserin toplam ağırlığı 1.804 kg'dır. Bu da yaklaşık olarak 216.48 şekel ya da 3 mana + 36.48 şekele eşdeğerdir. Bu, gümüşlerin buldukları durumdaki toplam ağırlığıdır. Yazının sonunda, katalog kısmında ise her parçanın temizlenmeden önceki ağırlıkları verilmiştir. Bugün bütün parçalarda mevcut olan biraz noksanlık korozyonon temizliği sırasındaki kayıptan kaynaklanmaktadır. Testi içindeki eserler süs eşyaları, kap ve parçaları ile ingotlar olarak üç grupta toplanmaktadır.

A- SÜS EŞYALARI

Gruptaki süs eşyaları iğne, saç halkası, küpe parçaları ve halkalardır.

a. İğne: (Lev. I, 2; Çiz. 2; Kat. No. 2) Ayrı parça halinde yapılmış olan baskı küre biçimli, altı dilimli başı gövdeye sonradan geçirilmiştir. Büyük olasılıkla kabın içine konulduğu sırada katlanmıştı.

Bu tip iğnelerin Anadolu'da Eski Tunç Çağından itibaren görülmeye başladığı, Assur Ticaret Kolonileri Çağında ve onu takip eden Hitit dönemlerinde de kullanılmaya devam edildiği bilinmektedir⁴. Acemhöyük'te de aynı formdaki gümüş ve tunçtan yapılmış iğneler hem yapılarda hem de mezarlarda ele geçmektedir.

b. Saç Halkası: (Lev. I, 3; Çiz. 3; Kat. No. 3) Spiral olarak da nitelendirilen ve süs eşyaları arasında yer alan saç halkalarından grup içinde bir tek ör-

⁴ Osten H. H. von der, *The Alishar Hüyük, Seasons of 1930-32. Part II.* Chicago (1937), 253, Fig. 282; Koşay H. Z., *Türk Tarih Kurumu Tarafından Yapılan Alaca Höyük Kazısı 1937-1939 daki Çalışmalara ve Keşiflere ait İlk Rapor.* Ankara (1951), 149-150, Lev. CXII, Fig. 6; Özgüç T., "Kültepe Hafriyatı 1954 İb Katı Eserleri" *Belleten XIX/73* (1955), 59, Fig. 87, 91; Mellink M.J., *A Hittite Cemetery at Gordion.* Philadelphia (1956), 32, Pls. 18 m, n, 19 n, o; Koşay H.Z. - Akok M., *Türk Tarih Kurumu Tarafından Yapılan Alaca Höyük Kazısı 1940-1948 deki Çalışmalara ve Keşiflere ait İlk Rapor.* Ankara (1966). Lev. 123; Boehmer R. M., *Die Kleinfunde von Boğazköy, Boğazköy- Hattusa VII,* Berlin 1972, 80, Abb. 33, Taf. XVII; Emre K., *Yanarlar. Afyon Yöresinde Bir Hitit Mezarlığı,* Ankara (1978), 35, 47, Fig. 119, Lev. XL, 5c; Bilgi Ö., "Metal Objects form İkiztepe- Turkey" *Beiträge zur Allgemeinen und Vergleichende Archäologie,* Band 6 (1984), 58, Fig. 16, 202-204; Özgüç T., *Kültepe-Kaniş II. Eski Yakınoğlu'nun Ticaret Merkezinde Yeni Araştırmalar.* Ankara (1986), 31, 68. Lev. 70, 12-13, 16, Lev. 125, 14, 17-19; Gürkan G.- Secher J., "Die Frühebronzezeitliche Nekropole von Küçükhöyük bei Bozhüyük" *İst. Mitt.* 41 (1991), 90, Abb. 23, 15-19.

nek bulunmaktadır. Bir bölümü oval, diğer kısımları yuvarlak kesitli olan dövülerek yapılmış bir telin katlanması ile yapılmıştır.

Değişik metallere yapılmış ve çeşitli tipleri olan saç halkaları Anadolu'da Eski Tunç Çağı'ndan itibaren kullanılmışlar, yaşamlarını Assur Ticaret Kolonileri Çağı'nda da sürdürmüşlerdir⁵. Mezopotamya'da ise Er Hanedanlar Devri'nden beri görülmektedirler⁶.

c. Küpeler: Testi içindeki dört küpeden sadece biri tamdır. Diğer ikisinin gövdeleri, birinin ise gövdesinin yarısı korunmuştur. İki farklı tipteki küpelerden 1. tipe giren ve tam olanı (Lev. I, 3; Çiz. 6; Kat. No. 6) halka şeklindeki en basit küpe biçiminde olup ortası hafifçe yassılaştırılmıştır. 2. tipteki hilal biçimli küpelerin ise iki farklı şekilde yapıldıkları anlaşılmaktadır. Bunlardan ikisi oval şekilli bir parçanın dövülerek iki (Lev. I, 3; Çiz. 4; Kat. No. 4) ve üç (Lev. I, 3; Çiz. 7; Kat. No. 7) bombeli olarak çukurlaştırılması ile yapılmıştır. Yine hilal biçimli olan ve bir örnekle temsil edilen küpe (Lev. I, 3; Çiz. 5; Kat. No. 5), ikiye katlanan tek parçanın orta kısmının dövülerek yassılaştırılması ve çukurlaştırılması ile meydana gelmiştir. Katlanan kısım küpenin küt olan ucunu oluşturmaktadır. Kulağa geçecek kısmı ise sivridir.

Her iki küpe tipi de diğer süs eşyaları gibi Anadolu'da Eski Tunç Çağı, Mezopotamya'da Er Hanedanlar Devri'nden beri yaygın olarak kullanılmıştır⁷. Anadolu'da Assur Ticaret Kolonileri ve Hitit Devri'nde de bu gelenek sürdürülmüştür⁸. Hilal biçimli küpelerden yine gümüşten yapılmış bir örnek 1982 yılında Acemhöyük'te bulunmuş olan toplu buluntu içinde de mevcuttur⁹.

d. Halkalar: İki ucu açık olarak bırakılmış (Lev. II, 1; Çiz. 8; Kat. No. 8), bir ucu diğerinin dışına geçecek biçimde katlanmış (Lev. II, 1-2; Çiz. 9, 11;

⁵ Schlieman H., *Illos. City and Country of the Trojans*. London (1880), No. 845-846; Bilgi (supra n.4), 63, Fig. 206; Özgüç 1986 (supra n.4), 27-28; Özgüç T.- Temizer R., "The Eskiyapar Treasure" *Aspects of Art and Iconography: Anatolia and its Neighbors*. Nimet Özgüç'e Armağan. Ankara (1993), 615, Pl. 107, 10-11.

⁶ Maxwell-Hyslop K. R., *Western Asiatic Jewellery*. London (1971), 5 Fig. 5a.

⁷ Schliemann (supra n. 5), No. 694, 695, 699, 754-764; Goldman H., *Excavations at Gözlü Kule, Tarsus II*. Princeton 1956, Fig. 435, b; Maxwell-Hyslop (supra n. 6), 62-63, Fig. 33a-b, Pl. 44; Özgüç-Temizer (supra n. 5), 615, Pl. 107, 1-9, Fig. 5-6.

⁸ Koşay (supra n. 4), 37 Lev. LXXXVIII, Fig. 4; Boehmer R. M., *Die Kleinfunde aus der Unterstadt von Boğazköy, Grabungskampagnen 1970- 78*. Boğazköy- Hattuşa X, Berlin, (1979), Taf. 25, 3573; Özgüç 1986 (supra n. 4), 30 Figs 5-6; Omura S., "1990 Yılı Kaman- Kalehöyük Kazıları" XIII. Kazı Sonuçları Toplantısı I. Ankara (1992), 324, Fig. 9, 7.

⁹ Özgüç N., "Silver and Copper Ingots from Acemhöyük" *Beiträge zur Kulturgeschichte Vorderasiens*. Festschrift für Rainer Michael Boehmer, Mainz (1995), Taf. 40.

Kat. No. 9, 11) ya da bir ucu bükülmüş S şeklindeki (Lev. II; Çiz. 10; Kat. No. 10) parçalardır. İlk üçü (Kat. No. 8-10) Geç Kalkolitik Çağdan beri bilinen basit halkalardan farksızdır. Ancak geniş, kalın ve daha ağır olan bir bant şeklindeki son örneğin (Kat. No. 11) süs eşyası olarak kullanılmadığı kesindir.

B- KAP VE KAP PARÇALARI

Grubun tama yakın tek kabı (Lev. II, 3; Çiz. 12; Kat. No. 12) ezilmiş durumdadır. Ezildiği sırada içine doğru katlanmış yivli kulbu ile tek kulplu bir fincan olduğu anlaşılmaktadır. Kat. No. 13-21 deki parçalar ise dövülerek safiha haline getirilmiş kaplara ait parçalardır. Bunlardan biri (Lev. II, 3; Çiz. 13; Kat. No. 13) bir kabın ağız kenarına, diğerleri gövdelere aittir.

Madeni kaplar Anadolu'da Eski Tunç Çağı buluntuları arasında önemli bir yer tutar. Madeni kaplara kimi zaman zengin süs eşyaları saklanmış, kimi zaman da çeşitli hazinelerin bir parçası olarak mezarlarda ya da evlerin tabanları altında bulunmuşlardır¹⁰. Assur Ticaret Kolonileri ve Hitit Çağlarında da değişik metallere çeşitli biçimlerde kaplar yapılmaya devam etmiştir¹¹.

C- İNGOTLAR

Farklı form, ölçü ve ağırlıklarda tam, yarım ya da kesilmiş, kırılmış parçalardır. Tam ingotlar disk ve oval biçimli olmak üzere iki tiptedir. Ayrıca kare ya da yuvarlak kesitli çubuk (Lev. VI, 1-2; Çiz. 45-46; Kat. No. 45, 46)

¹⁰ Arık R. O., Türk Tarih Kurumu Tarafından Yapılan Alaca Höyük Hafriyatı, 1935 deki Çalışmalara ve Keşiflere ait İlk Rapor, Ankara 1937, CLXIX-CLXXI, CCXXXI, CCXXXV, CCLIX; Lloyd S.-Gökçe N., "Excavations at Polath" An. St. I (1951), 61, Fig. 14, 14; Koşay 1951 (supra n. 4), Pl. LV, 1, CXXXI-CXXXIII, CXLVII, CLXV, CLXXV-CLXXIX, CXCVI, CCIV; Temizer R., "Kayapınar Höyüğü Buluntuları" Belleten XVIII/71 (1954), 325-326, Fig. 15-16; Özgüç T.-Akok M., Horoztepe, Eski Tunç Devri Mezarlığı ve İskan Yeri. Ankara 1958, 9-13, Lev. IV-VI, XIX, 6-7; Özgüç T., "Çorum Çevresinde Bulunan Eski Tunç Çağı Eserleri" Belleten XLIV/175 (1980), 463-464, Lev. X, XI, 2; Gürkan - Seeher (supra n. 4), 88, Abb. 21; Özgüç-Temizer (supra n. 5), 613 ff; Algaze G.- Mısır A., "Tiritiş Höyük: An Early Bronze Age Urban Center in Southeastern Anatolia, 1993" XVI. Kazı Sonuçları Toplantısı I. Ankara 1994, 108, Figs. 1-2.

¹¹ Özgüç T., "Kültepe'de 1953 yılında Yapılan Kazılar" Belleten XVIII/71 (1954), 370-371, Res. 35-36; Özgüç 1955, (supra n. 4), 58-59, Res. 17-22, 57-68; Woolley L., Alalakh. An Account of the Excavations at Tell Atchana in the Hatay, 1937-1949. London (1955), 277, Pl. LXXIV; Emre K. - Çınaroğlu A., "A Group of Metal Hittite Vessels from Kınık- Kastamonu" Aspects of Art and Iconography: Anatolia and its Neighbors. Nimet Özgüç'e Armağan (Eds. M.J. Mellink-E.Porada- T. Özgüç), Ankara (1993) 675-703.

şeklinde, trapez kesitli ya da levha şeklinde olanlara ait parçalar da mevcuttur. Büyük kısmı döküm sırasında düzensiz şekiller almıştır. Bir kısmının üst yüzlerinde çukurlar oluşmuştur (Lev. III, 1-2; IV, 1-2; V, 1-2; XVI, 1-2; Çiz. 22, 24, 36, 39-41, 207; Kat. No. 22, 24, 36, 39-41, 207). Üç tanesinin (Lev. III, 1-2; V, 1-2; VIII, 1-2; Çiz. 23, 43, 74; Kat. No. 23, 43, 74) bir yüzünde ise çubuk şeklindeki bir nesnenin özel olarak bastırılması ile dolmuş çukurlar gözlenmektedir. Kumlu bir yüzeye döküldükleri için çoğunun bir yüzü gözeneklidir. İngotlardan bir kısmı dökümden sonra dövülerek şekillendirilmiştir (Lev. IV, 1-2; VI-VIII, 1-2; Çiz. 37, 47-50, 56, 66-74; Kat. No. 37, 47, 50, 56, 66-74). Bazı parçaların bir yüzünde tek (Lev. VI-VII, 1-2; IX, 1-2; XII, 1-2; XIV, 1-2; XVI, 1-2; Çiz. 47, 52, 55, 79, 119, 151, 207; Kat. No. 47, 52, 55, 79, 119, 151, 207) ya da iki (Lev. V, 1-2; IX, 1-2; XIII, 1-2; Çiz. 41, 42, 78, 128; Kat. No. 41, 42, 78, 128) paralel çizgi halinde işaretler bulunmaktadır. Bir parçanın ise (Lev. XI, 1-2; Çiz. 103; Kat. No. 103) bir yüzüne tek, diğer yüzüne iki çizgi işaret konulmuştur. Parça halindeki ingotların bir kısmındaki birden fazla kesim yeri onların istenilen miktarda kesilip kullanıldıklarını göstermektedir. Bir kısmının ise koparılarak kullanıldıkları bazı ingotlardaki düzensiz kenarlardan anlaşılmaktadır. Bazıları ise hem kırılarak hem de kesilerek kullanılmışlardır.

Bu hazineye benzer bir başka toplu buluntu, yine Acemhöyük'te 1982 yılında ele geçmiştir. Prof. Dr. Nimet Özgüç tarafından yayınlanan (1 numaralı) söz konusu gruptaki eserler birer halka, küpe, altın başlı iğne, helezon ile kesilmiş çubuklar ve 22 ingotdan oluşmaktadır¹². Parçaların toplam ağırlığı 250 gr., bir başka deyişle 30 şekel kadardır.

Acemhöyük'ün bu iki hazinesi de çoğunlukla ingot ve bunların kesilmiş parçalarından oluşmaktadır. Bunlar, aralarındaki işlenmiş eşya ve parçaları ile birlikte para karşılığı olarak kullanılmak üzere bir araya toplanmışlardır. Para karşılığında kullanılan madde ve bunların şekilleri konusunda yazılı belgelerde çeşitli bilgiler verilmektedir. Bu amaçla kullanılan metaller çoğunlukla gümüş, bazen de altın, kalay, bakır ve kurşundur.

Para karşılığında kullanılan eşyaların başında ingot yani külçeler gelmektedir. Yazılı belgelerde ingotların şekilleri konusunda herhangi bir bilgi olmamasına karşın ele geçen buluntular bunların oval, yuvarlak somun biçimlerinde, çubuk, öküz gönü ya da düzensiz şekillerde hazırlandıklarını göstermektedir.

¹² Özgüç (supra n. 9), 513-514, Taf. 40.

Yazılı belgelerde geçen ve aynı amaçla kullanılan bir diğer eşya da Sumerce *ħar* dır. Sözlük anlamı halka, yüzük, süs eşyası ya da yuvarlak bant¹³ olan bu sözcüğün metal ticareti ve depolanması anlamına da geldiği bilinmektedir. Metal depolanması için de uygun bir form olduğu anlaşılan halkalardan eşya üretildiği, bu formdaki metallerin eritildiği ve ticari amaçlı olarak tarıldıkları da görülmektedir¹⁴.

M.Ö. 2. binin ilk yarısına ait Mari belgelerinde belli hizmetler karşılığında yapılan ödemelerde adet ya da ağırlıkları belirtilmiş olan içki kapları, kalay ingotlar ve gümüş halkalar kullanılmıştır¹⁵. Aynı durum Assur Ticaret Kolonileri Çağı'na ait yazılı belgelerde de mevcuttur. Söz konusu metinlerde, çoğunlukla formları belirtilmeden belli miktarlarda altın ve gümüşün nakit karşılığında kullanıldığı görülmektedir. Bazı metinlerde ise ödemenin gümüş (olasılıkla ingot), içki kabı (fincan- kadeh, hayvan biçimli kap) ya da süs eşyası olarak yapılacağı belirtilmektedir¹⁶.

Yazılı belgelerde sözü edilen ve para karşılığında kullanılan farklı metal-lerden ve farklı biçimlerdeki eşyalar ne yazık ki kazılarda aynı ölçülerde zengin buluntularla temsil edilmemektedir. Bunlar arasındaki metalden yapılmış hayvan biçimli kaplar hemen hiç ele geçmemiştir¹⁷. Buna karşılık değişik metallerden yapılmış kaplar, süs eşyaları, helezonlar, halkalar ve ingotlar grup halinde ya da dağınık olarak bulunmuşlardır.

Mezopotamya'da, bu amaçla saklanmış hazinelerin en eskisi Hafaca kazılarında ele geçmiştir. Er Hanedanlar Çağı'nın sonuna ait bir özel evin tabanı altına gömülen vazoya tamamı gümüşten yapılmış ingotlar, halkalar,

¹³ A Hw *ħar*, 999.

¹⁴ Powell M. A., "A Contribution to the History of Money in Mesopotamia prior to the Invention of Coinage" *Festschrift Lubor Matous Vol. II.* (Eds. B. Hruska, G. Komoroczy), Budapest (1978), 212 vd.; Sanders L., *A Short History of Weighing.* Birmingham (1947), 8; Dayton J., "Money in the Near East Before Coinage" *Berytus XXIII* (1974), 41 vd.; Davies N.M., *Ancient Egyptian Paintings. Vol II.* Chicago (1936), 118-119, Pl. LXII.

¹⁵ Dalley S., *Mari and Karana.* London (1984), 65 ff; Dunham S., "Metal Animal Headed Cups at Mari" *To the Euphrates and Beyond, Archaeological Studies in Honor of Maurits N. van Loon.* (Eds. O.M.C. Haex- H.H. Curvers- P.M.M.G. Akkermans) Rotterdam (1989), 213-215.

¹⁶ CAD *kāsu*, 253 vd.

¹⁷ Koehl R.B., "The Silver Stag "BIBRU" from Mycenae" *The Ages of Homer. A Tribute to Emily Townsend Vermeule* (Eds. J.B.Carter, S.P. Morris) Austin (1995), 61 ff.; Muscarella O.W., *Ancient Art. The Norbert Schimmel Collection.* Mainz (1974), Nr. 123-124; Emre- Çınaroğlu (supra n.11), 676-678, Pl. 127-129.

spiraller, boncuklar, levhalar, şerit ve parçalar konulmuştur¹⁸. Aynı özellikteki bir diğer hazine, H. Frankfort tarafından Diyala bölgesinden gelen bir grup eserle birlikte satın alınmıştır. Oriental Institute'da korunmakta olan eserlerin müze kataloglarına "süs eşyası" olarak kaydedildikleri ve Hafaca kökenli oldukları belirtilmektedir. Aralarında gerçekten süs eşyası niteliğinde olanları mevcuttur. Ancak büyük kısmı düzensiz olarak üst üste katlanmış, birkaçı bir araya tutturulmuş halkalar, istenilen miktarda kesilip kullanılmak üzere uzun spiraller halinde hazırlanmış ya da gerçekten kesilmiş parçalardır. Satın alındıkları için kesin tarihleri belli olmayan bu grup Er Hanedanlar Çağı sonu ile Eski Babil Çağı arasındaki zamanda bir yere tarihlenmektedir¹⁹.

Eşnunna (Tel-Asmar) kazılarında da bu tipte hazineler ele geçmiştir. Akkad Çağı'na tarihlenen bir özel evde, taban altında bulunmuş olan bir vazunun içindeki gümüşler çoğu kesilmiş çubuk, halka parçası ve ingotlardır²⁰. Tel Asmar'da, daha sonraki yıllarda yine özel evlerde bulunmuş olan aynı çağa ait üç hazine de kaplar içine konularak tabanlar altına gömülmüştür. Buluntular çoğu süs eşyası niteliğinde olan çeşitli boyutlarda gümüş diskler, gümüş ve taş boncuklardır²¹.

Tel Brak kazılarında da Akkad Çağı'na tarihlenen dört grup hazine bulunmuştur. Bunlardan ilki bir bardak içine konulmuş ve bir özel evin odasında taban altına gömülmüştür. Bu grup, gümüş ve elektrumdun yapılmış halkalar, küpeler, saç halkası?, spiraller, pendentif ve boncuklardan oluşur. Yine özel evlere taban altına gömülmüş, kaplar içinde bulunmuş olan diğer iki hazinenin çoğunluğu süs eşyalarıdır. Bunlar altın ve gümüşten halkalar, boncuklar, şeritler ve çeşitli taşlardan yapılmış boncuklardır²². Yeni Tel Brak kazılarında ele geçen son grup, içine konduğu vazo ile birlikte Akkad Çağı'na ait bir özel evin odasının tabanı altına sonradan kullanılmak üzere saklanmıştır. Vazonun içine gümüşten ingotlar, katlanmış levhalar, uzun çu-

¹⁸ Delougaz P.- Hill H.- Lloyd S., *Private Houses and Graves in the Diyala Region*. OIP 88. Chicago (1967), 17.

¹⁹ Powell (supra n.14), 228 vd., Pl. I-II, Tel- Agrap'da bulunmuş olan, helezon biçimli bir tel Er Hanedanlar Çağına tarihlenmektedir.

²⁰ Powell (supra n.14), 228, 230; Delougaz P., *Pottery from the Diyala Region*. OIP 63, Chicago (1952), 110, Pl. 158.

²¹ Delougaz (supra n.18), 190, 245.

²² Mallowan M.E.L., "Excavations at Brak and Chagar Bazar" Iraq IX (1947), 71, 176-180, Pls. XXXIII-XXXVI.

buklar, halkalar ve spiraller ile birlikte lapis lazuli bir İmdugud figürü, altında bir pandantif ve at figürünü ile çeşitli taşlardan bezekli boncuklar konulmuştur²³.

Tel Taya'da yine Akkad Çağı'na ait iki hazine aynı evin iki odasında taban altında ele geçmiştir. Kaplar içinde gümüşten ingotlar kabaca düzeltilmiş plaklar, küçük yumrular, halkalar, boncuklar yanında altın, frit, taş boncuklar, kalay ve taş pandantifler mevcuttur²⁴.

Tarihi kesin olarak belirlenmiş aynı tipte bir başka grup Larsa'da kuyumcu İlşu- İbnişu'ya ait yapıda ele geçmiştir. Taban altındaki bir vazo içine, çok sayıda kesik gümüş parça ile birlikte bu kez bulla, tablet, ağırlık v.s. gibi eşyalar da konulmuştur²⁵. Eski Babil Çağına ait buluntu, Larsalı Rim-Sin zamanına tarihlendirilmiştir.

Ebla kazılarında G alanında Efv9iv plankarede bulunan yapının tabanı altında 1984 yılında bir inhumasyon mezara raslanmıştır. Bu mezara ölü hediyesi olarak bırakılan kaplardan birinin içindeki gümüşler, oval ingotlar, parçalar, zincir, halka, helezon ve bir boncuk tanesinden oluşmaktadır. Mezarın ya bir gümüş ustası ya da bir tüccara ait olması gerektiği, Anadolu ile de ilişkili olabileceği belirtilmektedir. Buluntu Orta Tunç Çağı II, M.Ö. ca. 1750- 1700'e tarihlendirilmektedir²⁶.

Bu tipte iki buluntu grubu da Ugarit'te ele geçmiştir. M.Ö. 15. yüzyıla tarihlenen ilk gruptaki örnekler bir kap içine konulmuş gümüş ve elektrumdandan süs eşyaları, halkalar ve kesilmiş parçalardır²⁷. İkinci grup, Baal Mabedinin batı bölgesinde bir vazo içinde ele geçmiştir. Vazoya yanmış 5 gümüş parça ve altın boncuklar ile birlikte iki de heykelcik konulmuştur. Ugaritli bir kuyumcuya ait olduğu belirtilen grup M.Ö. 2000- 1800 yılları arasına tarihlendirilmiştir²⁸.

²³ Matthews R., "Imperial Catastrophe or Local Incident? An Akkadian Hoard from Tell Brak, Syria" Cambridge Archeological Journal 4/2 (1994), 292 vd., Fig. 14.

²⁴ Reade, J.E., "Tell Taya (1967): Summary Report" Iraq 30/2 (1968), 248; Reade J.E., "Tell Taya (1972-73): Summary Report" Iraq 35/2 (1973), 165, Pl. LXVIIa.

²⁵ Arnaud D. - Calvet Y. - Huot J-L., "İlşu-İbnişu, Orfèvre de L'E. BABBAR de Larsa, La jarre L. 76.77 et son contenu" Syria LVI (1979), 1 vd.

²⁶ Matthiae P. - Pinnock F. - Matthiae G.S., Ebla. Alle origini della civiltà urbana. Roma (1995), 430, No. 308.

²⁷ Schaeffer C.F.A., Ugaritica I. Paris (1939), 42-44, Fig. 31.

²⁸ Schaeffer C.F.A., Ugaritica II. Paris (1949), 71 ff. Figs. 30-33.

Hakkında fazla bilgi olmayan bir grup da Asur kentinde bir özel evde bulunmuştur. Diğerleri gibi bir kap içine konulmuş gümüşler farklı boyutlarda kesik parçalar, kap parçaları, tel ve halka formulu parçalardır²⁹.

Filistin'deki daha geç döneme ait toplu buluntulardan biri Megiddo'nun, VI A tabakasında açığa çıkarılmıştır. İçinde bronz bir okucunun da olduğu bu grupta vazo parçaları, küpe parçaları, paletler, çubuklar, helezonlar ve döküm artıkları yer almaktadır³⁰.

Kenan bölgesinde Tel Miqne- Ekron'da son yıllarda dört define ele geçmiştir. Bunlardan üçü Aşağı Şehir'de M.Ö. 7. yüzyıla tarihlenen binada mutfak kapları içine, dördüncüsü yukarı şehirde, Kuzeydoğu Akropolünde büyük bir taşın deliği içine konulmuştur. Hazinedeki buluntuların çoğunun, kesilmiş parçalar ve katlanmış dil şeklinde ingotlar olduğu aralarında küpe, halka, bilezik, madalyon gibi süs eşyalarının da varlığı belirtilmektedir³¹.

İran'da, Nush-i Can Tepe'de Doğu Binası olarak adlandırılan yapının rampasının temelinde, taban altına gömülmüş hazine Med Çağı'na tarihlenmektedir. Bu kez tunç bir çanak içine konulmuş gümüşler çubuk şeklinde ingot ve parçaları, kesilmiş tel ya da yaprak şeklinde parçalar, halkalar, boncuk ve küpe gibi süs eşyalarıdır³².

Mısır'da da benzer tipte iki hazine ele geçmiştir. Bunlardan ilki Teb'in güneyinde bulunmuş olan ünlü Tod hazinesidir. Kral hazinesinde nakit olarak saklanan buluntular gümüşten oval ingotlar, halkalar, altın ve gümüşten katlanmış ve bükülmüş durumdaki kaplardır. Hazine, kapağında II. Amenemhet'in (M.Ö. 1929- 1892) kartuşunun yer aldığı bakırdan bir kasaya yerleştirilmiştir³³.

İkinci hazine Tel el-Amarna'da bir özel evin avlusunun köşesindeki pişmiş toprak bir kap içinde bulunmuştur. Kabın içine altın ve gümüş ingotlar,

²⁹ Andrae W., *Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft* 36 (1908), 22.

³⁰ Loud G., *Megiddo II, Seasons of 1935-39, OIP 62, Chicago (1948) Pl. 229*; Bu definenin bir kısmı için bk. Powell (supra n.14), Pl. IIIc.

³¹ Gitin S., "Tel Miqne- Ekron in the 7 th Century B.C.E.: The Impact of Economic Innovation and Foreign Cultural Influences on a Neo-Assyrian Vassal City- State" *Recent Excavations in Israel, A View to the West, Archaeological Institute of America. Colloquia & Conference Papers No. 1 (1995), 69-70. Fig. 4, 10-13.*

³² Bivar A.D., "A Hoard of Ingot- Currency of the Median Period from Nūsh-i Jān, Near Malayır" *Iran IX (1971), 97 ff., Pl. I-IV.*

³³ Chapoutier F., *Le Trésor de Tod. Cairo (1933).*

gümüş halkalar, küpeler, tümü kırılmış katlanmış fincanlar ile birlikte bir de gümüşten Hitit tanrı figürini konulmuştur. Buluntular M.Ö. 1378-1362 yılları arasına tarihlendirilmiştir³⁴.

Eski Yakın Doğu'nun diğer bölgelerinde olduğu gibi Anadolu'da da bu türde hazineler M.Ö. 3. binin başından beri tanınmaktadır. Eski Tunç Çağı'nın ünlü Troya hazinelerinden A ve B de bir kısmına definelerin de konulduğu altın, gümüş, elektrik kaplar³⁵; A,C,E, ve F hazinelerinde ise diğer eşyalar arasında altın, elektrik ya da gümüşten yapılmış bir yüzleri işaretleli çubuk veya somun şeklinde külçeler, kesilmiş parçalar bulunmaktadır³⁶. Bunlardan A,C,F hazineleri metal, E hazinesini oluşturan külçe, çubuk ve kesilmiş parçalar pişmiş toprak bir kap içine konulmuştur.

Aynı çağa ait pişmiş toprak olduğu belirtilen bir kap içindeki Mahmatlar definesi altın kaplar, tunç baltalar yanındaki çeşitli boyut ve ağırlıktaki 18 ingottan oluşmaktadır. Düzensiz somun biçimli ingotlar 416-4630 gr. arasında değişen ağırlıklardadır³⁷. Toplam 12 kg.a yaklaşan ağırlıkları ile Mahmatlar ingotları bugüne kadar Anadolu'da ele geçmiş en büyük gruplardan biri olma özelliğini de taşımaktadır.

Assur Ticaret Kolonileri Çağı'nda, ticaretin Anadolu'daki başkenti olan ve ticaretin, bütün ödemelerin gümüşe bağlı yapıldığı Kaniş Karumunda aynı ölçüde zengin külçelerin bugüne kadar ele geçmemesi bir raslantıdır. Nitekim 1995 kazı mevsiminde, burada tanıtılan Acemhöyük buluntularından daha büyük bir grubun Karum'da açığa çıkarıldığı kazı başkanı Prof. Dr. Tahsin Özgüç tarafından bildirilmiştir³⁸. Diğer taraftan Kaniş Karumu'nda az da olsa biri gümüş diğerleri kalay külçelerin varlığı önceden de bilinmekteydi. Düzensiz dikkörgen prizma ve düzensiz somun şekillerindeki ingotların bir kısmının bir yüzlerinde 1-2 çukur, birinin üzerinde ise + - işaretleri bulunmaktadır³⁹.

³⁴ Pendlebury J.D.S., "Preliminary Report of Excavations at Tell El-'Amarnah 1930-1" JEA 17(1931), 236, Lev. LXXIII.

³⁵ Dörpfeld W., Troja und Illion, Ergebnisse der Ausgrabungen in den vorhistorischen und historischen Schichten von Illion 1870-1894, Athen (1902), 349-354, Abb. 274-277, 279-280a-c, 282-285a.

³⁶ Schliemann (supra n.5), No. 787- 792, 821, 827, 866-872, 875-877; Dörpfeld (supra n.35), 361- 362, Abb. 303. Beilage 44.

³⁷ Koşay H.Z.-Akok M., "Amasya Mahmatlar Köyü Definesi" Belleten XIV/55 (1950), 484, Res. 16.

³⁸ Bu bilgiyi veren sayın hocam Prof. Dr. Tahsin Özgüç'e teşekkürlerimi sunarım.

³⁹ Emre K., Anadolu Kurşun Figürleri ve Taş Kalıpları, Ankara (1971), 159, Lev. 15, 2; Özgüç 1986 (supra n.4) , 73, Lev. 130, 11-14.

M.Ö. 14.yüzyıla tarihlenen Ulu Burun batığının yükünün büyük kısmını öküz gönü şeklindeki iğotlar oluşturmaktadır. Batıkta ayrıca hurda olarak nitelendirilen altın parçaları ile halka biçimli bir altın külçe, pide biçimli bakır külçeler ve bir kısmı kesilmiş kalay külçeler bulunmuştur⁴⁰.

Anadolu'nun gümüş ingotlarının önemli bir grubu da Zencirli'de Kuzey Sarayının bir odasında ele geçmiştir. Çeşitli boylardaki 21 ingot somun biçimli, düzensiz ve kesilmiş parçalardan oluşur. Zencirli ingotlarının önemi, üçünün üzerine M.Ö. 8. yüzyılda yaşamış kral Barrekub'un adının⁴¹ kazanmış olmasıdır.

Yukarıda kısaca değinilen toplu buluntulardan sistemli kazılarda ele geçenlerin ortak özellikleri hemen hepsinin yapıların tabanları altında bulunmuş olmalarıdır. Aynı şekilde tümü metal ya da pişmiş toprak kaplar içine konulmuştur. Bir çeşit kasa görevi üstlenen bu kaplar o dönemlerde günlük işlerde kullanılanların eşleridir.

Bu grupların çoğunda, ingotlar yanında en fazla ele geçen eşyalardan biri de halkalardır. Toplu buluntular dışında da Anadolu'da M.Ö. 3. binden itibaren hemen her yerleşim yerinde metal halka ve çubuklar ele geçmiştir. Altın, gümüş, elektrüm en fazla da bakır, kurşun ve tunçtan yapılmış pek çok obje hafirleri tarafından " halka, yüzük, bilezik, halhal, saç spirali" olarak yorumlanmıştır. Bunlardan sadece Alishar'da Koloni Çağı'ndan Frig Devri'ne kadar olan kültür katlarında bulunmuş çok sayıda bakır ve kurşundan örnek hafirleri tarafından "olasılıkla para" olarak değerlendirilmiştir⁴². Bu tip eşyaların bir kısmı şüphesiz ki süs eşyası amacına yönelik olarak yapılmışlar, ancak gerektiğinde para karşılığı olarak da kullanılmışlardır. Onların bu özelliği, Anadolu'da bugün de olduğu gibi para yerine kullanıldıklarında özellikle ezilip, bükülmelerinden de anlaşılmaktadır. Diğer taraftan özellikle iki ucu tam kapanmamış halka, uçları üst üste bindirilmiş halka ve spirali şeklinde olanların yüzük, bilezik gibi kullanılmaları için ya çok küçük ya da büyük oldukları görülmektedir. Bir halka ile birbirine tomar şeklinde tuttu-

⁴⁰ Pulak C., "Ulu Burun (Kaş) Sualtı Kazısı: 1989 Kampanyası" XII. Kazı Sonuçları Toplantısı I (Ankara 1991), 294-295, 301; Pulak C., "Ulu Burun Batığı Kazısı (Kaş) 1990 Kampanyası" XIII. Kazı Sonuçları Toplantısı I (Ankara 1992), 388; Pulak C., "Ulu Burun (Kaş) Batığı Kazısı: 1991 Kampanyası" XIV. Kazı Sonuçları Toplantısı I (Ankara 1993), 351.

⁴¹ Luchan F., Die Kleinfunde aus Sendschirli, Berlin (1943), 119, Lev. 58.

⁴² Schmidt E.F., The Alishar Hüyük. Seasons of 1928 and 1929. OIP XIX. Chicago (1932), 59, 151, 155, 164-165, Figs. 66, 198, 199, 204, 206; Osten (supra n.4). 264, Fig. 297.

rulmuş 8-10 halkadan oluşanların⁴³ ise süs eşyası olarak kullanılmaları olanaksızdır. Bu nedenlerle eldeki metal halka, tomar, spiral ve bunlara ait parçaların bu açıdan yeniden ele alınmaları gerekmektedir.

Assur Ticaret Kolonileri Çağı'nda faaliyet gösteren tüccarlar asıl sermayeleri altın olmasına karşılık ticareti gümüşe dayalı olarak yürütüyorlardı. Anadolu'da herhangi bir eşya gümüş karşılığında satılıyor, diğer metallerden (bakır, kurşun) yapılan ödemeler olursa bunlar hemen gümüşe çevriliyordu⁴⁴. Büyük tüccarlar diğer mallar yanında bütün madenlerin ticareti ile de uğraşmaktaydılar. Yine bu belgelerde gümüşün en azından bir kısmının Anadolu'da arıtıldığı da bilinmektedir.

Bu konu ile ilgili yazılı belgelerden öğrenilen bir başka özellik, arıtılmış gümüşün tüccarın kendi mührü ile mühürlenmiş olduğunun belirtilmesidir⁴⁵. Bugün ele geçen az sayıdaki örneğe göre mühürleme işinin doğrudan ingotların üstüne yapıldığını söylemek olanaksızdır. Bu işlemin, hazırlanan kolinin üzerine (bullaya) mührün basılması suretiyle yapılmış olması gerekir. Diğer taraftan, çok az sayıda olmasına karşın, daha sonraki dönemlere ait ingot ya da parçaları üzerinde bazı yazıların yer aldığı da bilinmektedir. Bu konuda bugün için bilinen en eski buluntu Schimmel koleksiyonundaki ingottur. Olasılıkla, aynı koleksiyondaki gümüş Hitit ritonları ile birlikte bulunduğu belirtilen ve bu nedenle de onlarla aynı tarihe verilen ingotun üzerinde Hitit hiyeroglif işaretleri mevcuttur⁴⁶. Yazılı ikinci örnek, yukarıda sözü edilen yerleşimlerden Zencirli'de ele geçmiştir. Zencirli ingotlarından üçü üzerinde "Panamu'nun oğlu Barrekub" yazısı okunmaktadır⁴⁷. Nuş-i Can Tepe'de bulunan ingot parçalarından biri üzerinde de ancak çivi yazılı iki işaret korunabilmiştir⁴⁸.

⁴³ Osten (supra n.4), Fig. 297; Özgüç T., Türk Tarih Kurumu Tarafından Yapılan Kültepe Kazısı Raporu 1948. Ankara (1950), Lev. LXIII, 371, Özgüç 1986 (supra n.4), Lev. 129, 9-10.

⁴⁴ Veenhof K.R., *Aspects of Old Assyrian Trade and its Terminology*, Leiden (1972), 351.

⁴⁵ Vennhof K.R. "On the Identification and Implications of Some Bullae from Acmehöyük and Kültepe" Nimet Özgüç'e Armağan, *Aspects of Art and Iconography: Anatolia and Its Neighbors*. Ankara (1993), 647; Bilgiç E.- Bayram S., *Ankara Kültepe Tabletleri II*. Ankara (1995), 19-20 (12.2), 30 (15.7-8, 18), 50-51 (26).

⁴⁶ Muscarella (supra n.17), No. 128. F. Steinherr'e göre işaretlerden ikisi olasılıkla "ülke" ve "katip" sözcükleridir.

⁴⁷ Luchan (supra n.41), 119-121, Fig. 170, 171, Lev. 58 t-v; Balmuth M., "Remarks on the Appearance of the Earliest Coins" *Studies Presented to George M.A. Hanfmann* (Eds. D.G. Mitten - J.G. Pedley - J.A. Scott), Mainz (1971), 5.

⁴⁸ Bivar (supra n.32), Fig. 2.

Diğer taraftan, Acemhöyük ingotlarının bazıları (Lev. V-VII, IX, XII-XIV, XVI) üzerinde, çoğunlukla bir yüzde, bazen de iki yüzde yer alan 1-2 çizgiden oluşan işaretler ile Karum örneklerinde mevcut olan + - işaretleri ingotun miktarı ile ilgili olmalıdır.

Burada tanıtılan Acemhöyük gümüşleri yukarıda belirtilen çoğu buluntu grubu gibi sahibinin nakiti olarak, gerektiğinde kullanılmak üzere III. kattaki evinin tabanı altına gömülmüştür. İki saray yapısının da yer aldığı bu kat, Sarıkaya Sarayı'nda bulunan kitabeli kral mühür baskılarına göre İ.Ö. 18. yüzyıla (I. Şamşi- Adad zamanı) tarihlenmektedir⁴⁹. Bu tarih Acemhöyük'ün bu ve diğer gümüş hazinesi için de geçerlidir.

Bu hazinede yer alan gümüşlerin kökeni konusuna gelince: Daha önceki yıllarda Acemhöyük'te ele geçmiş bakır, tunç, kurşun ve gümüşlerin farklı yöntemlerle analizleri yapılmıştır⁵⁰. Burada tanıtılan gümüşler üzerinde de çalışan Prof. Dr. Hadi Özbal'ın bize iletmek lütfunda bulunduğu ön raporuna göre örnekler Orta Karadeniz, Toroslar ve Doğu Anadolu maden bölgelerinden getirilmiş metallere yapılmışlardır. Detaylı analiz raporları Prof. Özbal tarafından yakında yayınlanacaktır.

KATALOG

1- Ac. 92-224, Lev. I, 1; Çiz. 1

Yonca ağızlı testi. y. 11.5, karın g. 10.9, Ağ. ç. 7.9 x 8.4 cm.

İnce elenmiş devetüyü hamuruna az miktarda kireç ve mika katılmış. Yonca ağızlı, kısa boyunlu, yuvarlak karınlı, sivri dipli. Ağız kenarından çıkan yuvarlak kesitli kulbu karın şişkinliğine bağlanmakta. Ağız kenarının içi, dışı, boynun yarısından itibaren gövdenin karın şişkinliği altındaki yarıya yakın kısmı, kulbu pembemsi kırmızı astarlı, perdahlı.

2- Ac. 92-225, Lev. I, 2; Çiz. 2

İğne. ç. 3, baş ç. 14 mm., Ağ. 9.28 gr.

⁴⁹ Özgüç N., "Acemhöyük Saraylarında Bulunmuş Olan Mühür Baskıları" Belleten XLI/162 (1977), 381; Tunca Ö., "Cylinder Seal Inscriptions of Şamşi- Adad I and his Officials from Acemhöyük" Tahsin Özgüç'e Armağan. Anatolia and the Ancient Near East, Ankara (1989), 481-483; Veenhof (supra n.45), 645.

⁵⁰ Özgüç (supra n.9), 515.

Uca doğru hafifce incelen gövde ve baş ayrı ayrı yapılmış. Gövde altı dilimli başın içine geçirilmiş. Gövde üzerinde başa geçen kısma yakın dört yiv bulunmakta. Baş döküm, gövde dövülerek yapılmış. Katlanmış.

3- Ac. 92-226, Lev. I, 3; Çiz. 3

Spiral. 14x13 mm. Ağ. 3.28 gr.

Dövülerek yapılmış, bir kısmı oval, diğer kısımları yuvarlak kesitli yassı bir telin önce ikiye daha sonra kendi çevresinde halka şeklinde katlanması ile oluşmuş.

4- Ac. 92-227, Lev. I, 3; Çiz. 4

Küpe uz. 14 , g. 8 mm., Ağ. 1.58 gr.

Döküm, dövülerek hilal biçimli iki bombeli hale getirilmiş, sivri ucu kırık.

5- Ac. 92-228, Lev. I, 3; Çiz. 5

Küpe. uz. 14, g. 4 mm. Ağ. 2.28 gr.

Dövülerek yapılmış bir telin ikiye katlanması ve kavisli olan orta kısmının dövülerek yassıtılıp çukurlaştırılması ile yapılmış. Sivri ucu kırık.

6- Ac. 92-229, Lev. I, 3; Çiz. 6

Küpe. ç. 15, k. 4 mm. Ağ. 1.48 gr.

Oval, ortası dövülerek yassıtılmış iki ucu sivri.

7- Ac. 92-230, Lev. I, 3; Çiz. 7.

Küpe parçası. 10X6 mm. Ağ. 1.48 gr.

Dövülerek yapılmış hilal biçimli üç bombeli, gövdenin yarısı korunmuş.

8- Ac. 92-231, Lev. II, 1; Çiz. 8

Halka. 20x15x2 mm. Ağ. 1 gr.

Yuvarlak kesitli bir tel, iki ucu açık olarak oval biçimde bükülmüş.

9- Ac. 92-232, Lev. II, 1; Çiz. 9

Halka. 18x12, ç. 2 mm. Ağ. 3.96 gr.

Dövülerek yapılmış yuvarlak kesitli bir tel uçları üst üste gelecek biçimde katlanmış.

10- Ac. 92-233, Lev. II, 1; Çiz. 10

Halka. u. 29, ç. 3.5 mm., Ağ. 4.55 gr.

Dövülerek yapılmış yuvarlak kesitli bir telin bükülmesi ile oluşmuş. Uçları hafif sivrilmiş.

11- Ac. 92-234, Lev. II, 2; Çiz. 11

Halka. ç. 25, g. 16, k. 2 mm. Ağ. 22.21 gr.

Dövülerek yapılmış dikdörtgen kesitli bir bantun 1/4 kez katlanması ile oluşmuş.

12-Ac. 92-235, Lev. II, 3; Çiz. 12

Fincan. y. 25, g. 43 mm. Ağ. 17.72 gr.

Hafif dışa çekik ağız kenarlı, yuvarlak gövdeli. Dövülerek yapılmış dik yivli kulbunun parçası içine katlanmış. Ezik durumda.

13-Ac. 92-236, Lev. II, 3; Çiz. 13

Kap parçası. 21x8x3 mm. Ağ. 2.67 gr.

İçe ve dışa doğru kalınlaştırılmış, üstü düz ağız kenarlı, ince gövdeli. Ağız kenarı üstünde çok silik olarak çizi bezekler seçilmekte. Dövülerek yapılmış.

14-Ac. 92-237, Lev. II, 3; Çiz. 14

Kap parçası. 17x17x1 mm. Ağ. 6.84 gr.

Dövülerek yapılmış bir levhanın ikiye katlanmış, bir ucu ters yönde kıvrılmış parçası. İki kenardan kesilmiş.

15-Ac. 92-238, Lev. II, 3; Çiz. 15

Kap parçası, 23x19x1.5 mm. Ağ. 5.08 gr.

Dövülerek yapılmış bir levhanın ikiye katlanmış parçası.

16-Ac. 92-239, Lev. II, 3; Çiz. 16

Kap parçası. 21x9x5 mm. Ağ. 1.42 gr.

Dövülerek yapılmış ikiye katlanmış ince bir levha halinde.

17-Ac. 92-240, Lev. II, 3; Çiz. 17

Kap parçası. 15x11x5 mm. Ağ. 1.46 gr.

Dövülerek yapılmış ince bir levhanın dört kat olarak katlanmış parçası.

18-Ac. 92-241, Lev. II, 3; Çiz. 18

Kap parçası. 18x9x5 mm. Ağ. 4.16 gr.

Dövülerek yapılmış çok ince bir levhanın üç kez katlanmış parçası.

19-Ac. 92-242, Lev. II, 3; Çiz. 19

Kap parçası. 15x12x1.5 mm. Ağ. 4.84 gr.

Dövülerek yapılmış bir levhanın katlanmış parçası. Bir yüzde dik bir çizgi mevcut.

20-Ac. 92-243, Lev. II, 3; Çiz. 20

Kap parçası. 18x11x5 mm. Ağ. 2.05 gr.

Dövülerek yapılmış ince bir levhanın ikiye katlanmış parçası. Bir kenarı kırık.

21-Ac. 92-244, Lev. II, 3; Çiz. 21

Kap parçaları. Üç adet: a. 14x9x5, b. 14x7x5, c. 11x10x5 mm. Ağ. 2.56 gr.

Dövülerek yapılmış ince levhanın ikiye katlanmış parçaları.

22-Ac. 92-245, Lev. III, 1-2; Çiz. 22

İngot. 30x29x10 mm. Ağ. 46.05 gr.

Düzensiz yuvarlak. Döküm. Bir yüzü gözenekli, diğer yüzde biri büyük üç çukur mevcut.

23-Ac. 92-246, Lev. III, 1-2; Çiz. 23

İngot. 21x7 mm. Ağ. 19.08 gr.

Yuvarlak. Bir yüzde döküm sırasında oluşmuş bir çukur, diğesinde gözenekler mevcut. Tam.

24-Ac. 92-247, Lev. III, 1,2; Çiz. 24

İngot. 27x22x7 mm. Ağ. 24.44 gr.

Oval. Bir yüzde döküm sırasında oluşmuş iki çukur mevcut, diğeri gözenekli. Tam.

25-Ac. 92-248, Lev. III, 1-2; Çiz. 25

İngot. 18x17x7.5 mm. Ağ. 10.75 gr.

Düzensiz yuvarlak. Bir yüzde iki küçük çukur, diğesinde gözenekler mevcut. Tam.

26-Ac. 92-249, Lev. III, 1-2; Çiz. 26

İngot. 15x15x6 mm. Ağ. 6.99 gr.

Yuvarlak. Bir yüzü pürüzlü. Tam.

27-Ac. 92-250, Lev. III, 1-2; Çiz. 27

İngot. 15x14x6 mm. Ağ. 7.34 gr.

Yuvarlak. Bir yüzü pürüzlü. Tam.

28-Ac. 92-251, Lev. III, 1-2; Çiz. 28

İngot. 14x12x6 mm. Ağ. 6.49 gr.

Düzensiz yuvarlak. Bir yüzü gözenekli. Tam.

29-Ac. 92-252, Lev. III, 1-2; Çiz. 29

İngot. 14x12x5 mm. Ağ. 5.58 gr.

Düzensiz yuvarlak. Bir yüzde üç kabarıklık bulunmakta. Tam.

30-Ac. 92-253, Lev. III, 1-2; Çiz. 30

İngot. 14x12x6 mm. Ağ. 5.20 gr.

Düzensiz yuvarlak. Bir yüzü pürüzlü, diğeri gözenekli. Tam.

31-Ac. 92-254, Lev. III, 1-2; Çiz. 31

İngot. 9x8x5 mm. Ağ. 3.53 gr.

Düzensiz yuvarlak. Bir yüzü pürüzlü, diğeri gözenekli. Tam.

32-Ac. 92-255, Lev. IV, 1-2; Çiz. 32

İngot 32x15x6.5 mm. Ağ. 17.93 gr.

Oval. Bir yüzü pürüzlü. Tam.

33-Ac. 92-256, Lev. IV, 1-2; Çiz. 33

İngot. 33x18x9 mm. Ağ. 23.65 gr.

Düzensiz oval. Bir yüzü pürüzlü. Tam.

34-Ac. 92-257, Lev. IV, 1-2; Çiz. 34

İngot, 29x20x9 mm. Ağ. 17.23 gr.

Düzensiz oval. Döküm sırasında bir uçta çıkıntı oluşmuş. Bir yüzü pürüzlü, diğeri gözenekli. Tam.

35-Ac. 92-258, Lev. IV, 1-2; Çiz. 35

İngot. 28x20x9 mm. Ağ. 17.45 gr.

Dökülürken böbrek şeklini almış. Bir yüzde ve kenarında çubuk şeklinde birer çizgi mevcut, diğeri yüzü gözenekli. Tam.

36-Ac. 92-259, Lev. IV, 1-2; Çiz. 36

İngot. 23x15x6 mm. Ağ. 10.05 gr.

Düzensiz oval. Bir yüzde döküm sırasında oluşmuş bir çukur mevcut, diğeri gözenekli. Tam.

37-Ac. 92-260, Lev. IV, 1-2; Çiz. 37

İngot. 31x14x6 mm. Ağ. 18.34 gr.

Oval. Dökümden sonra dövülerek dikdörtgen hale getirilmiş. Bir yüzü pürüzlü. Tam.

38-Ac. 92-261, Lev. IV, 1-2; Çiz. 38

İngot. 32x25x8 mm. Ağ. 19.87 gr.

Düzensiz şekilli olarak dökülmüş. İki yüzü de pürüzlü ve az gözenekli. Tam.

39-Ac. 92-262, Lev. IV, 1-2; Çiz. 39

İngot. 24x19x9 mm. Ağ. 19.85 gr.

Yuvarlak ingottan küçük bir parça kesilmiş. Bir yüzde oval bir çukur mevcut, diğeri pürüzlü ve az gözenekli.

40-Ac. 92-263, Lev. IV, 1-2; Çiz. 40

İngot. 29x16x7 mm. Ağ. 13.59 gr.

Yuvarlak ingotun yarıdan kesilmiş parçası. Bir yüzde oval bir çukur mevcut, diğeri pürüzlü.

41-Ac. 92-264, Lev. V, 1-2; Çiz. 41

İngot, 34x24x5 mm. Ağ. 19.58 gr.

Düzensiz şekilli. Bir ucu kesilmiş, diğeri kırılmış. Bir yüzde iki çizgi, diğeri büyük diğeri küçük çukurlar mevcut.

42-Ac. 92-265, Lev. V, 1-2; Çiz. 42

İngot. 41x25x6 mm. Ağ. 33.07 gr.

Düzensiz yuvarlak bir ingotun kesik parçası. Bir yüzde iki paralel çizgi mevcut.

43-Ac. 92-266, Lev. V, 1-2; Çiz. 43

İngot. 24x24x8 mm. Ağ. 23.83 gr.

Oval bir ingotun yarıdan kesilmiş parçası. Bir yüzde çubuk şeklinde bir objenin bastırılması ile oluşmuş çukur mevcut

44-Ac. 92-267, Lev. V, 1-2; Çiz. 44

İngot. 29x19x6 mm. Ağ. 17.96 gr.

Yuvarlak bir ingotun yarıdan kırılmış parçası. Bir yüzü gözenekli.

45-Ac. 92-268, Lev. VI, 1-2; Çiz. 45

İngot parçası. 22x4 mm. Ağ. 4.33 gr.

Yuvarlak kesitli çubuk. İki ucu kesilmiş.

46-Ac. 92-269, Lev. VI, 1-2; Çiz. 46

İngot parçası. 20x6 mm. Ağ. 5. 86 gr.

Yuvarlak kesitli çubuk. İki ucu kesilmiş.

47-Ac. 92-270, Lev. VI, 1-2; Çiz. 47

İngot parçası. 16x7x6 mm. Ağ. 5.21 gr.

Dövülerek kareye yakın kesitli bir çubuk haline getirilmiş. Bir uçtan kesilerek, diğerinden kırılarak koparılmış. Bir yüzde derin bir çizgi mevcut.

48-Ac. 92-271, Lev. VI, 1-2; Çiz. 48

İngot. 17x8x4 mm. Ağ. 4. 62 gr.

Oval ingot. Dövülerek köşelendirilmiş. Bir ucu kırık.

49-Ac. 92-272, Lev. VI, 1-2; Çiz. 49

İngot parçası. 13x17x8 mm. Ağ. 11.78 gr.

Dövülerek yamuk kesitli bir hale getirilmiş. İki uçtan kırılmış.

50-Ac. 92-273, Lev. VI, 1-2; Çiz. 50

İngot parçası. 15x18x8 mm. Ağ. 15.21 gr.

Dövülerek yamuk kesitli bir hale getirilmiş. İki uçtan kırık, olasılıkla Ac. 92-272'nin parçası.

51-Ac. 92-274, Lev. VII, 1-2; Çiz. 51

İngot parçası. 17x16x5 mm. Ağ. 9.17 gr.

Düzensiz şekilli. Bir kenarı kırık, bir yüzü pürüzlü.

52-Ac. 92-275, Lev. VII, 1-2; Çiz. 52

İngot parçası. 17x15x5 mm. Ağ. 8.18 gr.

Yuvarlak. Bir kenarından küçük bir parça kesilmiş. Bir yüzde çizgi mevcut.

53-Ac. 92-276, Lev. VII, 1-2, Çiz. 53.

İngot parçası. 25x18x9 mm. Ağ. 18.58 gr.

Düzensiz yuvarlak, yüzeyi pürüzlü. Bir kenarı kesilmiş.

54-Ac. 92-277, Lev. VII, 1-2; Çiz. 54.

İngot parçası 35x20x7 mm. Ağ. 22.06 gr.

Yuvarlak ingotun yarısı kesilmiş. Bir yüzü pürüzlü.

55-Ac. 92-278, Lev. VII, 1-2; Çiz. 55.

İngot parçası. 31x21x6 mm. Ağ. 24.97 gr.

Yuvarlak ingot yarından kırılmış. Bir yüzde çizgi işaretin izi mevcut.

56-Ac. 92-279, Lev. VII, 1-2; Çiz. 56

İngot parçası. 23x21x8 mm. Ağ. 24.16 gr.

Dövülerek yassılatılmış, iki kenarı ve bir köşesinden kesilmiş.

57-Ac. 92-280, Lev. VII, 1-2; Çiz. 57

İngot parçası. 29x21x16 mm. Ağ. 18.88 gr.

Düzensiz yuvarlak ingotun yarından kırılmış parçası.

58-Ac. 92-281, Lev. VII; 1-2; Çiz. 58

İngot parçası. 28x25x7 mm. Ağ. 22.02 gr.

Yuvarlak ingotun yarından kırılmış parçası.

59-Ac. 92-282, Lev. VII, 1-2; Çiz. 59

İngot parçası. 27x19x7 mm. Ağ. 18.49 gr.

Yuvarlak bir ingotun 1/4 üne ait parça korunmuş. Kırılarak ayrılmış.

60-Ac. 92-283, Lev. VII, 1-2; Çiz. 60

İngot parçası. 24x22x5 mm. Ağ. 16.37 gr.

Oval bir ingotun yarından kırılmış parçası.

61-Ac. 92-284, Lev. VII, 1-2; Çiz. 61

İngot parçası. 22x17x5 mm. Ağ. 10.61 gr.

Yuvarlak bir ingotun 2/3 ü korunmuş. Kırılarak ayrılmış. Bir yüzü pürüzlü.

62-Ac. 92-285, Lev. VII; 1-2; Çiz. 62

İngot parçası. 28x22x5 mm. Ağ. 9.25 gr.

Yuvarlak bir ingotun yarıya yakın kısmı. Kırılarak ayrılmış.

63-Ac. 92-286, Lev. VIII, 1-2; Çiz. 63

İngot parçası. 22x19x8 mm. Ağ. 18.59 gr.

Yuvarlak bir ingotun 1/4 üne ait parça korunmuş. Kesilerek ayrılmış.

64-Ac. 92-287, Lev. VIII, 1-2; Çiz. 64

İngot parçası. 31x20x8 mm. Ağ. 21.66 gr.

Yuvarlak bir ingotun kesilerek ayrılmış yarıya yakın parçası.

65-Ac. 92-288, Lev. VIII, 1-2; Çiz. 65

İngot parçası, 19x22x8 mm. Ağ. 13.99 gr.

Yuvarlak bir ingotun 1/4 üne ait parçası korunmuş.

66-Ac. 92-289, Lev. VIII, 1-2; Çiz. 66

İngot parçası. 21x17x4 mm. Ağ. 10.60 gr.

Yuvarlak ingotun yarısı kesilmiş. Döküldükten sonra dövülerek şekillendirilmiş.

67-Ac. 92-290, Lev. VIII, 1-2; Çiz. 67

İngot parçası. 30x22x9 mm. Ağ. 43.09 gr.

Yuvarlak ingotun kesilmiş parçasının 1/8 i korunmuş. Dökümden sonra dövülmüş.

68-Ac. 92-291, Lev. VIII, 1-2; Çiz. 78

İngot parçası, 24x18x8 mm. Ağ. 17.59 gr.

Yuvarlak ingotun kesilmiş parçasının 1/8 i korunmuş. Dökümden sonra dövülmüş.

69-Ac. 92-292, Lev. VIII, 1-2; Çiz. 69

İngot parçası. 24x19x6 mm. Ağ. 14.22 gr

Yuvarlak ingotun kesilmiş parçasının 2/3 ü korunmuş. Dökümden sonra dövülmüş.

70-Ac. 92-293, Lev. VIII, 1-2; Çiz. 70.

İngot parçası. 22x15x4 mm. Ağ. 8.49 gr.

Yuvarlak ingotun kesilmiş parçasının 1/4 ü korunmuş. Dökümden sonra dövülmüş.

71- Ac. 92-294, Lev. VIII; 1-2; Çiz. 71.

İngot parçası, 20x19x4 mm. Ağ. 8.82 gr.

Yuvarlak ingotun kesilmiş parçasının 1/4 ü korunmuş. Dökümden sonra dövülmüş.

72- Ac. 92-295, Lev. VIII, 1-2; Çiz. 72.

İngot parçası, 28x28x6 mm. Ağ. 28.40 gr.

Yuvarlak ingotun kesilmiş ve kırılmış parçası. Dökümden sonra dövülmüş.

73- Ac. 92-296, Lev. VIII, 1-2; Çiz. 73

İngot parçası 20x15x4 mm. Ağ. 7.58 gr.

Yuvarlak ingotun kesilmiş yarıya yakın kısmı. Dökümden sonra dövülmüş.

74- Ac. 92-297, Lev. VIII, 1-2; Çiz. 74.

İngot parçası. 19x15x4 mm. Ağ. 6.28 gr.

Yuvarlak ingotun kesilmiş yarıya yakın kısmı. Dökümden sonra dövülmüş. Bir yüzde çubuk şeklinde bir objenin bastırılması ile oluşmuş çukur mevcuttur.

75-Ac. 92-298, Lev. IX; 1-2; Çiz. 75

İngot parçası. 24x20x4 mm. Ağ. 11.35 gr.

Yuvarlak ingotun iki yandan kesilmiş parçası.

76-Ac. 92-299, Lev. IX, 1-2; Çiz. 76

İngot parçası. 23x19x9 mm. Ağ. 20.71 gr.

Düzensiz yuvarlak ingotun kesilmiş parçası.

77-Ac. 92-300, Lev. IX, 1-2; Çiz. 77

İngot parçası. 30x20x8.5 mm. Ağ. 22.08 gr.

Bir kenardan kesilmiş, diğer taraflardan kırılmış parça.

78-Ac. 92-301, Lev. IX, 1-2; Çiz. 78

İngot parçası. 15x14x7 mm. Ağ. 8.75 gr.

İngotun kesilmiş parçası. Bir yüzde iki çizgi işaret korunmuş.

79-Ac. 92-302, Lev. IX, 1-2; Çiz. 79

İngot parçası. 19x12x7 mm. Ağ. 6.74 gr.

Yuvarlak ingotun yarıdan kesilmiş parçası. Bir yüzde tek çizgi işaret mevcut, diğer yüzde kesme izi belirgin.

80-Ac. 92-303, Lev. IX, 1-2; Çiz. 80

İngot parçası. 19x15x5 mm. Ağ. 9.01 gr.

Yuvarlak ingotun kesilmiş parçasının 1/4 ü korunmuş.

81-Ac. 92-304, Lev. IX, 1-2; Çiz. 81

İngot parçası. 24x21x10 mm. Ağ. 22.04 gr.

Kesilmiş parça. Bir yüzüne bir başka gümüş parça kaynamış.

82-Ac. 92-305, Lev. IX, 1-2, Çiz. 82

İngot parçası. 15x12x5.5 mm. Ağ. 8.08 gr.

Kesilmiş parça.

83-Ac. 92-306, Lev. IX, 1-2; Çiz. 83

İngot parçası. 18x14x4.5 mm. Ağ. 8.86 gr.

Kesilmiş parça.

84-Ac. 92-307, Lev. IX, 1-2; Çiz. 84

İngot parçası. 23x14x4.5 mm. Ağ. 6.61 gr.

Kesilmiş parça. Bir yüzünde kesme izi belirgin.

85-Ac. 92-308, Lev. IX, 1-2; Çiz. 85

İngot parçası. 21x17x4.5 mm. Ağ. 10.90 gr.

Yuvarlak ingotun kesilmiş parçası. Bir yüzü pürüzlü.

- 86-Ac. 92-309, Lev. IX, 1-2; Çiz. 86
İngot parçası. 22x15x4 mm. Ağ. 7.03 gr.
Yuvarlak ingotun kırılmış parçası.
- 87-Ac. 92-310, Lev. IX, 1-2; Çiz. 87
İngot parçası. 21x14x8 mm. Ağ. 12.47 gr.
Kesilmiş parça.
- 88-Ac. 92-311, Lev. IX, 1-2; Çiz. 88
İngot parçası. 19x10x4 mm. Ağ. 8.59 gr.
Kesilmiş parça. Bir yüzde kesme izi belirgin.
- 89-Ac. 92-312, Lev. X, 1-2; Çiz. 89
İngot parçası. 34x24x12.5 mm. Ağ. 47.48 gr.
Düzensiz şekilli ingotun birkaç kez kesilmiş parçası.
- 90-Ac. 92-313, Lev. X, 1-2; Çiz. 90
İngot parçası. 28x22x13.5 mm. Ağ. 43.38 gr.
Kesilmiş parça.
- 91-Ac. 92-314, Lev. X, 1-2; Çiz. 91
İngot parçası. 23x20x9 mm. Ağ. 19.12 gr.
Kesilmiş parça.
- 92-Ac. 92-315, Lev. X, 1-2; Çiz. 92
İngot parçası. 20x15x6 mm. Ağ. 9.87 gr.
Kesilmiş parça.
- 93-Ac. 92-316, Lev. X, 1-2; Çiz. 93
İngot parçası. 17x17x8 mm. Ağ. 11.59 gr.
Koparılmış parça.
- 94-Ac. 92-317, Lev. X, 1-2; Çiz. 94
İngot parçası. 28x20x5 mm. Ağ. 9.99 gr.

Yuvarlak ingotun kesilmiş parçası.

95-Ac. 92-318, Lev. X, 1-2; Çiz. 95

İngot parçası. 22x12x7 mm. Ağ. 9.56 gr.

Yuvarlak ingotun kesilmiş parçası. Bir yüzü pürüzlü.

96-Ac. 92-319, Lev. X, 1-2; Çiz. 96

İngot parçası, 17x15x5 mm. Ağ. 7.06 gr.

Kesilmiş parça.

97-Ac. 92-320, Lev. X, 1-2; Çiz. 97

İngot parçası. 18x17x5 mm. Ağ. 7.45 gr.

Kesilmiş parça.

98-Ac. 92-321, Lev. X, 1-2; Çiz. 98

İngot parçası. 17x14x6 mm. Ağ. 8.18 gr.

Kesilmiş parça.

99-Ac. 92-322, Lev. X, 1-2; Çiz. 99

İngot parçası. 19x13x5 mm. Ağ. 6.45 gr.

Kesilmiş parça.

100-Ac. 92-323, Lev. X, 1-2; Çiz. 100

İngot parçası. 16x15x4.5 mm. Ağ. 6.98 gr.

Kesilmiş parça.

101-Ac. 92-324, Lev. XI, 1-2; Çiz. 101

İngot parçası. 19x14x3 mm. Ağ. 6.90 gr.

Levha haline getirilmiş ve bir ucu kendi üzerine katlanmış ingotun kesilmiş parçası.

102-Ac. 92-325, Lev. XI, 1-2; Çiz. 102

İngot parçası. 18x15x5.5 mm. Ağ. 15.34 gr.

Kesilmiş parça.

103-Ac. 92-326, Lev. XI, 1-2; Çiz. 103

İngot parçası. 20x15x5.5 mm. Ağ. 11.65 gr.

Kesilmiş parça. Bir yüzünde tek, diğerinde iki çizgi işaret mevcut

104-Ac. 92-327, Lev. XI, 1-2; Çiz. 104

İngot parçası. 19x18x4 mm. Ağ. 7.70 gr.

Oval ingotun kesilmiş parçası.

105-Ac. 92-328, Lev. XI, 1-2; Çiz. 105

İngot parçası. 19x15x4.5 mm. Ağ. 9.85 gr.

Kesilmiş parça.

106-Ac. 92-329, Lev. XI, 1-2; Çiz. 106

İngot parçası. 20x17x3 mm. Ağ. 6.61 gr.

Kesilmiş parça.

107-Ac. 92-330, Lev. XI, 1-2; Çiz. 107

İngot parçası. 22x12x3 mm. Ağ. 5.58 gr.

Kesilmiş parça.

108-Ac. 92-331, Lev. XI, 1-2; Çiz. 108

İngot parçası. 16x14x3 mm. Ağ. 3.95 gr.

Kesilmiş parça.

109-Ac. 92-332, Lev. XI, 1-2; Çiz. 109

İngot parçası. 23x17x3 mm. Ağ. 4.99 gr.

Yuvarlak ingotun kesilmiş parçası.

110-Ac. 92-333, Lev. XI, 1-2; Çiz. 110

İngot parçası. 22x15x3 mm. Ağ. 5.39 gr.

Yuvarlak ingotun kesilmiş parçası.

111-Ac. 92-334, Lev. XI, 1-2; Çiz. 111

İngot parçası. 14x12x2.5 mm. Ağ. 3.66 gr.

Yuvarlak ingotun kesilmiş parçasının 1/4 ü korunmuş.

112-Ac. 92-335, Lev. XI, 1-2; Çiz. 112

İngot parçası. 20x15x2 mm. Ağ. 4.37 gr.

Yuvarlak ince ingotun kesilmiş parçası.

113-Ac. 92-336, Lev. XII; 1-2; Çiz. 113

İngot parçası. 17x15x2 mm. Ağ. 3.47 gr.

Yassı ingotun kesilmiş parçası.

114-Ac. 92-337, Lev. XII, 1-2; Çiz. 114

İngot parçası. 15x14x1 mm. Ağ. 2.67 gr.

Levha halindeki ingotun kesilmiş parçası.

115-Ac. 92-338, Lev. XII, 1-2; Çiz. 115

İngot parçası, 15x15x1.5 mm. Ağ. 2.23 gr.

Levha halindeki ingotun kesilmiş parçası.

116-Ac. 92-339, Lev. XII, 1-2; Çiz. 116

İngot parçası. 14.5x13x3 mm. Ağ. 3.76 gr.

Kesilmiş parça.

117-Ac. 92-340, Lev. XII, 1-2; Çiz. 117

İngot parçası, 18x12x5 mm. Ağ. 4.94 gr.

Yuvarlak ingotun kesilmiş parçası.

118-Ac. 92-341, Lev. XII, 1-2; Çiz. 118

İngot parçası. 15x12x6 mm. Ağ. 7.01 gr.

Köşeli bir ingotun kesilmiş parçası.

119-Ac. 92-342, Lev. XII, 1-2; Çiz. 119

İngot parçası. 17x7x6 mm. Ağ. 4.07 gr.

Yuvarlak ingotun köşesinden kesilmiş küçük bir parça. Bir yüzde çizgi işaret mevcut.

120-Ac. 92-343, Lev. XII, 1-2; Çiz. 120

İngot parçası. 17x13x4 mm. Ağ. 5.63 gr.

Yuvarlak ingotun yarından kesilmiş parçası.

121-Ac. 92-344, Lev. XII, 1-2; Çiz. 121

İngot parçası. 12x13x6 mm. Ağ. 6.73 gr.

Yuvarlak ingotun kesilmiş parçası.

122-Ac. 92-345, Lev. XII, 1-2; Çiz. 122

İngot parçası. 16x11x5 mm. Ağ. 5.37 gr.

Kesilmiş parça.

123-Ac. 92-346, Lev. XII, 1-2; Çiz. 123

İngot parçası. 13x11x7 mm. Ağ. 5.57 gr.

Kesilmiş parça.

124-Ac. 92-347, Lev. XII, 1-2; Çiz. 124

İngot parçası. 17x15x5 mm. Ağ. 6.61 gr.

Kesilmiş parça.

125-Ac. 92-348, Lev. XII, 1-2; Çiz. 125

İngot parçası. 14x13x5 mm. Ağ. 6.47 gr.

Yuvarlak ingotun kesilmiş parçası.

126-Ac. 92-349, Lev. XII, 1-2; Çiz. 126

İngot parçası. 14x12x5 mm. Ağ. 5.37 gr.

Kesilmiş parça.

127-Ac. 92-350, Lev. XIII, 1-2; Çiz. 127

İngot parçası. 15x13x5 mm. Ağ. 5.83 gr.

Kesilmiş parça.

128-Ac. 92-351, Lev. XIII, 1-2; Çiz. 128

İngot parçası. 15x11x4 mm. Ağ. 4.43 gr.

Yuvarlak ingotun kesilmiş parçası. Bir yüzde iki küçük çizgi işaret mevcut.

129-Ac. 92-352, Lev. XIII, 1-2; Çiz. 129

İngot parçası. 17x11x4 mm. Ağ. 5.07 gr.

Kesilmiş parça.

130-Ac. 92-353, Lev. XIII, 1-2; Çiz. 130

İngot parçası. 13x13x8 mm. Ağ. 7.15 gr.

Yuvarlak ingotun kesilmiş parçası.

131-Ac. 92-354, Lev. XIII, 1-2; Çiz. 131

İngot parçası. 18x10x4 mm. Ağ. 5.27 gr.

Yuvarlak ingotun kesilmiş küçük parçası.

132-Ac. 92-355, Lev. XIII, 1-2; Çiz. 132

İngot parçası. 17x13x3 mm. Ağ. 4.09 gr.

Yuvarlak ingotun yarıdan kesilmiş parçası.

133-Ac. 92-356, Lev. XIII, 1-2; Çiz. 133.

İngot parçası. 18x14x4 mm. Ağ. 6.71 gr.

Kesilmiş parça.

134-Ac. 92-357, Lev. XIII, 1-2; Çiz. 134

İngot parçası. 17x11x6 mm. Ağ. 7.20 gr.

Kesilmiş parça.

135-Ac. 92-358, Lev. XIII, 1-2; Çiz. 135

İngot parçası. 14x9x4 mm. Ağ. 4.63 gr.

Kesilmiş parça.

136-Ac. 92-359, Lev. XIII; 1-2; Çiz. 136

İngot parçası. 15x9x5 mm. Ağ. 5.36 gr.

Kesilmiş parça.

137-Ac. 92-360, Lev. XIII; 1-2; Çiz. 137

İngot parçası. 16x11x5 mm. Ağ. 5.55 gr.

Kesilmiş parça.

138-Ac. 92-361, Lev. XIII, 1-2; Çiz. 138

İngot parçası. 14x13x3.5 mm. Ağ. 4.63 gr.

Kesilmiş parça.

139-Ac. 92-362, Lev. XIII; 1-2; Çiz. 139

İngot parçası, 21x10x5 mm. Ağ. 5.80 gr.

Kesilmiş parça.

140-Ac. 92-363, Lev. XIII, 1-2; Çiz. 140

İngot parçası. 15x12x7 mm. Ağ. 7.35 gr.

Kesilmiş parça.

141-Ac. 92-364, Lev. XIII, 1-2; Çiz. 141

İngot parçası. 13x10x3 mm. Ağ. 3.44 gr.

Yuvarlak ingot. Küçük bir parça kesilmiş.

142-Ac. 92-365, Lev. XIII, 1-2; Çiz. 142

İngot parçası. 14x11x3 mm. Ağ. 3.65 gr.

Kesilmiş parça

143-Ac. 92-366, Lev. XIII, 1-2; Çiz. 143

İngot parçası. 11x11x4 mm. Ağ. 3.54 gr.

Kesilmiş parça.

144-Ac. 92-367, Lev. XIII, 1-2; Çiz. 144

İngot parçası. 15x13x4.5 mm. Ağ. 5.30 gr.

Kesilmiş parça.

145-Ac. 92-368, Lev. XIII, 1-2; Çiz. 145

İngot parçası. 13x11x5 mm. Ağ. 5.71 gr.

Kesilmiş parça.

146-Ac. 92-369, Lev. XIII, 1-2; Çiz. 146

İngot parçası. 13x14x7 mm. Ağ. 6.30 gr.

Kesilmiş parça.

147-Ac. 92-370, Lev. XIII, 1-2; Çiz. 147

İngot parçası. 12x13x4.5 mm. Ağ. 5.45 gr.

Kesilmiş parça.

148-Ac. 92-371, Lev. XIII, 1-2; Çiz. 148

İngot parçası. 15x12x5 mm. Ağ. 4.93 gr.

Kesilmiş parça.

149-Ac. 92-372, Lev. XIII, 1-2; Çiz. 149

İngot parçası. 12x12x6.5 mm. Ağ. 5.45 gr.

Kesilmiş parça.

150-Ac., 92-373, Lev. XIII, 1-2; Çiz. 150

İngot parçası. 16x10x7 mm. Ağ. 6.57 gr.

Kesilmiş parça.

151-Ac. 92-374, Lev. XIV, 1-2; Çiz. 151

İngot parçası. 14x10x7 mm. Ağ. 5.40 gr.

Kesilmiş parça. Bir yüzde çizilerek yapılmış işaret mevcut.

152-Ac. 92-375, Lev. XIV, 1-2; Çiz. 152

İngot parçası. 15x10x4.5 mm. Ağ. 4.23 gr.

Kesilmiş parça.

153-Ac. 92-376, Lev. XIV, 1-2; Çiz. 153

İngot parçası. 18x9x5 mm. Ağ. 5.54 gr.

Kesilmiş parça.

154-Ac. 92-377, Lev. XIV, 1-2; Çiz. 154

İngot parçası. 20x12x4 mm. Ağ. 5.18 gr.

Kesilmiş parça.

155-Ac. 92-378, Lev. XIV, 1-2; Çiz. 155

İngot parçası. 13x17x4.5 mm. Ağ. 6.76 gr.

Kesilmiş parça.

156-Ac. 92-379, Lev. XIV, 1-2; Çiz. 156

İngot parçası. 14x14x3.5 mm. Ağ. 5.27 gr.

Kesilmiş parça.

157-Ac. 92-380, Lev. XIV, 1-2; Çiz. 157

İngot parçası. 14x12x5 mm. Ağ. 4.71 gr.

Kesilmiş parça.

158-Ac. 92-381, Lev. XIV, 1-2; Çiz. 158

İngot parçası. 13x12x3.5 mm. Ağ. 3.75 gr.

Kesilmiş parça.

159-Ac. 92-382, Lev. XIV, 1-2; Çiz. 159

İngot parçası. 15x10x3.5 mm. Ağ. 3.76 gr.

Çizilerek kesilmiş parça.

160-Ac. 92-383, Lev. XIV, 1-2; Çiz. 160

İngot parçası. 13x12x4 mm. Ağ. 4.15 gr.

Kesilmiş parça.

161-Ac. 92-384, Lev. XIV, 1-2; Çiz. 161

İngot parçası, 11x11x5 mm. Ağ. 3.63 gr.

Kesilmiş parça.

162-Ac. 92-385, Lev. XIV, 1-2; Çiz. 162

İngot parçası. 13x12x4.5 mm. Ağ. 4.80 gr.

Kesilmiş parça.

163-Ac. 92-386, Lev. XIV, 1-2; Çiz. 163

İngot parçası. 15x12x6 mm. Ağ. 6.03 gr.

Kesilmiş parça.

164-Ac. 92-387, Lev. XIV, 1-2; Çiz. 164

İngot parçası. 15x12x6 mm. Ağ. 5.19 gr.

Kesilmiş parça.

165-Ac. 92-388, Lev. XIV, 1-2; Çiz. 165

İngot parçası. 13x10x4 mm. Ağ. 4.36 gr.

Kesilmiş parça.

166-Ac. 92-389, Lev. XIV, 1-2; Çiz. 166

İngot parçası. 15x12x4.5 mm. Ağ. 4.41 gr.

Kesilmiş parça.

167-Ac. 92-390, Lev. XIV, 1-2; Çiz. 167

İngot parçası. 11x9x5 mm. Ağ. 3.63 gr.

Çubuk şeklindeki ingottan kesilmiş parça.

168-Ac. 92-391, Lev. XIV, 1-2; Çiz. 168

İngot parçası. 11x10x6 mm. Ağ. 4.45 gr.

Kesilmiş parça.

169-Ac. 92-392, Lev. XIV, 1-2; Çiz. 169

İngot parçası. 14x9x5 mm. Ağ. 3.79 gr.

Kesilmiş parça.

170-Ac. 92-393, Lev. XIV, 1-2; Çiz. 170

İngot parçası. 13x12x3 mm. Ağ. 3.25 gr.

Kesilmiş parça.

171-Ac. 92-394, Lev. XIV, 1-2; Çiz. 171

İngot parçası. 12x10x3 mm. Ağ. 3.21 gr.

Kesilmiş parça.

172-Ac. 92-395, Lev. XIV, 1-2; Çiz. 172

İngot parçası. 11x10x3.5 mm. Ağ. 3.26 gr.

Kesilmiş parça.

173-Ac. 92-396, Lev. XIV, 1-2; Çiz. 173

İngot parçası. 12x11x3 mm. Ağ. 3.84 gr.

Kesilmiş parça.

174-Ac. 92-397, Lev. XIV, 1-2; Çiz. 174

İngot parçası. 14x9x5 mm. Ağ. 3.92 gr.

Kesilmiş parça.

175-Ac. 92-398, Lev. XV, 1-2; Çiz. 175

İngot parçası. 14x7x3 mm. Ağ. 2.77 gr.

Çubuk şeklindeki ingottan kesilmiş parça.

176-Ac. 92-399, Lev. XV, 1-2; Çiz. 176

İngot parçası. 14x14x5 mm. Ağ. 5.64 gr.

Kesilmiş parça.

177-Ac. 92-400, Lev. XV, 1-2; Çiz. 177

İngot parçası. 18x12x4 mm. Ağ. 5.50 gr.

Kesilmiş parça.

178-Ac. 92-401, Lev. XV, 1-2; Çiz. 178

İngot parçası. 14x10x3 mm. Ağ. 3.65 gr.

Kesilmiş parça.

179-Ac. 92-402, Lev. XV, 1-2; Çiz. 179

İngot parçası. 12x10x5 mm. Ağ. 4.00 gr.

Kesilmiş parça.

180-Ac. 92-403, Lev. XV, 1-2; Çiz. 180

İngot parçası. 16x12x2 mm. Ağ. 3.33 gr.

Kesilmiş parça.

181-Ac. 92-404, Lev. XV, 1-2; Çiz. 181

İngot parçası. 17x17x2 mm. Ağ. 3.49 gr.

Kesilmiş parça.

182-Ac. 92-405, Lev. XV, 1-2; Çiz. 182

İngot parçası. 17x12x2 mm. Ağ. 2.59 gr.

Levha halindeki ingottan kesilmiş parça.

183-Ac. 92-406, Lev. XV, 1-2; Çiz. 183

İngot parçası. 15x11x2 mm. Ağ. 2.95 gr.

Kesilmiş parça.

184-Ac. 92-407, Lev. XV, 1-2; Çiz. 184

İngot parçası. 14x12x4 mm. Ağ. 3.71 gr.

Kesilmiş parça.

185-Ac. 92-408, Lev. XV; 1-2; Çiz. 185

İngot parçası. 13x10x3 mm. Ağ. 2.95 gr.

Kesilmiş parça.

186-Ac. 92-409, Lev. XV, 1-2; Çiz. 186

İngot parçası. 13x10x3 mm. Ağ. 3.30 gr.

Kesilmiş parça.

187-Ac. 92-410, Lev. XV, 1-2; Çiz. 187

İngot parçası. 13x12x6.5 mm. Ağ. 4.46 gr.

Kesilmiş parça.

188-Ac. 92-411, Lev. XV, 1-2; Çiz. 188

İngot parçası. 15x12x4 mm. Ağ. 4.55 gr.

Kesilmiş parça.

189-Ac. 92-412, Lev. XV, 1-2; Çiz. 189

İngot parçası. 13x11x4 mm. Ağ. 3.01 gr.

Kesilmiş parça.

190-Ac. 92-413, Lev. XV, 1-2; Çiz. 190

İngot parçası. 14x12x3 mm. Ağ. 3.57 gr.

Kesilmiş parça.

191-Ac. 92-414, Lev. XV, 1-2; Çiz. 191

İngot parçası. 15x10x5 mm. Ağ. 3.64 gr.

Kesilmiş parça.

192-Ac. 92-415, Lev. XV, 1-2; Çiz. 192

İngot parçası. 10x8x4 mm. Ağ. 6.56 gr.

Kesilmiş parça.

193-Ac. 92-416, Lev. XV, 1-2; Çiz. 193

İngot parçası. 12x8x5 mm. Ağ. 3.61 gr.

Kesilmiş parça.

194-Ac. 92-417, Lev. XV, 1-2; Çiz. 194

İngot parçası. 12x10x3.5 mm. Ağ. 3.41 gr.

Kesilmiş parça.

195-Ac. 92-418, Lev. XV, 1-2; Çiz. 195

İngot parçası. 11x10x5 mm. Ağ. 3.63 gr.

Kesilmiş parça.

196-Ac. 92-419, Lev. XV, 1-2; Çiz. 196

İngot parçası. 6x8x5 mm. Ağ. 4.04 gr.

Kesilmiş parça.

197-Ac. 92-420, Lev. XV, 1-2; Çiz. 197

İngot parçası. 9x9x6 mm. Ağ. 2.88 gr.

Kesilmiş parça.

198-Ac. 92-421, Lev. XV, 1-2; Çiz. 198

İngot parçası. 10x10x3.4 mm. Ağ. 3.71 gr.

Kesilmiş parça.

199-Ac. 92-422, Lev. XVI, 1-2; Çiz. 199

İngot parçası. 10x9x2 mm. Ağ. 1.86 gr.

Kesilmiş parça.

200-Ac. 92-423, Lev. XVI, 1-2; Çiz. 200

İngot parçası. 18x7.5x2.5 mm. Ağ. 2.60 gr.

Kesilmiş parça.

201-Ac. 92-424, Lev. XVI, 1-2; Çiz. 201

İngot parçası. 16x14x2 mm. Ağ. 2.70 gr.

Kesilmiş parça.

202-Ac. 92-425, Lev. XVI, 1-2; Çiz. 202

İngot parçası. 18x12x2 mm. Ağ. 3.30 gr.

Kesilmiş parça.

203-Ac. 92-426, Lev. XVI, 1-2; Çiz. 203

İngot parçası. 14x12x2 mm. Ağ. 2.79 gr.

Kesilmiş parça.

204-Ac. 92-427, Lev. XVI, 1-2; Çiz. 204

İngot parçası. 14x11x2 mm. Ağ. 2.66 gr.

Kesilmiş parça.

205-Ac. 92-428, Lev. XVI, 1-2; Çiz. 205

İngot parçası. 12x8x2.5 mm. Ağ. 2.33 gr.

Kesilmiş parça.

206-Ac. 92-429, Lev. XVI, 1-2; Çiz. 206

İngot parçası. 10x10x2.5 mm. Ağ. 2.14 gr.

Kesilmiş parça.

207-Ac. 92-430, Lev. XVI, 1-2; Çiz. 207

İngot parçası. 14x8x5 mm. Ağ. 3.86 gr.

Kesilmiş parça. Bir yüzünde çukur, diğerinde bir çizgi mevcut

208-Ac. 92-431, Lev. XVI, 1-2; Çiz. 208

İngot parçası. 10x8x2.5 mm. Ağ. 2.07 gr.

Kesilmiş parça.

209-Ac. 92-423, Lev. XVI, 1-2; Çiz. 209

İngot parçası. 10x9x2.5 mm. Ağ. 1.96 gr.

Kesilmiş parça.

210-Ac. 92-433, Lev. XVI, 1-2; Çiz. 210

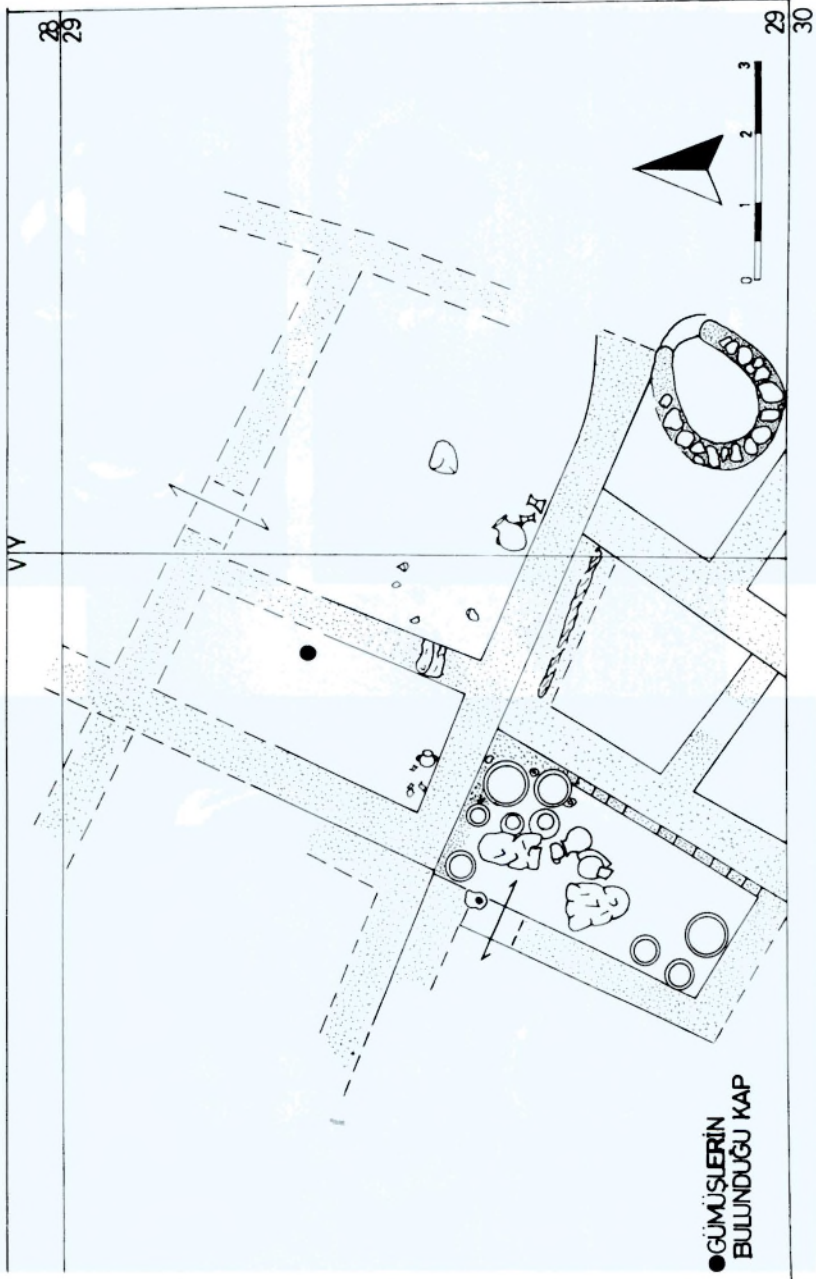
İngot parçası. 12x8x4 mm. Ağ. 2.40 gr.

Kesilmiş parça.

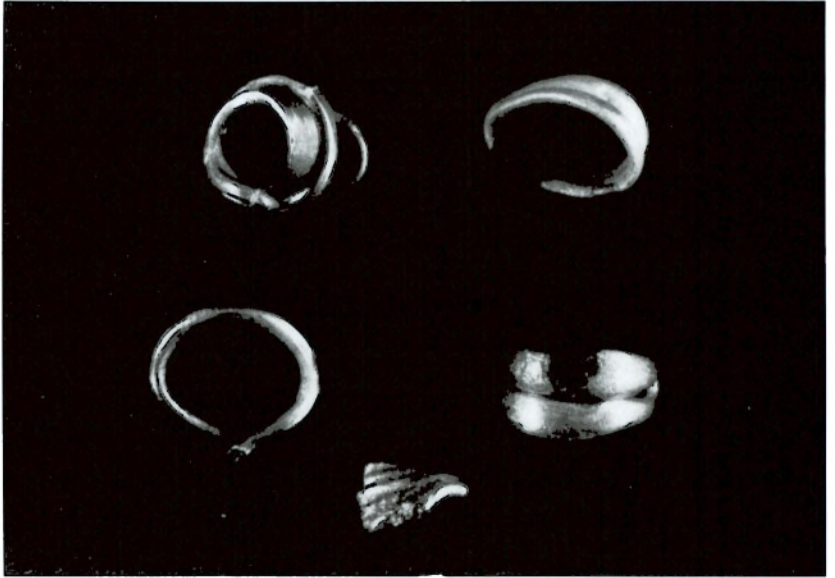
211-Ac. 92-434, Lev. XVI, 1-2; Çiz. 211

İngot parçası. 17x8x5 mm. Ağ. 3.13 gr.

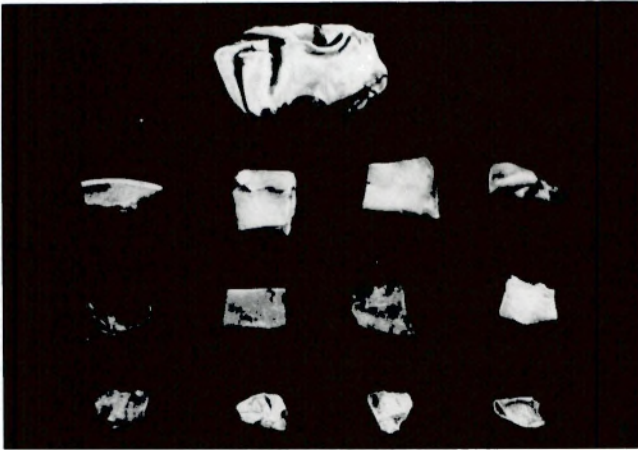
Kulba benzer parça. İki yüzü de gözenekli.

Aliye Öztan

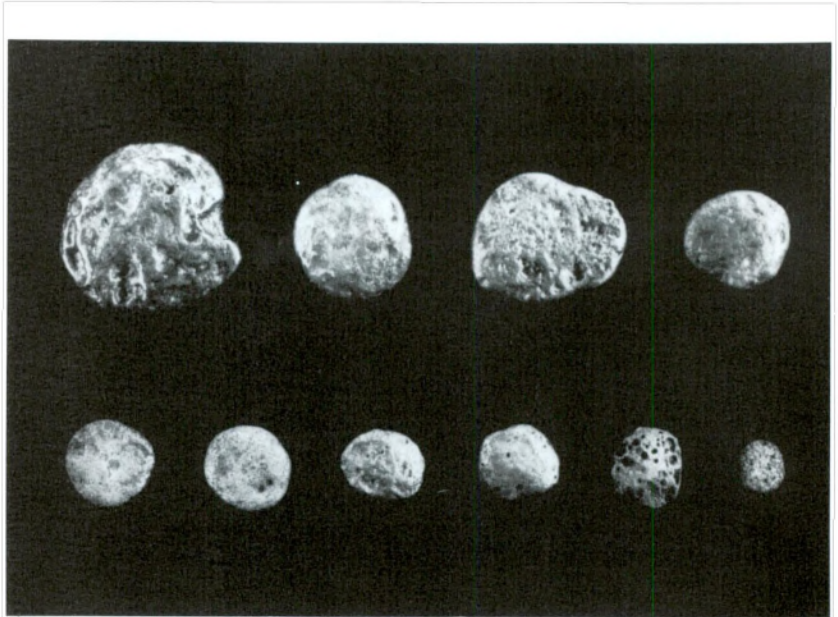
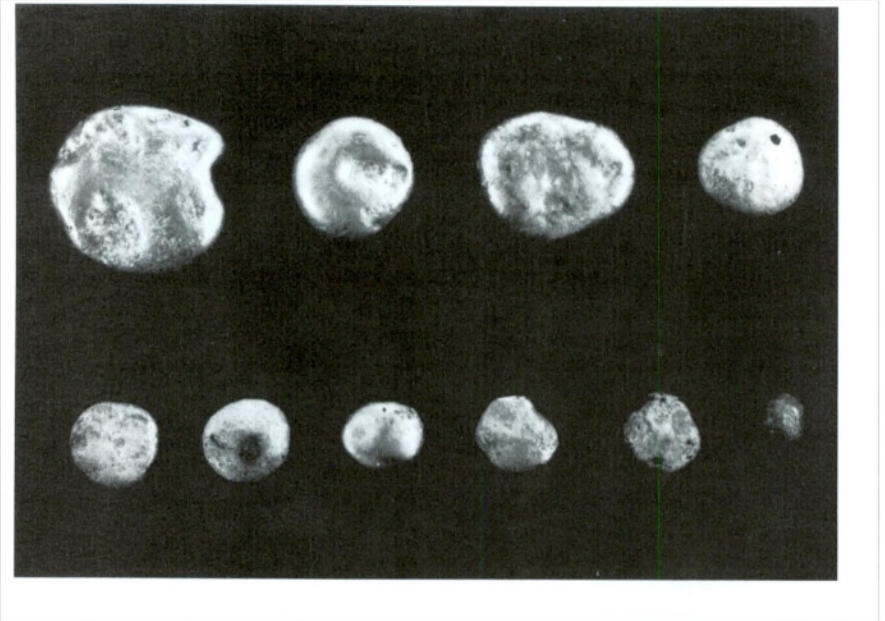

Levha I

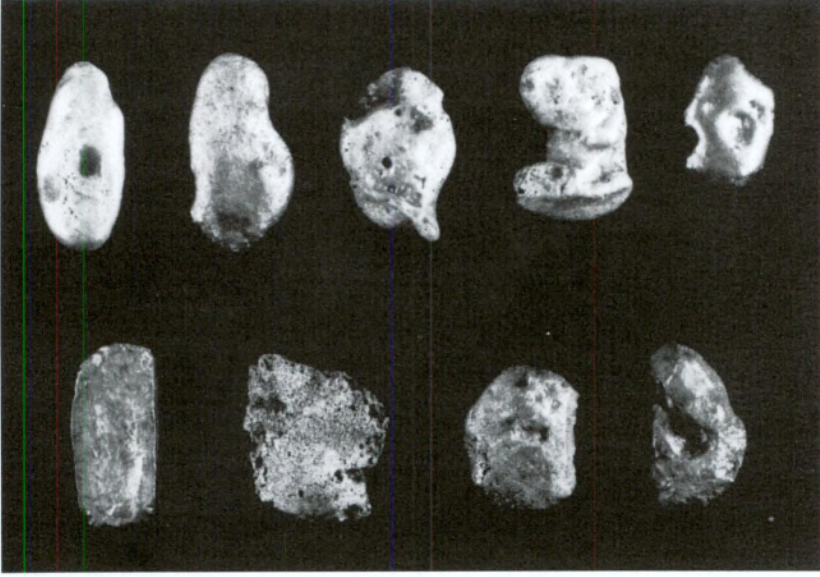

Levha II

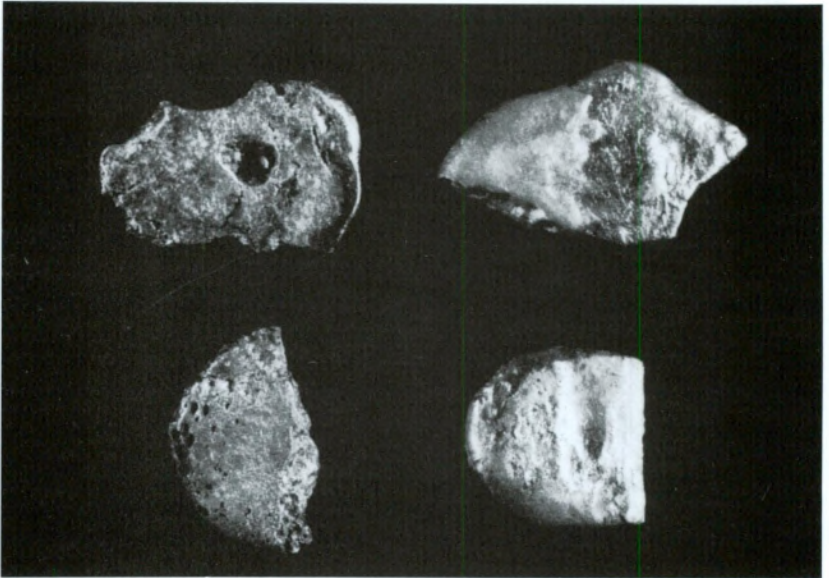
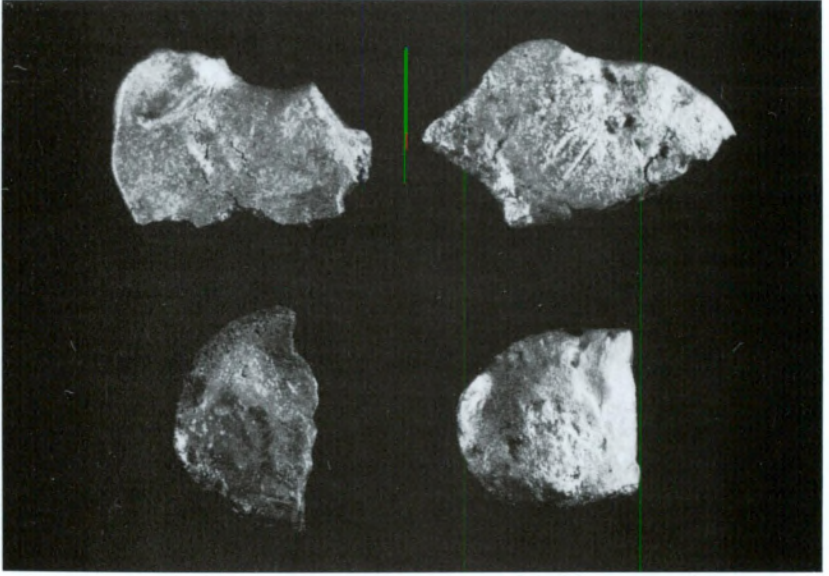
Aliye Öztan

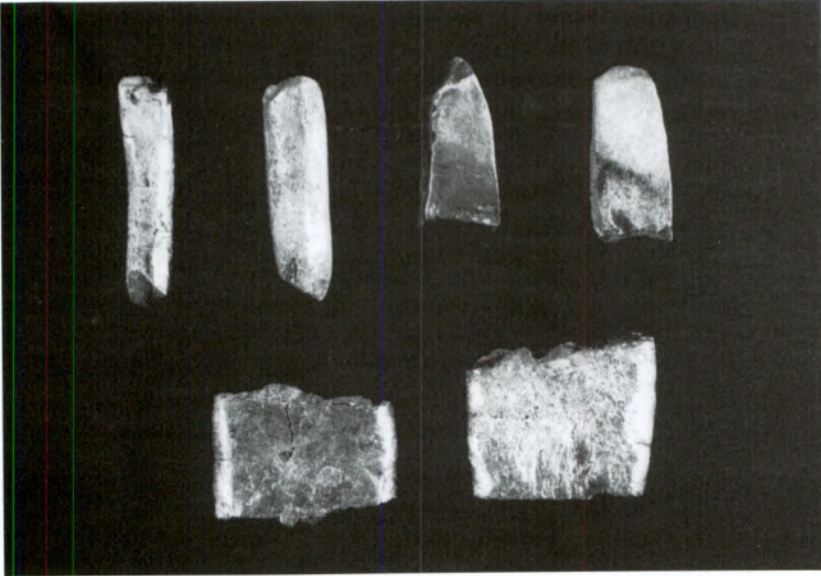
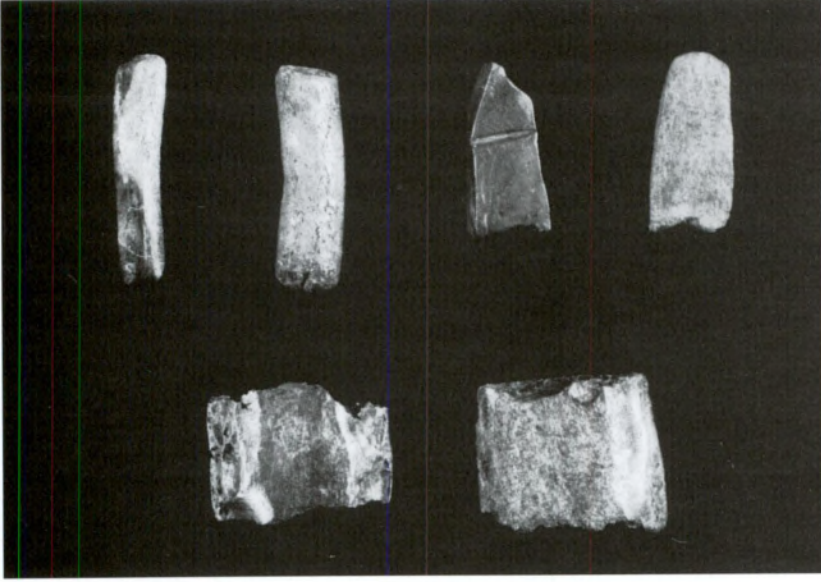
Levha III

Aliye Öztan

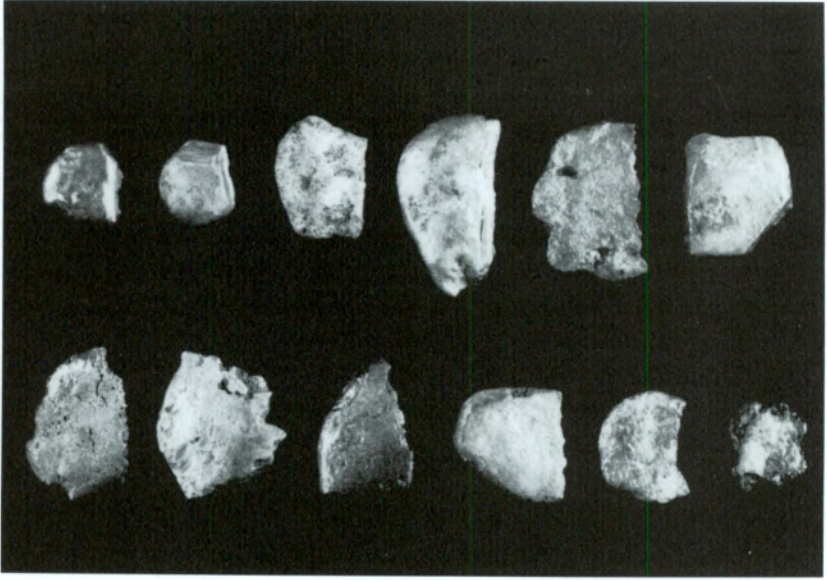

Levha V

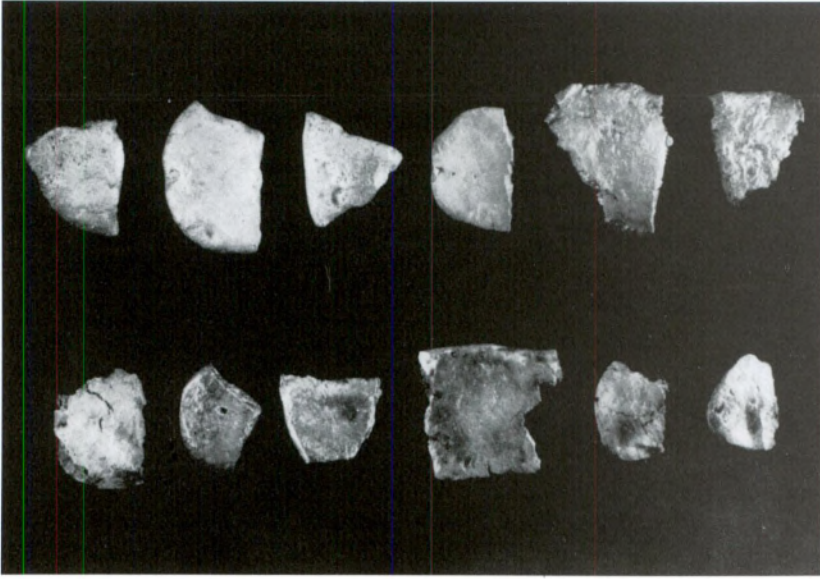

Levha VI

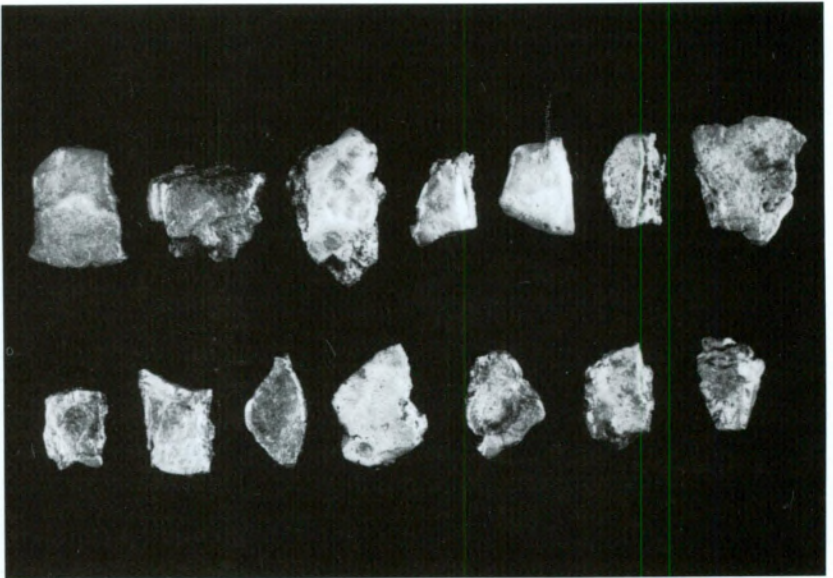
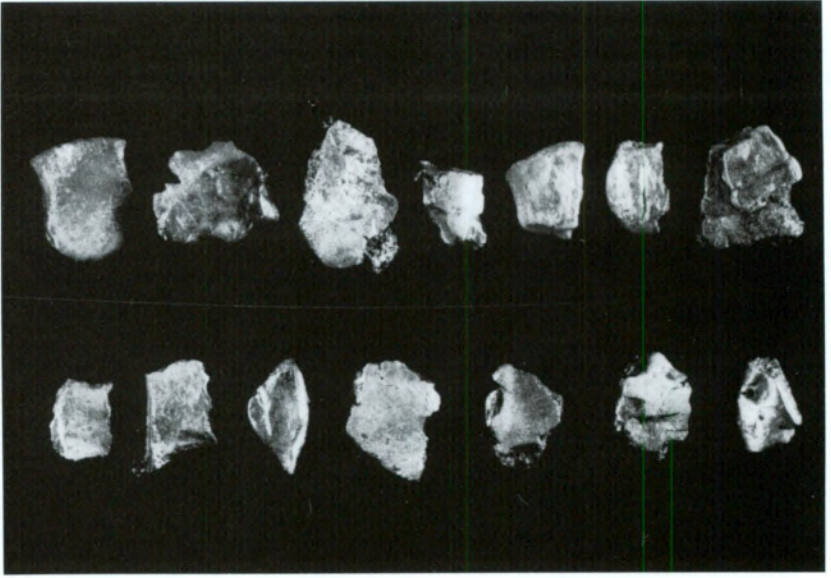
Aliye Öztan

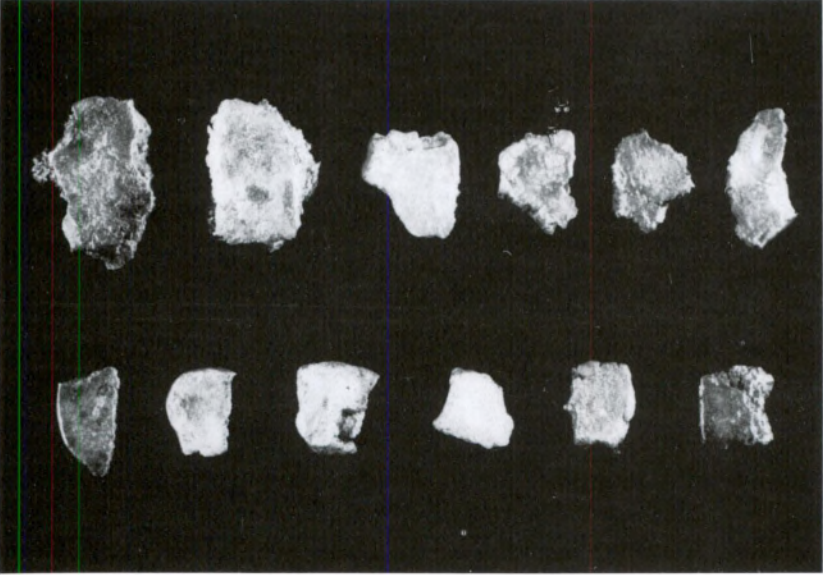
Levha VII

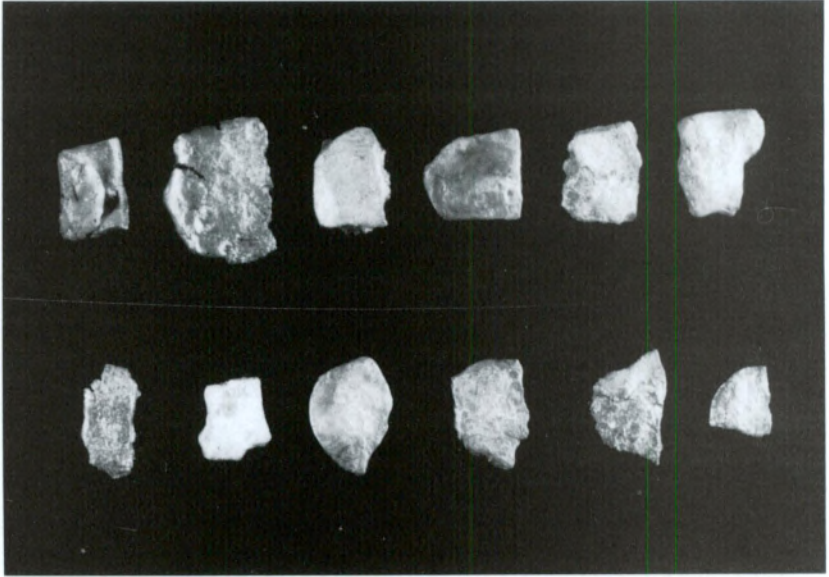
Aliye Öztan

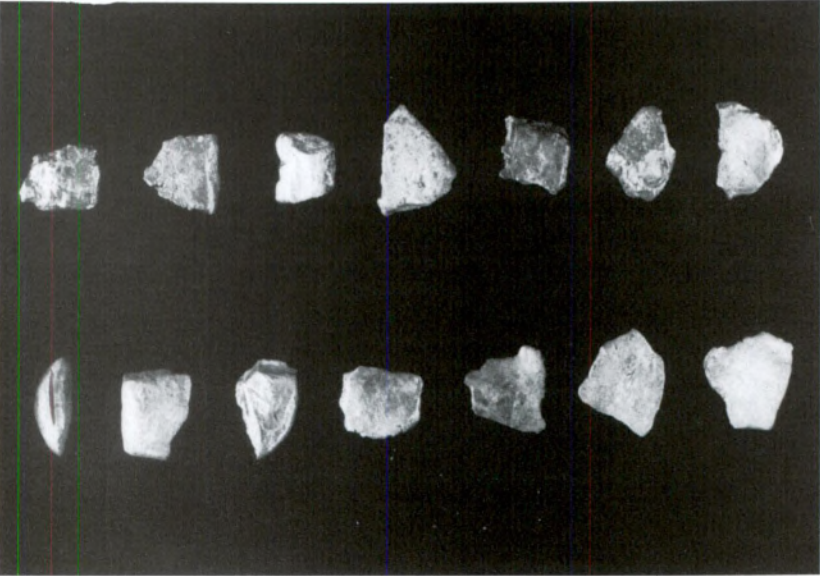
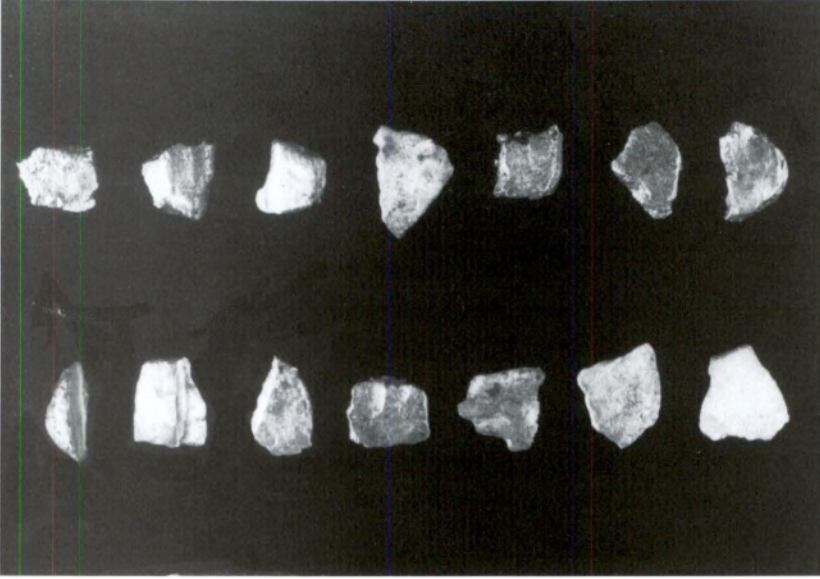
Levha IX

Aliye Öztan

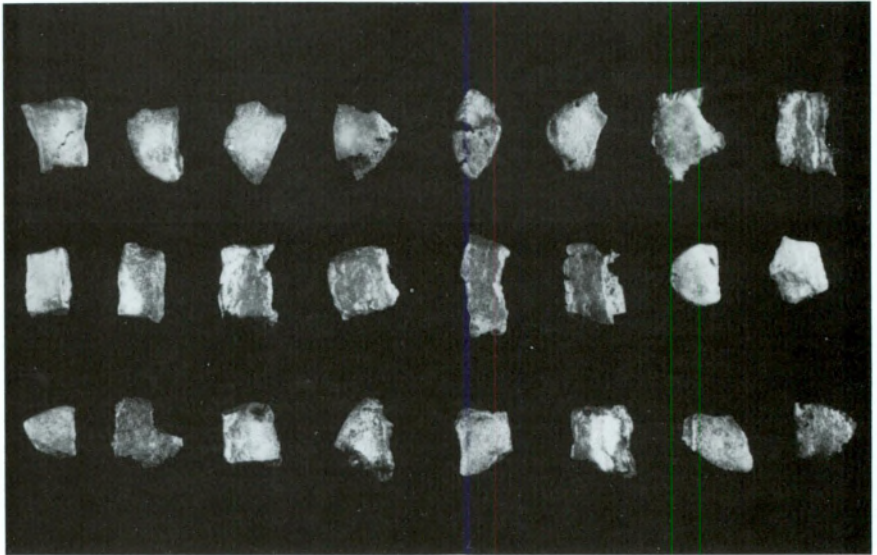
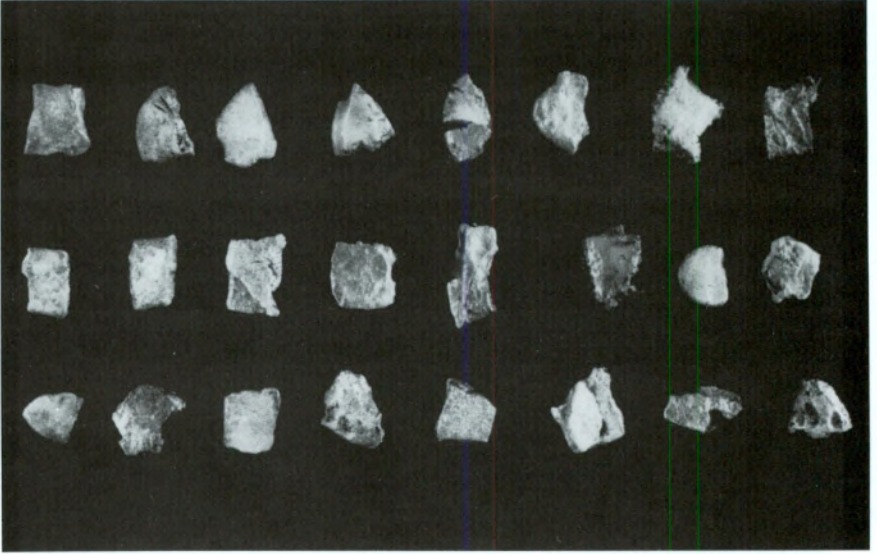

Levha XI

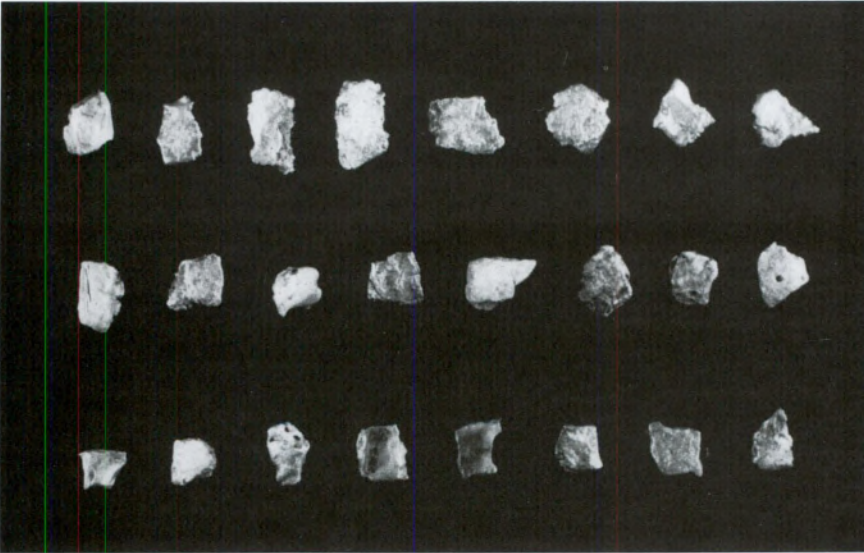
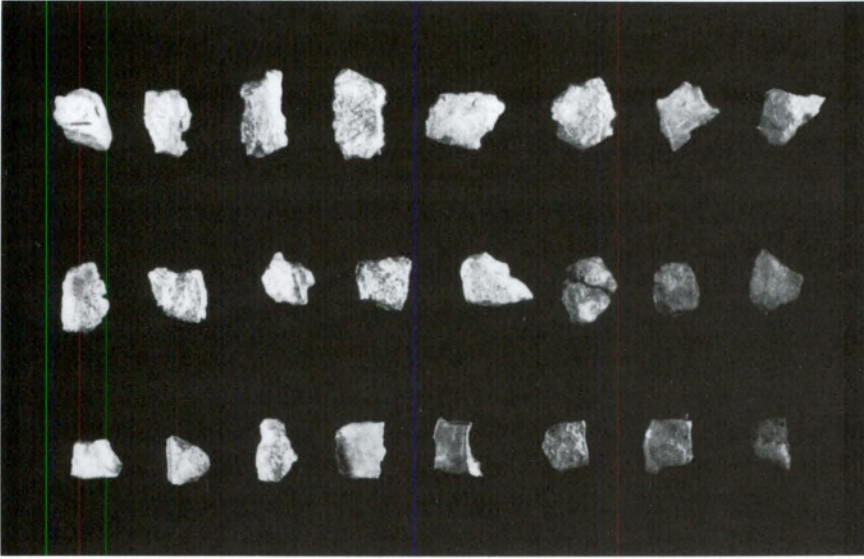

Levha XII

Aliye Öztan

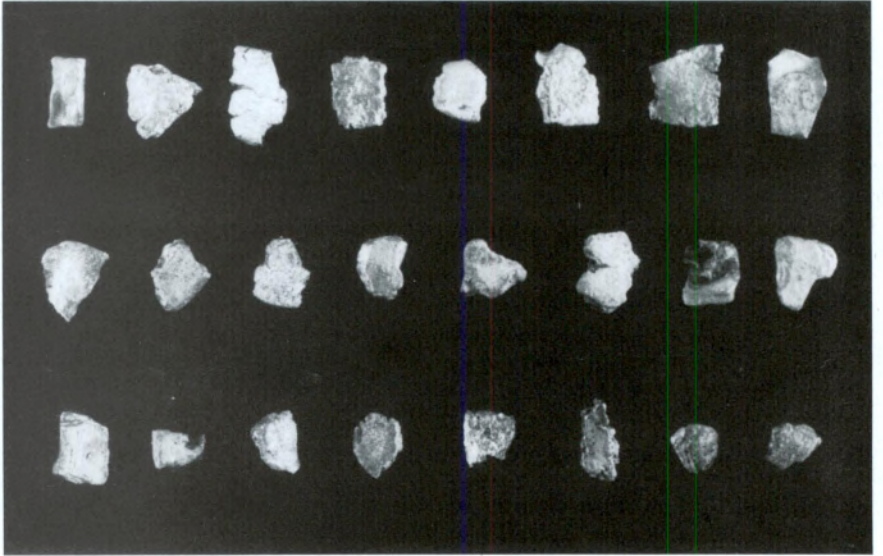
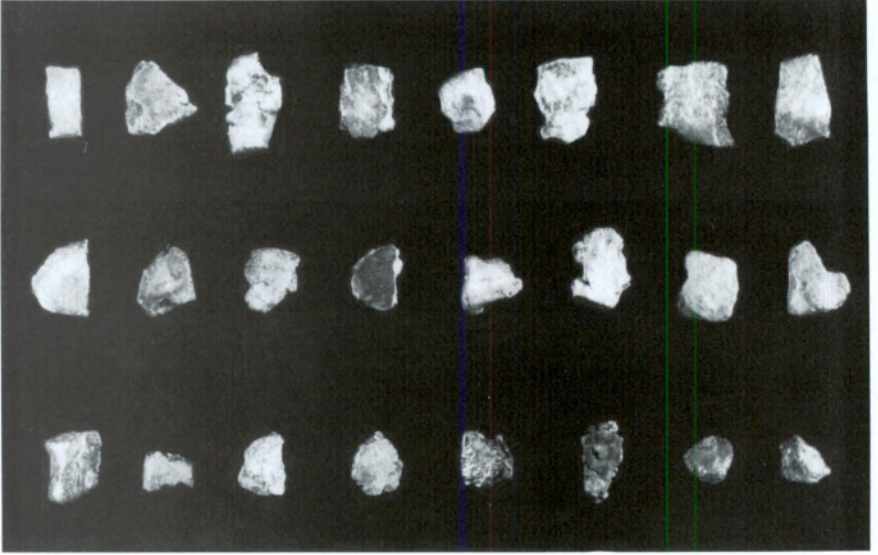

Levha XIII

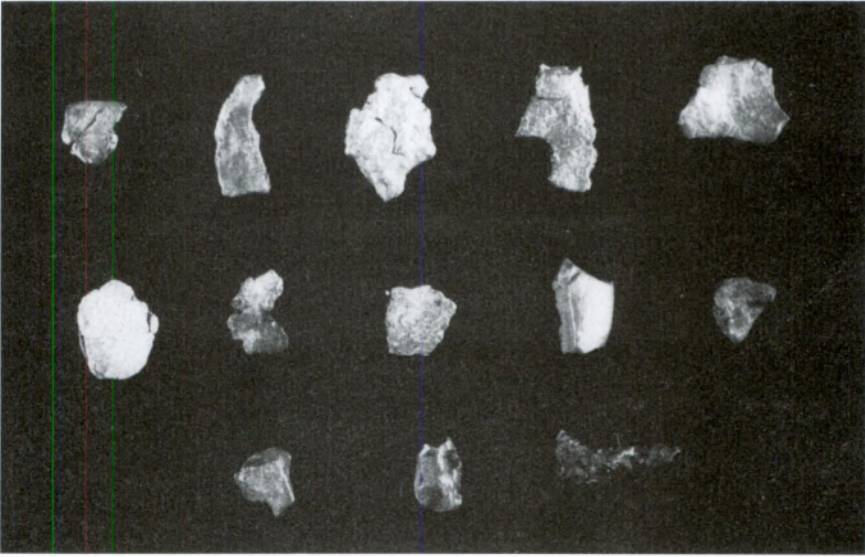
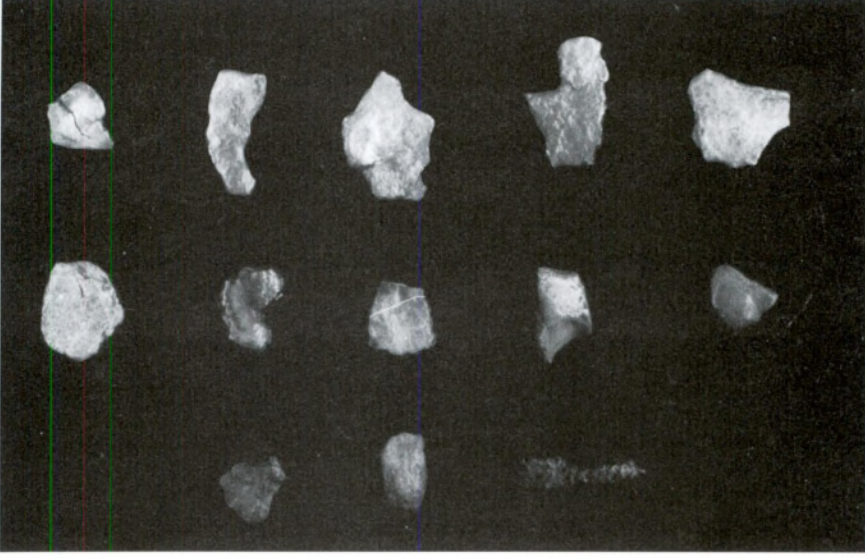

Levha XIV

Aliye Öztan

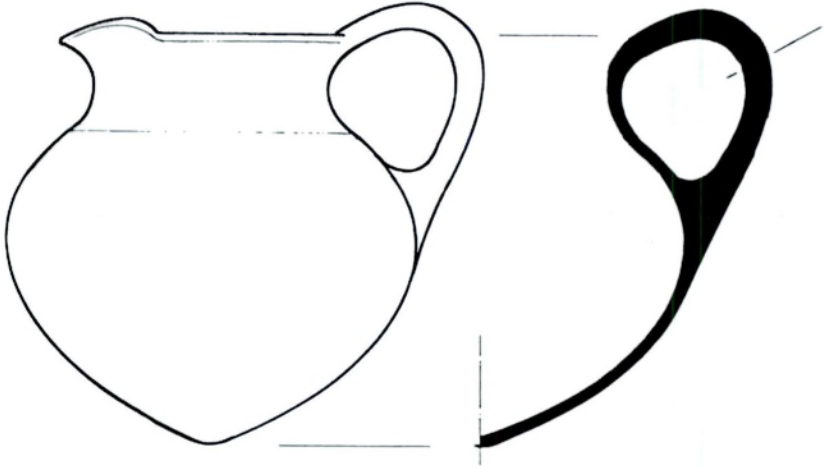
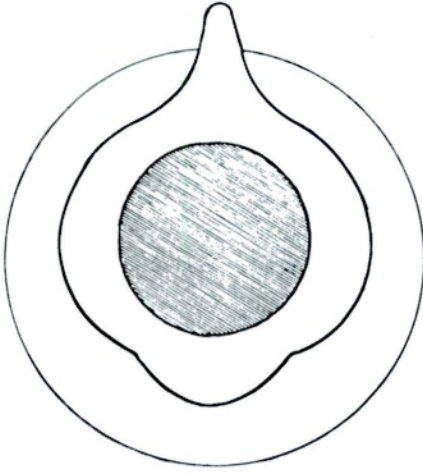

Levha XV

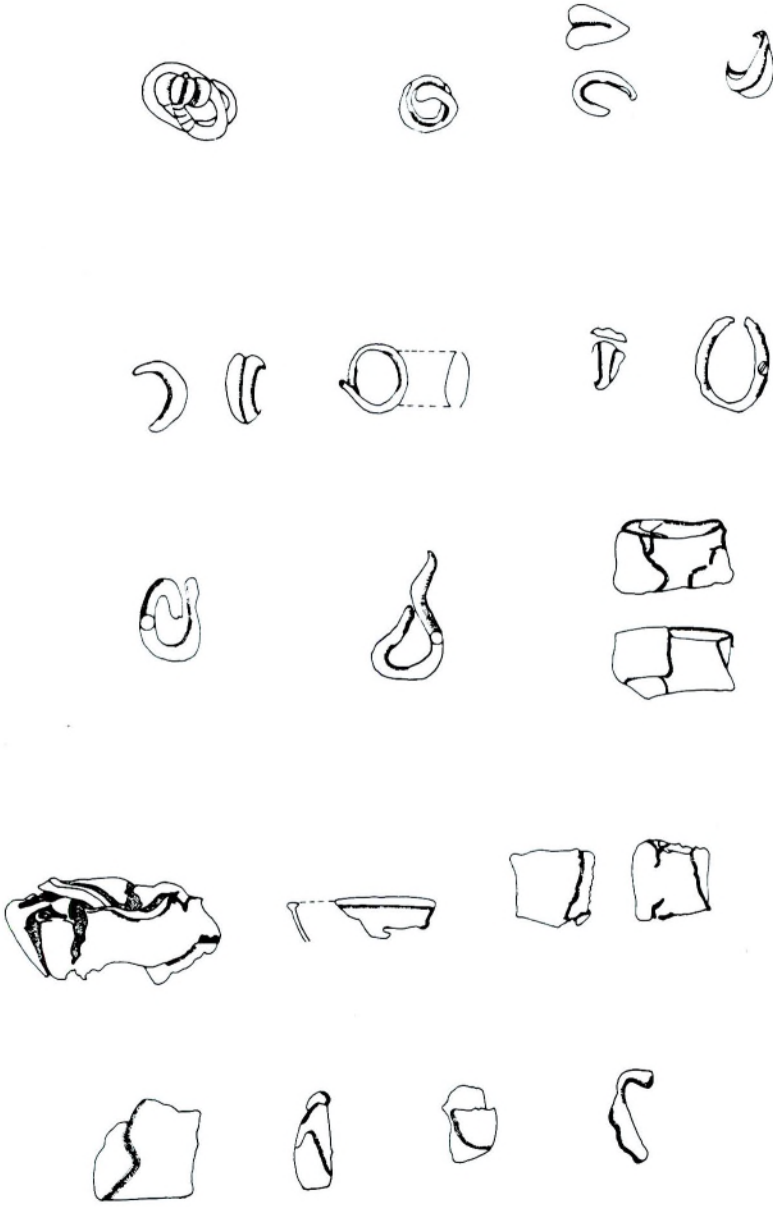

Levha XVI

Aliye Öztan

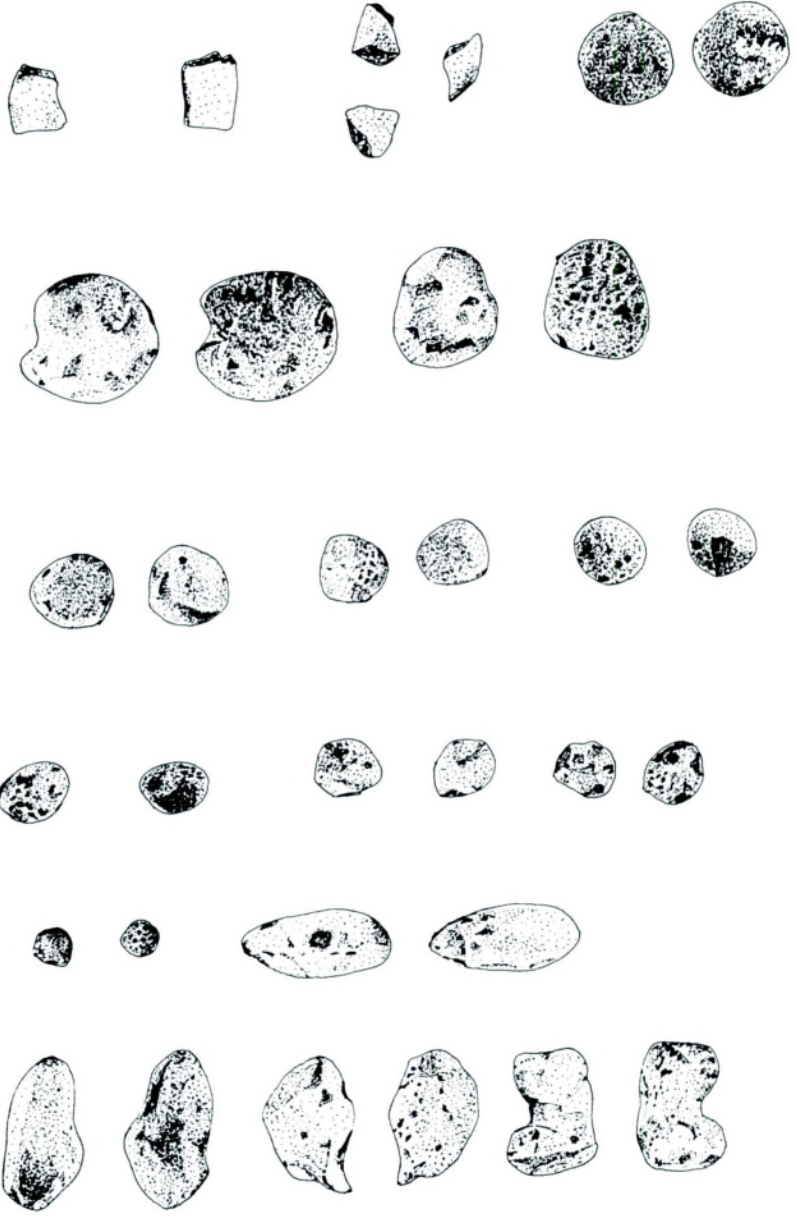

Çiz.1

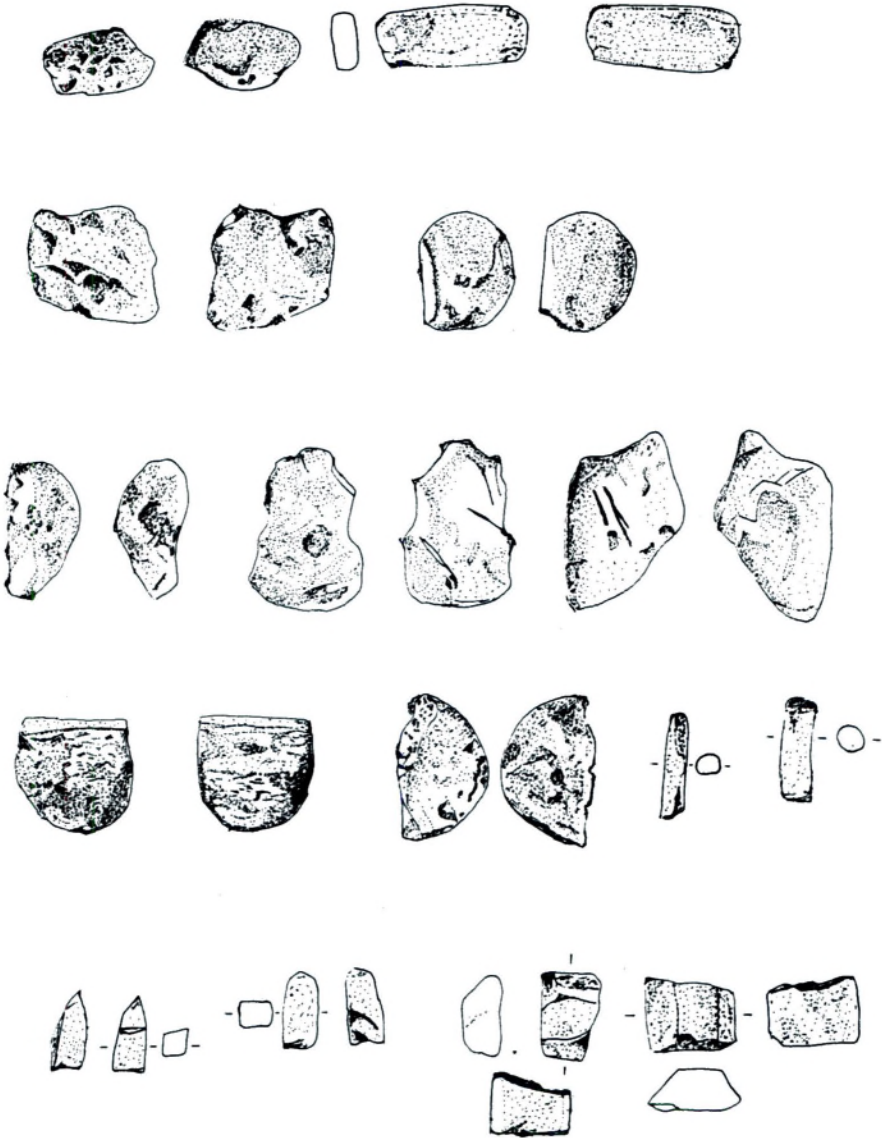

Çiz. 2-18

Aliye Öztan

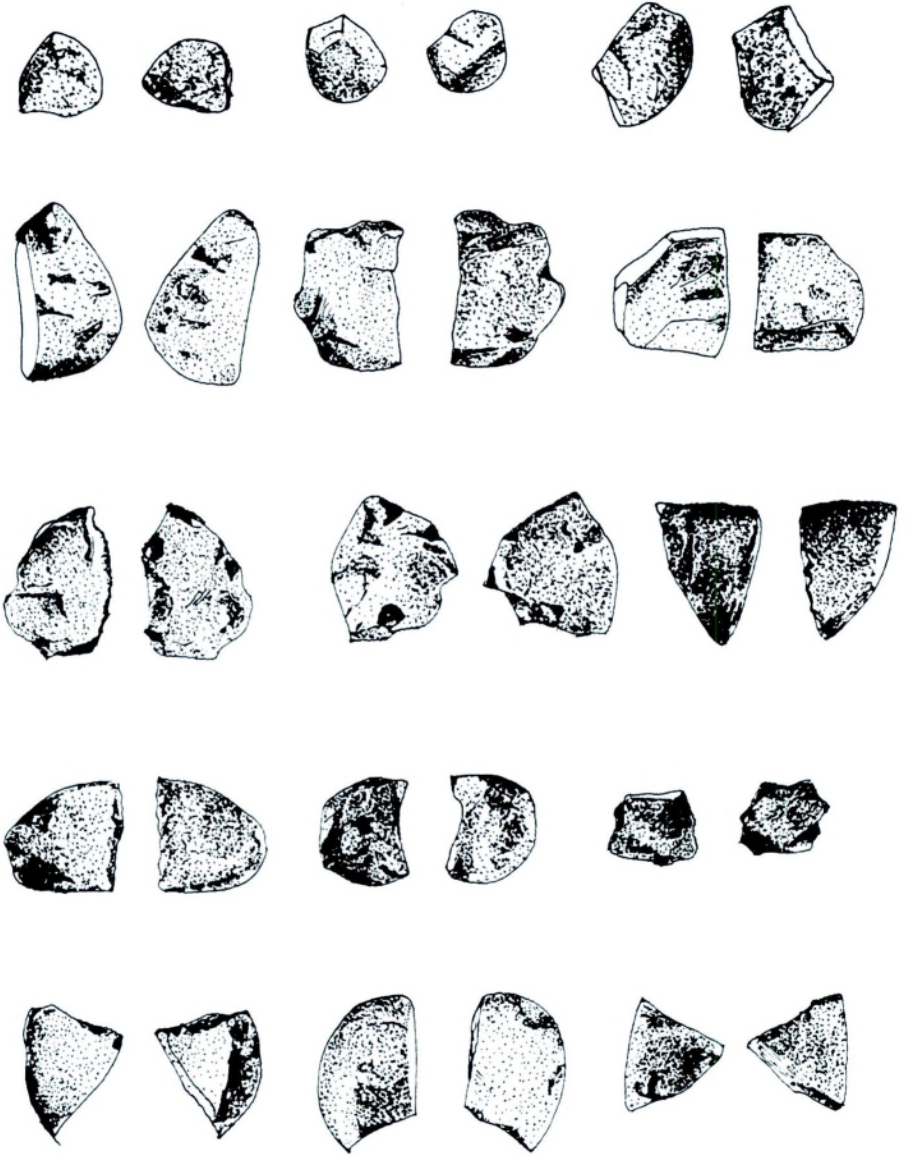

Çiz. 19 - 35

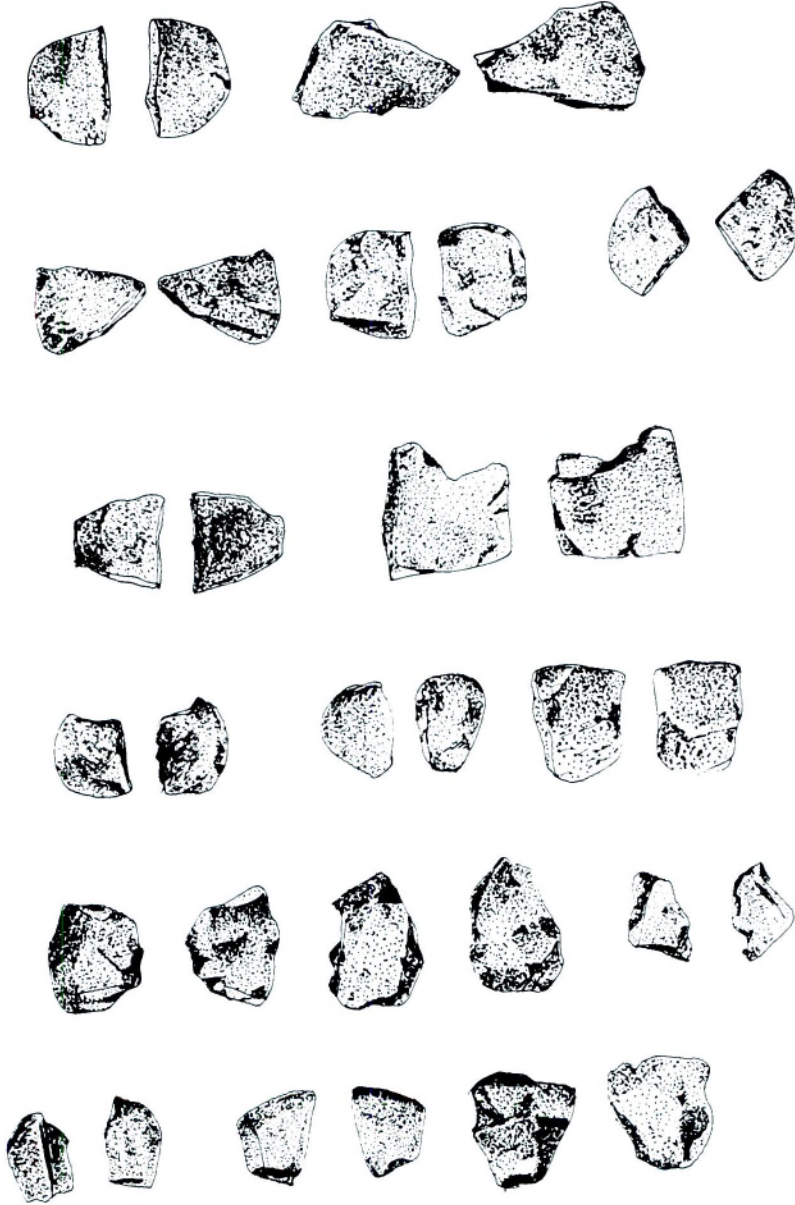

Çiz. 36-50

Aliye Öztan

Çiz. 51- 65

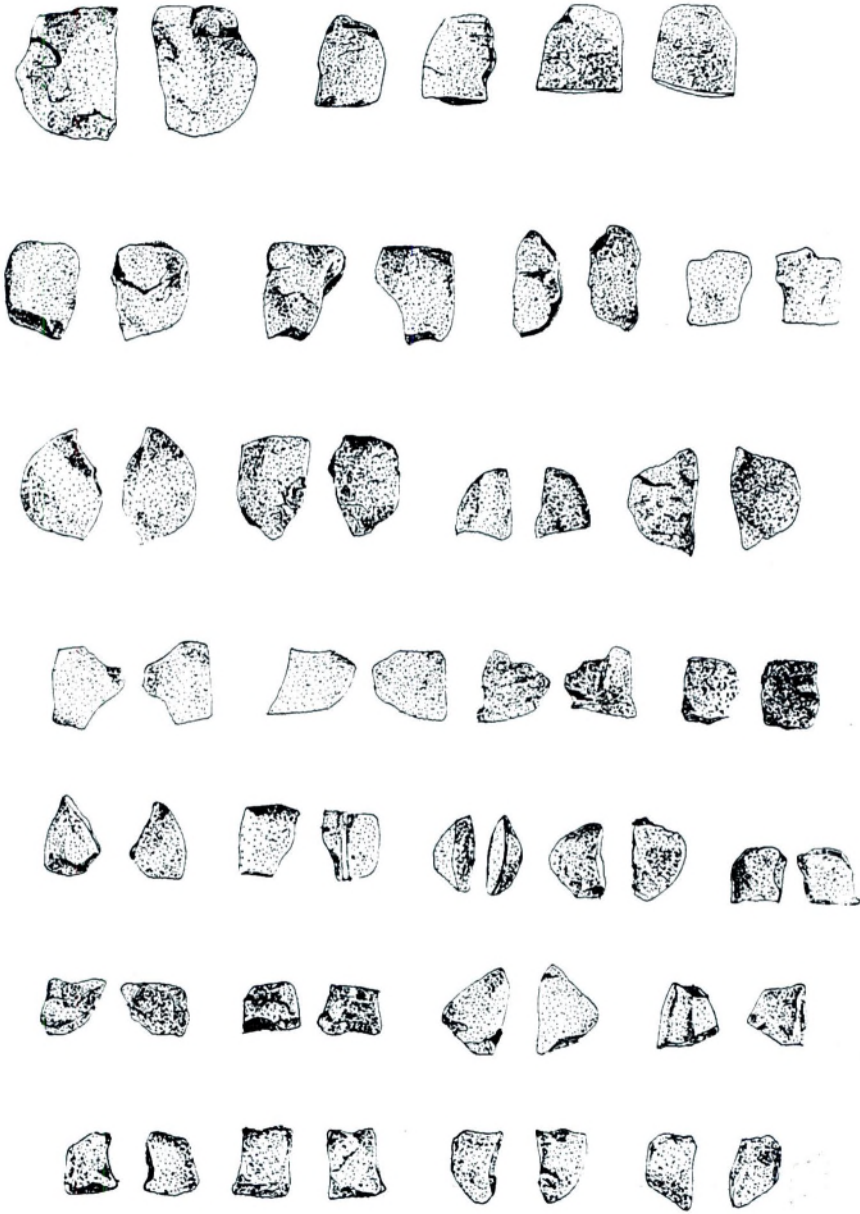

Çiz. 66-81

Aliye Öztan

Çiz. 82 - 101

Çiz.102-129

Aliye Öztan

Çiz.130-168

ANADOLU'DA KİMMERLER VE İSKİTLER

İLHAMİ DURMUŞ

A - ANADOLU'DA KİMMERLER

İskit baskısı sonunda Kafkas geçitlerini aşan Kimmerler, Doğu Anadolu'ya ulaşmışlardır. İskitler'e izlerini kaybettiren Kimmer toplulukları kısa zamanda Urartu yerleşim sahasına yayılmışlardır. Doğrudan Kimmer saldırılarıyla karşı karşıya kalan Urartu kralları, bu saldırıları önlemek için gayret sarfetmişlerdir. M.Ö. VIII. yüzyılın sonlarında Kimmer akınlarına karşı koyabilmek için mücadele eden Urartulular, onlarla anlaşma yolunu seçmek zorunda kalmışlardır. Yine, Asurlular'la da mücadele eden Kimmerler, Anadolu içlerine kadar yayılarak Frigler'e saldırmışlar ve oradan Batı Anadolu'ya ulaşarak, Lidyalılar'a güç anlar yaşatmışlardır. Kimmerler'in İskitler'in baskısı sonucunda Anadolu'ya indikleri zaman M.Ö. VIII. yüzyılın sonlarından, Batı Anadolu'da Lidyalılar'ın son Kimmer boylarını Kızılırmak'ın doğusunda Kapadokya bölgesine sürdükleri M.Ö. VI. yüzyılın başları düşünüldüğünde, takriben yüz yıl Anadolu'da varlıklarını sürdükleri anlaşılır. Hatta Urartu, Asur, Frig ve Lidya gibi o devrin büyük devletlerinin Kimmer akınları karşısında dehşete düşerek, çeşitli tedbirler aldıkları ve Kimmerler'in onlar için küçümsenemeyecek bir düşman olduğu düşünülebilir. Bunu Kimmerler'le çoğu kez anlaşma yolunu seçmiş olmalarından da anlamaktayız.

1. Kimmerler ve Urartulular

Kafkaslar Anadolu'ya açılan önemli kapılardan birisidir. Kafkas ötesinden gelen topluluklar buradan Anadolu'ya geçmişlerdir. M.Ö. VIII. yüzyılın ortalarında Anadolu'nun doğusunda Urartu devletinin sınırları bir taraftan Kuzey Suriye ve Fırat'a kadar, diğer taraftan Kafkaslar'a kadar genişlemiş ve Urartulular büyük bir devlete sahip olmuşlardır. Urartulular gerek Sargon ve ondan sonraki Asur krallarının, gerekse Kafkas geçitlerinde gittikçe büyüyen Kimmer tehlikesi yüzünden Asur etki alanından çekilmek zorunda kalmışlardır¹. Kimmerler Kafkas geçitlerini aştıktan sonra doğrudan Urartulularla karşılaşmışlardır. Urartu kralı II. Argiştı (M.Ö. 714-685) kuzeye yönelerek, Kimmer akınlarını önlemeye çalışmıştır. Ancak o, M.Ö. 707 yılında ağır bir

¹ K. Tansuğ, "Kimmerler'in Anadolu'ya Girişleri ve M.Ö. 7. Yüzyılda Asur Devleti'nin Anadolu ile Münasebetleri", Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, VII. 4, s. 536.

yenilgiye uğramıştır. Urartu kralı olan II. Rusa (M.Ö. 685-645) ise, akıllıca bir politika izleyerek Kimmerler'le anlaşmış, Asur'a karşı onlarla ittifak yaparak bir kısım Kimmer boylarını Urartu topraklarında bırakmış ve ana göç kolu batıya doğru ilerlemeye başlamıştır².

Kimmerler'in Urartu yerleşim merkezlerine saldırılarını ve bazı yerleri yakıp yıktıklarını gösteren arkeolojik buluntular da elde edilmiştir. Patnos yakınlarında bulunan Giriktepe ya da Değirmen-tepe höyüğünde kazılar yapılmıştır. Burada bir Urartu sarayı bulunmuştur. Sarayın şiddetli bir yangın sonucunda tahrip olduğu, kerpiç duvarların pişerek, tuğlalaştığı ve günümüze kadar sağlam kaldığı anlaşılmaktadır. Sarayda savaş sırasında yanmış olan insanların iskeletleri bulunmuştur. Savaş anındaki şiddetli yangında cesetler yanarak kömürleşmiştir. M.Ö. VIII. yüzyılın sonlarına doğru ani bir düşman saldırısı sonucunda saray ve eklentilerinin yanarak çöktüğü ve içindekilerin kurtulamadığı düşünülmektedir. Bu ani saldırıyı yapan düşmanın kuzeyden, Kafkaslar üzerinden gelen Kimmerler olduğu sanılmaktadır³. Urartu kralı II. Arğişti'nin kuzeye doğru bu saldırıları durdurmak amacıyla harekete geçmesi de Giriktepe Sarayı'nın Arğişti'nin Urartu kralı olduğu dönemin ortalarına doğru Kimmerler tarafından yakılıp yıkıldığı görüşünü kuvvetlendirmektedir.

II. Arğişti zamanında Kafkas ötesinden gelerek, Anadolu içlerine kadar inen Kimmerler Urartulular için büyük tehlike oluşturmuştur. II. Arğişti her ne kadar onlara karşı harekete geçtiyse de, daha çok savunmaya yönelik kaleler inşa ettirmiştir. Bunlardan en önemlisi Erzincan yakınlarında bulunan Altuntepe'de çok korunaklı olarak yapılmış olan sınır kalesidir. Bu kale Erzincan ovasında yükselen doğal bir tepenin üzerine kurulmuş ve etrafı da surlarla çevrilmiştir. Altuntepe'nin bu korunaklı durumundan dolayı diğer Urartu merkezleri gibi bir yağmaya maruz kalmadığı anlaşılmaktadır⁴. II. Rusa'nın Kimmerler'le anlaşarak, onları batıya doğru yönlendirmesi sonucunda Urartulular Kimmer saldırılarından kurtulabilmişlerdir. Ayrıca, Kimmerler'in batıya doğru yönelmelerinde arkadan gelmekte olan İskitler'in baskısının etkili olabileceği de düşünülebilir.

2. Kimmerler ve Asurlular

Asur tarihinde Sargonidler devri denen M.Ö. 722-626 yılları arasındaki zamanda kudretli Asur krallarını daimi surette meşgul eden olaylardan birisi

² M.T. Tarhan "Eski Anadolu Tarihinde Kimmerler", Araştırma Sonuçları Toplantısı Bildirileri I, Ankara, 1984, s. 111.

³ O. Belli, "Urartular", Anadolu Uygarlıkları I, İstanbul, 1982, s. 157-158.

⁴ O. Belli, A.g.m., s. 172.

Kimmerler'in Anadolu'ya girerek, kısa zamanda Asur sınırlarına ulaşmış olmalarıdır. Bu dönemin başlarında kral olan Sargon (M.Ö. 721-705) zamanında Asur devleti çok güçlenmiş, Fırat'ın doğusunda Güneydoğu Anadolu coğrafyasından başka, bu hattın batısında Kargamış, Zincirli (Sam'al), Maraş (Gurgum), Malatya, (Milid), Adana, Tarsus (Que) ve Kayseri bölgelerini de ele geçirmiştir. Kendisinden sonraki kral Sanherib (M.Ö. 704-682) zamanında Tabal, Hilakku ve Kammanu eyaletleri kaybedilmiş, daha sonra kral olan Asarhaddon (M.Ö. 681-668) devrinde ise, Asur'un Anadolu'daki gücü gittikçe azalmıştır⁵.

Kimmerler'in adından ilk defa Asarhaddon zamanında, yani Asur devletin güç kaybettiği bir dönemde bahsedilmektedir. Kimmerler'in Asur'un kuzey sınırlarına inerek, Asurlularla mücadeleye girişmiş oldukları anlaşılmaktadır. Asarhaddon zamanında Kimmerler Hilakku ile de ittifak yapmışlardır. Fakat, Kimmerler tarafından buranın zaptedildiğine dair herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Que için bir Kimmer tehlikesi gerçekleştiyse, ancak Hilakku'dan ve Kimmerler'in istilasından dolayı olmuştur. Fakat, Asarhaddon Kimmerleri olduğu gibi, Hilakku'yu da mağlup etmiştir. Asarhaddon devrindeki durum Asurbanipal zamanında da devam etmiştir. Hilakku ve Tabal'de onun devrinde bazan Kimmerler, bazan da kendisiyle birleşen güçlü ülkelerden oluşmuşlardır⁶. Asurbanipal tahta geçer geçmez Kimmerlere karşı ilk savunma tedbirleri alınmıştır. Anadolu'da Asur devletin de dahil olduğu bir mukavemet cephesi oluşturulmuştur⁷. Buradanda Kimmerler'in gücünün ne kadar fazla olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü, Kimmer tehlikesi büyük boyutlarda olmasaydı, Asur ve çevresinde bulunan diğer topluluklar ittifak etmek zorunda kalmazlardı.

Asur ülkesine Kimmer saldırıları hakkında Asurbanipal zamanında önemli bilgiler verilmektedir. Bu malûmata göre, Kimmerler kralları Tugdamme'nin önderliğinde büyük kalabalık halinde Asur sınırına ulaşmış ve orada karargahlarını kurmuşlardır⁸. Fakat, Kimmer kralı Tugdamme

⁵ K. Tansuğ, A.g.m., s. 535-536,

⁶ M. Kalaç, "M.Ö. 745-620 Yükseliş Çağında Büyük Asur İmparatorluğunun Anadolu'ya Yayılışı", Sumeroloji Araştırmaları Dergisi I, İstanbul, 1941, s. 996.

⁷ K. Tansuğ, A.g.m., s. 537.

⁸ K. Tansuğ, A.g.m., s. 538.

st. 146. Tug-dam-me- [i] LUGAL KUR^{KUR}Sak-a-a-u Gu-tu-um^{ki} muş-tar- [hu] şa pa-lah (DINGIR. MEŞ) la i-du-u

147. a-na E-muq ra,ma-ni-şu it-ta-kil-ma ERİNHİ. A-su id-kam-ma a-na e-piş qabli u ta-ha-zilil

148. ina me-sir KUR^{KUR}Aşşur^{ki} it-ta-di Kİ. Dan-şu.

Çeviri: st. 146. Mağrurlu ve [tanrı] korkusu tanımayan.... kralı Tugdamm[e]

147. kendi kuvvetine güvenip harp ve mücadel[e] etmek için askerlerini topladı ve

148. Asur memleketi hududunda karargahını kurdu.

Asurbanipal'in verdiği bilgiye göre, Asur sınırına saldırdığı sırada müthiş bir hastalıktan ölmüştür⁹. Kimmer baskısı daha fazla devam etmemiş ve onlar geri çekilmişlerdir. Fakat, Asurbanipal zamanında Kimmerler'le Asurlular arasında bizzat Asurbanipal'inde katıldığı bir antlaşma yapılmıştır. Ön Asya hukuk anlayışına göre Asurlular'ın Kimmerleri kendileriyle aynı seviyede gördükleri anlaşılmaktadır¹⁰. Asurluları Kimmerler'le antlaşma yapmaya Asurbanipal'in kardeşi Şamaş-şum-ukin'in Asur tahtı için isyan çıkarması ve Asur devletinin bu sebepten güç kaybetmesi zorlamış olabilir¹¹. Fakat, bu antlaşmadan sonrada Kimmerler'le Asurlular mücadele etmek zorunda kalmışlardır. Kimmerler Asur üzerine ikinci kez saldırmışlardır¹². Ancak, Kimmerler'in kendi aralarında olan mücadeleler de onların gücünü azaltmıştır. Yine de Asur sınır bölgesinde henüz sebebi bilinmeyen büyük bir bozgunundan sonra Kimmer gücü birdenbire son bulmuştur. Şüphesiz, onların bu şekilde adı geçen bölgede güç kaybetmelerinde bazı göçlerin etkili ol-

⁹ M. Kalaç, A.g.m., s. 997.

¹⁰ K. Tansuğ, A.g.m., s. 540. Kimmer- Asur antlaşması

Ninive metirlerinde şu şekilde devam etmektedir:

st. 152. pu-luh-ti ^dAssur ^dNin-lil ^dBel ^dNabu ^dIştar şa URU Ar[ba-ili DİNGİR?MEŞ]

153. Işa u-I tak-kil-u-in-ni is-hup-şu-ma LU MAH. MEŞ-şu şa tu-u-bi u su-lum-[me]

154. am-hur GUŞKİN lu-bul-tu bir-me [.....]-MEŞ it-ti ANŞU. KUR. RA. MEŞ GAL. MEŞ

155. şı-milt-ti ^{GİŞ}GİGİR.MEŞİ ru-kub be-lu,tı-şu x [.....] u-nu-ut ME, şu man-da-at-ta-şu

DUGUD u-şe-bi-lam-ma una-aş-şiq GİR II-ia

156. a-na la ha-ti,e mi-şir ^{KUR}Aşşur^{ki} nli-işl ^dAssur u ^dNin-lil [u,sa-a]-z- kir-su-ma u-dan-nin-ma

157. it-ti-şu aş-ta-kan ma-mit

Çeviri: 152. Tanrı Asur, ninlil, Bel Nabû ve Arbail"li Iştar (gibi)

153. bana [itilmed eden] tanrıların korkusu onu sardı, iyilik ve baRışlı elçilerini

154. kabul ettim. Altın, alacalı elbise [.....]ler, büyük atlarla beraber

155. beyliğimin binek vasıtası olan laraba koşumlları, [....] harb teçhizatını ağır hediye olarak gönderdi ve ayaklarımı öptürdüm.

156. Asur memleketi hududunu bozmaması için Asur ve Ninlil'in yeİmini ile yeİmin ettirip onunla beraber

157. ben de yemini kuvvetlendirdim.

¹¹ M. Kalaç, A.g.m., s. 1012.

¹² K. Tansuğ, A.g.m., s. 541. Ninive metninde Kimmerler tarafından yapılan saldırı şu şekilde geçmektedir:

157. DINGİR MEŞ CAL. MEŞİşa [a ...[-ma i-ta-şun

158.la i-ne-it-qu [i-meş (18-20 işaret)] a-na ^{KUR}Aşşur^{ki}

159. u-sa-am-mir HU[L] a-şar ti-ib[şi]-ih,tı ina mi-ş[ir...] a-na şa-ka-ni na- x x Iiş-ta-kanI si [dir-ta]

Çeviri: 157. Büyük tanrıların yemini [....] onun hududunu

158. aşmadı lihmal ettiI Asur memleketi için

159. fenalıklı tasarladı. Hücumu geçme yeri (olan) [....] huİdudunda [....] koymak için, sıraya koydu.

duğu düşünülebilir¹³. Özellikle, Kilikya'ya kadar inerek, Tarsus ve Anhiale şehirlerini zapteden Kimmerler'in Akdeniz'e kadar uzandıklarını ve orada İskitler tarafından dağıtıldıklarını düşünmek mümkündür¹⁴. Bazı bilim adamlarının bu görüşü kabul etmemelerine rağmen; özellikle Asur kaynaklarında İskitler'in adlarının geçmesi ve onların da Asur sınırına dayanmış olduğu hesaba katıldığında, Kimmerler'in batıya doğru itilmelerinde ve zarar görmelerinde etkilerinin olması ihtimalinin de göz ardı edilmemesi gereğini düşünüyoruz.

Kimmerler'in M.Ö. VII. yüzyılın başlarında Asur sınırına indikleri düşünülürse; onların M.Ö. VII. yüzyılın son çeyreğinin başlarına, yani aşağı yukarı kralları Tugdamme'nin ölümüne kadar Asurluları uğraştırmış oldukları anlaşılır. Asurlular'ın hem çevre toplulukları ile ittifak kurma zorunda kalmaları, hem de Kimmerler'le antlaşma yapmaları, o dönemde Ön Asya dünyasında güçlü bir devlete sahip olmalarına rağmen, Kimmerler tarafından ne kadar uğraştırıldıkları gerçeği ortaya çıkar.

3. Kimmerler ve Frigler

Kimmerler Urartu devleti sınırlarından içeriye girdikten sonra Asur sınırına kadar ulaşmış, yukarıda da belirttiğimiz üzere, onları M.Ö. VII. yüzyılın başlarından itibaren M.Ö. VII. yüzyılın dördüncü çeyreğinin başlarına kadar uğraştırmışlardır. Kimmerler kısa bir sürede Orta Anadolu'ya doğru da yayılmaya başlamışlardır. Anadolu'da Kummu, Meliddu, Tabal, doğuda Şupria'ya (Diyarbakır) ve batıda Hubuşna'ya (Konya Ereğlisi) kadar yayılmışlardır. Kimmerler aynı zamanda M.Ö. VII. yüzyılın başlarında Kızılırmak'a kadar ulaşmışlardır¹⁵.

Kimmerler, M.Ö. 676 yılında Frig egemenliğindeki toprakları istila ederek, başkentleri Gordion'u ele geçirmişlerdir. En görkemli çağını yaşayan Frig devletinin Kimmerler tarafından ortadan kaldırılışı istila halinde vuku bulan Kimmer göçünün ne kadar etkili olduğunu açık bir şekilde göstermektedir¹⁶.

Kimmer- Frig mücadelesiyle ilgili herhangi bir yazılı belge yoktur. Gordion kazılarında anlaşılacağı üzere, kentin acımasızca tahrip edildiğini

¹³ K. Tansuğ, A.g.m., s. 544.

¹⁴ J. Lewy, "Kimmerier und Skythen in Vorderasien", *Reallexion der Vorgeschichte*, VI, Berlin, 1926, s. 347.

¹⁵ V. Sevin, "Frigler", *Anadolu Uygarlıkları II*, İstanbul, 1982, s. 256.

¹⁶ M.T. Tarkan, A.g.m., s. 112.

gösteren kanıtlar elde edilmiştir. M.Ö. VII. yüzyılın ilk çeyreği içerisinde Kimmerler'in akınlarına karşı direnemeyen Frig devleti çökmüştür. Frigler'in başkenti olan Gordion'da yaşayan halk evlerindeki eşyalarını bile kurtaramadan kentlerini terk etmek zorunda kalmışlardır¹⁷. Her ne kadar belirli bir süre Frigler tekrar Gordion'a yerleşmişse de, devlet Kimmer akınları sonucunda tarih sahnesinden silinmiştir.

4. Kimmerler ve Lidyalılar

Kısa bir zaman içerisinde Anadolu içlerine kadar yayılan Kimmerler, Frig devletine son verdikten sonra, batıya doğru yönelerek, Lidya sınırlarına dayanmışlardır. Kimmerler'in bazı boyları Paphlagonia üzerinden Karadeniz sahillerine ulaşmışlardır. Miletos'un güçlü kolonisi Sinope (Sinop) tahrip edilmiş ve bu yöreye yerleşilmiştir. Kimmerler Karadeniz bölgesinde, doğuda Trapezus'a (Trabzon), batıda ise Herakleia Pontika'ya (Karadeniz Ereğlisi) kadar yayılmışlardır¹⁸. Lidyalılar kendi bölgelerine Kimmerler'in ulaştığını görünce telaşa kapılmışlardır. Hatta, onlar Asurlular'dan yardım istemek zorunda kalmışlardır. Asurbanipal zamanından kalmış belgelerde Lidya kralı Guggu'nun (Gyges) Ninive'ye yardım istemek amacıyla elçiler gönderdiğinden bahsedilmektedir¹⁹. Bu diplomatik temaslar sürerken, Kimmerler Lidya'ya saldırmışlardır (M.Ö.657). Sardes'ten uzak bir ovada yapılan savaş Gyges'in ordusu sürpriz bir şekilde kazanmıştır. Ancak, M.Ö. 646/45 yıllarına doğru Kimmerler, büyük kitleler halinde ve çok ani bir biçimde Lidya'ya ikinci bir saldırı düzenlemişlerdir. Lidya kralı Gyges'in ölümüyle sonuçlanan savaştan sonra Kimmerler, Lidya'nın başkenti Sardes'e ulaşmışlardır. Ovanın çok yükseğe sarp bir kayalık üzerine kurulmuş olan akropolü ele geçirememelerine rağmen, aşağı kente girerek burayı yağmalamışlardır. Sardes'i yakıp yıkan göçebeler burada durmayarak hızla geri dönmüşler, bir kısmı ise kuzeybatıya doğru yönelerek, Adramyteion (Edremit) yakınlarındaki Antandros kenti çevresine yerleşmişlerdir²⁰. Güçlü Lidya kralı Alyattes M.Ö. VI. yüzyılın başlarında kuzeydeki Bitinya Bölgesi üzerine sefere çıkmıştır. Lidya'nın kuzeyinde Antandros yöresinde yerleşmiş olan Kimmer boyları üzerine yürüyerek, onları Kızılırmak'ın doğu yakasındaki Kapadokya bölgesine sürmüştür. Böylece, bütün Batı Anadolu'yu son Kimmer kalıntularından temizlemiştir²¹.

¹⁷ V. Sevin, A.g.m., s. 256.

¹⁸ M.T. Tarhan, A.g.m., s. 112-113.

¹⁹ K. Tansuğ, A.g.m., s. 544-545.

²⁰ V. Sevin, "Lidyalılar", Anadolu Uygarlıkları II, İstanbul, 1982, s. 283-284.

²¹ V. Sevin, A.g.m., s. 286.

Kimmerler aşağı yukarı M.Ö. 657 yıllarından M.Ö. VI. yüzyılın başlarına kadar başta Lidyalılar olmak üzere, diğer topluluklar içinde Batı Anadolu'da tehdit unsuru olmuşlardır. Onların Anadolu'nun dört bir tarafına yayılmalarına rağmen; Batı Anadolu'da bile büyük bir güç olarak ortaya çıkmaları ve güçlü devletlere karşı başarılı mücadele vermeleri kayda değer bir gelişme olarak düşünülmelidir.

B - ANADOLU'DA İSKİTLER

Kimmerleri takip ederek Kafkaslar üzerinden Anadolu'ya inen İskitler, Anadolu tarihi açısından büyük önem taşımaktadır. Yazılı ve arkeolojik belgelerinde doğruladığı üzere, İskitler Anadolu tarihinde önemli bir yer tutmaktadır. İskitler Anadolu'ya doğru yöneldiklerinde Urartulular'la karşılaşmışlardır. Kısa bir süre sonra Asur sınırına kadar ulaşmışlar ve onlarla Asurlular antlaşma yapmak zorunda kalmışlardır. Özellikle, Persler'le de mücadele halinde olan İskitler'in Anadolu tarihinde önemli bir mevkiye sahip oldukları düşünülebilir. Özellikle Pers Kralı Darius'un Anadolu'yu boydan boya geçerek, İskitler üzerine sefer düzenlediği düşünülürse, onların M.Ö. I. bin içerisindeki yerleri ortaya çıkar. Hatta, antik kaynaklarında belirttiği üzere, onların Doğu Anadolu ve çevresinde 28 yıl hâkimiyet kurdukları ve hatta M.Ö. IV. yüzyılın başlarında dahi o bölgede varlıklarından söz edildiği dikkate alınır, Anadolu tarihindeki yerleri ortaya çıkar.

1. İskitler ve Urartulular

Urartulular yerleşmiş oldukları coğrafya itibariyle, Kafkaslar'dan Ön Asya'ya açılan kapılar üzerinde bulunmaktaydılar. Urartulular'ın güneyinde bulunan Asur'la olduğu kadar olmasa da, Kafkaslar'dan inen göçebe kavimlerle ilişkileri olmuştur. Bunlardan ilkinin Kimmerler, ikincisini ise, onları takip eden İskitler oluşturmuştur.

Kimmerler'i takip ederek, doğu Anadolu'ya Urartu ülkesine ulaşan İskitler'le Urartu kralı II. Rusa (M.Ö. 685-645) akıllıca bir politika izleyerek, bir antlaşma yapmıştır²².

Ancak, İskitler'le Urartulular'ın dostlukları uzun sürmemiş ve VII. yüzyılın başlarında İskitler Urartu yerleşim merkezlerine baskınlar düzenleyerek, bu merkezleri yakıp yıkmışlardır²³. Yine, II. Rusa tarafından inşa ettirilen

²² M.T. Tarhan, A.g.m., s. 113.

²³ H. Schmökel, Kulturgeschichte des Alten Orients, Stuttgart, 1961, s. 639.

Rusahinili (Toprakkale) kentinin de M.Ö. VII. yüzyılın sonları ile VI. yüzyılın başlarında İskitler tarafından yakılıp yıkıldığı sanılmaktadır. Kaleye yapılan baskın sonunda çatı ve ahşap malzemenin yanarak çökmesi, kerpiç duvarların pişerek tuğlalaşmasına neden olmuştur. Kazılar sırasında ortaya çıkarılan 30 cm.lik kül ve yangın artığı tabakası yangının şiddetini göstermektedir. Yangın ve yıkımdan sonra, Toprakkale'de herhangi bir yerleşme olmamıştır²⁴. Çavuştepe kalesi de İskitler tarafından yağma ve tahrip edilmiştir²⁵.

Urartulular tarih sahnesine çıktuktan sonra, Asurlular ile münasebette bulunmuş ve onlarla savaşmışlardır. M.Ö. VIII. yüzyılın sonlarına doğru Kafkaslar'dan inen Kimmerler'le de mücadele eden Urartulular, onları takip ederek gelen İskitler'le zaman zaman anlaşmalarına rağmen, onların M.Ö. VI. yüzyılın başlarında gerçekleşen istilalarına karşı koyamayarak, yaklaşık olarak M.Ö. 585 yıllarında²⁶ tarih sahnesinden çekilmişlerdir. Böylelikle, İskit-Urartu münasebetleri İskitler'in Medler'le birlikte Urartu devletini ortadan kaldırmalarıyla son bulmuştur.

2. İskitler ve Asurlular

Kimmerler'in yurtlarını ellerinden alarak, onları takip eden İskitler Kafkasları aşarak Urartu devleti üzerinden Asur devletinin kuzey sınırlarına kadar ulaşmışlardır. Kimmerler'in hemen arkasından gelen İskitler, Kimmerler'le birlikte Asur kaynaklarına geçmişlerdir.

Asarhaddon zamanında Asur devletinin kuzey ve kuzeydoğu sınırları Kimmer ve İskitler'in istilasına uğramıştır. Asarhaddon İskit kralı Bartatua ile anlaşarak, kızını ona vermiştir²⁷. Asur ve İskit dostluğu sonucunda Asur kralı Asarhaddon Hubaşna'ya kadar giderek, Kimmer başbuğu Teuşpa'yı ve mütefiki olan Hilakku devletini mağlup etmiştir²⁸. Bu arada İskitler de boş durmayarak, Kimmerleri batuya doğru sıkıştırmaya başlamışlardır. Bunun sonucunda Kimmerler Anadolu'nun içlerine kadar yayılmışlardır²⁹. İskitler'le an-

²⁴ O. Belli, A.g.m., s. 175.

²⁵ O. Belli, A.g.m., s. 182.

²⁶ O. Belli, A.g.m., s. 178.

²⁷ M. Streck, Assurbanipal und die letzten Assyrischen Könige bis zum Untergange Niniveh's, Leipzig, 1975, s. CCCLXXI.

²⁸ B. Landsberger, T. Bauer, "Zu neueröfentlichten Geschichtsquellen aus der Zeit von Asarhaddon bis Nabonid", Zeitschrift für Assyriologie, 3(37), Berlin-Leipzig, 1927, s. 79.

²⁹ E.H. Minns, "The Scythians and Northern Nomads", The Cambridge Ancient History, IX, Cambridge, 1970, s. 189.

laşma yaparak batıya doğru Kimmerler'in üzerine yürüyen ve onlara karşı zafer kazanan Asarhaddon, bu zaferinden Til Barsib stelinde de bahsetmektedir. Bu belgeye göre, Hilakkular İskit ordularını yenen Mannalar'la birleşerek, Asur devletine karşı isyan etmişler ve fakat Asur kralı bu isyanı bastırmıştır³⁰.

Asarhaddon devri belgelerinde İskitler hakkında verilen bilgileri klasik Yunan yazarlarının rivayetleri de desteklemektedir. Gerçekte Herodos'ta Protothyes oğlu Madyas idaresinde büyük bir İskit ordusunun Karadeniz'in kuzeyinden kovduğu Kimmerleri takip etmek üzere, Asya'ya girdiklerine dair bir kayıt bulunmaktadır³¹. Herodotos'ta Protothyes şeklinde adı geçen İskit kralının Asur belgelerinde adı geçen ve Asur kralı Asarhaddon ile anlaşılan kral Bartatua olduğu genelde kabul edilmektedir³².

Urartu devletinin Azerbaycan tarafındaki eyaleti parçalanınca, İskitler kraları Bartatua ve oğlu Madyas idaresinde, bizzat Urartulular'ın ülkesini işgal etmek ve oradaki Sakızı kendilerine başkent yapmak ve de burada Kızılırmak'a kadar uzanan batı istikametindeki bölgeyi kontrol altında tutmak maksadıyla kuzey Persia'da kalmışlardı. Onlar, bu dönemde güçlü görünüyorlardı. Gerçekten de M.Ö. 626 yılında Asurlular onların yardımı ile Medler'in yaptığı Ninive kuşatmasını kırmışlardı. Başarılarından dolayı zafer sarhoşluğuna kapılan İskitler, M.Ö. 611 yılında Filistin'e ulaşılincaya kadar Suriye'yi baskı altına almışlardı. Mısır'a karşı herhangi bir hareket ise, kral Psametikos tarafından haraç ödemek suretiyle önlenmişti³³. Bu zaman zarfında Medler Babilliler'le ittifak yapmışlardır. Onların birleşik orduları, Asurlular'a karşı yürümüşler ve bu defa müttefik kuvvetler bir zamanların bu güçlü imparatorluğunu yıkmışlardır³⁴.

Ninive'nin düşmesinden sonra Medler, vakit geçirmeden İskitleri memleketlerinden çıkarabilmek ve hiç durmaksızın bu göçebeleri, Persia'yı istilaya başladıkları noktadan Asya içlerine geri itinceye kadar gerekeni yapmak için, yeniden kuvvetlerini toplamışlardır³⁵. Medler'in baskısı karşısında, Batı

³⁰ F. Kınal, Eski Anadolu Tarihi, Ankara, 1991, s. 258.

³¹ Herodotos I, 103.

³² C.F. von Lehmann-Haupt, "Kimmerier", Pauly's Realencyclopaedie der Classischen Altertumswissenschaft, XI, 1, Stuttgart, 1921, s. 404.

³³ E.H. Minns, A.g.m., s. 189.

³⁴ T.T. Rice, The Scythians, London, 1958, s. 45.

³⁵ E. Memiş, İskitler'in Tarihi, Konya, 1987, s. 28.

Asya'nın büyük bir bölümüne 28 yıl hükmeden İskitler³⁶ tekrar Urartulular'ın yaşamış olduğu coğrafyaya çekilmişlerdir. Belkide bu tarihte onların bir kısmı üç asır sonra Partları meydana getirecek olan akrabaları Dahailer'le karışarak, Hazar denizi ve Aral gölü arasında yer alan bozkır bölgesini işgal etmek için yeniden doğuya doğru dönmüşlerdi. Diğerleri Skytho-Dravidler içerisindeki İskit karışımını göz önünde bulunduracak olursak, Hindistan'a kadar itilmiş olabilirler. Burada başka bir grupta Urartu bölgesinde kalmıştır. Böylece, büyük çoğunluğu batı bozkırlarında kalan İskitler, orada refah içerisinde yaşayan akrabalarını görmüşler ve Güney Rusyanın verimli topraklarına yerleşmişlerdir³⁷.

M.Ö. VIII. yüzyılın sonlarına doğru Asur yazılı kaynaklarında adları geçen ve daha sonraki Asur kaynaklarında da adlarından sık sık bahsedilen, Asur kralı Asarhaddon'un anlaşmak zorunda kaldığı İskitler'in Asur devleti ile münasebetlerinin yaklaşık olarak bu coğrafyaya ulaşmalarından bir asır sonra, Asur'un ortadan kalkmasıyla sona erdiği anlaşılıyor³⁸.

3. İskitler ve Persler

İskit- Pers münasebetlerinin eskiçağ tarihi içerisinde önemli bir yeri vardır. Bu münasebetler uzun bir süre devam etmiştir. Medler'in yerine geçen Akamenitler sülalesi döneminde İskitler büyük bir güç kaybetmelerine rağmen, siyasi bir kuvvet olarak varlıklarını devam ettirmişlerdir. İran destanlarına bakılırsa, bunlar Afrasyap'tan sonra tekrar büyük bir devlet haline geleerek, bir ara tekrar İran'ı nüfuzları altına almışlardır. Büyük Kyros (M.Ö. 555-529) zamanında Sakalar'ın Babil ve Asurlular'a karşı düşmanca hareketleri ve Hazar denizinin güneybatı sahilinde yaşayan Herkanlılar'la bir olarak Asurlular'a karşı asker gönderdikleri ve sonuçta Kyros ile birleştikleri zikredilmektedir. Fakat, Sakalar'ın Türkistan'daki esas zümreleri Kyros'a tabi değildi. Babil, Lidya gibi Ön Asya Devletleri ile uzun savaşlar yapan Kyros kendi yanında Saka devleti gibi kuvvetli bir devletin bulunmasını tehlikeli bulduğundan bunları kendi idaresine almak için uğraşmıştır³⁹.

Kyros bu arada Anadolu'ya da bir sefer düzenlemiştir. M.Ö. 547 yılına doğru Lidya kralı Kroisos harekete geçerek, İran'ın nüfuz bölgesinde olan

³⁶ Herodotos IV, 1.

³⁷ T.T. Rice, A.g.e., s. 46.

³⁸ İ. Durmuş, İskitler (Sakalar), Ankara, 1993, s. 68-69.

³⁹ A.Z.V. Togan, "Sakalar (VI)", Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, 23, İstanbul, 1987, s. 31-32.

Kapadokya'ya girmiştir. Bunun üzerine Kyros, Lidyalılar'ı yalnız Kapadokya'dan çıkarmakla ve eski sınır olan Kızılırmak'ın batısına sürmekle kalmamıştır. Onları izleyerek başkent Sardes kapılarına dayanmış ve onları o yörede büyük bir yenilgiye uğratmıştır. Sardes kısa bir kuşatmadan sonra zaptedilmiştir. Bu suretle Lidya krallığı yıkıldıktan sonra, Persler Harpagos ve Mazares adında komutanlarının idaresinde Batı Anadolu'ya girerek, orada bulunan kentleri teker teker ele geçirmişlerdir⁴⁰.

M.Ö. 539 yılında Kyros Babil'i zaptetmek ve büyük bir törenle kente girmek suretiyle Babil devletini krallığına katmıştır. Kyros ömrünün son yıllarını İran'ın kuzeydoğusunda oturan bozkır kavimleri ve en çok Sakalar'la savaşmakla geçirmiş ve aşağı Oxus bölgesinde M.Ö. 529 yılında ölmüştür⁴¹.

M.Ö. VIII. yüzyılın sonlarında Kimmerler'in Anadolu'ya akınları, onları takip eden İskitler'in de Anadolu'nun doğusundaki bir takım faaliyetleri, Asurlular'ın Anadolu içlerine doğru yaptıkları seferler, Anadolu'nun siyasi gücünü iyice zayıflatarak, Anadolu'da Pers hakimiyetinin tesisinde Persler lehine bir sonuç çıkarmıştır. Pers kralları Anadolu'nun batısına kadar kısa bir zamanda ulaşabilme kolaylığı bulmuşlardır⁴².

Pers hâkimiyeti Kyros'un oğlu Kambiz'in yerine geçen I. Darius zamanında da devam etmiştir. Darius da hem doğuya hemde batuya seferler düzenlemiştir. İlk seferini M.Ö. 518-517 yıllarında Orta Asya Sakalarına yapmış ve yapmış olduğu savaşın galibi olmuştur⁴³. Darius, Behistun kitabesinde sivri başlıklı Sakalar'ın ülkesine sefer yaptığını, onların bir kısmını yendiğini, bir kısmını öldürdüğünü, liderlerinden birisi olan Sakunkha'yı esir ettiğini bildirmektedir⁴⁴. Bize kadar ulaşan tarihi kaynaklarda, Darius'un Türkistan Sakalarına karşı yaptığı sefere dair fazla bilgi yoktur. Darius Sakalar ile yaptığı savaşta kendi askerlerine Saka askeri kıyafeti giydirerek, hile ile hareket etmiştir. Bundan dolayı Saka reisleri mağlûp olarak çöllere çekilmiş, Sırak isminde bir çoban Darius'un ordusuna kasten yanlış yol göstererek, onları çöl ortasına sokup memleketini kurtarabilmiştir⁴⁵. Buradan da anlaşılacağı

⁴⁰ A.M. Mansel, Ege ve Yunan Tarihi, Ankara, 1971, s. 253.

⁴¹ A.M. Mansel, A.g.e., s. 70.

⁴² İ. Durmuş, A.g.e., s. 70.

⁴³ A.Z.V. Togan, A.g.m., s. 33.

⁴⁴ W. Hinz, "Zur İranischen Altertumskunde", *Zeitschrift der Deutschen Morgenlaendischen Gesellschaft*, XCII, , s. 365.

⁴⁵ A.Z.V. Togan, Umumi Türk Tarihine Giriş I, s. 33.

üzere, Darius'un Saka reislerinden Sakunkha'yı esir etmesine rağmen, diğer Saka reisleri memleketlerini esarete düşmekten kurtarabilmişlerdir⁴⁶.

Pers kralı Darius, Denizin ötesindeki Sakalar'a karşı da bir sefer yapmayı planlamıştır. M.Ö. 513 yıllarına doğru Batı Anadolu'da Ege Denizi kıyısında bazı kaynaşmalar olduğunu haber alan Darius dikkatini Anadolu'ya çevirmiştir. Aynı yıl Trakya üzerinden Karadeniz İskitlerine karşı harekete geçmiştir⁴⁷. Anadolu üzerinden harekete başlayan Darius, Samoslu Mandrosle tarafından inşa edilen bir köprü üzerinden İstanbul boğazını geçerek, Trakya içlerine doğru yönelmiştir⁴⁸. O mezar yazıtında bildirdiğine göre, "Denizin ötesindeki Sakalar"ın üzerine yürümüştür⁴⁹.

Darius yoluna devam ederek, Don nehrini geçmiş ve Volga'ya doğru ilerlemiştir. İskitler ise, onun önünde geri çekilmiştir. Pers kralının, Tuna nehri üzerindeki köprüyü savunmaları için İyonlular'a verdiği altmış günlük süre hızla dolarken, onun askerleri bu yararsız kovalamacadan yavaş yavaş bıkmaya başlamışlardır. Ancak, İskitler doğuya doğru geri çekilmeye devam etmiştir. Bu durum karşısında canı sıkılan ve bir sonuç alamayan Darius, İskit kralı İdanthrysos'a bir haber göndermiştir⁵⁰. İskit kralına kendini güçlü hissediyorsa kaçmayarak savaşa girmesini, eğer kendisinde o gücü görmüyorsa, huzuruna çıkarak haraç olarak toprak ve su getirmesini istemiştir⁵¹. Bunun üzerine İskit kralı da Darius'a bir cevap verme ihtiyacını duyarak, ondan korkmadığını, kendilerinin kentleri ve dikili ağaçları olmadığından dolayı savaşa girmek istemediğini; fakat atalarının mezarlarını bulurlarsa, o zaman savaşacaklarını bildirmiştir⁵².

İskitler'le savaşma fırsatı bulamayan Darius geri çekilmeye karar vermiş ve askerlerini köprüye kadar getirerek, Tuna nehrini geçirmeye muvaffak olmuştur. Böylece, Darius felaketten kurtulmuştur⁵³. Belkide İskitler'in Kafkasya yoluyla İran üzerine akın yapmalarına karşı bir tedbir olarak genellikle İskitleri doğudan olduğu gibi, batıdan da kuşatmak fikrinde olan

⁴⁶ İ. Durmuş., A.g.e., s. 70.

⁴⁷ V. Sevin, 'Anadolu'da Pers Egemenliği', Anadolu Uygarlıkları., I, s. 316.

⁴⁸ Herodotos IV, 87.

⁴⁹ A.M. Mansel, A.g.e., s. 255.

⁵⁰ T.T. Rice, A.g.e., s. 47.

⁵¹ Herodotos IV, 126.

⁵² Herodotos IV, 127.

⁵³ T.T. Rice, A.g.e., s. 48.

Darius⁵⁴, İskitler'in oyalama taktiği karşısında gün geçtikçe daha da güç durumunda kalarak, geri çekilmesinin kendisi ve ordusu için daha akılcı olduğunu düşünmüştür. Böylece, Darius İskitler'e karşı yapmış olduğu seferde herhangi bir başarı sağlayamamıştır.

4. İskitler'in Doğu Anadolu ve Çevresinde Hâkimiyeti

İskitler Çin seddinden Tuna nehrine kadar yayılmalarının yanında, Ön Asya'ya da yönelmişlerdir. İskitler'in Ön Asya'ya yönelmelerinin sebebi Kimmerleri takip etme düşüncesidir. Kimmerleri yurtlarından çıkaran İskitler, onların ardından, Kafkasları doğudan dolaşarak, Hazar denizi kıyısını takiben Derbent-Demirkapı geçitleri üzerinden Azerbaycan'a ve daha güneye⁵⁵ -daha genel bir deyimle- Ön Asya'ya dalgalar halinde akmaya başlarlar. Urartu kralı II. Rusa'nın Kimmerler'le olduğu gibi, akılcıca bir siyaset izleyerek, bunlarla anlaşma yaptığı görülür. İskit akınları Asur sınırlarına yönelir⁵⁶. Kimmerleri kovalayarak gelen İskitler Medler'in egemenliğine son verirler. Bütün küçük Asya'ya yayılırlar ve burada yirmisekiz yıl hüküm sürerler⁵⁷.

İskitler'in çok istekli bir şekilde güneyde bulunan ülkelere gittikleri bir çok tarihi hakikatten anlaşılmaktadır. Akamenit döneminden sonra, bunların bir kısmını günümüze kadar adları Arachosia ve Drangiana olarak söylenen yerlerde buluyoruz. Keza onlar, Anadolu'nun içlerine kadar da yayılmış ve hâkimiyetlerinin izini bırakmışlardır. Yine, İskitler muhtemelen de Akamenit dönemi öncesinde Fırat ve Dicle dolaylarında hüküm sürmüşler ve dillerine ait ipuçları bırakmışlardır⁵⁸. M.Ö. IV. yüzyılın başlarında daha Doğu Anadolu'da hâkim olduklarını bize Ksenophon bildirmektedir. Ksenophon, "Kyros'un Anabasisi" adlı eserinde paralı askerlerin Persler'e karşı hareketlerinde doğuda dört plethron⁵⁹ genişliğindeki Harpasos⁶⁰ nehrine kadar ilerleyerek, buradan da İskitler'in memleketine girdiklerini ve bir ovada dört günde yirmi parasang⁶¹ gittiklerini⁶² belirtmektedir.

⁵⁴ A.Z.V. Togan, A.g.m., s. 33.

⁵⁵ Herodotos IV, 12.

⁵⁶ M.T. Tarhan, A.g.m., s. 113.

⁵⁷ Herodotos IV, 1.

⁵⁸ A.D. Mordtmann, "Über die Keilinschriften zweiter Gattung", Zeitschrift der Morgenlaendischen Gesellschaft, XXIV, s. 49-50.

⁵⁹ Plethron: 100 ayak: 29,6 m.dir. Buna göre 4 plethron 4 x 29,6: 118,4 m. eder.

⁶⁰ Çoruh Nehri.

⁶¹ Parasang fersah'tur. 1 fersah yaklaşık 5,5 km.dir. 5,5x20: 110 km. eder.

⁶² Ksenophon IV, 7, 18.

İskitler yalnız Anadolu'da kalmayarak, daha güneye ilerlemişlerdir. Mısır üzerine yönelerek, Suriye'ye girdikleri sırada Mısır kralı Psammatikos karşlarına çıkmış, armağanlar vermiş ve daha ileri yürümekten onları alıkoymuştur. Sonra onların bir kısmı dönmüş⁶³, fakat bazıları orada kalmayı tercih etmiştir. Bundan dolayı eski Tevrat'ta Beth-Sean, daha sonra Skythepolis olarak anılmaktadır⁶⁴.

İskitler Ön Asya'ya yayılmaları esnasında Filistin'e kadar ilerlemelerine rağmen, onların asıl izleri Anadolu'nun doğu kesiminde bulunmaktadır. Artık yazılı kaynakların yanında son kazılarda çıkarılmış olan arkeolojik malzemelerde bu görüşü kuvvetlendirmektedir.

Özellikle, M.Ö. VII. yüzyılın başlarında Asur sınırına kadar ulaşmaları, Urartu devletinin ortadan kalkmasındaki etkileri, Asur devletinin güç kaybetmesindeki rolleri ve Asurlular'ın onlarla anlaşmak zorunda kalması İskitler'in gücünü göstermektedir. Persler'in de İskitler'le mücadele etmek zorunda kalmaları onların Pers imparatorluğunun etrafındaki güçlerini göstermektedir. Ksenophon'un M.Ö. IV. yüzyılın hemen başlarında Doğu Anadolu bölgesinden İskitler'in ülkesi olarak bahsetmesi, onların hala adı geçen bölgede güçlerini göstermektedir. İskitler'in Asur kaynaklarında ilk olarak adlarının geçmesinden M.Ö. IV. yüzyılın başlarında Ksenophon tarafından bahsedildikleri döneme kadar aşağı yukarı üçyüz yıl geçmiştir. Bu kadar uzun bir zaman diliminde İskitler Doğu Anadolu ve çevresinde etkili olmuşlardır. Buradan İskitler'in bu bölgeyi birdenbire terk etmedikleri, ekonomileri büyük ölçüde hayvancılığa dayalı olan bu topluluğun özellikle Doğu Anadolu yüksek yaylasında hayvanlarını otlatmak için yaylakları buldukları, yerleşik topluluklarla mücadele edebilecek ve onların kayıtlarına geçecek derecede siyasi güç kazandıkları anlaşılmaktadır.

⁶³ Herodotos I, 106.

⁶⁴ K. Kretschmer, "Scythae", *Paulys Real Encyclopaedie der Classischen Altertumswissenschaft*. II A1, Stuttgart, 1921, s. 940.

TÜRKİYE SELÇUKLU SULTANI II. GİYASEDDİN MESUD HAKKINDA BAZI GÖRÜŞLER

ZERRİN GÜNAL ÖDEN

1246 yılında onbir yaşında Türkiye Selçuklu tahtına çıkan II. İzzeddin Keykavus'un salatanat yılları kardeşleriyle mücadele içinde geçti. Özellikle kardeşi Kılıç Arslan'ın faaliyetleri karşısında ülkesini terk etmek zorunda kalan II. İzzeddin, ömrünü 17 yıl sürecek olan bir gurbet hayatı ile noktalandı.

1261 yılında İstanbul'da lâtin hâkimiyeti sona ermiş, VIII. Mikhail Palaiologos (1259-1282) yeniden İstanbul'da Bizans tahtına kavuşmuştu. Daha önce Konya'ya giderek Keykavus tarafından iyi karşılanmış olan Mikhail, bu kez yanına gelen Keykavus'a hayli itibar gösterecektir¹.

II. İzzeddin Keykavus, 27 yaşında iken 1261 yılı kışında annesi, karısı, çocukları Gıyaseddin Mesud ve Rükneddin Geyûmers, Ali Bahadır ve Uğurlu gibi yakın adamları², Hıristiyan dayıları Kir Hâye ve Kir Kedîd, bazı emîrler ve maiyyeti ile birlikte Antalya'dan bir gemiye binerek İstanbul'a gitti. Selçuklu sultanını çok büyük bir itibarla misafir eden imparator, onun İstanbul'da istediği gibi yaşamasına, muhafızlarıyla dolaşmasına ve hükümdarlara mahsus kırmızı ayakkabı giymesine izin verdi. Onun Bizans'a sığınmasından bir süre sonra yanında bulunan Türkler, şehir hayatının kendilerine uygun olmadığı gerekçesiyle taşrada ikamet etmek istediler. Bu talep üzerine imparator Mikhail, Dobruca'yı onlara malikâne olarak verdiği gibi, II. İzzeddin'e Selçuklu tahtını ele geçirebilmesi için yardım vaaında de bulundu³. Nitekim, Sarı Saltuk önderliğinde 12.000 Türkmen ailesinin

¹ O. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye Tarihi*, İstanbul 1984, s. 497; Ayn.mlf., *Türkiye Selçuklulari Hakkında Resmî Vesikalar*, Ankara 1988, s.4; Ayn.mlf., *Keykavus mad.*, *İA*, VI, s.644.

² E.Merçil, "Bizans'ta Selçuklu Hanedan Mensupları", XI. Türk Tarih Kongresi'nden ayrı basım, Ankara 1994, s. 718 not 31.

³ N.Gregoras, *Byzantina Historia*, I, (CSHB), Ed.L.Shopen, Bonnae 1855, s.82; Aksarayî, *Mûsâmeretü'l-ahbâr*, nşr., O. Turan, Ankara 1944, s.70; İbn Bibî, *Tevârih-i Âl-i Selçuk*, Yazıcıoğlu Ali trc., nşr., M.T.Houtsma, Leiden 1902, s.297; O.Turan, *Türkiye Tarihi*, s.497; B.Spuler, *İran Moğolları*, Ankara 1987, s.64-65.

Üsküdar yoluyla İstanbul'a gelişi sultan İzzeddin'in Selçuklu tahtını elde etme ümidini daha da kuvvetlendirdi⁴.

Ancak İstanbul'da yaşanan bu dostluk havası fazla uzun sürmedi. Yakındoğu siyasetindeki değişim konusunda İlhanlı hükümdarı Hülagu'nun baskısı imparatorluk merkezinde hissedilmeye başladı. Böylece imparator, Selçuklu sultanına karşı dostane siyasetini değiştirdi⁵. Keykavus, planlarını gerçekleştirmek için Sarı Saltuk Türkmenleri ile kendi hassa askerleri kumandanı Ali Bahadır'ın yardımına güvenmekteydi. Ama sultanın bu düşüncesi ve adamları ile birlikte imparatoru öldürerek tahtını ele geçirmek istemesi, onun imparator tarafından ailesi ile birlikte Enez kalesine hapsedilmesine yol açtı (1262). İmparator, sultanın ileri gelen emirlerini de Ayasofya'ya getirerek, orada Hıristiyanlığı kabule zorladı. Hıristiyanlığı kabul etmeyerek direnen Emîr Âhur Uğurlu zehirlendi⁶, Ali Bahadır katledildi. Geri kalan askerlerin çoğu Hıristiyanlığı kabul ederek Bizans ordusundaki Türkopoller sınıfına katıldılar⁷. İmparatorun bu davranışı gerçekte İlhanlı hükümdarı Hülagu'dan çekinerek ona yaranmak amacından kaynaklanmaktaydı. Zira sultan İzzeddin, Bizans tahtını ele geçirecek bir durumda değildi⁸. Ancak sultanın Enez'deki hapis hayatı uzun sürmedi, 668/1270 yılında Altınorda Hanı Berke Han'ın gönderdiği kuvvetler tarafından kurtarılarak Kırım'a götürüldü⁹. Burada kendisine verilen iktâda 677/1278-79 yılına kadar yaşayan sultan İzzeddin, hayatının sonuna kadar Selçuklu tahtını yeniden ele geçirme ümidini kaybetmedi. Hattâ çocuklarını da bu amaç için yetiştirdi¹⁰.

⁴ O.Turan (*Türkiye Tarihi*, s.581 ve not 47)'a göre, Sarı Saltuk Türkmenleri 662/1263-1264'de Sinop'tan gemilerle Dobruca'ya geçmiştir. Ayr.bkz., P.Witteck, "Yazıjøođlu 'Ali on the Christian Turks of the Dobruja", *BOAS*, XIV (1952)s.648; E.Merçil, a.g.m., s.718.

⁵ O.Turan *Türkiye Tarihi*, s.498-499; Ayn.mlf., (a.g.e., s.498 not 69) Bizanslı tarihçi Pachymeres'in imparator Mikhail'in Tatarları düşünerek İzzeddin'e yardım edemediğini ve boş ümidlerle İstanbul'da tuttuğunu kaydettiğini de belirtmektedir.

⁶ O.Turan (*Türkiye Tarihi*, s.499 not 71), Uğurlu'nun gözlerine mil çekildiğini yazar.

⁷ N.Gregoras, I, s.100-101; Aksarayî, s.75; İbn Bîbî, s.297; O.Turan, *Türkiye Tarihi*, s.499-500.

⁸ İbn Bîbî, s.297-298; Aksarayî, s.75; N.Gregoras, I, s.101; O.Turan *Türkiye Tarihi*, s.499-500; Ayn.mlf., Keykâvus mad., *İA*, s.644.

⁹ Aksarayî, s.76; N.Gregoras, I, s.137; O.Turan, Keykavus mad., *İA*, s.645; E.Merçil, a.g.m., s.718-719.

¹⁰ O.Turan, Keykavus mad., *İA*, s.645; Hammer, *Devlet-i Osmaniyeye Tarihi*, I, trc., M.Ata, İstanbul 1336, s.55-56), Berke Han'ın sultan İzzeddin'e Sulcad ve Sudak nahiyelerini malikâne olarak verdiğini ve kızını onunla evlendirdiğini yazarak, sultanın ilk karısını Karaferye'de imparatorun hükmü altında bıraktığını, burada hâlâ "Ana Kapısı" denilen bir yer olduğunu, sultanın bu ilk karısının şehir kapısına yakın bir kalede, sultan İzzeddin'in öldüğüne dair aldığı yalan bir haber üzerine kendini kaleden atıp öldürdüğünü yazmaktadır (667/1269); bkz., P.Witteck, a.g.m., s.660.

Gerçekten de oğullarından II. Mesud, babasının hayalini gerçekleştirerek Selçuklu tahtına çıkarken, aynı zamanda Selçuklu saltanatının son temsilcisi de olacaktır.

II. Mesud, babasıyla birlikte Kırım'a kaçmıştı. Sultan İzzeddin'in diğer oğlu İstanbul'da kalmış ve Hıristiyanlığı kabul ederek Melik Konstantin adını almıştı. Sultanın İstanbul'da kalan ve Hıristiyan olan bir de kızı bulunuyordu¹¹.

II. İzzeddin Keykavus'un oğullarından ilk önce Melik Siyavuş (Alâeddin-Cimri) Selçuklu tahtı için mücadele etti. Sultan İzzeddin'in ölümünden sonra büyük oğlu ve veliahdı Gıyaseddin Mesud'a diğer kardeşleri ve emirler biat ederek, Selçuklu tahtını ele geçirmek üzere Anadolu'ya geçmeye karar verdiler. Öte yandan, İzzeddin'in oğullarından Rükneddin Geyümers Karadeniz'i aşarak Amasya taraflarına gelmiş, ancak yakalanarak Kastamonu kalesine hapsedilmiştir. Daha sonra bu şehzade Çobanoğulları'ndan Muzaffereddin Yavlak Arslan tarafından Sinop'a gelen II. Mesud'a teslim edilmiş, Gıyaseddin Mesud, Kastamonu beyi Yavlak Arslan'ın yardımıyla Selçuklu tahtını ele geçirmeyi başarmıştır (1284)¹².

Bizans tarihçisi Pachymeres¹³, eserinde Melek Masour (Melik Masur) adlı bir Selçuklu şehzadesinden bahseder. Melik Masur'un II. Mesud ya da kardeşi Rükneddin Kılıç Arslan olduğu şeklinde görüşler mevcut olduğu gibi, bir başka görüşe göre II. İzzeddin Keykavus'un Mansur adında başka bir oğludur¹⁴.

¹¹ O.Turan, Keykavus mad., *İA*, s.645.

¹² İbn Bibî, *el-Evâmirü'l-Alâiyye fi'l-Umûri'l-Alâ'iyye*, haz. A.S.Erzi, tıpkıbasım. Ankara 1956, s.739-740; *Sultan Veled Divanı*'na göre (*Divân-ı Sultan Veled*, nşr. F. Nafiz Uzluk, 1941, s. 49, 53, 224) II. Mesud'un Konya'ya gelişi 25 Rehiülahır 680/13 Ağustos 1281'dir. Ayr. bk. O. Turan, *Türkiye Tarihi*, s. 586.O.Turan, *Resmî Vesikalar*, s.10; II.İzzeddin'in vefatı üzerine Altınorda hükümdarı Mengü Timur, sultanın oğlu Mesud'u üvey annesi Orbay Hatun ile Moğol âdeti gereği evlendirmek istemiş, Mesud bu teklifi kabul etmeyerek Anadolu'ya geçmiştir. Bu konuda bkz., Cennâbî, *el-'Aylemü'z-zâhir fi ahvâli'l-evâil ve'l-evâhir (Anadolu Selçukluları ile ilgili kısmının tenkidli metin neşri)* (Y.lisans tezi), haz. Muharrem Kesik, İstanbul 1994, s.24, v.42^a; M.Kafalı, *Altınorda Hanlığı'nın Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*, İstanbul 1976, s.61; M.Behçet, *Kastamonu*, İstanbul 1341, s.24.

¹³ G.Pachymeres, *De Michaele et Andronico Palaeologis*, II, ed.I.Bekker (CSHB), 1835, s.327-329; Ayr.bk., O.Turan, *Türkiye Tarihi*, s.583.

¹⁴ O.Turan *Türkiye Tarihi*, s.613; Z.V.Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul 1981, s.325; Y.Yücel, *Çobanoğulları Candaroğulları Beylikleri*, Ankara 1980, s.47; P.Witteck, a.g.m., s.664; C.Cahen, "Questions d'Histoire de la Province de Kastamonu au XIIIe siècle", *SAD*, III, Ankara 1971, s.155; E.Zachariadou, "Pachymeres on the Amourioi of Kastamonu", *Byzantine and Modern Greek Studies* 3., Oxford 1977, s.66.

Pachymeres'in Masur hakkında yazdıkları şöyle: "Melek Masour, tahtından olan babası II. İzzeddin Keykavus ile aynı kaderi paylaşarak onunla birlikte Enez'den Kırım'a gitmişti. Babasının ölümünden sonra Karadeniz'i aşarak Kastamonu (Thymaenam)'ya geldi. Moğol hakanı Argun Han'a hediyeler sunarak, onun teveccühünü kazanmayı başardı. Böylece Melek Masour, babasının geçmişte sahip olduğu yerlere hâkim oldu. Bölgenin Türk emirlerini kendi rızalarıyla ve zor kullanarak itaat altına aldı. Amourios (Muzaffereddin Yavlak Arslan) ise Moğollar ile görüşerek, onlardan askerî yardım temin etti ve Masour'a karşı mukavemete başladı. Bu durum karşısında Masour, karısı ve maiyeti ile birlikte kaçmaya mecbur kalarak, Bizans imparatorundan sığınma talebinde bulundu. Masour, ilk önce Ereğli (Karadeniz Ereğlisi)'ye oradan da İstanbul'a geldi. Fakat bu sırada Nif'te bulunan imparator, Masour'dan yanına gelmesini istedi. Bunun üzerine Masour, karısını¹⁵ İstanbul'da bırakarak, İmparator'un emrindeki bir memurun refâkatinde Nif'e doğru yola çıktı. Ancak yarı yolda Edremit'te iken imparatorun yanına gitmesinin hiçbir olumlu netice vermeyeceğini anladı. Bu sebeple ülkesine geri döndü ve hattâ eski gücünü fazlasıyla elde etti (1292)¹⁶. Bu gelişmeler karşısında Amourios, Masour'a karşı mukavemetin boşuna ve tehlikeli olacağını düşünerek, beraberinde yedi oğlu ve hediyeler ile birlikte

¹⁵ Masour'un İstanbul'da bıraktığı karısı bir süre sonra yanına gönderilmiş, fakat kızı İstanbul'da kalmıştır. II. Andronikos onu bir rehine olarak alıkoymuş, daha sonra melik İshak ile evlendirmeyi planlamıştır. Melik İshak, bir görüşe göre (P.Wittek, a.g.m., s.664) muhtemelen Karasili bir Türk emiridir. Bir diğer görüşe göre ise (G.Finlay, *History of the Byzantine and Greek Empire (from MLVII to MCCCCLIII)*, Edinburg and London 1854, s.502) Selçuklu sultanları neslinden gelmekteydi. O, Bizans'ın yardımıyla Selçuklu tahtına oturmak ve bu amaç için sultan Mesud'un kızı ile evlenmek niyetindeydi. Bizans imparatoru II. Andronikos, II. İzzeddin'in oğlu melik Konstantin'i II. Mesud'un kızı ile birlikte Biga'ya gönderdi ve burada İshak ile evlendirdi. Ayrıca İshak'a Biga prefectliğini (valilik) verdi (1307). Melik İshak'ın Katalanlar, Turkopoller ve Bizans ile olan tehlikeli ilişkileri onun Katalanlar eliyle öldürülmesine sebep olmuştur (1312). Öte yandan melik İshak ile evlenen Selçuklu hanedan üyesinin II. Mesud'un kızı olduğunun açık bir şekilde belirtilmesi, II. Mesud'un İstanbul'a geldiğinin bir işareti de sayılabilir. Bu konuda bkz., Pachymeres, II, s.591, 609, 611-613; P.Wittek, a.g.m., s.664-665; V.Laurent, "Une famille turque au service de Byzance: Les Mélikés", *Byzantinische Zeitschrift*, 49/2 (1956) s.360-367.

¹⁶ II.Andronikos 1290-1295 tarihleri arasında Anadolu'da bulunuyordu. O, ilk önce Sakarya istihkamlarını teftiş etmek amacıyla Bitinya bölgesine gitmiş, daha sonra İznik ve Ulubat'ı ziyaret ederek Nif'e gelmiştir. Bu şehirde de iki yıl kalmıştır. bkz. A.A.Laiou, *Constantinople and the Latins*, s.79; E.Zachariadou, a.g.m., s.62. Bu bakımdan Masour'un Bizans imparatorunun yanına gitme teşebbüsü 1292 tarihinde gerçekleşmiş olmalıdır. Muralt (*Essai de Chronographie Byzantine (1057-1453)* s.458), Melik Masoud olarak kaydettiği bu şahsı 1290 yılı olayları içinde zikrederek bu tarihte Karadeniz Ereğlisi'nde bulunduğunu belirtiyor.

Masour'un huzuruna giderek itaatini arzetti. Fakat Masour, hediyeleri kabul etmesine rağmen, eski kinini hatırlayarak onu ve ailesini hemen orada öldürttü. Amouiros (M. Yavlak Arslan) Masour'un ayakları önüne düşerek yuvarlandı". Pachymeres'in eserini neşredenler tarafından düzenlenen kronolojiye göre M. Yavlak Arslan 1293 yılında öldürülmüştür¹⁷. Aksarayî¹⁸ ise onun ölümünü 691/1291-92 yılı olayları içinde kaydetmektedir. Pachymeres, Amourios'un ölümünden sonraki olayları da şöyle hikâye eder: "Melek Masour tarafından ailesi kılıçtan geçirilen Ali Bey, intikam almaya karar verdi. Bunun için birçok Türklerle birleşerek bir asi gibi Masour'un topraklarını tahrip etmeye başladı. Masour, Ali'ye karşı harekete geçti. Fakat ikisi arasında yapılan teke tek mücadelede Ali Bey, atından düşen Melek Masour'u kılıcıyla öldürdü. Bu olay Amourionlu Ali'nin şöhret ve itibarını arttırdı. Ali bundan sonra ismine ek olarak babasının adıyla anılmaya başladı". Yine eserin kronoloji cetvelinden bu olayın 1295 yılına tarihlendiğini görüyoruz¹⁹. Görüldüğü gibi Pachymeres, açık bir şekilde Melek Masour'un Ali Bey tarafından öldürüldüğünü yazmaktadır. Ancak O. Turan²⁰, bu cümleyi melik Mesud, muharebede sultan İzzeddin'in oğlunu öldürünce, Umur (Amur)'un cesareti arttı" şeklinde aktarmaktadır. Bu hüküm bir yanlış anlamadan kaynaklanmış olmalıdır. O. Turan, burada adı geçen Melek Masour'u melik Mesud olarak kabul ediyor ve onun II. İzzeddin'in oğlunu öldürünce Umur'un cesareti arttı diyor. Burada, neden Umur'un cesareti artsın? sorusu akla gelmektedir. Üstelik O. Turan, Melek Masour'u melik Mesud olarak kabul ettiğinden, Pachymeres'in kayıtlarını da peşinen kabul etmiş sayılmalıdır. Yani Umur'un oğlu Ali tarafından öldürülen şahıs melik Mesud'dur. Zira Pachymeres'e göre, II. İzzeddin'in oğlu melik Mesud, Ali tarafından öldürülünce Ali'nin bu sebeple itibar ve cesareti artmıştır. Öte yandan, O. Turan'ın bu konuda yani Melik Masour'un kimliği hususunda değişik değerlendirmeler yaptığına görüyoruz. O, aynı şahsı (yani Masour) Mesud'un kardeşi Feramurz olarak kabul eder ve onun atından düşerek öldüğünü, bu durumda melik Feramurz'un İstanbul'da kalan oğlu Alaeddin Keykubad'ın Anadolu'ya gelerek sultan Mesud'un yerine geçtiğini yazar. Bu yorum karşısında şu soru akla gelmektedir. Ölen kişi Mesud değil, Feramurz ise neden

¹⁷ Pachymeres, II, s.842.

¹⁸ Aksarayî, s.170-171.

¹⁹ Pachymeres, II, s.330, 844.

²⁰ O.Turan, *Türkiye Tarihi*, s.613.

sultanlığa Feramurz'un oğlu davet edilsin? Zira o sırada Selçuklu tahtında Mesud bulunmaktadır.

O. Turan'a göre²¹, II. Gıyaseddin Mesud'un birinci saltanatı 1284-1296 yılları arasındadır. 1296-1298 yılları arasında Selçuklu tahtı boş kalmıştır. 1298-1302 yıllarında Feramurz'un oğlu III. Alaeddin Keykubad, Selçuklu tahtında yer alır ve 1302-1310 yıllarında II. Mesud ikinci defa Selçuklu sultanlığı yapar. Dolayısıyla müellif, II. Mesud'un Selçuklu saltanatına iki defa geçtiğini, özellikle yerli kaynaklara dayanarak ileri sürerken, onun bu konuda yine de devam eden şüphelerinin zaman içinde kendisini aynı konuda değişik yorumlar yapmaya itmiş görünmektedir. Nitekim O. Turan, Melik Masur hakkındaki fikrini üçüncü kez değiştirmiştir. *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar*²² adlı çalışmasında II. İzzeddin Keykavus'un Mesud, Geyûmers, Ferâmurz, Siyavüş ve Kılıç Arslan olmak üzere beş oğlunun yanı sıra bir de İstanbul'da kalarak Hıristiyan olan melik Konstantin adında bir oğlunun olduğunu belirttikten sonra, yukarıda bahsedilen iddiasının aksine (yani Pachymeres'de adı geçen Masour'un melik Feramurz olduğu görüşü), bu kişinin Kılıç Arslan olduğunu yazar. O. Turan'a göre "Siyavüş, henüz biraderi Mesud tahta çıkmadan III. Gıyaseddin Keyhüsrev'e karşı cenupta Karamanlı Türkmenlerle harekete geçtiği gibi, Kılıç Arslan da şimalde Kastamonu havalisindeki Türkmenlerle sultan Mesud'a karşı şiddetli bir mücadeleye girişti (691/1291-92) ve neticede Kılıç Arslan ile birlikte Türkmenler müthiş bir mağlubiyete uğradılar. Bu hususta tafsilat veren Aksarayî, bu şehzadenin akıbetinden bahsetmez". Müellif, "Pachymeres, adını vermeden (aksine isim verilmektedir: Masour) melik unvanıyla bir şehzadenin Kastamonu havalisindeki Türkmenlerin başı bulunan Umur tarafından mağlup edilerek İstanbul'a gidip birçok maceralar geçirdiğini yazarken, "İzzeddin Keykavus'un yine melik unvanıyla zikrettiği bir şehzadesinin de sultan Mesud tarafından öldürüldüğünü söyler ki, bunun Kılıç Arslan olması iktiza eder" kanaatindedir. Halbuki Pachymeres'in eserinde melik unvanlı bir şehzadenin sultan Mesud tarafından öldürüldüğü kaydı yoktur. O. Turan, bu şehzadenin melik Feramurz iddiasından herhalde Münecimbaşı'nın eserinde yer alan bilgilere dayanarak vazgeçmiş olmalıdır. Zira müellif, Münecimbaşı²³'nin "Feramurz'un Bizans imparatorunun hap-

²¹ O.Turan *Türkiye Tarihi*, s.690.

²² O.Turan *Resmî Vesikalar*, s.10-12.

²³ bkz. H.F.Turgal, *Münecimbaşı'ya göre Anadolu Selçukluları*, 1940, s.48; Ali Öngül, *Münecimbaşı Ahmed Dede Efendi'nin Câmiü'd-Düveli'nin Tenkitli Metin Neşri ve Tercümesi (Selçuklular ve Anadolu Beylikleri)*, İstanbul 1986 (Basılmamış doktora tezi), s.151; E.Merçil, a.g.m., s.720.

sinde öldüğünü, oğlu Keykubad'ın 695/1295-96'da imparator tarafından İlhanlı hükümdarına gönderildiğini ve bu suretle amcası Mesud'un yerine Selçuklu tahtuna geçirildiğini" yazdığını belirterek, "bununla beraber bu malumatın kaynağı ve mezkûr melik olduğu henüz meçhul kalmaktadır" demektedir.

Gerçekten de, Pachymeres'de adı geçen Melek Masour'un kimliğini doğru ve kesin olarak tespit etmek, bu konudaki kaynak yetersizliğinden meydana gelen zorluğa rağmen, Selçuklu saltanat şeceresini²⁴ tam ve doğru

²⁴ Belli başlı bazı araştırmalara göre Selçuklu saltanatının son yılları şöyle sıralanmaktadır:

E.de Zambaur, *Manuel de Genealogie et de Chronologie pour l'histoire del'İslam*, Hanovre 1927, s.143.

- 681... II.Gıyaseddin Mesud (I. defa)
- 683... III. Alaeddin Keykubad (I. defa)
- 683... II. Mesud (II. defa)
- 692... III. Keykubad (II. defa)
- 693... II. Mesud (III. defa)
- 700... III. Keykubad (III. defa)
- 702... II. Mesud (IV. defa), 704'de vefat etti.
- 704... III. Keykubad (IV. defa)
- 707... III. Gıyaseddin Mesud (III. Keykubad'ın oğlu)

Halil Edhem, *Düvel-i İslâmiyye*, İstanbul 1927, s.217.

- 682/1283... II. Gıyaseddin Mesud
- 7698/1298-701/1301...III.Alaeddin Keykubad
- 703/1303-708/1308...II.Gıyaseddin Mesud (II. defa)

C.E.Bosworth, *İslâm Devletleri Tarihi (kronoloji ve soykütüğü elkitabı)*, çev.E.Merçil-M.İpşirli, İstanbul 1980, s.164.

- 681/1282... Gıyaseddin II.Mesud (ilk hükümdarlığı)
- 683/1284 III.Alaeddin Keykubad (ilk hükümdarlığı)
- 683/1284... II.Mesud (ikinci hükümdarlığı)
- 692/1293... III.Keykubad (ikinci hükümdarlığı)
- 693/1294... II.Mesud (üçüncü hükümdarlığı)
- 700/1301... III.Keykubad (üçüncü hükümdarlığı)
- 702/1303... II.Mesud (dördüncü hükümdarlığı)
- 704/1305... III.Keykubad (dördüncü hükümdarlığı)
- 707/1307... Gıyaseddin III.Mesud

O.Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye Tarihi*, İstanbul 1984, s.690.

- 1284-1296... II.Gıyaseddin Mesud (I.defa)
- 1296-1298... Selçuklu tahtının boş kalması
- 1298-1302... III.Alaeddin Keykubad
- 1302-1310... II.Gıyaseddin Mesud (II.defa)
- 1310-1318... V.Kılıç Arslan

olarak düzenleme hususunda oldukça önem taşımaktadır. P. Wittek, C. Cahen gibi batılı araştırmacılar²⁵, bu şahsın Mesud olduğu görüşündedirler. İslâm kaynaklarında bunu teyid edecek bir bilgi ise bulunmamakta, günümüzde yukarıda belirtildiği gibi, konu şimdilik şüpheli bir görüşle açıklanmaktadır.

Dönemin olaylarını yakından takip eden bir başka Bizanslı tarihçi de N. Gregoras'dır. O, *Roma Tarih*²⁶ adlı eserinde isim vermeden Melekus adında birinden bahseder ve şöyle devam eder. "Melekus imparatorun yanına gitmekten vazgeçerek, Türklerin yanına döndü. Onlardan babasından kalan sultanlığın kendisine verilmesini talep etti. Bundan sonra çok yaşamadı öldü. Bazı katiller tarafından düzenlenen suikast neticesinde öldürüldü. Bundan sonra Türklerin talihi ters döndü, ülke parçalandı. Hattâ, birçok sıradan ve soylu kişiler bile etrafına adam toplayarak haydutluk yapmaya başladılar. Silahları sadece ok ve yaydı. Bunlar dar geçitleri tutarak Roma şehirlerini sık sık taciz ettiler". N. Gregoras'ın eserinin Bonnae neşrinin II. cildinde verilen notlarda²⁷, Gregoras'ın yukarıda anlatılan kayıtlarına şu açıklama getirilmektedir. "Pacymeres, Amourio (Yavlak Arslan)'yu Konya sultanının oğlu Meleco'nun öldürdüğünü anlatır. Halis (Ali) Türkleri etrafına topladı ve Melec'i savaşta öldürdü. Bundan sonra Ali'nin -ki o zaman Amurii ismini kendi adına ilâve etmişti- gücü artmıştı ve Roma bölgelerini akınlarla taciz etmeye başladı. Aynı eserde verilen bir başka notta, şu açıklamaya yer verilir: "Konya Sultanı Meleco tarafından öldürülen Amur'un oğullarından sadece Ali (Halis) yaşamıştır. Buna da Amurius adı verilmiştir. Bu Amur tarafından Melecus öldürülmüştür"²⁸.

Pachymeres ve Gregoras'ın eserlerinde adı geçen Melek Masour ya da Melecus'un II. Mesud olabileceği görüşünden yola çıkarsak, onun Selçuklu tahtına sadece bir defa çıktığını ve 1295/1296 yılında öldüğünü kabul etmemiz gerekir. Olayları Aksarayî'ye dayanarak değerlendiren O. Turan²⁹,

²⁵ C.Cahen, a.g.m., s.153, 155-156; Ayn.mlf., *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, trk.Y.Moran, İstanbul 1984, s.287; P.Wittek, a.g.m., s.664.

²⁶ N.Gregoras, II, s.137-138.

²⁷ N.Gregoras, II, s.1178 not 137/13.

²⁸ N.Gregoras, II, s.1200 not 215/1.

²⁹ Aksarayî, s.170-171; O.Turan, *Türkiye Tarihi*, s.611-612; Y.Yücel, a.g.e., s.46; M.Behçet (*Kastamonu*, s.25), isyan eden Rükneddin Kılıç Arslan'ın atabeyi olan Şahoğlu İbrahim Bey'in Kastamonu'da Muzafferredin mahallesinde Yavlak Arslan'ı basarak öldürdüğüne dair bir rivâyeti nakletmektedir.

konu ile ilgili şu bilgileri aktarır. "1291 yılında Argun Han'ın ölümüyle meydana gelen Moğol taht kavgaları Anadolu'da da karışıklık yaratmıştı. Nitekim, II. İzzeddin Keykavus'un oğullarından Rükneddin Kılıç Arslan, kardeşi II. Mesud'a karşı ayaklandı". II. Mesud belki de bu isyan karşısında Bizans'a gitmeyi planlamış olmalıdır. Fakat onun bu teşebbüsünden Pachymeres'den başka bir kaynakta bahsedilmemektedir. "Geyhatu (1291-1295) İlhanlı hükümdarı olduktan sonra Anadolu'daki karışıklığa son vermek amacıyla Konya'ya geldiğinde (691/1291-92) II. Mesud, Kastamonu ucuna giderek kardeşine karşı mücadeleye girişti. Geyhatu, Karaman, Eşref ve Mentеше Beylikleri üzerine seferler düzenledikten sonra Rükneddin Kılıç Arslan üzerine de bir ordu sevketti. Bu ordunun başında II. Mesud bulunuyordu. II. Mesud'un başında bulunduğu Selçuk-Moğol ordusu, Kılıç Arslan-Yavlak Arslan kuvvetleri karşısında önce yenilerek geri çekilmiş ve beraberindekileri kurtararak Osmançık'a çekilmişlerdir. M. Yavlak Arslan bu çarpışma sırasında ölmüştür. Selçuk-Moğol ordusu Kastamonu Beyi'nin ölmesine rağmen bu şehri işgal etmemişlerdir". O. Turan'a göre bu durumdan galip ile mağlup arasında fazla bir fark olmadığı anlaşılmalıdır.

Pachymeres'in Masour'un Bizans'a gidiş-gelişi ile akıbeti hakkında verdiği bilgiler dışında Masour ile II. Mesud arasında Bizans ve Doğu kaynaklarında birbirine paralellik gösteren olaylar mevcuttur. Bunların birincisi, Mesud'un babasıyla birlikte Enez'den Kırım'a gitmesi ve oradan Kastamonu'ya geçişi ile Selçuklu tahtuna oturması, ikincisi ise, Çobanoğlu M. Yavlak Arslan'ın Mesud ile yaptığı mücadele neticesinde öldürülmesidir. M. Yavlak Arslan'ın ölümü, Pachymeres'in kaydettiğine göre mücadeleden vazgeçerek itaat etmek için Mesud'un huzuruna geldiği sırada, Aksaray'ye göre ise Mesud'un başında bulunduğu Selçuk-Moğol ordusunun ani baskınıyla meydana gelen çarpışmalar sırasında gerçekleşmiştir. Her ne şekilde olursa olsun M. Yavlak Arslan'ın ölümü II. Mesud ile alâkalıdır. Bu bakımdan Pachymeres'de adı geçen Masour'un II. Mesud olması oldukça muhtemel görünmektedir. Ayrıca II. Mesud, II. İzzeddin Keykavus'un İstanbul'da bulunduğu sırada yanında bulunan oğludur. Öteki oğulları Feramurz, Siyavüş ve Kılıç Arslan Kırım'da geçirdiği hayatında ikinci evliliğinden olmuştur. II. Mesud, herhalde Bizans'ı tanıması sebebiyle zor anında, kardeşlerinin de bulunduğu İstanbul'a gitmek istemiştir. Öte yandan, daha önce belirttiğimiz gibi O. Turan, Melik Masour'un Feramurz olduğu görüşünden vazgeçip, onun Kılıç Arslan olduğu kanısını vurgulamıştı. Fakat bu durumda, Yavlak Arslan'ın oğlu Ali'nin neden babasının intikamını almak uğruna aynı amaç

için savaşmış olan Kılıç Arslan'ı öldürdüğü ve neden müttefikini öldürünce itibar ve cesaretinin arttığı sorusu akla gelmektedir. Yavlak Arslan'ın ölümüne sebep olan kişi Mesud ise, ona karşı mücadele edip, öldürmesi daha mantıklı değil midir? Nitekim Bizanslı tarihçiler Pachymeres ve Gregoras'a göre de böyle olmuştur.

Aksarayî³⁰'ye göre II. Mesud, Moğol emiri Baltu'nun isyanında (696/1297) zorunlu olarak taraf olunca, tahttan indirilerek Gazan Han'ın yanına gönderilmiş, Hemedan'a sürülerek, perişan bir hayat sürmüştür. Yerine yeğeni (amcası Feramurz'un oğlu) Alaeddin Keykubad getirildi. Ancak hemen sonra 698/1298-99 yılında Sülemiş'in isyanı başgösterdi. Bu isyan sırasında İlhan'a sadık kalan Alaeddin Keykubad, onun huzuruna gitmiş ve Hülagu'nun kızı ile evlendirilmiştir. III. Alaeddin Keykubad, Gazan Han'ın ikinci Şam seferinden sonra (700/1300) Anadolu'ya döndü. Daha sonra hakkındaki şikâyetler üzerine hükümdarlıktan azledilerek İsfahan'a gönderilen Alaeddin Keykubad, çok geçmeden orada adamlarından biri tarafından öldürüldü. 701 yılı sonu 702 yılı başında (1302) Selçuklu tahtı Hemedan'da bulunan II. Mesud'a verildi. Mesud, yine eskisi gibi varlığı ile yokluğu bir şekilde silik bir hayat geçirdi. 703/1304 yılında sultan Mesud, Anadolu İlhanlı emiri Abuşka ile birlikte Cahıoğlu'nu kuşattıkları sırada Gazan Han'ın ölüm haberi geldi ve kuşatma kaldırıldı. Gazan Han'ın vefat tarihli 703 yılı Şevvali/Mays 1303'dür. Aksarayî, II. Mesud'un vefat tarihini vermez, fakat Olcaytu Han'ın cülûsu sırasında hasta olan II. Mesud'un, bir yıl kadar bu hastalıkla mücadele ettikten sonra vefat ettiğini kaydeder.

O. Turan³¹, Selçuklu hanedanının inkirazı üzerinde bir araştırma yapılmadığı için bugüne kadar sultan Mesud'un ölümüne dair Niğdeli Kadı Ahmed³²'in verdiği 708/1308-1309 yılının münakaşasız kabul edildiğini ve Selçuklu hanedanının sonu da bu tarih sayıldığını ifade etmektedir. Ona göre bu çağdaş müellif, II. Mesud'un ölüm tarihini vermekle birlikte tabutunun Simre'ye götürülüp kızkardeşinin yanına defnolunduğunu sandığını tereddütle ifade etmektedir.

³⁰ Aksarayî, s.196-208, 278-291, 294; F.Sümer, "Anadolu'da Moğollar", *SAD*, I, Ankara 1970, s.66-67, 70-71; B.Spuler (a.g.e., s.95 ve not 33)'e göre II.Mesud takriben 1304/1305 tarihindeki ölümüne kadar hâkimiyeti çok defa arızaya uğramıştır. bkz., İ.Hakkı, *Kitabeler*, İstanbul 1927, s.10 ve not 12; O.Turan, *Türkiye Tarihi*, s.618, 622, 634.

³¹ O.Turan, *Türkiye Tarihi*, s.644; F.Sümer (a.g.m., s.75 ve not 65)'e göre sultan II.Mesud'u son Selçuklu hükümdarı olarak kabul etmek yerindedir.

³² (Niğdeli) Kadı Ahmed, *el-Veled üş-şefik*, Fatih ktp., No.4519, v.151b.

Öyle anlaşılıyor ki, sadece Aksarayî'nin verdiği bilgilere dayanarak II. Mesud'un saltanat yılları ve akıbeti hakkında ve sadece Kadı Ahmed'in verdiği 1308 tarihine dayanarak, hayli karışık bir manzara arzeden bu dönem içinde Selçuklu saltanatının sonunu kesin olarak tayin etmek oldukça iddialı ve belki de yanlış sonuçların ortaya çıkmasına neden olacaktır. Zira bu konuda ortaya şüpheli bir sonuç çıkmaktadır. Yani yerli kaynaklara itibar edersek II. Mesud'u iki defa Selçuklu tahtında görüyoruz ve 1308 yılına kadar takip edebiliyoruz. Bizans kaynaklarına bakarsak, II. Mesud'un hayatı 1295/1296 yılında sona ermiştir.

Diğer kaynaklarda ise II. Mesud hakkında kesin verilere ulaşmak pek mümkün görünmüyor. Ancak bazı kaynaklarda II. Mesud ve III. Alaeddin Keykubad hakkında verilen tarihleri gözden geçirirsek, yine de 1308 tarihi ile çelişen bazı bilgilerin mevcut olduğunu görmekteyiz.

II. Mesud'un vefat tarihini 708/1308-1309 yılı olarak veren tek kaynak olan *el-veled-iş-şefik* adlı eserinde Niğdeli Kadı Ahmed³³'in kaydettiğine göre, III. Alaeddin Keykubad 698/1298-99³⁴ yılında ilk defa Mesud'un yokluğunda ve hattâ kendi babasının vefatı dolayısıyla çektiği acı henüz taze iken tahta geçmiştir. 700/1300-1301 yılı sonu 701/1301-1302 yılı başında yine Mesud'un yokluğunda ikinci defa saltanata geçen Alaeddin Keykubad, kendi emirlerinin entrikaları sonucu 701/1301-1302 yılında tekrar tahttan indirilerek İsfahan'a gönderildi. Onun tahtta kalış süresi "şarap üzerinde köpüğün durması kadar" olarak değerlendirilmiştir. Kadı Ahmed'e göre sultan Mesud Selçuklu saltanatının sonuncu sultanıdır.

Öte yandan Ahmed bin Mahmud'un *Selçuknâme*³⁵'sine göre II. Mesud, 697/1297-1298 tarihinde ölmüştür. Yerine kardeşinin oğlu Keykubad b. Feramurz, Gazan Han fermanı ile Selçuklu tahtına geçmiştir.

*Anonim Selçuknâme*³⁶'de ise II. Mesud'un akıbetinden söz edilmeden 694/1295 tarihinde âlemin birbirine karıştığı, herkesin kendi başına emir

³³ Kadı Ahmed, v.150b, 151a-b.

³⁴ R.Nafiz-İ.Hakkı (*Sivas Şehri*, İstanbul 1928, s.53), Alaeddin Keykubad'ın 697/1297-98 tarihli Erzincan'da Gazan Mahmud Han adına kesilmiş bir sikkesinin dikkate alınarak, onun cülûsunu 697 olarak kabul ettiklerini belirtirler. Ayr.bkz., H.Edhem, *a.g.e.*, s.212.

³⁵ Ahmed bin Mahmud, *Selçuk-nâme*, I, Haz.E.Merçil, İstanbul 1977, s.156.

³⁶ *Tarih-i Âli Selçuk der Anadolu, Anadolu Selçukluları Devleti Tarihi*, III, yay. ve trk.çev., F.N.Uzluç, Ankara 1952, s.66-67. Hamdullah Kazvini (*Tarih-i Güzide*, nşr. Abd el-Hüseyn Nevâi, Tahran 1336-1339, s.480) de II. Mesud'un 697/1297-1298'de Anadolu'da bulunmadığını ve kardeşinin (Alaeddin Keykubad) saltanata geçtiğini zikreder.

olduğu, düzen kalmadığı ifade edilerek, Alaeddin bin Feramurz'un 698/1298 tarihinde Konya tahtuna oturduğu kaydedilmektedir.

Cennâbî³⁷ de konu ile ilgili olarak şu bilgileri verir: II. Mesud zamanında Anadolu'daki Selçuklu hâkimiyeti sarsılmıştı. Bu durumdan faydalanan her emîr bir bölgeyi istilâ etti. Sultan Gıyaseddin Mesud ise fakir bir duruma düştü. Hattâ alacaklıların ondan sürekli olarak paralarını istemelerinden dolayı zehir içerek öldüğü söylenir. Cennâbî, II. Mesud ölünce yerine Feramurz'un oğlu Alaeddin Keykubad'ın Selçuklu tahtına geçtiğini yazarken II. Mesud'un vefat tarihini vermez. Alaeddin Keykubad'ın ise 700/1300-1301 yılı civarında öldüğünü beyan eder. Cennâbî'nin, Alaeddin Keykubad'ın II. Mesud'un ölümü üzerine tahta geçtiği kaydından II. Mesud'un sadece bir defa Selçuklu tahtında bulunduğu anlaşılıyor. Ayrıca, Cennâbî, Selçukluların son hükümdarının Alaeddin'in oğlu Gıyaseddin (Gıyaseddin III. Mesud ?) olduğunun söylendiğini kaydederek, zorba ve zalim biri olan Gıyaseddin'in kendisine karşı ayaklanan emîrler tarafından öldürüldüğünü yazar. Hükümdarlığı kısa sürdüğü için hiç tanınmayan bir hükümdardır.

Mehmed Neşri³⁸ ise eserinde sultan Mesud'un 1300/1301'den sonra öldüğünü ve bazıların dediğine göre Mehmed Hudabende Olcaytu Han zamanında kendi nefsinin depelediğini, ondan sonra devletin yıkıldığını, bunlar için hutbe ve sikke kalmadığını kaydederek, 700/1300-1301'de Gıyaseddin Mesud, Malatya ve Sivas ve Harput sultanı iken kardeşinin oğlu Keykubad bin Feramurz bin Keykavus'un bilâd-ı Konya ve sevâhil ve Engûriyye sultanı olduğunu yazmaktadır. Ona göre, Osman Gazi, bunların zamanında sultan Alaeddin Keykubad bin Feramurz'dan kılıç kuşanmıştır. Ayrıca Neşri, Osman Gazi'nin Âl-i Selçuk'tan idrâk ettiği kişinin Mesud bin Keykubad bin Feramurz ibn-i Keykavus olduğunu ve buna dahi sultan Alaeddin denildiğini, bunun da sultan Alaeddin-i sâni olduğunu kaydetmektedir. Eğer Neşri'ye itibar edecek olursak, burada ortaya bir III. Mesud çıkmaktadır ki, bu Alaeddin Keykubad'ın oğludur. Öte yandan İ. Artuk³⁹, 700/1300-1301 tarihli Bulgurlu (Uluborlu)'da basılmış bir sikkenin III. Gıyaseddin Mesud'a ait olduğunu yazmaktadır.

³⁷ Cennâbî, v.42a, s.24-25.

³⁸ Mehmed Neşri, *Kitâb-ı Cihan-nümâ, Neşri Tarihi*, I, yay.F.R.Unat-M.A.Köymen, Ankara 1987, s.49-53.

³⁹ İ.Artuk-C.Artuk, *İstanbul Arkeoloji Müzeleri Teşhirdeki İslâmi Sikkeler Kataloğu*, İstanbul 1971, s.384.

Sonuç olarak, kaynakların yetersizliğine rağmen, Türkiye Selçuklu saltanatının sonunu tayin etmesi bakımından önem kazanan II. Mesud'un vefat tarihi olarak yaygın bir biçimde kabul edilmiş olan 1308 tarihine şüpheyile yaklaşmanın gerekliliği ve II. Mesud'un Selçuklu tahtuna belki de sadece bir defa geçtiğinin, daha kuvvetli bir olasılık olması sebebiyle Selçuklu saltanat şeceresinin yeniden gözden geçirilmesinin yerinde olacağı ifade edilebilir. Buna göre, Selçuklu saltanat kronolojisi ve şeceresinin şu şekilde düzenlenebileceği kanaatindeyim:

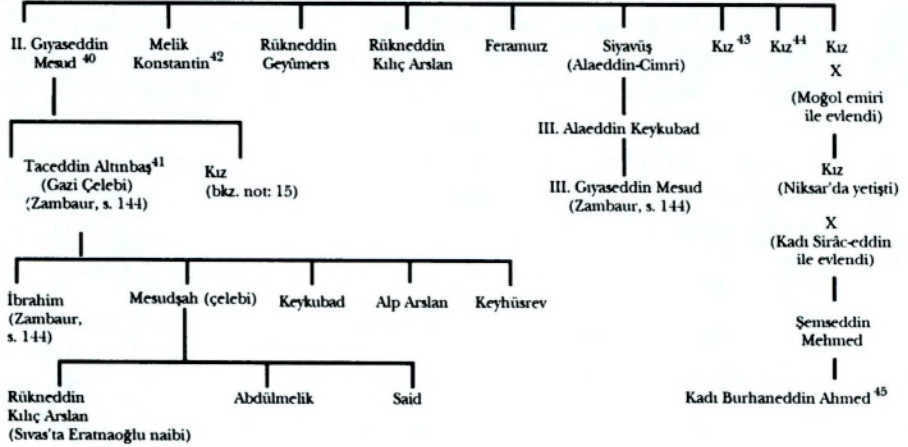
II. Mesud'un saltanatu... 1284-1295/1296

Selçuklu tahtının boş kalması... 1295/96-1297/98

III. Alaeddin Keykubad'ın saltanatu... 1297/98-1301/1302

III. Mesud (III. Alaeddin Keykubad'ın oğlu)'un saltanatu?...1303?-1308?

II. İzzeddin Keykavus

⁴⁰ Eserinde verdiği bilgiler hakkında çoğu kez kaynak göstermediği için değerlendirmeleri ihtiyatla karşılanan H.Hüsameddin (*Amasya Tarihi*, III, s.23)'e göre, II.Mesud'un hanımı ve Taceddin Altunbaş'ın annesi Tokat'ta Ahmed Paşa Camii ve Sümbül Baba tekkesi kapıları üzerinde bulunan kitabelerden anlaşıldığı üzere Muineddin Süleyman Pervane'nin kızı idi ve adı İldihond hatundu. İ.H.Uzunçarşılı (*Kitabeler*, s.11) ise Sümbül Baba zaviyesinde bulunan kitabede II.Mesud'un hanımının isminin yazılı olmadığını, sadece Muineddin Pervane'nin kızı olduğunun belirtildiğini, Ahmed Paşa mescidinde ise bu hanım hakkında "fi eyyâm-ı meleketü'l-muazzama" tabirinin kullanıldığını belirtmektedir.

⁴¹ Taceddin Altunbaş ve oğulları hakkında bkz., H.Hüsameddin, *Amasya Tarihi*, II, s.469, III, s.12 ve not 9, 23vd., 83; Ayn.mlf., "Sultan Altunbaş", TOEM, XV/11 (88), s.305 vd.

⁴² Zambaur (s.144), melik Konstantin'in ölümünü 682/1283-1284 olarak gösterir. Ancak melik Konstantin, kardeşi II.Mesud'un kızını melik İshak ile evlendirmek üzere Biga'ya götürmüştür (1307). Daha sonra Bizans ordusunda kurulan Türkopol birliğinin başında Trakya'ya geçen Konstantin'in görevi, Katalan-Türk ittifakını bozmaktı. Fakat çok geçmeden o da bu ittifak içinde yer alarak Bizans'a yüz çevirdi. 1309 yılında Katalanlardan ayrılarak beraberinde 1000 atlı ve 500 piyade ile birlikte Sırp kralı Stephan Milutin (1282-1321)'nin hizmetine girdi. Ancak Sırp kralı belki bir tedbir olarak onun bütün atlarına ve silahlarına el koymuştur. Pachymeres, II, s.612; N.Gregoras, I, s.248, 254; *The Catalan Chronicle of Francisco de Moncado*, trans. F.Hernandez, Texas 1975, s.221-222; E.Merçil, a.g.m., s.719 not 37. Melik Konstantin hakkında bundan sonra bilgi edinemiyoruz. Fakat Pachymeres (II, s.633), melik İshak'ın Katalanlar tarafından ismini vermediği bir kardeşiyle birlikte katledildiğini yazarken, Hammer (I, s.148) aynı esere dayanarak bu ismi Konstantin olarak zikretmektedir. Melik Konstantin neslinden gelenlerin en son temsilcisi olan "Mathieu Asanés Paléologue Raoul Mélikés" 1497'de ölmüştür. Bu konuda bkz. P.Wittek, "La descendance chrétienne de la dynastie Seldjouk en Macédoine", *Echos d'Orient*, 37/176 (1934), s.409-412; Ayn.mlf., "Yazıoğlu", s.662-667; V.Laurent, a.g.m., s.363-367.

⁴³ O.Turan (Keykavus mad., *İA*, s.645), bu kızın İstanbul'da kalarak Hıristiyan olduğunu kaynak göstermeden belirtmektedir.

⁴⁴ Zambaur (s.144), bu kızın Karamanoğlu Mehmed Bey ile evlendiğini kaydeder.

⁴⁵ Aziz b, Erdeşir-i Esterâbâdî'nin *Bezm u Rezm* (Çev. Mürsel Öztürk, Ankara 1990, s.54) adlı eserine göre Kadı Burhaneddin Ahmed'in nesli babasının annesi tarafından II. İzzeddin Keykavus'a, dolayısıyla Selçuklu hanedanına bağlanmaktadır. Ayr.bkz., İ.H. Uzunçarşılı, *Kitabeler*, s.49 not 1, 2; Ayn.mlf., "Sivas ve Kayseri hükümdarı Kadı Burhaneddin Ahmed" *Belleten*, XXXII/126, Ankara 1968, s.192-194; Y. Yücel, *Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar, Eratna Devleti, Kadı Burhaneddin Ahmed ve Devleti, Muttaharten ve Erzincan Emîrliği*, II, Ankara 1991, s.38-39 ve not 27, 28.

TAKİYÜDDİN'İN CEBİR RİSALESİ

MELEK DOSAY

Takîyüddîn

16. yüzyılda yaşamış meşhur Osmanlı bilim adamlarından Muhammed İbn Ma'ruf İbn Ahmed Takîyüddîn'in doğum yeri ve yılı hakkında çeşitli bilgiler mevcuttur. Onun genellikle 1525 veya 1526 yıllarında Kahire'de doğduğu kabul edilir. Ancak, 1521'de Şam'da doğduğunu bildiren yayınlar da vardır¹. Şurası kesin olarak bilinmektedir ki, Takîyüddîn İstanbul'a gelmeden önce Kahire'de yetişmiş, eğitimini İstanbul'da tamamlamıştır. Onun İstanbul'da Çivizâde, Ebusuûd, Kutbeddinzâde ve Saçlı Emir gibi kimselerden dersler aldığı bilinmektedir. Daha sonra İstanbul ve Kahire'deki çeşitli medreselerde hocalık yapmış, 1571 yılında müneccimbaşı Mustafa Çelebi'nin ölümüyle Padişah II. Selim tarafından müneccimbaşılığa atanmıştır. 1577 yılında III. Murad'ın fermanıya Tophane sırtlarında bir rasathane kurmuş ve burada astronomi gözlemleri yapmıştır. Rasathane kurma isteğinin Takîyüddîn'den geldiği de söylenmektedir. O, eski zîclerin artık ihtiyaca cevap vermediğini ve yeni gözlemlerin yapılması için bir rasathane kurulması gerektiğini bildiren bir raporu Padişaha sunmuş, III. Murad da Sadrazam Sokullu Mehmed Paşa ve Sadeddîn Efendi'yi bu işle görevlendirmiştir. Kurulan bu rasathane o dönemin en mükemmel rasathanelerinden biri olmasına rağmen ömrü çok kısa olmuş, 1583'de Şeyhülislamın fetvasıyla yıkılmıştır. Takîyüddîn bundan sonra iki yıl daha çalışmalarını sürdürmüş, 1585'te İstanbul'da ölmüştür².

Takîyüddîn yalnızca astronomi ile ilgilenmemiş, matematik, optik, mekanik gibi diğer matematiksel bilimlerle de uğraşmıştır. Bu yazıda incelenen cebir risalesi, bize onun matematikçi yönü hakkında fikir vermektedir.

¹ Ramazan Şeşen, "Meşhur Osmanlı Astronomu Takîyüddîn el-Râsîd'in Soyü Üzerine", *Erdem*, c. 10, 1988, s. 165-171.

² *Türk Ansiklopedisi*, c. 30, s. 357-361; D.E. Smith, *History of Mathematics*, c. 1, s. 351; Ramazan Şeşen, *A.G.E.*

Takîyüddîn'in bu risalesi *Kitâb el-Nisâb el-Mûtaşâkale (Sayıların Oranı)* adı ile Oxford I. 881, 3° 1 numarada kayıtlıdır³. Tespit edebildiğimiz bu tek nüsha üç varak olup, Hicri 918 yılında yazılmıştır. Yazmada konu ve bölüm başlıkları belirlenmiştir. Birinci bölümde adı geçen İbnü'l-Hâim, 1352 veya 1355 yıllarında Kahire'de vefat etmiş, asıl adı Ebu'l Abbas Şehâbüddîn Ahmed İbn Muhammed İmad olan matematikçidir⁴. O da hesap ile ilgilenmiştir.

Takîyüddîn'in Cebiri

Takîyüddîn'in cebir risalesi, giriş, üç bölüm ve sonuç olmak üzere beş kısımdan müteşekkildir. "Teknik Terimlerin Açıklanması" başlığını taşıyan giriş bölümünde, cebir biliminde kullanılan terimler incelenmiştir. Bilinmeyen için kullanılan x 'in kendi kendisiyle çarpımından x^2 , bunun x ile çarpımından x^3 elde edilir. x , x^2 ve x^3 cebir biliminde kullanılan asıl terimlerdir, bunlar vasıtasıyla diğer terimler de elde edilir. x^3 'ün x ile çarpımından x^4 , bunun yine x ile çarpımından x^5 , bunun x ile çarpımından da x^6 elde edilir. Bilinmeyen ve onun kuvvetleri için kullanılan terimleri Takîyüddîn'in bu şekilde açıklaması, daha önce İslam Dünyasında yazılmış bütün cebir kitaplarında verilen açıklamalara tamamiyle paraleldir. Bu terimlerden her birinin kendisinden küçük basamaktakine oranı, kendisinden büyük basamaktakinin kendisine oranına eşittir. Yani, asıl olan ilk üç terimden (x , x^2 ve x^3) sonra gelenlerin elde edilmesinde oran ve orantı özelliğinden yararlanılmaktadır. Böylece, Öklid geometrisi vasıtasıyla ön plana gelen oran ve orantı teoremlerinin işe karıştırıldığını görmekteyiz.

Takîyüddîn, risalesinin ilk bölümünde cebirsel ifadelerle yapılan dört işlemin kaidelerini incelemiştir. Çeşitli terimler arasındaki toplama işlemi vav (ve) ile yapılır; örneğin $3x+4x^2$ toplamında olduğu gibi. Yani, Arapça ve harfi günümüzdeki notasyonuna tekabül etmektedir. Çıkarma işlemi, çıkartılma durumundaki (negatif) terimin eşitliğin her iki tarafına eklenmesi ya da çıkartılacak terimin doğrudan doğruya eksiltülmesi ile yapılır. $(7x^2-x)-5x$ ifadesi $7x^2-6x$ biçimine, $(5x^3-3x)-(4x^2-2)$ ifadesi de $(5x^3+2)-(4x^2+3x)$ biçimine dönüşür.

³ Heinrich Suter, *Die Mathematiker und Astronomen Der Araber Und Ihre Werke*, Leipzig 1900, s. 191. Bu yazmadan beni haberdar eden ve fotokopisini temin eden Dr. Remzi Demir'e teşekkür ediyorum.

⁴ Suter, A.G.E., s. 171-172.

Çarpma işleminin tanımını Takîyüddîn $a.b=x$ ise $a/x=1/b$ biçiminde vermiştir. Bu tanım, genel olarak her çeşit cebirsel niceliğin çarpımına uygulanması mümkün bir tarifdir. Çarpımın cinsi, çarpanların cinsine bağlı olarak belirlenir. Eğer iki sayı çarpılıyorsa, netice sayı olarak bulunur. $4.2x=8x$ örneğinde olduğu gibi, çarpanlardan biri sayı, diğeri de x 'li bir terim ise, çarpım da x cinsinden bulunur. Parantezli çarpımlarda, bir parantez içindeki terimlerin her biri diğer parantez içindeki terimlerle birer birer çarpılır ve bunlar işaretine göre toplanarak ya da çıkarılarak netice bulunur.

Kesirli ifadelerin tam sayılı ifadelerle çarpımında kural, pay ve paydadaki terimlerin kuvvetlerinin farkının çarpımın kuvvetini belirlemesidir. Bu işlem, aynı zamanda bölme işlemi de olmaktadır. Takîyüddîn, buradan bölme işleminin kaidelerine geçer. Müfred bölmeyi üç gruba ayırarak inceler. Birinci grupta, bölen ve bölünen terimler aynı cinsdir, bölüm sayı olarak bulunur. Eğer bölünen bölenden küçük ise, netice kesirli sayı olarak bulunur. İkinci grupta, bölünenin kuvveti böleninkinden daha büyüktür. Bölümün kuvveti, bölünen ve bölenin kuvvetlerinin farkı ile belirlenir. $6x^3/2x^2=3x$ ve $6x^3/9x^2=(2/3)x$ örnekleri verilmiştir. Üçüncü grupta ise, bölenin kuvveti bölüneninkinden daha büyüktür. Bölümün kuvveti yine kuvvetler arasındaki fark ile bulunur, ancak bu fark paydaya yazılır. $5x^2/5x^3=1/x$, $8x/2x^3=4/x^2$ ve $8x/12x^5=2/(3x^4)$ bölmeleri örnek verilmiştir.

Risalenin ikinci bölümü kurallar ile ilgili olup, Takîyüddîn burada *cebir* ve *hat* işlemlerini incelemiştir. *Cebir* (tamamlama) işlemi, x 'in katsayısı bir'den küçük olduğunda, bunu bir'e tamamlamak; *hat* işlemi de bunun aksine, bir'den büyük olan x 'in katsayısını bir'e indirgemektir. x 'in katsayısını bir yapmak için eşitliğin bütün terimlerinin çarpılması gereken sayı dört oran yoluyla bulunur.

Oran ve orantı, İslâm matematikçilerinin bilinmeyi bulmak için kullandıkları başlıca hesap yöntemi idi. Bu yöntemi, uygulanması mümkün olan her çeşit problemin çözümüne uygulamışlardı. Hattâ, problemleri bu açıdan iki gruba ayırmışlardı; bunlardan biri bilinmeyen artırma ve eksiltme yoluyla bulunduğu sayı problemleri, diğeri de muamelât ile ilgili hesap problemleriydi.

“Ziyade ve noksana taalluk eden mesâil” adıyla anılan birinci gruba, birinci dereceden bir bilinmeyenli bir denkleme yol açan sayı problemleri giriyordu, bunlar dört oran kurularak çözülmüyordu. Ancak, böyle bir problemde daima bir eşitlik kurulacağı için, bu eşitliğin bir tarafının kesir biçiminde bu-

lunması gerekiyordu. Çünkü İslâm aritmetikçileri negatif sayıyı tasavvur edemediklerinden bu tür denklemleri $a=x.m$ biçiminde düşünüyorlardı. Hiç bir problemde bilinmeyen açıkça ifade edilemeyeceğinden ve örneğin beş sayısının eşiti hangi sayı olur şeklinde bir soru sorulamayacağından dolayı, böyle birinci dereceden problemlerin genel denklemi $=a\pm xm$ veya $a=xm$ şeklinde tasavvur edilir. $m=b/h$ gibi bir kesir biçiminde verilirse, bu eşitlik de $a=x (b/h)$ ya da $a.h=x.b$ eşitliklerine dönüşür. Bunlar, bir orantının orta ve yan terimleri olarak kabul edilebilir. O halde bu eşitlik $x/a=h/b$ şeklinde dört oran olarak yazılabilir. Bu durumda, böyle bir birinci derece denklemine yol açan her çeşit sayı problemini dört oran ile çözmek mümkün olduğundan, İslâm matematikçileri de bu özelliği dikkate alarak, hesap kitaplarına bununla ilgili özel kurallar koymuşlardır. $a=xm$ denkleminde m bir kesir biçiminde verilmemiş olsa bile, bu denklemi $1.a=x.m$ gibi düşünmek ve böylece $x/1=a/m$ orantısını kurmak mümkündür. Bu yüzden İslâm hesap uzmanları $a=x$ gibi bir denklem çok açık olduğundan, böyle bir denkleme yol açan problemleri dikkate almamışlardı⁵.

Risalenin üçüncü bölümü "Cebirsel Problemler" başlığını taşır. Bu bölümde, birinci ve ikinci derece denklemleri, alışlageldiği üzere iki grup altında toplanarak incelenmiştir. İki terimden oluşan "müfred denklemler" (yalın denklemler) üç tipe ayrılır. $ax^2=bx$ tipine örnek olarak $3x^2=12x$ denklemi verilmiştir. Bu denklem tipinin çözüm yolu, x 'li terimin katsayısının x^2 'nin katsayısına bölünmesidir.

$ax^2=c$ denklem tipi için de $3x^2=12$ denklemi örnek verilmiştir. Çözüm formülü, sayının kareli terimin katsayısına bölünmesi şeklindedir. İslâm Dünyası matematikçilerinden Kerecî de *Fahrî* adlı kitabında aynı örnek denklemi çözmüştür.

Müfred denklemlerin sonuncusu olan $bx=c$ tipine Takîyüddîn $3x=12$ denklemini örnek vermiştir. Bu denklemin çözüm yolu, c/b bölümüdür. x 'in katsayısı bir olduğunda ise işlem yapmaya gerek yoktur.

İki terimin bir terime eşitlendiği "mukterinât denklemler" (katışık denklemler) de üç tiptir. $ax^2+bx=c$ tipinin çözüm formülü $x= \sqrt{(b/2)^2 + c} - (b/2)$ şeklindedir. Takîyyüddîn bu tipe örnek olarak $x^2+10x=24$ denklemini vermiştir. Aynı örnek denklem ile Abdülhamîd ibn Türk'ün *Cebir*'inde ve Kerecî'nin *İel Hesâb*'ında da karşılaşılmaktadır.

⁵ Salih Zeki, *Asâr-ı Bâkiye*, c. 2, 1329 H., İstanbul, s. 192-195.

İkinci mukterinât denklem tipi, $x^2+c=bx$ denklemidir. Bu denklemlerin çözülebilmeye şartı olan $c < (b/2)^2$ koşulunu Takîyüddîn de söz konusu etmiştir. Buradaki çözüm formülü $x=(b/2)-\sqrt{(b/2)^2-c}$ dir. Ancak $c < (b/2)^2$ olursa $(b/2)^2-c$ farkı bulunabilir. Bu tipin örnek denklemi $x^2+16=10x$ 'dir. Kerecî de *İlel Hesâb* adlı kitabında aynı denklemi örnek vermiştir.

Sonuncu katışık denklem tipi $x^2=bx+c$ 'dir. Bunun çözüm formülü $x=(b/2)+\sqrt{(b/2)^2-c}$ olup, $x^2=4x+5$ denklemi örnek olarak verilmiştir. Bu denklemi de Abdülhamîd İbn Türk'de ve Kerecî'nin *İlel Hesâb* adlı kitabında bulmaktayız.

Takîyüddîn bu denklemin çözümüne girişmeden önce, x^2 'nin katsayısının bir'den farklı olması durumunda bir'e dönüştürülmesi uyarısında bulunmuştur. Bu dönüştürme, *cebîr* ve *hat* işlemleriyle gerçekleştirilecektir. *Cebîr* işlemini $(3/4)x^2+10x+(1/2)x=24$ denkleme uygulamıştır. Denklemdaki bütün terimleri $4/3$ ile çarparak, $x^2+14x=32$ denklemini elde etmiş ve $x^2+bx=c$ denklem tipinin çözüm formülüne göre $x=2$ bulmuştur. Burada, aynı cins terimlerin eşitliğin bir tarafında toplanması işlemi demek olan *mukâbele* de yapılmıştır.

Hat işlemini de $2(1/4)x^2+7(1/2)x=24$ denkleme uygulamıştır. Bütün terimleri $4/9$ ile çarparak, $x^2+3(1/3)x=10(2/3)$ denklemini elde etmiş ve $x=2$ çözümünü bulmuştur.

Takîyüddîn, *cebîr* ve *hat* işlemlerinin yalın denklemlere de uygulanabileceğini *devr* problemleri ile göstermiştir.

Risalenin sonuç bölümünde Takîyüddîn çeşitli cebir problemlerini incelemiştir. Verdiği problemlerden bir tanesi: Üçte biri ile dörtte birinin çarpımı, kendisinin yarısı olan sayı kaçtır? Burada, oluşturduğu $x^2/12=x/2$ denkleminde x^2 'nin katsayısını *cebîr* işlemiyle bir'e tamamlayarak, elde ettiği $x^2=6x$ denklemini, $x^2=bx$ denklem tipinin çözüm kuralına göre çözümlenerek $x=6$ cevabını bulmuştur. Buna benzer problemler İslâm Dünyası matematikçileri tarafından oldukça kapsamlı biçimde incelenmiştir⁶.

⁶ Örneğin Hârezmi için bakınız; *Kitâb al-Mukhtasar fî Hisâb al-Jabr wa'l Muqabala*, Rosen, Londra 1830-31, s. 35-67.

Takîyüddîn'in bu risalesinde, cebir konusunu daha önceki İslâm matematikçilerinin oluşturduğu geleneğe uygun biçimde ele aldığı görülmektedir. İslâm Dünyası matematikçilerinin incelemiş oldukları denklem örneklerini bile Takîyüddîn değişiklik yapmadan almış, ancak bu denklemleri çözerken geometrik yöntemleri hiç kullanmadan, aritmetiksel yaklaşımı benimsemiştir. Cebirin analitikselleşmesi adı verilen bu anlayışı daha önce Kerecî'nin (10. yüzyıl sonu-11. yüzyıl başları) *İlel Hesâb* adlı kitabında da tesbit etmekteyiz⁷.

Diğer İslâm matematikçileri gibi Takîyüddîn de negatif sayıları söz konusu etmemiş ve ifadelerini retorik biçimde vermiştir. Oysa ki 16. yüzyılda Avrupa'da negatif sayı ve sembolizm vardı. Regiomontanus (1436-1476), Stifel (1486-1567), Cardano (1501-1576) alfabenin harflerini sembol olarak kullanmaya başlamışlar, Viète (1540-1630) de bu kullanımı yaygınlaştırmıştı. Simon Stevin (1548-1620), kuvvetler için tamamiyle sembolik bir notasyon kullanmış, kare yerine 2, küp yerine 3, döndüncü kuvvet yerine de 4 yazmıştı⁸. Buna benzer bir gösterimle Nicolas Chuquet'nin *Triparty...* (1500) adlı eserinde de karşılaşmaktayız⁹. Bombelli (1530-?) ve Viète negatif sayıları açık biçimde kullanmışlardı. Takîyüddîn'in risalesinden, onun Avrupa'daki bu gelişmeleri izlemediği anlaşılmaktadır.

İslâm Dünyasında hesap bilimi (aritmetik) ile cebir biliminin sınırı tam olarak çizilmemiş; cebir ve mukâbele, hesap biliminin bir dalı olarak kabul edilmişti. En genel biçimiyle, bilinenler yardımıyla bilinmeyenlerin bulunmasını sağlayan bilim dalı olarak tanımlanan hesap biliminde; Hint hesabı, çift yanlış hesabı, oran ve orantı teorilerinin yanısıra bilinmeyenlerin bulunması için kullanılan yollardan bir tanesi de cebir ve mukâbele idi. Böylece, cebir bilimi de hesap bilimine dahil edilmiş oluyordu. Ancak bununla da yetinilmemiş, sayının (bilinmeyenin) sonradan bulunduğu bütün problemler hesap biliminin sınırları içinde kabul edilmişti. Hattâ çizgi, yüzey, hacim gibi geometrinin konusu olan terimlere bir değer verilince, yani kendi cinsleri ile aynı birimlerle orantılı olunca, bunların oluşturduğu geometri problemleri de hesap problemleri kapsamına alınmıştı. Bu yüzden İslâm matematikçileri arazi ölçümünü (mesaha) de geometrinin konusu olarak düşünmemişler,

⁷ Bakınız; Melek Dosay, *Kerecî'nin "İlel Hesâb El-Cebr ve'l-Mukâbele" Adlı Eseri*, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Ankara 1991.

⁸ Carl Boyer, *A History of Mathematics*, 1968, s. 350.

⁹ Carl Boyer, *A.G.E.*, s. 305.

hesap biliminin bir dalı olarak kabul etmişlerdi. Bunun neticesinde, bütün hesap kitaplarına birer de “mesaha” bölümü ilave etmişlerdi¹⁰.

Miras problemlerinde mirasçıların hisselerinin düzeltilmesi de hesap ile ilgili olduğundan, “ferâiz” bölümü de hesap biliminin dallarından kabul edilmiş, hibe ve vasiyetle ilgili konuları ele alan “devr ve vesâya” hesabı bölümü de ilâve edilmişti¹¹.

Hesap problemlerinin çözümü için kullanılan yollar da genellikle dört oran, çift yanlış, cebir ve mukâbele idi. Yalnızca cebir ve mukâbele hesabı, çift yanlış hesabı ile ilgili kitaplar yazıldığı gibi, hesap işlemlerinden bahseden hesap kitapları da yazılmıştı¹². Takîyüddîn'in de burada incelenen yazısının içeriği cebir olarak belirlenmiş olmakla birlikte, gördüğümüz gibi yalnızca üçüncü bölümde denklem çözümleri incelenmiştir. Şu halde, Takîyüddîn'in de kendisinden önceki İslâm geleneğini sürdürerek, cebiri hesap bilimi kapsamında mütalaa ederek, hesap biliminin alanının genişletilmesine katkıda bulunduğu neticesine varmak makûl gibi görünmektedir.

Kitâb el-Nisâb el-Müteşâkele (Sayıların Oranı)

Bismillahirrahmanirrahim,

Allah'a şükürler olsun. O'na saylamayacak kadar hamd olsun. Salât-ü selâmım yüce Peygamberimize ve onun yakınlarındadır. Bu risale, cebir ve mukâbele ilmi hakkındadır. Onu, hatırlanmam için yazdım. Allah dilerse, ona başlarım. Bu risaleyi, bir giriş, üç bölüm ve bir sonuç kısmı olmak üzere hazırladım. Allah doğru ve güzel netice için yardım eder.

Giriş: Teknik Terimlerin Açıklanması.

Cezr (kök)'de c harfi fethe ile ve z harfi de kesre ile gösterilir. kendi kendisiyle çarpılma özelliği bulunan belirsiz sayıya *kenar* da, *şey* de denir. Özel bir yöntemle farz edilen değerle çarparak bilinene ulaşmak için bilinmeyen mağlum farz edilir. Bu nedenle elde genel ve özel kökler vardır. Böylece bunlar bilinmeyen faraziyeleri sağlar ve her biri kendi kendisiyle

¹⁰ Örneğin Hârezmi için bakınız; *Al-Khwârazmî's Algebra*, Pakistan Hijra Council, Islamabad 1989, s. ۷۷

¹¹ Hârezmi'nin “devr ve vesâya” bölümü için bakınız; *Al-Khwârazmî's Algebra*, Pakistan Hijra Council, s. ۷۷

¹² Salih Zeki, *A.G.E.*, s. 48-50.

çarpılır. Faraziye eğer bilinirse kök olur, ve kendi kendisiyle çarpılır. Faraziye bilinmeyen ise şey olur, ve kendi kendisiyle çarpılmaz. Kök veya şey'in kendi kendisiyle çarpımından *mâl* (kare) elde edilir¹³. *Muka''ab* ve *ka'b* eş anlamıdır, şimdiye kadar geçen terimlerin kuvvet açısından en büyüğüdür. Kök'ün *kare* ile çarpılmasından elde edilir¹⁴. Bu üç çeşit (terim) asıl kuvvetler olarak belirlenmiştir. *Mâl mâl*, *ka'b*'in en küçük kenar ile, yani kök ile çarpımından meydana gelir, *mâl*'in kendi kendisiyle çarpımıdır da¹⁵, çünkü *mâl*, *ka'b* ve kök arasındaki orantının orta terimidir¹⁶. Bu bilimde buna bilinmeyenlerin bulunması denir. *Mâl el ka'b*, *mâl mâl*'in kök ile çarpımından elde edilir¹⁷. *Ka'b el ka'b*, *mâl el ka'b*'in kök ile çarpımından elde edilir¹⁸. (Bu terimlerden) her çeşitin kendisinden önce gelene oranı, kendisinden sonra gelenin kendisine oranına eşittir¹⁹. Ve böylece devam eder. Bu çeşitler (terimler) arasında toplamayı ifade etmek için, terimlerin kuvvetlerinin toplamı söylenir. Bütün bu kuvvetler ister çarpma ile büyütülmüş olsun, isterse çarpma yolu ile küçültülmüş kesirlerle elde edilmiş olsun, toplanırlar.

Eğer kök yarım olarak farz edilirse, karesi çeyrek, kübü sekizde bir, dördüncü kuvveti sekizde birin yarısı, beşinci kuvveti sekizde birin çeyreği, altıncı kuvveti sekizde birin sekizde biri olur ve bu prensibe göre böylece devam eder²⁰. Bu özellik, tabii sayılar dizisindeki mevcut bütün terimler için söz konusudur. Kök bir, kare iki, küp üç olur, bu hesap üzere altıya kadar devam eder. *Mâl mâl* olduğunda dört, *mâl el ka'b* beş, *ka'b ka'b* altı olur, ve böyle devam eder²¹.

$$^{13} x \cdot x = x^2$$

$$^{14} x^2 \cdot x = x^3$$

$$^{15} x^3 \cdot x = x^4 = x^2 \cdot x^2$$

$$^{16} x/x^2 = x^2/x^3$$

$$^{17} x^4 \cdot x = x^5$$

$$^{18} x^5 \cdot x = x^6$$

$$^{19} \text{Örneğin, } x^2/x = x^3/x^2 \\ = x^4/x^3 = \dots$$

$$^{20} x=1/2 \text{ ise,}$$

$$x^2=1/4$$

$$x^3=1/8$$

$$x^4=(1/8)(1/2)$$

$$x^5=(1/8)(1/4)$$

$$x^6=(1/8)(1/8)$$

$$^{21} x=1$$

$$x^2=2$$

$$x^3=3$$

$$x^4=4$$

Terimlerin bu kuvvetlerinin temelindeki prensibi öğrenmek isterseniz, sayıların basamaklarını bilin ve onları iki ile, üç ile, on'a kadar bölün, bu bölümleri toplayın veya yineleyin. Yedinci kuvvet için mâl mâl ka'b²² ve sekizinci kuvvet için mâl ka'b ka'b olur. Burada, mâl dört defa yinelenerek de sekizinci kuvvet elde edilir²³. Dokuzuncu kuvvet için ka'b ka'b ka'b olur, ve değişik yineleme biçimiyle, üç kere mâl ve bir kere ka'b yazılarak da aynı şey elde edilir²⁴. Ve böylece devam eder.

Birinci Bölüm: Hesap

Toplama: Bir cinsin kendi cinsine ilâve edilmesidir. Sayılar yazılır ve çeşitli terimler vav (و) ile toplanır. Üç şey'in dört kare ile toplamında, bu kareler belli sayıdaki şey'e vav ile bağlanır²⁵. Diğerlerinde de böyle yapılır. Ancak, çıkartılma durumu ve aynı cins terimler varsa, aynı cins terimler önceki gibi toplanır ve bütünden çıkarılır. Beş kare eksi altmış ifadesinin üç kare ile toplamında, sekiz kare eksi altmış elde edilir²⁶. İki tarafta toplam durumundakiler toplanır, sonra çıkartılma durumundakiler (negatifler) toplanır, çıkartılma durumundakilerin tamamı bütünden çıkarılır. Dört kök eksi beş şey ve altı kök eksi üç şey'in toplamı, on kök eksi sekiz şey olur²⁷.

Çeşitli cinslerin toplamına gelince, serbest biçimde bir araya gelmiş terimlerin bulunduğu ifadelerde, çıkartılma durumunda olanlar ayrılır, yalnızca bunlar toplanır, sonra bu toplam, diğerlerinden çıkarılır.

Çıkarma: sayıların azaltılmasıdır. Çeşitli cinslerin çıkartılmasında, bunlar hariç tutma (kelimesi) ile çıkarılır. Örneğin, üç şey'in dört kareden çıkarılması meselesinde cevab dört kare eksi üç şey ya da üç şey eksi dört kare olabilir²⁸. Çıkartılma durumundaki terimi eşitliğin her iki tarafına ekleyin, eşitlik bozulmaz, ya da bir tarafta çıkarma yapın. Beş şey'in yedi kare eksi şey'den çıkarılmasında, toplamadan sonra ifade yedi ve altı biçimine dönüşür,

$$x^5=5$$

$$x^0=6$$

$$22 \ x^2 \ x^2 \ x^3=x^7$$

$$23 \ x^2 \ x^3 \ x^3=x^2 \ x^2 \ x^2 \ x^2=x^8$$

$$24 \ x^3 \ x^3 \ x^3=x^2 \ x^2 \ x^2 \ x^3=x^9$$

$$25 \ 3x+4x^2$$

$$26 \ 5x^2-60+3x^2=8x^2-60$$

$$27 \ 4\sqrt{x} - 5x + 6\sqrt{x} - 3x = 10\sqrt{x} - 8x$$

$$28 \ 4x^2-3x, 3x-4x^2$$

çıkarma işareti gelir ve çıkarmadan sonra yedi kare eksi altı şey kalır²⁹. Dört kare eksi iki dirhemden beş küp eksi üç şey'den çıkarılmasında, ifade dört kare ve üç şey'in beş küp ve iki dirhemden çıkarılmasına dönüşür³⁰.

Çarpma: Birleştirme (arttırma) çabası. İki çarpandan birinin çarpıma oranı, bir'in diğer çarpana oranına eşittir³¹. Müfred sayıların çarpımında sayılar ayrılır ve çarpım neticesinde terim elde edilmez (sayı elde edilir). İki çarpandan biri sayı ve diğeri bir terim cinsindense, önceki gibi çarpma yapılır, çarpımın cinsi bu terim cinsinden olur. Dört'ün iki kök ile çarpımı sekiz kök verir³². Diğer terimlerle de aynı şekilde yapılır. Eğer iki tane müfred kök olsaydı, sonuç yine önceki gibi olurdu ve neticenin kuvvetini çarpanların kuvvetlerinin toplamı belirler. Eğer iki çarpan da mürekkep ya da biri mürekkep olursa, bir çarpandaki her cins terimi diğer çarpandaki terimlerle birer birer çarpın ve her çarpımın cinsini belirleyin, bütün neticeleri toplayın, elde edilen istenendir. Beş ve iki şey'in, altı ve üç şey ile çarpımında, beş'i altı ile çarparsınız, otuz olur. Sonra, beş'i üç şey ile çarparsınız, onbeş şey olur. Sonra, iki şey'i altı ile çarparsınız, oniki şey olur. Sonra, iki şey'i üç şey ile çarparsınız, altı kare olur. Bunları toplarsınız, otuz ve yirmiyedi şey ve altı kare elde edilir³³. Bu, doğrudur. Burada çıkarma olması durumunda, kaide şudur: kendisinden eksiltme yapılan pozitif, çıkarılan negatif olur. Pozitif ile pozitifin çarpımı ve negatif ile negatifin çarpımı pozitif olur. İkisinden birinin diğeri ile çarpımı negatif olur³⁴. Bunu anladıysanız, önceki gibi çarpma işlemi yapın ve negatif pozitiften çıkartın, cevabı bulursunuz.

Beş eksi iki şey ile altı eksi üç şey'in çarpımında, önceki örnekteki gibi çarparsınız, sonra toplarsınız ve negatifleri çıkartırsınız. Otuz ve altı kare eksi yirmiyedi şey bulunur³⁵. Beş artı şey ile on eksi şey çarpımında, beş'in on ile çarpımından elli gelir, beş'in şey ile çarpımından beş şey noksan, ve şey'in on ile çarpımından artı on şey, şey'in şey ile çarpımından eksi mâl gelir. Artı on şey'den eksi beş şey'i çıkartırsınız, ve kare de çıkartılır. Netice elli artı beş şey

$$^{29} (7x^2-x)-5x=7x^2-6x$$

$$^{30} (5x^3-3x)-(4x^2-2)=(5x^3+2)-(4x^2+3x)$$

³¹ Örneğin 2.3 çarpımında, $2/6=1/3$ dür.

$$^{32} 4.2x=8x$$

$$^{33} (5+2x)(6+3x)=30+15x+12x+6x^2=30+27x+6x^2$$

$$^{34} (+).(+) = (-).(-) = +$$

$$(+).(-) = -$$

$$^{35} (5-2x)(6-3x)=30+6x^2-27x$$

eksi kare bulunur³⁶. Bir'den küçük kesirli terimlerin tam sayılı terimlerle çarpımı da tam terimlerin çarpımı gibi olur. Çarpım neticesinin kuvveti her iki ifadenin kuvvetlerinin farkıdır³⁷. Burada fark alınır ve şey sayıya dönüşmez. Bunun için kesin biçimde yapılmış bölmeye ihtiyacınız olduğunu biliniz.

Bölme: Müfred ifadenin müfred ifade ile bölümünde üç grup söz konusudur. İlki, bir cinsin kendi cinsine bölümüdür. Bölme neticesinde bu cins elde edilmez, çünkü bölümün kuvveti (üssü), kuvvetlerin farkıdır ve burada kuvvetlerin farkı söz konusu değildir (sıfırdır). Bölünen daha büyükse, bölüm sayı olarak; bölene eşit ise bir olarak bulunur; bölünen daha küçük ise, kesir olarak elde edilir.

İkincisi, bölünenin kuvvetinin bölünen kuvvetinden daha büyük olduğu bölme grubudur. Bölümün cinsi kuvvetlerin (üslerin) farkı ile bilinir. Bölüm birincide olduğu gibi bulunur. Altı küp'ün iki kare'ye bölümü üç kök, ve altı küp'ün dokuz kare'ye bölümü $2/3$ kök verir³⁸.

Üçüncüsü, bölünenin daha küçük kuvvete ve bölünen bundan daha büyük kuvvete sahip olduğu bölmedir. Bölümün kuvveti, kuvvetlerin farkıdır, ancak bu fark bölen tarafına yazılır. Bölüm yine birinci grupta olduğu gibi bulunur. Beş kare'nin beş küp'e bölümünde, paydada kök bulunur³⁹. Sekiz kök'ün iki küp'e bölümünde dört bölü kare bulunur⁴⁰. Sekiz kök'ün oniki mâl ka'b'a bölümünde iki bölü üç mâl mâl elde edilir⁴¹.

Bu mesele böylece incelendi. İbn Hâim ve diğerleri bu konuda bir şey söylememişlerdir. Bu ifadeye göre düşünmek faydalı olmadığından ve buna göre işlem yapılamadığından, eskilerin de teyid ettiği gibi, bölmenin doğruluğunun ispatı (sağlaması) çarpmadır.

Müfred ifadenin ya da mürekkep ifadenin mürekkep ifadeye bölünmesine gelince, bunun iki yolu vardır. Meşhur altı problem anlatılmadığından, burada vermeye gerek yoktur. Allah en iyi bilendir.

³⁶ $(5+x)(10-x)=50-5x+10x-x^2=50+5x-x^2$

³⁷ Örneğin, $a^3(1/a^2)=a^{3-2}=a$

³⁸ $6x^3/2x^2=3x$ ve $6x^3/9x^2=(2/3)x$

³⁹ $5x^2/5x^3=1/x$

⁴⁰ $8x/2x^3=4/x^2$

⁴¹ $8x/12x^5=2/(3x^4)$

İkinci Bölüm: Kurallar Üzerine

Cebir: Bir'in bulunacak miktara (bilinmeyene) oranının eldeki kesrin bir'e oranına eşit (lenmesi ile kurulacak) orantı yardımıyla (eşitliğin çarpılması gereken) miktarın bulunmasıdır⁴². Bir, bu orantıda orta terimdir. Bir'i eldeki kesire böldüğünüzde, bir'den daha büyük bir sayı çıkar, bu sayıyı eldeki kesir ile çarptığınızda yine bir elde edilir⁴³. Bunun ispatı, orantının orta terimlerinin çarpımının, yan terimlerin çarpımına (ortalar-yanlar çarpımı) eşit olmasına dayanır. Dörtte üç, bir tam bir bölü üç'e neden olur, ve bu payda ile çarpılarak yine müfred kesire dönüştürülür⁴⁴.

Başka bir yol: Eldeki kesir ile bir arasındaki farkı bulun. Bu farkı kesire oranlayın ve bulduğunuzun eldeki kesire oranını bir'e ekleyin. kesir ve bir arasındaki fark dörtte bir'dir. Bunun kesire oranı $1/3$ eder, bunu miktara ekleyin, $1\frac{1}{3}$ bulunur, cevap budur⁴⁵.

Hat: Aranan miktarın bir'e oranı, bir'in küçültmek istediğiniz bir'den büyük sayıya oranına eşit (lenmesi) işlemidir⁴⁶. $1\frac{1}{3}$ 'ün hat işleminde $3/4$ bulunur, bu, bir'in $1\frac{1}{3}$ 'e bölümünden çıkandır.

Başka bir yol: Küçültülecek sayı ile bir arasındaki farkı bulun, bunun küçültülecek sayıya oranını bir'den çıkarın, kalan istenendir⁴⁷.

Burada mukâbele işlemi de görülür. Cebirsel veya çizgisel (linear) bir nicelik, eşitlikteki bütün terimler ile çarpıldığında, durum değişmez ya da eşitliğin terimlerinde, *cebiri* ile bir'e tamamlamak için çarpılan miktar kadar artma, veya *hat* işlemiyle bir'e indirmek için eksiltme yapılan miktar kadar azalma olur. Bunun başka bir anlamı daha vardır, bu, eşitliğin bir tarafında

$$^{42} 1/x=c/1$$

$$^{43} 1/c=a, a.c=1$$

$$^{44} \frac{1}{3} \cdot \frac{x}{1} = \frac{x}{1} \quad x=4/3=1$$

$$^{45} 1-(3/4)=1/4, \quad (1/4)/(3/4)=1/3, \quad 1+(1/3)=1\frac{1}{3}$$

$$^{46} x/1=1/c \quad (c>1), \quad x/1=1/1\frac{1}{3}, \quad x=3/4$$

$$^{47} (4/3)-1=1/3, \quad (1/3)/(4/3)=1/4, \quad 1-(1/4)=3/4$$

ya da iki tarafında da çıkarma işleminde olduğu gibi kesirin artırılması veya eksiltmesidir.

Eğer orantı konusunda size sunulanları öğrendiyse, eşitliklerde mukâbele ile birlikte *cebir* veya *hat* işlemini yapmak sizin için kolay olacaktır. Örneğin, şey ve şey'in dörtte biri ile altıda biri 87 (1/2)'ye eşit olsun. Sayıların oranından, şey'in 87 (1/2)'ye oranınının 24/25'e eşit olduğunu buluruz. İçler-dışlar çarpımından ve bir tarafı diğer tarafa bölerek, cevap olarak 84 buluruz⁴⁸. Bu, *hat* işlemidir. Cebir de bunun aksidir.

Üçüncü Bölüm: Cebir Problemleri

Her biri iyice incelenmiş altı tip (denklem) vardır. Orantı yardımıyla bilinmeyenlerin bulunması ve bu yolların artırılması mümkündür. Bu altı tipten üçüne "müfred denklemler" (yalın denklemler) denir; bu çeşit denklem tiplerinde (x ve x²'li) terimler, veya terim ve sayı arasında eşitlik kurulur.

İlki, kare miktarın köklü terime eşit (ax²=bx) olduğu denklem tipidir. Burada, kök katsayısı (b), karenin katsayısına (a'ya) bölünür. Örneğin, üç mâl'in oniki şey'e eşit olması durumunda (3x²=12x eşitliğinde), bu bölme ile dört bulunur. Bulunan bu dört, bilinmeyenin değeridir. Kare onaltı olur. Üç kare kırksekizdir, kırksekiz ise, onikinin dört ile çarpımına eşittir⁴⁹.

İkincisi, kare miktarın sayıya eşit (ax²=c) olduğu denklem tipidir. Burada da sayı, kareli terimin katsayısına bölünür. 3x²=12 örneğinde, kare dört bulunur. Üç kare ise oniki olur⁵⁰.

$$^{48} x+x \left(\frac{1}{4} \cdot \frac{1}{6} \right) = 87(1/2)$$

$$x(1+1/24) = 87(1/2)$$

$$24/25 = x/87(1/2)$$

$$\frac{24 \cdot \frac{175}{2}}{25} = 84 = x$$

$$^{49} 3x^2 = 12x$$

$$x^2 = 4x$$

$$x = 4$$

$$x^2 = 16$$

$$3x^2 = 48$$

$$48 = 12 \cdot 4$$

$$^{50} 3x^2 = 12$$

Üçüncüsü, köklerin sayıya eşit ($bx=c$) olduğu denklem tipidir. Buradaki yol, sayının (c 'nin) kök katsayısına (b 'ye) bölünmesidir. Örneğin, $3x=12$ denkleminde, kök dört bulunur. Kökün üç katı oniki olur⁵¹. Bölme bir olduğunda (yani, kök katsayısı bir olduğu zaman), bu bölme işlemi yapmaya ihtiyaç yoktur, eşitlik doğrudan çözümü verir.

Mukterinat (kauşık denklemler) da üç çeşittir. Bu denklemlerde, terimlerden biri diğer ikisine eşittir (eşitliğin bir tarafı mürekkeptir).

İlki, kare ve kökler toplamının sayıya eşit ($ax^2+bx=c$) olması halidir. Çözümü bulma kaidesi, kök katsayısının yarısının karesini sayıya ekleme, ve bunun karekökünden kök katsayısının yarısını çıkartma şeklindedir. Kalan, istenendir, yani kökdür⁵². Bunun örneği, $x^2+10x=24$ denklemdir. Kök iki, ve kare dört, on kök ise yirmi bulunur. Kare ve on kökü toplamı yirmidört elde edilir⁵³.

İkinci mukterinat, kare ve sayı toplamının köklere eşit ($x^2+c=bx$) olmasıdır. Burada çözüm şartı, $c<(b/2)^2$ olmasıdır. Aksi halde problem (in çözümü) imkânsız olur. Ancak bu durumda sayıyı, kök katsayısı yarısının karesinden çıkartmak mümkündür. Sonra, elde edilenin karekökü, kök katsayısının yarısından çıkartılır, istenen çözüm bulunur⁵⁴. Buna örnek, $x^2+16=10x$ denklemini verilebilir. Kök iki, kare dört bulunur. Kare ve onaltı toplamı yirmi, yani on kök olur⁵⁵.

Üçüncü mukterinat, karenin kök ve sayı toplamına eşit ($x^2=bx+c$) olmasıdır. Buradaki kaide, kök katsayısı yarısının karesinin sayı ile toplanıp, bu

$$x^2=4$$

$$3x^2=12$$

$$^{51} 3x=12$$

$$12/3=4=x$$

$$3.4=12$$

$$^{52} x = \sqrt{(b/2)^2 + c} - (b/2)$$

$$^{53} x^2+10x=24$$

$$x=2, x^2=4 \text{ ve } 10x=20$$

$$x^2+10x=4+20=24$$

$$^{54} x = (b/2) - \sqrt{(b/2)^2 - c}$$

$$^{55} x^2+16=10x$$

$$x=2$$

$$x^2=4$$

$$x^2+16=4+16=20=10x$$

toplamın karekökünün kök katsayısı yarısına ilâvesidir, bu şekilde kök elde edilir⁵⁶. Buna örnek, $x^2=4x+5$ denklemdir. Kök beşdir⁵⁷.

Uyarı: Mukterinattaki işlemler, x^2 'nin katsayısının bir yapılmasına dayanır. x^2 'nin katsayısı birden küçük olduğu zaman bire dönüştürün. Birden büyük olduğu zaman da bire indirin.

Cebir ve hat hesabında pratiğini yaptığınız üzere, elinizde kalan ile doğru biçimde hangi işlemin yapılacağı muhakkak bellidir. Sonra, elde edilen sayı ile üçüncü kaideyi doğru olarak uygularsınız.

Cebirin örneği: $(3/4)x^2+10x+(1/2)x=24$ denkleminde, x^2 'nin katsayısını bir'e dönüştürmek için, kareli ve köklü terimleri ve onların eşiti olan sayıyı $1\frac{1}{3}$ ile çarpalım, bu mukâbele anlamına da gelir. Denklem, $x^2+14x=32$ biçimine dönüşür. Bu işlemden sonra, dördüncü meselenin (çözüm) kaidesine göre $x=2$ buluruz. $x^2=4$ ve $(3/4)x^2=3$, $(10\frac{1}{2})x=21$ elde edilir. $x^2+(10\frac{1}{2})x=24$ sağlanır.

Hat işleminin örneği: $2\frac{1}{4}x^2 + 7\frac{1}{2}x = 24$ denkleminde, $2\frac{1}{4}x^2$ kesiri $4/9$ ile çarpılarak x^2 'ye dönüştürülür. Denklemindeki bütün terimler de aynı kesir ile çarpılarak, $x^2+3x+(1/3)x=10\frac{2}{3}$ denklemi elde edilir. Cebir örneğinde de geçen bu işlemden sonra, $x=2$ bulunur. $x^2=4$ ve $2\frac{1}{4}x^2 = 9$, $7\frac{1}{2}x = 15$ elde edilir. Hepsini birden (yani, $2\frac{1}{4}x^2 + 7\frac{1}{2}x$) 24'e eşit çıkar.

Cebir ve hat işlemlerinin müfred denklemler için de geçerli olduğunu biliniz. Bunun örneğini devr problemleri arasında buluruz. Kaplumbağa, güvercin ve bir top kumaş alınsın. Kaplumbağanın ederi=(güvercinin ederi/2)+15, güvercinin ederi=(kumaşın ederi/4)+15, kumaşın ederi=(kaplumbağanın ederi/5)+15 olsun. Bunların her birinin ederi ne kadardır? Kaplumbağanın ederi=x olsun. Bundan 15'i çıkartalım, sonra iki katını alalım, iki şey eksi otuz elde edilir, bu güvercinin ederi olur. Bundan

$$^{56} x = (b / 2) + \sqrt{(b / 2)^2 + c}$$

$$^{57} x^2=4x+5$$

$$x=5$$

15'i çıkartırız, iki şey eksi 45 kalır, bunun dört katını alırız, sekiz şey eksi 180 bulunur. Bu, kumaşın ederi olur. Bundan 15 çıkartılır, sekiz şey eksi 195 kalır, bu kaplumbağanın ederinin beşte birine eşittir. Mukâbele işleminden sonra, $7\frac{4}{5}x = 195$ şekline dönüşür. Üçüncü müfredata göre, sayıyı x'in kat-sayısına böleriz, bunun için önce tam sayılı kesiri tekrar kesir haline dönüştürürüz ve her iki tarafı bu kesire böleriz. Bu işlem başka bir çeşit cebir ve mukâbeledir. Bölmeden 25 çıkar, ve bu, kaplumbağanın değeridir. Bundan 15'i çıkartırız, geriye 10 kalır, bunun iki katını alırız, 20 eder, bu, güvercinin ederidir. Bundan 15'i çıkartırız, 5 kalır, bunun dört katı kumaşın değerini verir, bu ise 20'dir. Bundan 15 çıkartılırsa, 5 kalır ve bu kaplumbağanın değerinin beşte biridir⁵⁸. Buna benzer örnekler de böyle hesaplanır.

Bu altı meselenin çözüm kaidelerine dahil olduğu zaman, devr problemlerinin çözümünde de pratik işlemlere ve konunun sağlam bilgisine ihtiyaç vardır. Üç denklem oluşturmak üzere, elmas, yâkut ve lâl olsun. Elmasın ederinin üçte birinin 100'den farkının yâkutun ederi, yâkutun ederinin yarısının 100'den farkının lâlin ederi, ve lâlin ederinin dörtte birinin 100'den farkının elmasın ederi olduğu söylenmektedir⁵⁹. Elmasın ederini x ile gösterelim. Bunun üçte birini 100'den çıkartalım, $100 - (x/3)$ ifadesi kalır. Bunun yarısını 100'den çıkartalım, $100 - (1/2)(100 - x/3)$, $50 + x/6$ kalır. Bunun dörtte birini 100'den çıkartalım, $100 - (1/4)(50 + x/6)$, $87\frac{1}{2} - \frac{1}{4}\frac{x}{6} = x$ bulunur. Mukâbele işlemi yaparak negatif ifadeyi eşitliğin öbür tarafına geçiririz, $87\frac{1}{2} = x + \frac{1}{4}\frac{x}{6}$ elde edilir. Sonra bunlarla hat işlemi ve çıkarma yaparız,

⁵⁸ x-15

$$2(x-15)=2x-30= \text{güvercinin ederi}$$

$$2x-30-15=2x-45$$

$$4(2x-45)=8x-180= \text{kumaşın ederi}$$

$$8x-180-15=8x-195=x/5, \quad 7\frac{4}{5}x = 195, (39/5)x=195$$

$$x=(5/39).195=25= \text{kaplumbağanın ederi}$$

⁵⁹ 100-(elmasın ederi/3)=yâkutun ederi

$$100-(yâkutun ederi/2)=lâlin ederi$$

$$100-(lâlin ederi/4)=elmasın ederi$$

$x=84$ =elmasın ederi bulunur. Devr'i bitirmek için, yakutun ederi=72 ve lalin ederi=64 bulunur. İstenen de buydu.

$$25-15=10$$

$$10.2=20 =\text{güvercinin ederi}$$

$$20-15=5$$

$$5.4=20=\text{kumaşın ederi}$$

$$20-15=5=1/5 \text{ kaplumbağanın ederi}$$

Sonuç: Bu Bilimin Sırlarının Açığa Vurulmasını Tayin Eden Geçerli Cebir Problemleri Grubu

Mesele: Bir sayının üçte biri ile dörtte birinin çarpımı, sayının yarısını vermektedir. Sayı x olsun. Bu durumda $(x/3).(x/4)=(1/2)(1/6)x^2$ olur. Çünkü, kesirli x ile kesirli x 'in çarpımı daha da küçültülmüş x^2 verir. Böylece, $(x^2/12)=x/2$ elde edilir. Cebir işlemiyle, kesirli x^2 'yi tam sayılı x^2 'ye dönüştürürüz. Bunun için, oniki ile çarpalım, bu çarpımla, eşitlik $x^2=6x$ şekline dönüşür. Şeyleri mâl'e böleriz ve $x=6$ bulunur. Bunun üçte biri ile dörtte birinin çarpımı, altının yarısını verir⁶⁰.

Örnek: Kare (bir sayının) üçte biri ile dörtte birinin çarpımı 3 yapmaktadır. Kare (sayı) x olsun. daha önce geçtiği üzere, $(x/3).(x/4)=(1/2)(1/6)x^2=3$ bulunur. 12 ile çarparak cebir işlemi yapalım. $x^2=36$ bulunur. bunun karekökünü alırs. $x=6$ elde edilir⁶¹.

Tenbih: Ancak bu kökü alırs, çünkü bölüm müfred karedir, ve bu neticeyi değiştirmez, bölüm sonucu kare otuzaltı olur. Bunun karekökünü alırs, çünkü sayı ona bağlıdır.

Mesele: On sayısını iki kısma bölün ve kısımların her birini kendi kendisiyle çarpın ve bunları toplayın, 68 bulunur. Kısımlardan biri $5+x$ ve diğeri de $5-x$ olsun. Bunların karelerini alıp toplayalım, $2x^2+50=68$ bulunur.

$$^{60} (x/4).(x/3)=(1/2)(x^2/6)=\frac{x}{2}$$

$$(x^2/12)=x/2$$

$$x^2=6x$$

$$x=6$$

$$^{61} (x/3).(x/4)=(1/2)(1/6)x^2=3$$

$$x^2=36$$

$$x=6$$

Müşterek terimleri çıkarırız, $2x^2=18$ kalır, $x^2=9$ ve $x=3$ bulunur. Bunu, beşlerin birinden çıkarırız, 2 kalır. Ve diğer beşe ilâve ederiz, 8 olur⁶². Bunlar on sayısının kısımlarıdır.

Mesele: Bir kare (sayıdan) üçte biri ve üç sayısı çıkarıldığında, 20 kalıyor. Kare (sayıyı) x ile gösterelim. Bundan üçte birini çıkarttığımız zaman, $(2/3)x$ kalır. Bundan da 3 sayısını çıkartırsak, $(2/3)x-3=20$ elde edilir. $2/3$, 3'den ayrılır (serbest bırakılır) ve mukâbele işlemi ile 3, 20'ye eklenir, 23 elde edilir, bu $(2/3)x$ 'e eşittir. x 'in katsayısı 1 yapılarak, $34\frac{1}{2}$ elde edilir. İstenen de buydu⁶³.

Bu konu ile ilgilenenler için bu kadar bilgi yeterlidir. Başarı Allah'dan gelir. Allah'a şükür. Risale bitti.

The Algebra of Taqî al-dîn

In this paper, the Arabic text written by Taqî al-dîn is presented together with its Turkish translation. The Arabic text is based on the manuscript preserved in Oxford, I.881, 3 1. Taqî al-dîn had written this short treatise in 918 H. It is composed of a preface, three chapters, and a conclusion section.

He has studied the technicalities as *jadhr* (to express x), *mâl* (to express x^2) in the preface. The elementary operations by the algebraic expressions are explained in the first chapter. Second chapter is about the methods of

$$\begin{aligned}
 &^{62} (x+5)^2=x^2+10x+25 \\
 &(x-5)^2=x^2-10x+25 \\
 &(x+5)^2+(x-5)^2=2x^2+50=68 \\
 &2x^2=18 \\
 &x^2=9 \\
 &x=3 \\
 &x+5=8 \\
 &5-x=2 \\
 &^{63} x-(x/3)=2x/3 \\
 &(2x/3)-3=20 \\
 &(2/3)x=23 \\
 &x=(3/2).23 \\
 &x = 34\frac{1}{2}
 \end{aligned}$$

finding the unknown. One of these methods is “jabr”. Simple and mixed equations called as famous six problems, are studied by giving examples, and the operation of *jabr* is applied to the problems of *dewr* in the third chapter. At its conclusion there are several kinds of algebraic problems.

As a result, in this short treatise, the algebra is contained in the arithmetic, so Taqî al-dîn has contributed to the enlarging the field of arithmetic.

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

الحمد لله الواحد. حمداً لا تحصيه مراتب العباد. والصلوة والسلام على سيد الانام

وعلى آله واصحابه الكرام وبعد فهذه رسالة في علم الجبر والمقابلة. ألفتها

تذكرة لنفسى وللمن شا الله من بعدى. ورتبتها على مقدمة وثلاثة ابواب وخاتمه

والله الموفق للصواب وحسن الخاتمة المقدمة في بيان الاصطلاحات

الجذر بفتح الجيم وكسر حاء ثم ذال معجمة عدد من شأنه ان يضرب في نفسه وسمى بالضلع

أيضاً الشيء. جملة من العدد مجهولة لفرض معلومة لتتوصل بالضرب في فرضها على وجه مخصوص

الى معلوم. ويدينه وبين الجذر عموم وخصوص من وجه. فنصف فان في فرضها مجهولين وضرب

كل منهما في نفسه. وتصلق الجذر لذا فرض معلوماً وضرب في نفسه. نصف الشيء

إن افرض مجهولة ولم يضرب في نفسه. انما هو حاصل مضروب كل من الجذر او الشيء

في نفسه. الكعب والكعب مترادفان عند الاكثر ونما ما ينسب من ضرب الجذر في المال.

وهذه الانواع الثلاثة تعرف بالمتنازل الاصلية. فمال المال هو حاصل ضرب المكوب

في ضلعه الاصغر اى الجذر وهو كضرب المال في نفسه. لان المال وسط في النسبة بين الجذر والكعب

وهو سمي استخراج المجهولات في هذا العلم. مال الكعب هو الحاصل من ضرب مال

المال في الجذر. كعب الكعب هو حاصل مضروب مال الكعب في الجذر ونسبة كل فدى للى ما تحته.

كسبة ما فوقه اليه فقس على ذلك. ان احتمت الى الزيادة وبين الانواع وما يعرفها يسمى بالمتنازل

الاربعه اقول وهذه المتنازل كلها من فروع اى سكر بالضرب وتجاوز فرضها في

كلها الكسر فقط بالضرب. فاذا فرض الجذر نصفاً فالربع ماله والتمن كعبه ونصف
التمن مال ماله وربع التمن مال كعبه وثمان للتمن كعب كعبه. وقس على ذلك. الأسي هو محل كل
فوع من منزلته الوجودية في ترتيب الاعداد الطبيعية. فالجزر فاحد والمال اثنان
والكعب ثلاثة ومما تكون نقطة تكرراً ستة يجب ذلك هكذا اذا اضف فلما المال
اربعه و لمال الكعب خمسة و لكعب الكعب ستة و قس على ذلك. وان اردت معرفه
الأس من النوع فاعرف منزلته العددية و اقسماها باسنتين وثلاثة بالغاً مما بلغ وعشره ابتداءً
الاقسام اضافة او تكبيراً او بهما فيقع في المرتبة السابعة مال مال كعب وفي الثامنة
مال كعب كعب و ثوذفه مال مكسراً اربع مرات و الاول اولي وفي التابعه كعب كعب كعب
وان جاز التغيير بتكرير المال ثلاثة و أفراد الكعب و قس على ذلك.

الباب الاول في الحساب
الجمع اما جمع النوع الى مثله فكتاب الاعداد و جمع المختلف بالواو و جمع ثلاثة اشياء الى اربعة
اموال عطف منه الاموال على عدة الاشياء بالواو وكذا غيره. واما عانيه استئنا
وفي متفق النوع ان كان في جانب واحد فاجمع الصصح كما تقدم و استثنى من الجملة. وفي جمع خمسة
اموال الاستثنى الى ثلاثة اموال اكمله ثمانية اموال الاستثنى. وان كان في الجانبين فاجمع التمام
ثم الستثنى و استثنى الجملة عن الجملة كاربعة جذور الاخصه اشياء وستة جذور الا
ثلاثة اشياء اجمله عشرة جذور لا ثمانية اشياء. واما مختلف النوع فبالعطف مطلقاً
ان اختلف المستثنى و الاصحح المستثنى فقط ثم استثناء الجملة من المحطوف الطرح اما
المتفق فكما في الاعداد. واما مختلف النوع فطرحه بالاستئنا يقع طرحه ثلاثة اشياء من اربعة

اموال او دمكسه الجواب اربعة اموال الاثلاثه اشيا او ثلثه اشيا الا اربعة اموال وما فيه
استثنا فرد المستثنى على كل من الجانين سوا كان فيهما او في احدكما غير الطرح. وفي طرح خمسة اشيا
من سبعة اموال الاشياء يصير بعد الزيادة ستة وسبعة فيزول الاستثنا وبقى بعد الطرح
سبعة اموال الاثنته اشياء. وفي طرح اربعة اموال الادرعنين من خمسة اكعب الاثلاثه اشيا
يصير اربعة اموال وثلثه اشيا من خمسة اكعب ودرعنين فاطرح بقى خمسة اكعب ودرعنان
الا اربعة اموال وثلثه اشيا. الضرب طلب جمل نسبة احد المضروبين اليها كنسبة الواحد
الى المضروب الآخر. فان كانا مفردين و ما عدان فكانا اثر الاعداد ولا يكون حاصل الضرب
منزله نوعيه. وان كان احدهما عدداً والاخر من نوع فالماصل كالاول والمنزله منزله ذلك
النوع فاربعة اعداد في جزين ثمانية اجزاء. وكذا بقية المنازل. وان كانا جزين
وما مفرحان فالماصل ايضا فما سبق والمنزله بالجمع اسمها وان يكونا مركبين او احدهما
فاحضرب كميته كل نوع من المضروب في كميته سائر انواع المضروب فيه واحداً بعد واحد واعرف
فكل حاصل جنسه. واجمع كميته جمل المواصل بين المطلوب وقع ضرب خمسة اعداد وثمانين في ستة
اعداد وثلثه اشيا ضربنا خمسة في ستة بثلاثين عدداً ثم في ثلثه اشيا خمسة عشر شيا ثم
ضربنا ثمانين في ستة اعداد باثني عشر شيا ثم في ثلثه اشيا بستة اموال. وجمعنا ذلك وكان
ثلاثين عدداً وسبعة وعشرون شيا وستة اموال. وان حق ذلك استثناه قاعدة
وسمى بمن المستثنى منه بالزائد وعن المستثنى بالناقص وان المااصل من ضرب الزايد
في الزايد والناقص في الناقص زايد ومن ضرب احدهما في الاخر ناقص. وانما علم

ذلك فأضرب كما سبق وأستط الناقص من الزايد بلق الجواب وفي ضرب
خمسة الاثني عشر في ستة الاثلاثة اشيا ضربنا كاللثالث السابق ثم جمعنا واستثنانا الناقص
وكان ثلاثين و ستة اموال الاسبعة و عشرين شيا. وفي ضرب خمسة وشي في عشرة الا
شي خمسة في عشرة خمسين وفي شي خمسة اشيا ناقص وفي شي في عشرة بعشرة اشيا زايد
وفي شي بمال ناقص فنذهب من العشرة اشيا الزايدة خمسة ناقصه مفاصده وستثنى المال
الناقص ونقول الحاصل خمسون عدداً وخمسة اشيا الامالاً. واما ضرب الانواع
المخطئة في المرفوعة وكما مر في ضرب المرفوعات. و جنس حاصل الضرب فضل الاسبين
في اى جانب. كان الفضل له وان لم يبق شي رجع الى عدد فاعرف ذلك فانك تحتاجه
في القسمة كما متحققه القسمة. اما المنفرد على المنفرد فعلى ثلاثه مراتب الاولى
قسمة النوع على مثله ولا نوع الخارج لانه لا ياتي خارج القسمة فضل اسمها ولا فضل في
النمأ أس فهو عدد. اذ كان المقسوم اكثر واحداً ازساوا. وكسر ان تقص عنه.
الثانية قسمة النوع الاعلى على ادنى منه ونوع الخارج يعرف باس فضل الاسبين وخارجها
كالاولى ستة كعاب على مائتين بثلاثة جذور. وعلى تسعة اموال بثلاثي جذر.
الثالثة قسمة نوع ادنى على اعلا منه فاسي خارج قسمة الفضل يكن في جانب الاخطا والخارج
كالاولى ايضاً. وفي قسمة خمسة اموال على خمسة كعاب جذر مخط وفي قسمة ثمانية جذور على كعين
باربعه اموال مخط وعلى اثني عشر مالا كعب بثلاثي مال مالا مخط وتذا هو التعقيق.
لما قاله ابن الهيثم وغيره الجواب هو السؤال اذ لا طائل تحت هذه العبارة تصور او لا عملا

و تؤيد ما قدماً. الضرب اذ تورهما صفة الغنم و اما قسمة الفرد او المركب على مركب عدتين السلك ولا يحتاج من يعتد بالمائل الت المشهورة والله اعلم

الباب الثاني في القواعد

المجرب استخراج مبلغ نسبة الواحد اليه كنسبة الكسر الذي تريد خيره الى الواحد فالواحد وسط في النسبة. ناقمه على الكسر سلف العدد اكثر كالتالي اذا ضربته في الكسر عاد واحداً القيام البرهان على ان سطح طرف في النسبة كسطح الوسط في نسبة تعد ثلاثة ارباع بواحد و ثلث و مجر الكسر المفرد بضربه في مخرجه ايضاً. طريق اخر خذ الفضل بين الكسر و الواحد النسبة من الكسر و زد مثل ذلك من الواحد عليه مع ما لتانيتين الفضل و هو ربع الى الكسر فكان ثلثاً زدناه بلغ واحداً و ثلثاً و هو المطلوب.

الحط استخراج مبلغ نسبة الى الواحد كنسبة الواحد الى مبلغ فوق الواحد تريد حط. ففي حط واحد و ثلث الى الواحد ثلاثة ارباع اذ تو خارج قسمة الواحد على واحد و ثلث بطريق القسمة و هو اخر يتم الفضل بين العدد المحطوط و الواحد من

جملة المحطوط و اطرحه من الواحد يبق المطلوب و تورنا تر المتعاقبة. معنى ضرب المبلغ المجربى او الحط في كل الاجناس المعادلة حيث ما يقتضيه الحال او زيادة منه واحد على الأجناس المعادلة كالمبلغ الذي به يتم المجرب واحد او اسقاط مثل ذلك منها كالمبلغ الذي طرحه يصير المحطوط واحداً ولما معنى اخر و هو زيادة الكسر او الاستثناء في كل من المعادلين اذا كان في احد تما او فيها كما في الطرح اقول ولذا علمت

ما قد عتته، لك من أمر النسبة أمكنك الجبر أو الخط مع العقابلة في المعادلين جعل خارج
مثاله شئ ورابع سدس يعدل سبعة وثمانين ونصفاً وجدنا طريق تناسب
الأعداد نسبة الشئ إلى جملة الشئ والكر كنسبة المجهول إلى العدد المعادل و ذلك
نسبة أربعة وعشرين إلى خمسة وعشرين كنسبة الجواب إلى سبعة وثمانين ونصف وحربنا
الطرفين وقسنا الحاصل على الثاني خرج الجواب أربعة وثمانين. وهذا في
الخط ولا وجه عكس في الجبر ففرض عليه.

الباب الثالث¹ في المسائل الجبرية

المتعارف منها ستة كل من اتقن التعرف فيها و علم سواء أخرج المجهولات منها بنسبتها
إمكانه الزيادة عليها وهذه الستة يقال لثلاثة منها المقدرات وهي ما تعادل
فيها نوعان أو نوع و عدد. الأولى أموال تعدل جذور فاقسم الجذور على الأموال
مثاله ثلاثة أموال تعدل اثني عشر جذراً. خرج بالقسمة أربعة وهي جذر فالمال ستة عشر
و ثلاثة أمثاله ثمانية و أربعون مساحيه لاثني عشر أربعة وهي الجذر. الثانيه أموال تعدل عدداً
فاقسم العدد على المال و هي ثلاثة أموال تعدل اثني عشر الخارج أربعة وهي مال و
ثلاثة أمثاله اثني عشر

تعول مثلها. الثالثة اجزاء تعول عدداً وطريقها قسمة العدد على الاجزاء مثاله

ثلاثة اجزاء تعول اثني عشر. قسماً العدد فنصل اربعة و تسي جزر وتكونه امثالها

اثني عشر تعول بيطر تا و متى كان

المقسوم عليه واحد لم محتج الي قسمة و المعادل هو الجواب. المقترنات ايضاً

ثلاث و تسي ما كان احد المعادلين منها مركبا من تسيين. الاولي مال و جزور تعول

عدداً. و قاعدة استخراج جوابها بزيادة مربع نصف الجزور على العدد و طرح نصف

الجزور من جزر الجملة فالباقى هو المطلوب وهو جزر. مثالها مال و عشرة جزور

تعول اربعة و عشرين عدداً. الجواب باثنان و هما جزر فالمال اربعة و عشرة جزور عثرون

و جمعها الي المال ثم اربعة و عثرون. الثانيه مال و عدد تعول اجزاء فالثالثة

مشروطة يكون العدد اقل من مربع نصف الاجزاء و الا فالمسئلة متعيله وفي الممكن ا طرح العدد

من مربع نصف الجزور ثم ا طرح جزر الباقي من ذلك النصف اعني نصف الجزور يبقى المطلوب

مثال من الممكن مال و ستة عشر عدداً يعول عشرة اجزاء الجواب اثنان

و تسي جزر فالمال اربعة و من الستة عشر يكون عشرين و تسي ساوي عشرة من تلك الاجزاء

الثالثة مال يعول جزوره و عدداً فالقاعدة جمع مربع نصف الاجزاء الي العدد

ثم اضافة جزر الجملة الي نصف تلك الاجزاء يكن المطلوب و ذلك جزر ايضاً مثاله

مال يعول اربعة اجزائه و خمسة الجواب خمسة و تسي جزر. تنبيه: اعمال

المقترنات مبنيه على تعدد المال فمتى قل من واحد فاجبره و متى زاد فطه تعرقيل

Melek Dosay

اس عمل بالياتي ما عملت في الجبر او الخط نقف على الصواب ثم كمل العدد بما تعطيه القاعدة
تلقى الصواب مثال الجبر ثلاثة ارباع مال و عشرة اجزاء و نصف جذر
تعديل اربعة و عشرين صيرنا ثلاثة ارباع الى مال بواحد و ثلث و ضربناه في كل من
كثر المال و الجزور و العدد المعادل و تو معنى المقابلة فبلغت الصورة الى مال
و اربعة عشر جذراً تعديل اثنين و ثلثين و بعد العمل بقاعدة رابعه المسائل و جدنا الجذر
اثنين فالمال اربعة ثلاثة ارباعها ثلاثة و عشرة امثال ذلك الجذر و نصف مثله أحد
و عشرون تعديل مع ثلاثة ارباع المال اربعة و عشرين و مثال الخط ما لان
و ربع و سبعة اجزاء و نصف تعديل اربعة و عشرين حططنا المائتين و الربع الى مال
باربعة اضع و قابلنا ضرب المبلغ الخطي في جملة المعلومات فوجعت المسئلة الى مال
و ثلاثة اجزاء و ثلث جذر تعديل عشرة و ثلثين و بعد العمل المتقدم في مثال الجبر فالجذر
اثنان و المال اربعة و ما لان و ربع تسعة و سبعة اجزاء و نصف خمسة عشر و الجملة تعديل
اربعة و عشرين و اعلم ان العمل في الجبر و الخط يجري في المفردات ايضاً مثال
بين المشكلات الدورية . يمامة و حمامة و دراجة . قيمة . اليمامة نصف قيمة الحمامة
و زيادة على ذلك خمسة عشر درهماً . و قيمة الحمامة ربع قيمة الدراجة و خمسة عشر ايضاً
و قيمة الدراجة خمس قيمة اليمامة و خمسة عشر ايضاً . كم قيمة كل منها فرضنا قيمة اليمامة
شيئاً و طرحنا منه خمسة عشر ثم ضعّفناه و كان اثنين الا ثلثين و هو قيمة الحمامة
طرحنا منه خمسة عشر فبقئ شيان الا خمسة و اربعين فاربعة امثاله ثمانية اشياء الا مائة

و ثمانين و هي قيمة الدراجه. و طرح خصه عشر سهي الي ثمانية اشيا الماية و خصه و نعوون
تعدل خصا اعني من قيمة اليمامة و موشى الاربعة اخاس و بعد المقابلة يصير الي سبعة
اشيا و اربعة اخاسي تعدل مائة و خصه و تعين فبتالت المفردات قمنا العدد على
الاشياء و الكر بعد ضبط كل منهما اى ارجاعه الي صيغ و بهذا نوع اخر من الجبر و المقابلة
فخرج بالقسمه خصه و عشرون و هي قيمة اليمامة طرحنا منها خصه عشر بقى عشرة ضعفها
عشرون و هي قيمة المامة استقطنا منها خصه عشر بقى خصه و اربعة امثالها قيمة الدراجه
و ذلك عشرون فاذا طرح منها خصه عشر بقى خصه و هي خمس قيمة اليمامة نفس على هذه الامثال
كلما كان داخلا تحت ضوابط هذه المسائل السنه و ذلك محتاج الي ممارسة الاممال و الحذق
و اجالة الفكر مسئله من الدوريات ايضاً و هي ثلاثة معادلين الماس
و ياقوت و لعل قال بأبيها اطرح ثلث قيمة الماس من مائة بقى قيمة الياقوت. فا طرح
نصف قيمة الياقوت من المائة بقى قيمة اللعل. و اذا طرحت ربع قيمة اللعل من مائة
بقى قيمة الماس. فرضنا قيمة الماس شياً و طرحنا ثلثه من مائة تأخر مائة الاثلك شى
طرحنا نصفه من مائة بقى خصون و سدس. طرحنا ربعه من مائة بقى سبعة و ثمانون و نصف
الاربع سدس تعدل شياً، فبالمقابلة طرحنا الاستثنا بلغ سبعة و ثمانين و نصف تعدل شى
و ربع سدس ثم حططنا صا بقى شى تعدل اربعة و ثمانين و هو قيمة الماس و إن تقطع الدور
فقيمة الياقوت اثنان و سبعون. و قيمة اللعل اربعة و ستون و هو المطلوب .

المسألة: في لطائف المسائل الجبرية
المسألة: التي نتبين على الاطلاع على اسرار هذا العلم

مسألة: عدد ضرب ثلثه في ربعه فبلغ نصف العدد فرضناه شيئاً وضربنا ثلثه في ربعه

بلغ نصف سدس مال لان اجزاء الاشياء اموال منقطه وهذا المبلغ يعدل نصف

الشيء المفروض فحبرنا جذر المال الي مال كامل نظريه في اثني عشر فصار مالا كاملاً وقابلنا

المعادل بذلك الضرب فحصل مال يعدل ستة اشياء قسمنا الاشياء على المال وكان ستة

و مطع ثلثها في ربعها مساو لنصفها مثاله مال ضرب ثلثه في ربعه فبلغ ثلثه

فاجعل المال شيئاً واضرب ثلثه في ربعه بنصف سدس مال كما مر تعدل جزأ ثلثه

فحبرنا المتعادلين بالضرب في اثني عشر فكان مالا يعدل ستة وثلاثين اخذنا جذراً فكان المطلوب

سنة. تنبيه: انما اخذنا هذا الجذر لان حاصل القسمة ما انى المفردات مال وهذا

لا يتغير بالقسمة فحاصل القسمة ستة وثلاثون مالا واخذنا جذراً ما ليكون عدداً فليتنبيه له

مسألة: عقرة قسمت خمسين ف ضرب كل قسم في نفسه و جمع فكان ثمانية وستين. فرضنا

احد القسمين خمسة و شيئاً والاخر خمسة الاشياء فربعنا كلا منهما و جمعنا وكان خمسين ومالين

تعدل ثمانية وستين فاستطنا المشترك بقى مالا ان يعدل ان ثمانية عشر الواحد يعدل

تسعة و جزه ثلاثة نقطها من احدي الخمسين بقى اثنين و يزيد على الاخرى بلغ ثمانية

وقسما القسمة مسئلة مال القيت منه ثلثه¹ و ثلاثة دراهم فبقى منه عشرون.

جعلنا المال شيئاً و القينا ثلثه بقى ثلثنا شيء القينا من ذلك ثلاثة بقى ثلثان الا ثلاثة دراهم

تعدل عشرين فاحر الثلاثين بالتلاته و زد مثل ذلك على العشرين بالمقابله فيكون ثلاثه وعشرين

تعدل ثلاثي شئ فأكملها باز تعيد عليها نصفها يجعل اربعة وثلثون و نصف وهو المطلوب

و في هذه القدر كفاية المستبصرين و الله الموفق و الباعين

تمت الرسالة بحمد الله و حسن

توفيقه . و الحمد لله

و حده

SOME REFLECTIONS ON THE WAHHÂBIYA AND THE SANÛSIYA MOVEMENTS

TALİP KÜÇÜKCAN

Introduction

The Muslim World witnessed the appearance of several intellectual and religious movements emanated from different Islamic territories in the 18th and 19th centuries. A number of social, political and religious causes motivated the occurrence of these multifaceted movements. Decline of the Ottoman Empire and diminishing authority of the Caliph, growing political and cultural influence of Western powers throughout the Muslim World, moral laxity and superstitious accretions prevalent among believers for long, rising wave of nationalist trends to establish regional and nation-states, all of these aforementioned factors and some others inspired new ideas and orientations that occurred in the Muslim World. Among them the *Wahhâbiya* is of considerable importance as it has long-lasting influence on the other revivalist and puritanist movements. The *Wahhâbi* doctrine prompted some of those who had been striking for a promising development which might solve the problems of Muslim World and provide a new understanding of religion. Following the *Wahhâbiya* the *Sanûsiya* movement with its modern military and revivalist ideology played a remarkable role in the formation of Libyan history. This paper will focus on a comparative analysis of these movements taking their ideologies, doctrines and structure of organization into account. It will also concentrate on providing the readers with a descriptive account of the evolution of the *Wahhâbiya* and the *Sanûsiya* to explore the similarities, discrepancies and relations between the two.

I. The Wahhâbi Movement

The title '*Wahhâbi*' was given to the followers of Shaikh Muhammad b. Abd al-Wahhâb by his Muslim opponents. People to whom the '*Wahhâbi*' name was applied have rejected this opprobrious label. (Rentz, 1969, p. 270) Instead, the Wahhâbis called themselves *ahl al-tawhid* (People of Unity or Muwahhidûn), those who profess the doctrine of the Unity of God.

The founder Muhammad b. Abd al-Wahhâb was born in Uyayna in Najd in 1703. His father and grandfather were Hanbalite *qâdis*, thus he was brought up and educated in this tradition. (Rentz, 1969, p. 270) He studied in famous learning centers; Medina, Basra, Bağhdad, Hamadhan, etc. spending many years in travel during which Muhammad b. Abd al-Wahhâb perused philosophy and sufism. Having completed his studies Muhammad b. Abd al-Wahhâb turned to Uyayna where he publicly preached his doctrines and met both success and opposition. The Governor of Uyayna was asked to expulse Muhammed b. Abd al-Wahhâb as a consequence of disputes caused by his teachings (E.I., first edition, p. 1087).

Implications of Ibn Taymiyya's Views For Wahhâbi Thought

Before examining the doctrines of Muhammad b. Abd al-Wahhâb I would like to analyse the influence of Ibn Taymiyya on Wahhâbi thought. This analysis will throw light on the development of the Wahhâbi movement and its doctrinal relation with the teachings of Ibn Taymiyya who seems to me as a prototype for Muhammad b. Abd al-Wahhâb.

The originator of the Wahhâbiya movement had been a sûfi adept in his youth, but later came under the influence of Ibn Taymiyya's writings. (Rahman, 1969, p. 197) Ibn Taymiyya's teachings had three main implications for Wahhâbi doctrines:

1. *Concerning State and Religion:* According to Ibn Taymiyya the *Ulama* are responsible for the protection of Divine Law. A government is regarded as Islamic by virtue of the support it gives to Islam and to the *Ulama*. One can accept the rule of anyone who follows *Sharia*. This understanding had an important effect on the Wahhâbi ideology that accepted al-Sa'ud's dynasty as a legitimate and hereditary Islamic government after taking refuge in Dariyya, a territory controlled by al-Sa'ud family.

2. *Concerning the Sources of True Islam:* Ibn Taymiyya strives for the pure form of Islam in his enduring pursuit of Divine reality like *Ibn Hanbal*. *Ibn Taymiyya turns to the Qur'an and the Sunna* as the basis of divine law, refusing any accretions of later developments after the initial pristine years of *Salaf*, the first three generations of Islam. He insists on eliminating all the foreign elements which do not reflect the authentic core of Islam and the purity of Islamic teachings. The idea of going back to the *Qur'an* and the

authentic *Sunna* with a puritanistic attitude was adopted and applied by Muhammed b. Abd al-Wahhâb humiliating medieval scholars and rejecting the *qiyas*.

3. *Concerning Sufi Doctrines and Practices:* In the light of recent scholarly works, Ibn Taymiyya is said to have been a *sûfi* of the *Qadiriyya* Order. But he regards the idea of mystical unity with God and ecstatic aspects of sufism as un-Islamic, therefore rejects these teachings. It should be noted that he did not reject sufism itself but denounced intercession, saint veneration and grave cults. (Helms, 1981, p. 81-82) Muhammad b. Abd al-Wahhâb, inspiring from above notion, developed his doctrine to such extent that the Wahhâbis opened the Prophet's tomb and sold or distributed its relics and jewels. (Troeller, 1976, p. 14).

Nature of Wahhâbi Doctrines

Muhammed b. Abd al-Wahhâb wrote on various Islamic subjects such as theology, exegesis, jurisprudence and on the life of Prophet Muhammad. His works were collected and published in twelve volumes under the title of *Muallafât al-Shaykh al-Imâm Muhammad Abd al-Wahhâb* by the Islamic University of Imâm Muhammad Ibn Sa'ud.

In his works Muhammad b. Abd al-Wahhâb denounced a number of beliefs and practices prevailing among Muslim society. He begins his discourse by stressing the unity of God. He underlines the doctrine of *tawhid*, God's uniqueness as omnipotent Lord of creation. He stresses the unity of God in deserving worship and absolute devotion of the servants. He regards the associations of persons or things with the Lord as a violation of the doctrine of God's Oneness. Muhammad b. Abd al-Wahhâb condemns the intercession, *tawassul*, which was applied and practiced by a large number of Muslims during their prayer to God. He warns the believers against showing excessive devotion to saints and against the use of saints' graves as places of worship for *tawassul*. Muhammad b. Abd al-Wahhâb considers these external elements as polytheism, *shirk*. He seeks to purify Muslim community from and such kind of external elements by returning to the ways of Prophet and of the first generations of pious Muslims. (Yassini, 1982, p. 66; Rentz, 1969, p. 271-272) He states that the true Islam is that of the first generations (al-Salaf al-Salih) and protests all those later innovations as superstitious accretions which brought what he calls 'new

Gods' into Islam. (Hourani, 1983, p. 37) As a result of this attitude to sufi tradition the Wahhâbis felt that it was an obligation upon them to destroy all the existing alien components. Accordingly they attacked the graves of the Companions of the Prophet, tombs of saints, venerated trees and stones. An obvious example of this zealous hatred was seen when the Wahhâbis plundered *Karbala*, a Shi'i holy city, and destroyed Husayn's tomb. (Yassini, 1982, p. 6; Troeller 1976, p. 14)

Muhammad b. Abd al-Wahhâb rejected all kinds of innovations, defined by him as any doctrine or action not based on the *Qur'an*, *Sunna* or on the authority of Companions. Among the innovations are practices such as celebrating the prophets's birth, the use of rosary, adding minarets and ornaments to mosques, etc. Following practices may lead the believer to *shirk* in Wahhâbi understanding

1. To visit the tombs of saints to gain God's favour.
2. To introduce a name of a prophet, of a saint or of an angel into prayer.
3. Seeking intercession from any being but God.
4. Interpretation of the *Qur'an* by *ta'wil*.

According to Muhammad b. Abd al-Wahhâb's system, attendance at public prayer is obligatory, smoking of tobacco is forbidden and subject to punishment, shaving of the beard and the use of abusive language are also to be punished. (E.I. First Edition, p. 1086)

With regard to fundamental basis of Islam, Muhammad b. Abd al-Wahhâb places a great emphasis on the *Qur'an* and the *Sunna*. He attacks the blind acceptance of authority in religious matters in general, thus comes to oppose to the earlier *Ulama* who lack independent thinking. Muhammad b. Abd al-Wahhâb finds it essential to go beyond the medieval authorities to the *Sunna* of early generations. Rejecting *qiyas*, he recognizes only two major authorities; the *Qur'an* and the *Sunna* of the Prophet Muhammad along with the precedents and the *ijma* of the companions. (Rahman, 1969, p. 197). In Wahhâbi mentality a number of concepts were given a prior importance such as *tawhid*, *shirk* and *bid'a* (innovation) mentioned above. Muhammad b. Abd al-Wahhâb also explained his doctrine of *Dâr al-Islam*, *Dâr al-Harb*, *Fitna*, *Hijra* and *Jihad*.

Muhammad b. Abd al-Wahhab distinguishes between *dâr al-Islam* and *dâr al-harb* extending the scope of *dâr al-harb* to some other Muslim countries which he believed 'unlawful'. Therefore those who live in *dâr al-harb* where there is no freedom, have to perform *hijra*, emigrating from every country in which *shirk* and *kufir* are apparent. Another usage of *hijra* appears in Wahhabi texts as a spiritual understanding which necessitates keeping away from all sinful things, forbidden by God and Prophet Muhammad. (Helms, 1981, p. 87).

Any kind of political division of the *Ummah* and civil war regarded as *fitna*, social disturbance. The first *fitna* appeared under Ali's Caliphate when the Kharijites left him. Wherever a *fitna* occurs it must be abolished by declaring a *jihad*, holy war. The followers of Muhammad b. Abd al-Wahhâb had been indoctrinated to believe that the opponents of the Wahhâbi cause were enemies of Islam who should be fought against. (Yassini, 1982, p. 64).

Involvement of Wahhâbis into Politics: Religion and State

The modern history of Sa'udi Arabia began in the eighteenth century with the alliance between Muhammad b. Abd al-Wahhâb, the founder of the Wahhâbi movement, and Muhammad Ibn al-Sa'ud, Âmir of Dariyya, son of the founder of the Sa'udi dynasty. When Muhammad b. Abd al-Wahhâb was forced to leave Uyayna he went to Dariyya where he was received by the chieftain Muhammad Ibn al-Sa'ud 1745. Muhammad Ibn al-Sa'ud accepted Muhammad b. Abd al-Wahhâb's doctrine and undertook its defence and propagation after agreeing on that the political sovereignty should rest with Ibn al-Sa'ud whereas religious outhority should belong to Muhammad b. Abd al-Wahhâb. The Sa'udi-Wahhâbi alliance was further cemented by an intermarriage between the two families. (Troeller, 1976, p. 13)

The Sa'udi-Wahhabi alliance seems to be a turning point through which the Wahhâbi movement gained an official acceptance and confirmation from a strong dynasty that used religious authority of Wahhâbi doctrines as a binding force among Arab tribes.

One of the significant aspects of this alliance in the formation of Sa'udi Arabian history was the fact that it led to an effective union of political-military organization and religious ideology which carried out Saudi-Wahhabi expansion. As Abd al-Aziz b. al-Rahman states, all desert tribes came under the control of al-Sa'ud family obeying their orders and

instructions. The Wahhabi doctrines and socio-political teachings of religion enabled al-Sa'ud dynasty to hold their political authority firmly for ruling the nomad tribes successfully.

The Wahhâbi *Ulama* gave explicit support and approval to the hereditary rule of al-Sa'ud family and the Wahhâbi shaikhs utilized the concept of equality as a political tool to control the Bedouin tribes by eliminating tribal particularism. (Helms, 1981, p. 77-79, 84)

Principally through the Wahhâbi movement that Abd al-Aziz and the previous Sa'udi rulers had been able to transcend tribal and urban loyalties while still using their social structure as a basis for political manipulation. Membership of an Islamic community theoretically served to equalize social differentials and as the tribes embraced the Wahhâbi doctrine they came to accept the *imamate* of al-Sa'ud, leader of a legitimate state validated by Islam. (Ibid, p. 113).

As a far-reaching effect of this co-operation the Sa'udi dynasty firmly established its control in the political arena assuming certain titles which enjoy temporal power such as *amîr*, *hakîm* and *malîk*, king.

Relation Between the Ottaman Rule and the Sa'udi-Wahhâbi Dynasty

Muhammad b. Abd al-Wahhâb declared that Islam protected by the Ottoman Sultan was not the true Islam implying that the Sultan was not the legitimate leader of the *Umma*. The Wahhâbis held that the Arabs were worthier than the Turks with regard to *Imamate* or leadership. Thus the authority of the Ottoman rule was rejected and challenged. (Hourani, 1983, p. 38) When the rapid expansion of Wahhâbi movement was reported to Istanbul, the Ottoman Caliph Sultan Mahmud II urged Muhammad Ali Pasha, the governor of Egypt, to drive the Wahhabis out of Holy cities. Under the Caliphal instruction Muhammad Ali Pasha launched a series of military attacks on Wahhâbi controlled territories. In 1818 he reached Dariyya and captured the capital of Wahhâbi-Sa'udi alliance. (Troeller, 1976, p. 14).

Although the Wahhâbiya movement was put down their expansion did not fade away. After the recovery and restoration of the Sa'udi dynasty Abd al-Aziz, son of Abd al Rahman, entered Riyadh in 1901 by which the Sa'udi dynasty regained its authority in the region and Najd, Hidjaz, Mecca,

Medina and Djidda were all occupied. After an international recognition of hereditary authority of kingship of the Sa'udi family new developments in the political arena facilitated the consolidation of Sa'udi-Wahhâbi alliance as a nation-state.

Later Developments in the Wahhâbi World

The Wahhâbi world could not remain alien to the changing nature of world events and patterns of international relations in the modern era. New developments in different spheres of life rapidly occurred. Today the Wahhâbi doctrine is supported by the political power of the state as the official form of Islam in the Kingdom of Sa'udi Arabia as it has been from the outset of the Wahhâbi-Sa'udi alliance. The members of royal family seem to be advocated of Wahhâbi ideology. The *Mufti* and the chief *Qadi* come from the House of Shaikhs. The Courts are largely Wahhâbi in character. The spread of education and the improvement of communication systems have made it easier to transmit Wahhâbi doctrines to different segments of population.

Under the influence of new developments and the toleration of less-strict rulers the Wahhâbis of Sa'udi Arabia have shown a growing openness towards not only non-Wahhâbi Muslims but also non-Muslims. The Shi'ites of the Eastern regions used to be unwelcomed residents in the eyes of the government, but gradually they have seen their situation improve and the Wahhâbi King has been an honoured guest at official functions in Shi'ite towns.

The spirit of tolerance has been extended to Christian persons and powers as well. A large number of Christians have been employed in recent years by the government. The armed forces of Arabia have been trained in the past, first by an English military mission and more recently by one from U.S.A.

Until recently illustrations showing human face or form were taboo among the Wahhâbis, though the *Qur'an* itself contains no sweeping prohibition of representational art. The press in Sa'udi Arabia is now being published with photographs and drawings. The attitude toward tobacco is also changing, smoking is no longer regarded as a moral laxity deserving punishment. (Rentz, 1969 p. 275).

The organization of formal education and introduction of secular subjects into education took place in 1925. When Abd al-Aziz ordered the creation of the Directorate General of Education the *Ulama* opposed to the introduction of secular education fearing that it may damage the fabric of Wahhâbi society. Nevertheless, Abd al-Aziz insisted on the establishment of a new educational system and carried out his plan. In the course of time scientific and technical subjects and foreign languages were included in curriculum. Girls were allowed to have access to public education in 1959. None of these elements could not have been accepted during the early period of Wahhâbi movement.

The acquisition of wealth during the past twenty or thirty years posed a serious problem for the Wahhâbi society. Particularly under the period of Sa'ud's rule the extravagance and ostentation of a very un-Wahhâbi-like character tainted the atmosphere of Saudi Court. Those who claimed that the Sa'udi family departed from Islam with the wealth occupied the Grand Mosque in 1979, but their revolt was put down by the Sa'udi rule.

II. The Sanûsiya Movement

The Founder of the Sanûsiya Movement and His Successors:

The founder of the Sanûsiya Order was an Algerian scholar whose full name is al-Sayyed Muhammad b. Ali al-Sanûsî al-Khattâbî al-Hasanî al-Idrisî. He was born at Tursh, near Mostaganem (Algeria) in about 1787. He lost his father while still a little child. His first teacher was his aunt Sayyidah Fâtimah. Muhammad b. Ali al-Sanûsî learnt the Qur'an by heart at a tender age and proceeded to the study of traditional religious sciences.

Muhammed b. Ali al-Sanûsî went to Fes in 1821 where the studied Qur'anic exegesis, tradition (hadith), the principles of law and jurisprudence. He left Fes for morocco where he developed an interest and tendency towards mysticism after coming under the influence of the *Tijâniya* Order. He then performed the pilgrimage to Mecca where he lived from 1830 to 1843. al-Sanûsî wanted to study at *al-Azhar*, an outstanding Islamic University, but shaikhs of the university accused him of being a reformist. Thus he had to leave Cairo upon the objections and oppositions raised against him, and went to Mecca. al-Sanûsî stayed in the Hijaz for about six years studying under the supervision of a number of shaikhs at

Mecca and Medina. During his studies al-Sanūsī was influenced by Ahmad b. Idris, Head of the Moroccan Order of *Khadiriya* or *Idrisiya*.

When Ahmad b. Idris died in Yaman his two chief disciples organized his followers into two new sub-Orders, the *Mirghaniye* and the *Sanūsīya*. al-Sanūsī organized and established his first *zawiya* and the first headquarter of the Order at Abu Qubays, near Mecca, in 1837. This year is regarded as the official date of the foundation of the Sanūsīya Order. For the views they expressed al-Sanūsī and his followers could not stay there long. The oppositions al-Sanūsī faced, when he started to expose his teachings explicitly, forced him to leave the Hijaz in about 1841 and turn back to his native land, *Cyrenaica*.

In 1843 al-Sanūsī founded the mother *zawiye* (lodge) of the Order, *al-Zawiya al-Baida* on the central Cyrenaican plateau. From his headquarters al-Sanūsī sent a number of messages to various parts of Cyrenaica, spreading his doctrines and teachings. As a positive response to his call a considerable number of *zawiyas* were built in Egypt, Marmaraica, Tripolitania, Fazzan, Southern Tunisia, southern Algeria and the Sudan. al-Sanūsī has always tried to keep away from Turkish authorities by stretching the desert between himself and the Ottoman rulers. He therefore moved the seat of the Order to Jaghbûb, then this city became an important centre for the Sanūsīya Order. It was not only out of the reach of Turkish, French or Egyptian administrations but also was on the main pilgrimage route from Northwest Africa. Jaghbûb was the most central point at that time to be within the equal touch with the lodges of Sanūsīya Order located in different regions. In Jaghbûb al-Sanūsī introduced an intense educational programme and died there in 1859.

After the death of al-Sanūsī his two surviving sons inherited the succession. Of them al-Sayyid Muhammad al-Mahdī took over the position for administrative affairs whereas the spiritual leadership was left to al-Sayyid Muhammad al-Sharif.

al-Mahdī was born at al-Baida in 1844 and received his early education in Mecca. al-Mahdī succeeded his father at the age of sixteen. He remained as Head of the Order from 1859 until 1902 during which period the Order reached its zenith in terms of both the number of the *zawiyas* and influence of the Organization. Muhammad al-Mahdī was associated by his followers

with al-Mahdî, *the Hidden Imam*. He often denied such ideas categorically and emphatically. Although the Sudanese Mahdî sent him a special messenger who carried a letter asking for his support he declined his request.

In 1895 Muhammad al-Mahdî transferred the centre of his activity to Kufra which gained great prominence as a consequence of this move. He did not stay there long, after four years al-Mahdî left for Qiru in central Sudan where he died in 1902. His brother al-Sharif had died six years before him, in 1896. After the death of al-Mahdî his cousin took over the leadership of the Order, Sayyid Ahmad al-Sharif who was born in Jaghbûb, in 1873, where he received his early education under al-Mahdî's and his father's supervision. His leadership falls into three periods:

1. 1902-1912, resisted the French in the Sahara.
2. 1912-1918, directed the Bedouin against the Italians and the British.
3. 1918-1926, stayed in Turkey.

Sayyid Ahmad al-Sharif formed what may be called the "Sanûsi Government". He died in the Hijaz in 1933. When he withdrew from political and military leadership of the Order al-Mahdî's son Sayyid Muhammad Idris succeeded him.

Relations Between the Ottomans and the Sanûsiya Order

The Ottoman Administration had an important influence on the development of the Sanûsiya Order for the Order was born and grew under the Turkish governership body. Tripolitania and Cyrenaica were parts of the Ottoman Empire until 1912. al-Sanûsî and his successors took the view that the Caliphate had been usurped by the Ottomans in 1517. Although the Turks knew the fact that al-Sanûsî and his followers did not approve Istanbul, the Ottoman authorities tolerated the Sanûsiya Order.

Turkish authorities left the Sanûsiya to perform many of the functions of a government in the interior since the Turkish Administration was in the town. From time to time Central Government sent an envoy to the Head of the Order with gifts and instructions to report what was going on in the Sahara. As a response, the Head of the Order sent a deputation to Istanbul to express loyalty and pay respect.

The Turkish Administration operated through the contacts of its local official who were generally Arabs of the country. Turkish Authorities and local shaikhs of the tribal sections co-operated to collect taxes and to maintain security. It was to the common interest of the Turkish Administration and of the Sanûsiya that there should be order, security, justice and trade in the country. In addition, the tribes should not get out of hand. The Sanûsiya gave support to the Turkish Administration in collecting taxes. This assistance and the Islamic nature of the Ottoman Empire enabled Turkish authorities to collect taxes without constant resistance and disturbance.

Abdul Majid I issued a decree (ferman) in 1856 which exempted the Sanûsî properties from taxation and permitted the Order to receive and collect a religious tithes from its followers. Toleration and friendly approach of the Ottoman rule empowered the Sanûsiya Order to strengthen and buttress its position in dealing with the tribes. The tribes first began to see themselves as a nation through the Sanûsiya's relations with the Turkish Administration. Despite being under the Ottoman rule the Arabs did not feel themselves subject to yoke and oppression.

The Ottoman Government and the Sanûsiya Order became closer in their common adversity when they felt that the Italian invasion was imminent. For the sake of Islam both parties reacted together against the threats from Christian powers, i.e. the French advance in the Sahara and the Italian invasion of Libya.

Long-Lasting Wars and the Sanûsiya Movement

Looking at the historical process the wars which were launched by Italy in Libya can be divided into three periods.

The first war declared on the Ottomans by the Italians in 1911 and ended in 1917. During the Ottoman-Italian war, tribal forces reinforced the Turkish resistance as an unexpected assistance although the Italians assumed that the Arabs would not enter the war on the Ottoman side. As the war went on, the Bedouins launched guerilla activity around the Italian forces. From that onwards the leadership, organization and maintenance of the war has been mainly undertaken by the Sanûsiya Order and its adherents.

Between 1916 and 1923 Sayyid Idris experienced an intense diplomatic war against England and Italy. During this second period the Sanûsiya Order achieved a diplomatic status putting primary emphasis on political activity. Accordingly, the Order began to lose its religious character gradually transforming into a rather political organization. The third period began with the declaration of war by Italy in 1923. Having an overwhelming superiority in men, equipment and war experience over the Bedouin forces the Italians put down their resistance. By the end of the last defeat members of the Sanûsiya Order were driven into exile and its organization had been entirely disrupted in 1932. Not until the declaration of United Nations in 1952 did Libya gain her independence. After the declaration of Libya's liberation Sayyid Idris, son of al-Mahdi, became independent constitutional King of Libya.

Characteristics of the Sanûsiya Organization

The development and achievements of the Sanûsiya Order seem to have ties with a set of social relations in Cyrenaica where the Sanûsiya Order established itself firmly only because there existed appropriate conditions that permitted the Organization to take its roots strongly. In the Bedouin society there was a tribal solidarity emanated from harsh and austere environmental conditions. Surroundings united them against natural forces although there were tribal competitions in the pact. The Sanûsiya Order became widely accepted since it was founded on the prevailing Bedouin brotherhood though there being a number of Islamic Orders around the Bedouins.

As far as the Bedouins of Cyrenaica are concerned they were, to a great extent, ignorant of doctrinal, ritual and moral teachings of Islam. Although they were, in fact, proud of being Muslims it is doubtful whether the Bedouins knew how to pray in a prescribed manner. At any rate al-Sanûsî was appealing not to a pagan people but to a Muslim people to show in their lives the faith they professed. It was his achievement to have given their religion an organized form and a direction. By doing so al-Sanûsî exercised a persistent and transformative influence on their morality.

The Bedouins, al Sanûsî found in Cyrenaica, were not only Muslims but also inveterate devotees of saints and *marabouts*. Each section of a Bedouin society, from the smallest to the largest, had its shaikh or shaikhs whom they

respected. The precarious authority of the shaikhs rested not on force but on the renown esteem they enjoyed in the tribe. al-Sanūsī was in the long tradition of these respected shaikhs and *marabouts*. The attachment to the Sanūsīya Order springs from personal devotions of the Bedouins to the personality of al-Sanūsī and his family which represented large tribal divisions vis-a-vis the Turkish authorities. al-Sanūsī derived his sanctity from the fact that he was considered a holy man. The bedouins' respect for al-Sanūsī enabled him and his family, in the long run, to turn this respect into a political organization which would lead a significant resistance to foreign invaders.

Foundations of *Zawiyas* (Lodges) and Their Functions

The *zawiyas* hold paramount importance for all the Islamic religious orders since they are used as centres of various activities. The Sanūsīya Order followed tradition of founding *zawiyas* as means of their cause and its propagation.

A tribal *zawiya*, as Avans-Pritchard puts it, seems generally to have been established in the following manner. "A tribe or tribal section saw with envy that a neighbouring tribe or section had a *zawiya*. They sent a deputation to the Head of Order and asked him for a shaikh to teach their children, cater for their religious needs, settle the disputes among them and so forth. The Head of the Order granted them a shaikh chosen among the learned and pious men who surrounded him at Jaghub. The Shaikh probably took with him one or two compainons, *Ikhwan*, Brothers of the Order to help him start and organize the new *zawiya*. The Shaikh of a new *zawiya* would point out to the local tribesman that he and his companions had no means of supporting themselves or of maintaining the new *zawiya*. At Shaikh's request they were given a part of land around the *zawiya* to cultivate it and become self-supporting organization. Apart from land they received donations and collected tithes from the *Bedouin* tribes. Properties of the *zawiya* were administered by the shaikh of *zawiya* without direct influence and interference of the Head of the Order."

al-Sanūsī founded his first *zawiya* in the Hijaz in 1837. The second one was established in Cyrenaica in 1843 which became a famous learning centre. Following the foundations of network *zawiyas* a large number of people became adherents of the Order.

Essence of the Sanûsiya Doctrines

As far as al-Sanûsî's works are concerned he seems to have been influenced by al-Ghazali, Ibn Taymiya and Muhammed Ibn Abd al-Wahhâb. Imitating al-Ghazali he tried to reconcile methods and approaches of the Ulama and those of the Sufis. Although there were different ways or paths, according to al-Sanûsî, the truth is one and all the Orders lead to the same truth.

The founder of the Sanûsiya Order accepts only the *Qur'an* and the *Sunna* as primary and authentic bases of Muslim life in all its aspects. Although he associates himself with the *Malikite* rite he differs from traditional interpretation of the school in certain matters. al-Sanûsî rejects blind imitation and acceptance of the past. He thinks that imitation (taqlid) is contrary to the teachings of the *Qur'an* and the *Sunna*. He argues that no one is bound to accept any of four traditional rites as a definite starting point. He concludes his argument on this matter by saying that adherence to the rite of any particular *Imam* without a support for it in the *Qur'an* or in the *Sunna* is a gross ignorance and blindness. He rejects both *ijma* (consensus) and *qiyas* (analogy) insisting on going back to the *Qur'an* and the *Sunna*.

As for the unity with God the Sanûsiya Order differs from traditional Islamic Orders in that the former renounces the idea of unity with God. al-Sanûsî persists in that the perfection should be sought through spritual identification with the Prophet Muhammad rather than with God. Those who desire to attain such perfection must imitate Prophet Muhammad's actions and practices and contemplate the essence of the Prophet himself.

al-Sanûsî asserts that tombs of the saints should not be given any special veneration. The impact of the Wahhabî thought is quite understandable concerning the prohibition of saint-reverence whether alive or dead. al-Sanûsî and his successors very strongly disapproved of any external element to experince God. Hence they outlawed music, dancing, singing, tobacco and coffee, etc. Doctrines of al-Sanûsî were not accepted by the *Ulama* and his teachings were denounced publicly by Shaikh al-Hamish. He asserted that al-Sanûsî and his followers departed from Islamic path pursuing errors.

Conclusion

In what preceded an attempt has been made to shed light on different aspects of the Wahhâbiya and the Sanûsiya movements. It seems to me that a comprehensive understanding of both movements lies in a historical exploration of these significant organizations. With this approach and consideration in mind I examined the historical evolution of the Wahhâbiya and the Sanûsiya in order to penetrate into their political, military and religious doctrines. What I tried to do is to analyse various dimensions of the above mentioned movements and their far-reaching influences. The historical account of political, military and religious aspects of these two revivalist and puritanist movements unveiled the similarities and discrepancies between them.

The Wahhâbiya and the Sanûsiya emerged as revivalist and puritanist movements in Muslim World claiming that they would reestablish real Islam and purify it from external elements. Having been launched historically later the Sanûsiya movement had been influenced by the Wahhâbiya. Muhammad b. Abd al-Wahhâb and al-Sanûsî were inspired by Ibn Taymiyya whose doctrines have been accepted and adopted by both leaders. Analogous to Ibn Taymiyya both leaders insisted on turning back to fundamental sources of Islamic belief, the *Qur'an* and the authentic *Sunna*. In doing so, they intended to eliminate innovations of later developments to restore the pristine form of Islam performed by the Prophet and his Companions.

There is no doubt that the Wahhabîs and the Sanûsîs denounced a number of beliefs and practices prevalent among Muslim societies such as intercession, saint veneration, visiting the shrines of saints, smoking of tobacco and other external elements regarded as innovations. Concerning sufi doctrines both rejected the idea of unity with God. The Wahhâbîs and the Sanûsîs differed in that while the former refused sufi doctrines and displayed a violent attitude to sufi practices attacking and destroying the tombs without any toleration, the latter accommodated mystic thought to find a way to reconcile the methods of the *Ulama* and the *Sufis* as al-Ghazali did in the past, thus they demonstrated an embracing manner extending it to the other Islamic Orders.

While Muhammad Ibn al-Wahhâb claimed that he was a follower of the *Hanbalite* sect and al-Sanûsî asserted that he was an adherent of the *Malikite* sect both are said to have been departed from their traditional schools about certain matters. Both leaders condemned the blind acceptance of previous scholars, rejecting *qiyas* and *taqlid*. When they exposed their doctrines publicly the Ulama did not accept them on the ground that Muhammad Ibn Abd al-Wahhâb and al-Sanûsî endangered the unity of *Umma* by asserting false doctrines.

The Wahhâbiya and the Sanûsiya appear to have involved in politics in different degrees and manners in that the former allied itself with the Sa'udi family while the latter was led by the Sanûsiya family itself in the political arena. In the case of Wahhâbi-Sa'udi alliance the religious authority and temporal power seem to have been separated. Regarding the Sanûsiya movement both elements of power were held by the members of Sanûsiya family and by the top chiefs of tribes who obeyed the central authority of the Sanûsiya Order. The Wahhâbiya movement was existent until today. Diffusion of the Sanûsiya doctrines were carried out by the *zawiyas* which had been established to serve wide range of activities.

Central authority of the Ottoman caliphate was challenged by the Wahhâbis. They held the view that the Ottoman Sultan was not a legitimate ruler of the *Umma* and launched an overt revolt against the Ottoman authority in Arabia region. On this issue the Sanûsîs took a different stance that although they did not approve the Ottoman rule completely there had been no military confrontation. Instead the leaders of the Sanûsiya Order co-operated with the Ottoman rulers and provided them with the assistance to collect taxes without causing a social disturbance.

The concept of *Jihad* was emphasized by both movements to facilitate the consolidation of unity. Nation of religious brotherhood has been used as a tool for political unity and obedience to central authority. It occurs that the Sa'udi dynasty strengthened its temporal power by utilizing religious doctrines of the Wahhâbiya which stressed the necessity of a united *Umma* and the legality of the Sa'udi leadership. Likewise, religious aspects of the Sanûsiya's preaching added a new dimension to tribal solidarity which motivated the elimination of intertribal disputes.

One of the common characteristics of these two movements worth mentioning here is that both played important roles in the creation of nation-states. The Wahhâbiya in Arabia and the Sanûsiya in Libya stimulated the emergence of independent kings in their own lands. During this long process of establishing self-governing kingdoms the Wahhâbiya preserved its religious features since the religious and temporal powers were separated at the outset of Wahhâbi-Sa'udi alliance. As for the Sanûsiya, the fact appears that the Order has lost its religious significance and became a purely political organization because of its active involvement into political affairs.

REFERENCES

- ENCYCLOPAEDIA OF ISLAM, articles on the *Wahhâbiya* and the *Sanûsiya* movements, Vol. IV.
- AVAS-PRITCHARD, E.E; *The Sanusi of Cyrenaica*, Oxford, 1973.
- FAZLUR, RAHMAN, *Islam*, Chicago, 1969.
- HASTINGS ENCYCLOPAEDIA OF RELIGION AND ETHICS, article on the *Sanûsiya* by D.C. Margoliouth Vol. XI.
- HELM, CHRISTINE MOSS; *The Cohesion of Saudi Arabia*, London, 1981.
- HOURANI, ALBERT; *Arabic Thought in the libarel age*, Cambridge, 1983.
- RENTZ, GEORGE; "The Wahhabis", in *Religion in the Middle East*, Editor, A. J. Arberry, Vol. II, Cambridge, 1969, pp. 270-285.
- TROELLER, GARY; *The Birth of Saudi Arabia*, London, 1976.
- AL-YASSINI, AYMAN; "Saudi Arabia, The Kingdom of Islam", in *Religion and Societies*, Editor, Carlo Caldarola, 1982.
- ZIADEH, NICOLA A.; *Sanusiya, A Study of Revivalist Movement in Islam*, Leiden 1958.

OSMANLILARIN SİYASİ İLTİÇALARA BAKIŞI YA DA 1849 MACAR-LEH MÜLTECİLERİ MESELESİ

ABDULLAH SAYDAM

Günümüzde devletlerin medeniliğini, insan haklarına bakışını, liberalistliğini yahut da demokratiğini tespit etmeye yarayan en önemli ölçülerden birini, siyasi suçlara bakış açısının oluşturduğunu dünya kamuoyunun büyük çoğunluğu kabul etmiş durumdadır. Ülkelerin adi suçluları cezalandırma şekli ne olursa olsun siyasi fikirlerinden dolayı kişilerin mahkum edilmeleri genelde tasvip görmemektedir. Diğer suçluların aksine *siyasi suçlular* uluslararası düzeyde hüsn-ü kabul görmüşlerdir. Bilhassa yaygın biçimde XIX. yüzyılda Avrupa'da çıkan ve Osmanlı Devleti'ni de etkileyen *siyasi mülteciler* kavramı, uluslararası ilişkilere tesir eden politik bir nitelik kazanmıştır. Osmanlı Devleti'nin 1849 yılında ülkesine sığınan ve büyük çoğunluğu Macar ve Leh asıllı olan mültecilere karşı uyguladığı politikanın bugünkü anlayışın yerleşmesinde çok önemli katkısının olduğu kanaatindeyiz. Tanzimat devri Osmanlı bürokrasisinin ve diplomasisinin en önemli imtihanlarından biri olan mülteciler hakkında yazılan bazı makalelere rağmen, hadiseye ilişkin Osmanlı politikasının çok daha ayrıntılı bir izahının yapılması gerektiği düşüncesi ile bu araştırmayı yapmaya karar verdik¹.

Avrupa'yı derin surette etkileyen 1830 ihtilâlinde fazla zaman geçmeden liberalist, sosyalist ve demokratik düşünce kulüplerinin, yayın organları-

¹ Mülteciler meselesi hakkında Türkiye'de yapılan ilk önemli yayın Ahmed Refik, *Türkiye'de Mülteciler Meselesi*, İstanbul, 1926 adlı çalışmadır. Eser, bugün Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)'nde bulunan Dosya Usûlü İradeler Tasnifi (DUİT)'nde yer alan belgelerin büyük bir kısmının aynen yahut da özet olarak yayınlanmasından oluşmuştur. Biz çalışmamızda öncelikle arşiv belgelerinin orijinallerinden yararlanmayı tercih ettik. Mülteciler meselesi hakkındaki diğer kıymetli çalışmalardan Yuluğ Tekin Kurat, "Osmanlı İmparatorluğu ve 1849 Macar Mültecileri Meselesi", *VI. Türk Tarih Kongresi (20-26 Ekim 1961)*, Ankara, 1967, s.451-459; Charles d'Eszlary, "L'emigration Hongroise de Louis Kossuth en Turquie entre 1849-1850", *VI. Türk Tarih Kongresi (20-26 Ekim 1961)*, Ankara, 1967, s.430-450 ve Nejat Göyünç, "1849 Macar Mültecileri ve Bunların Kütahya ve Halep'te Yerleştirilmeleri ile İlgili Talimatlar", *Türk-Macar Kültür Münasebetleri İşığı Altında II. Rakoczi Ferenc ve Macar Mültecileri Sempozyumu (31 Mayıs-3 Haziran 1976)*, İstanbul, 1976, s.173-178 zikredilebilir (Bu vesile ile Charles d'Eszlary'nin makalesinden yararlanmama yardımcı olan ve makalenin tümüyle ilgili olarak görüşlerinden son derece yararlandığım arkadaşım Dr. Kemal Çiçek'e teşekkür ederim).

nın, sendikaların etkisiyle 1848 yılında bütün Avrupa'da kitle ihtilâlleri baş göstermişti. Avrupa başkentlerini her gün yeni bir ayaklanma sarsıyor, ortalık felaket haberleri ile çalkalanıyordu. Bu tarihte İngiltere'nin İstanbul Büyükelçiliğine tayin olunan *Lord Stratford Canning*, Türkiye'ye gelmek için yola çıkıp 17 Mart 1848'de Brüksel'e vardığında gördüğü manzara şöyle idi: "*Birbiri ardısına başkentler öğrenci, asker çetelerinin eline düştü. Krallar, asiller korku içinde titreşe dursunlar, sokaklar, meydanlar ihtilâlcî naraları ile dolup dolup boşalıyordu. Berlin'de kan gövdeyi götürüyordu. Viyana'da öğrenciler nezaretleri basmışlar...*"².

Muhtelif ülkelerde meydana gelen ihtilâllerin bir kısmı işçi hakları şeklinde ortaya çıkıp daha sonra siyasal rejimin değişmesine yol açarken bir kısmı da milliyetçilikle birlikte yeni devletler kurmaya yönelik gelişmeler doğurmuştu. İhtilâllerin öncüsü olan hareketlerden ilki İsviçre'de meydana geldi ve çok geçmeden liberal ve hürriyetçi bir anayasanın kabulüne sebep oldu³. Hadise devrin siyasî anlayışı dikkate alındığında çok önemli bir gelişmeydi. Nitekim Fransa'nın Bern Büyükelçisi konunun ne derece mühim bir etki yaptığını şu şekilde ifade ediyordu: "*Alman cumhuriyetçileri, İtalyan nasyonalistleri, Fransız reformistleri ve bütün memleketlerin sosyalistleri İsviçre olaylarını hararetli bir dikkatle izliyorlardı*"⁴.

Bu sırada Fransa'ya sığırayan ihtilâl beraberinde cumhuriyeti getirdi. Paris'te başlayan ihtilâl hareketi kralın tahttan uzaklaştırılmasına ve meşhur Napolyon Bonaparte'in yeğeni olan *Louis Napolyon*'un Aralık 1848'de cumhurbaşkanı seçilmesine yol açtı. Gerçi cumhuriyetin ömrü Cumhurbaşkanı Napolyon'un daha sonra kendisini kral ilan ettirmesiyle son buldu, fakat bütün Avrupa kıtasını etkileyen önü alınmaz nitelikte karışıklıklar ortaya çıkmıştı. Bu kargaşa ortamında, *İngiltere Dışişleri Bakanı Palmerston*'un işaret ettiği gibi "*dimdik ayakta olan güçler yalnızca Rusya ve İngiltere'ydi*"⁵.

1848 ihtilâllerinden en çok etkilenen ülkelerden biri Avusturya-Macaristan İmparatorluğu oldu. Habsburgların yönetimindeki bu devlet, Macar İstiklal Savaşı dolayısıyla oldukça zor günler yaşadı. Avusturya

² Stanley Lane Poole, *Lord Stratford Canning'in Türkiye Anıları*, Çev. Can Yücel, Ankara, 1988, s.100.

³ Ayrıntılı bilgi için bkz. Harry Hearder, *Europe in the Nineteenth (1830-1880)*, London and New York, 1988, s.300 v.d.

⁴ Fahir Armaoğlu, *Siyasî Tarih (1789-1960)*, Ankara, 1975, s.76.

⁵ Paul Kennedy, *Büyük Güçlerin Yükseliş ve Çöküşleri*, Çev. Birtane Karanakçı, Ankara, 1990, s.199.

İmparatorunun aynı zamanda *Macaristan Kralı* olması dolayısıyla, zimnen bu ülke idaresinde, fakat muhtar bir statüde yönetilen Macarlar; Avrupa'da meydana gelen hürriyetçi akımların da etkisiyle öteden beri gerçekleştirmek istedikleri bağımsızlık mücadelesinin bir yenisine daha teşebbüs ettiler. Aydınlar, Macar anayasasına uymak zorunda olan Avusturya İmparatoru'ndan, yalnız Macarlardan müteşekkil bir kabine kurulmasını istediler. Muhalefet lideri olan *Louis Kossuth* yüksek tabakaya verilen imtiyazların ve köylülerin ağır vergilerinin kaldırılması, basına hürriyet verilmesi ve bir anayasa hükümeti sistemi kurulması yönünde teklifler sundu. Bu istekler Mart 1848'de parlamentonun çıkardığı bir yasa ile benimsendi ve Macaristan tam muhtariyet elde etti. Macarların ilk kabinesi 17 Mart 1848 tarihinde *Kont Batthyany* başkanlığında kuruldu. Kossuth bu kabinede Maliye Bakanı olarak görev yaptı. Ancak imparator *Ferdinand*, başlangıçta verdiği bu tavizlerden dolayı pişmanlık duydu. Meseleyi kuvvet yoluyla halletmek ve Macarların bağlılığını temin etmek üzere Hırvat *Jellacsics*'i Macaristan Başkomutanlığına getirdi⁶.

Hırvat birliklerinin Macaristan'a girmesi üzerine *Kont Batthyany* hükümeti çekildi. Avusturya'ya karşı mücadele etmek üzere teşkilatlanan *Macar Müdafaa Komitesi*'nin başına geçirilen *Kossuth*'a 8 Aralık 1848'de olağanüstü yetkiler verildi. Yıl sonunda Avusturya ordusunun Macaristan'da ilerlemesi üzerine hükümet merkezi *Debrecen*'e nakledildi. Bu sırada *Ferdinand*'ın yerine imparator olan *Fransuva Joseph* Macaristan'ın Avusturya'ya ilhâk olunduğunu ilan etti. İlhâkı tanımayan Macarlar, *Arthur Georgey* kumandasındaki kuvvetleriyle Nisan 1849 tarihinde *Debrecen*'de *Macaristan Cumhuriyeti*'nin istiklâlini ilan ettiler. *Kossuth* da ilk cumhurbaşkanı seçildi⁷. *Kossuth* bu sırada Osmanlı Devleti ile, Rusya'nın muhtemel müdahalesine karşı bir Balkan Paktı imzalayıp böylece İngiltere'nin Orta-Şark siyasetinden istifade etmek istediye de şartlar buna imkân vermedi⁸.

Fakat çok geçmeden Avusturya İmparatoru, kendisi gibi otoriteye karşı çıkan fikirlerden nefret eden *Rus Çarı I.Nikola*'dan yardım istedi⁹.

⁶ Hearder, *Aynı eser*, s.315-314; Göyünç, *Aynı makale*, s.173.

⁷ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, V.C., Ankara, 1988, s.214. C.d'Eszlary, *Aynı makale*, s.431; Hugh Seton-Watson, *The Russian Empire (1801-1917)*, Oxford, 1988, s.314; Hearder, *Aynı eser*, s.315.

⁸ Kurat, *Aynı makale*, s.453.

⁹ 1848 ihtilâlleri ve sonrasındaki Rus politikası hakkında bkz. Watson, *Aynı eser*, s.311-315; Hearder, *Aynı eser*, s.316.

İmzalanan anlaşma gereğince *General Paskieviç* kumandasında yaklaşık 200.000 kişilik bir Rus ordusu Macaristan'a gönderildi. Macarlar yer yer mevzii başarılar elde etmelerine rağmen neticede bozguna uğramaktan kurtulamadılar. Hatta bir kısım Rus kuvvetleri daha savaşa bile girmemişlerdi¹⁰.

Sınırları yakınında cereyan eden bu olayları yakından takip eden Osmanlı Devleti, *Viyana Büyükelçisi Kostaki Musurus Bey*'den gelen 21 Ağustos 1849 tarihli yazı ile ihtilâlin Macarların mağlubiyeti ile neticelendiğini öğrendi. Kostaki Bey birbirini müteakip meydana gelen Macaristan vukuâtının, müsâvi olmayan kuvvetlerin muharebesinin beklenen sonucunu doğurduğunu belirtiyordu. Ülkenin her tarafında peş peşe mağlup olan Macarlar, pek çok esir vererek dağılmışlardı, 21 Ağustos gününe gelindiğinde *Komort* ve *Petervaradin* kalelerinden başka ciddi şekilde direnen yer kalmadığını ifade eden Osmanlı Büyükelçisi, *Temeşvar*'da yenilenlerin Osmanlı Devleti'ne sığınmak üzere *Orsova* ya doğru yürüdüklerini haber vererek hükümeti muhtemel gelişmelere karşı uyarıyordu¹¹. Aslında Osmanlı Devleti olayların daha ilk anlarından itibaren meselenin kendi topraklarına şu ya da bu şekilde intikal etmemesine dikkat ediyordu.

Zaten bu sıralarda Eflak ve Boğdan taraflarında da asayiş pek yerinde sayılmazdı. Avrupa'daki fikirlerden etkilenen Boğdan'ın bağımsızlığını ve Eflak ile birleşmesini talep eden gruplar ayaklanarak maksatlarını gerçekleştirmek istemişlerdi. Ayaklanma *Gospodar Mihail Sturza* tarafından pek çabuk bastırıldı. Fakat Eflak'ta bağımsızlık taraftarları bir anayasa yayınlamaya muvaffak oldular. *Sturza* bu hareketi önleyemediğinden dolayı çekilmek zorunda kaldı. Geçici hükümet, Rusya'nın egemenliği altına girmekten ise bazı hususlarda Osmanlı Devleti'ne bağlı kalmayı tercih etti. İstanbul'da ayaklananlarla anlaşmaya varılması yolunda bir eğilim vardı. Fakat Rusya'nın yaptığı baskı üzerine Bâb-ı Ali, Eflak olaylarını tanımadığını ilan etti. Rusya, sınırları dışında ihtilâl prensiplerinin gerçekleşmesine taraftar olmadığı için, bölgenin statüsünü belirleyen Edirne Antlaşması'nın 5. maddesine aykırı biçimde Osmanlı Devleti'nin yetkilerini gasbederek Eflak ve Boğdan'ın kuzey tarafını işgale başladı. Bundan rahatsız olan Osmanlı Devleti de bölgenin güneyine *Ömer Lütfi Paşa* kumandasında asker soktu. Böylece Temmuz 1848'den itibaren Memleketeyn Osmanlı ve Rus garnizonlarının müşterek kontrolü al-

¹⁰ BOA, DÜİT, No:75-1/2, lef 4 (Mehmed Fuad Efendi'nin 14 Ramazan 1265/3 Ağustos 1849 tarihli yazısı).

¹¹ DÜİT, No:75-1/14, lef 6.

tuna girdi. Mayıs 1849'larda bölgedeki Rus askerlerinin miktarı antlaşmaya aykırı olarak 35.000'i çoktan aşmıştı. Bâb-ı Ali Rusların fırsattan istifade ederek buraları zaptedeceğinden endişe etmeye başladı. Bundan dolayı hükümet çevrelerinde Macar asilerinin zaferi şiddetle arzu edilmiş, hatta bu yüzden Osmanlılar Tuna yoluyla ihtilâlcilere silah ve cephane satan tüccarlara pek ses çıkarmamışlardı. Osmanlı Devleti, geçici olacağına dair teminat verilen Rus istilâsının hangi sınırlara kadar uzayacağını görüşmek üzere *Amedî-i Divan-ı Hümayun Fuad Efendi* (Paşa)'yi özel memuriyetle Bükreş'e yolladı¹². *Fuad Efendi*, kargaşa ortamından istifade ile bazı kendini bilmez insanların Eflak ve Boğdan'da uygunsuzluk çıkarmamaları için dikkatli davranıyor ve her ihtimale karşı askerî hazırlıklar yapıyordu¹³.

Bir taraftan bu tedbirler alınırken diğer yandan da Eflak olaylarında Rusya'nın işbirliği teklifi mecburen kabul edilmişti. Rus ordusu Macar ihtilâlini bastırmaya giderken Eflak isyanını da önlemişti. İhtilâlin bastırılması kolay oldu. Güçlü boyarların öncülük yaptığı isyana köylü pek destek verince problem kısa sürede halledildi¹⁴. Bununla birlikte Macar isyanında, kadim rakibi Avusturya'ya karşı muhalefetin yanında yer almayı arzu eden Bâb-ı Ali, bu karışık dönemde bir gaile ile karşılaşmamak için tarafsız kaldığını ilan etmişti¹⁵. Halbuki şimdi Macarlar üzerine yürümek için Memleketeyn arazisini kullanan Ruslara ses çıkarmamakla bir bakıma Macarların karşısında yer almış oluyordu. İngiliz Büyükelçisinin dediği gibi, "*Türkiye böylece dış memleketlere karşı seferlerde bir üs durumuna düştüğü takdirde tarafsızlığı güme gitmiş olacaktır*"¹⁶. Hükümet bunun rahatsızlığını duymaktaydı. Üstelik Rusların Avusturya ordusuna yardımını engellemek için Macar ve Leh kuvvetleri Osmanlı sınırlarına tasallutta bulunmaya başladılar.

Nitekim Macarlardan bir grup Boğdan tarafından bulunan *Bakau* civarındaki *Tuzla*'dan hududu geçerek sınırdaki bir Rus taburunu geri sürmüş ve biraz hayvan gasp ettikten sonra *Fokşani* tarafında ikamet etmişti. Fokşani

¹² Karal, *Aynı eser*, s.214; Göyünç, *Aynı makale*, 174. Yuluğ Tekin Kurat, *Aynı makale*, s.456'da Fuad Efendi'den "Bükreş Valisi" diye söz etmektedir ki, buna dair resmi belgelerde herhangi bir bilgiye rastlanmıyor. Esasen bölgenin statüsü dolayısıyla böyle bir tayin de mümkün değil.

¹³ *DUİT*, No: 75-1/4, lef 7. (Fuad Efendi'nin 22 Ramazan 1265/11 Ağustos 1849 tarihli yazısı).

¹⁴ Stanford J. Shaw-Ezel Kural Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, Çev. Mehmet Harmanlı, II.C., İstanbul, 1983, s.175.

¹⁵ *DUİT*, No:75-1/5, lef 1.

¹⁶ Poole, *Aynı eser*, s.101..

müdürünün bu hadiseyi bildirmesi üzerine durumu müzakere eden *Ömer Lütfi Paşa* ile *Fuad Efendi* bunların hangi maksata geldiklerini araştırmak için *Erkânı Harb Miralayı Tevfik Bey'i* görevlendirdiler. *Tevfik Bey'e* verilen talimatta, Macarların fazla husumet ile bu tarafa geçtikleri belirlendiği takdirde hiç bir şey yapılmadan beklenmesinin uygunsuz olacağı hatırlatıldı. Kendilerine sözlü olarak çekilip gitmelerinin iletilmesi, şayet itaat etmezlerse kuvvet yoluyla meselenin halledilmesi emredildi¹⁷. *Tevfik Bey*, buradaki Macarların kumandanı ile görüşmemiş ise de bir binbaşya kendiliklerinden Osmanlı topraklarını terk etmemeleri halinde cebren çıkarılacakları uyarısında bulundu. Yeni bir cephede daha savaşmak istemeyen Macarlar, *Tevfik Bey'in* gözü önünde gitme hazırlıklarına başladılar ve Osmanlı topraklarını boşalttılar¹⁸.

Fuad Efendi, böyle bir tasallut olurken Osmanlı Devleti'nin sessiz kalması ve buna karşılık Rusya'nın her taraftan asker sevk etmesi ile memleket müdafaasının sanki onlara bırakıldığı tarzında bir intiba uyanmasından çekiniyordu. Bu sırada *General Bem de Moldavya* ahalisine bir bildiri yayınlayarak güya Osmanlı Devleti'nin Macarlara yardım edeceğine dair ifadeler kullanmıştı. Böyle bir emr-i vâki ile olayların içine çekilmek istemeyen hükümet, 17 Ağustos 1849 tarihinde onaylanan bir kararla, bu tür ifadelerin yalan olduğunu İstanbul, Yaş ve Bükreş gazetelerinde ilan etme yoluna başvurdu¹⁹. Öte yandan silahlı grupların ülkeye girişini engellemek amacıyla *Küçük Eflak'ta* askerî yığınak yapılması kararlaştırıldı ve 8 tabur piyade ile 3.5 alay süvarininin hazır tutulması sağlandı²⁰.

İşin bu noktaya varması üzerine *Meclis-i Mahsus'ta* yapılan müzakereler neticesinde şu kararlar alındı: Şayet bundan sonra Eflak ve Boğdan'a yeniden asker sokulması Rus elçiliğince teklif olunursa, iki devlet arasındaki anlaşmalar gereğince oralarda hududu korumak için sadece 35 bin kişi tutmaya hakları olduğu belirtilecektir. Gerçi bölgede bulunan ve o sırada Macaristan isyanıyla meşgul olan *General Lüders'in* maiyetindeki ordu bu miktara yakın ise de o anda Memleketeyn'de olmadığı için, Rusya'nın söz konusu asker miktarını temin etme hakkı mahfuzdu, fakat yeni asker sokulduğu takdirde Avusturya'ya geçirilmeyecek, bunlar Memleketeyn'in muhafazası için kullanı-

¹⁷ *DUİT*, No:75-1/3, lef 2.

¹⁸ *DUİT*, No:75-1/3, lef 4.

¹⁹ *DUİT*, No:75-1/3, lef 1.

²⁰ *DUİT*, No:75-1/3, lef 4.

lacaktı. Ayrıca Avusturya'ya geçen ordunun mühimmat ve erzak nakliyesi de Eflak ve Boğdan üzerinden değil de başka bir bölgeden yapılacaktı. Zira aksi halde Osmanlı Devleti bir dış probleme bulaştırılmış olacaktı. Kararlaştırılan miktarda asker mevcut olması halinde *General Lüders*'in ordusu başka yerden ülkesine dönecekti. *Meclis-i Mahsus*'ta alınan ve padişahın da tasvibine mazhar olan bu kararlar Rusya sefâretine nazikçe iletildi ve hükümetin duyarlılığı bildirildi²¹. Diğer taraftan Osmanlı Devleti, Eflak isyancılarına yumuşak davranmak, meseleyi idarî tedbirlerle halletmek yanlısıydı. Halbuki Rusya, bu tür isyanların şiddetli bir şekilde bastırılmasında ısrar ediyordu. Osmanlı hükümetinin bu baskılar karşısında dayanabilmesi için dış desteğe ihtiyacı vardı.

Başlangıçta Rus müdahalesini kabul eden İngiltere, Rusya'nın başarılı olması üzerine Ortadoğu'daki çıkarlarının tehlikeye düşmeye başladığını gördü. Temel çıkarlarının Fransa'ya daha yakın olduğunu düşünerek, Fransa ile birlikte Osmanlı Devleti'nin yanında yer almanın yollarını aramaya başladı²². Nitekim Osmanlı Devleti ile İngiltere arasında teati edilen yazışmalarda gittikçe artan oranda destek ifadeleri kullanılmakta idi. Bundan dolayı 5 Mayıs 1849'da *Sadrızam Mustafa Reşid Paşa*'dan *Palmerston*'a bir teşekkür mektubu yazıldığı gibi, kraliçeye de aynı mealde bir *nâme-i hümayun* gönderilmişti. *Palmerston*, yazdığı 27 Haziran tarihli cevabî mektubunda İngiltere'nin desteğinin devam edeceğini belirterek *İstanbul Büyükelçisi Sir Stratford Canning*'in her türlü konuda yardımcı olacağını vurguluyordu. *Palmerston*, büyükelçinin "*devletin vasıta-ı lisanı olmasıyla maddesi düştükçe devlet-i aliyeye icrâ-yı ihtârât ile tavsiye ve sipariş eylediği her bir suret saltanat-ı seniyenin muktezâyı menâfi-i aliyesine mutabık*"tur demişti²³. Bununla birlikte yine de İngiltere, kendisini Rusya ile karşı karşıya getirecek bir uluslararası probleme hemen bulaşma yanlısı değildi. İstanbul elçisi *Canning*, daha atak bir politika güdülmesi taraftarıydı. Ne pahasına olursa olsun Bab-ı Ali'nin desteklenmesini istiyordu. Aksi halde padişahın Rus baskısına boyun eğebileceğinden söz ediyordu, Daha 4 Eylül 1848'de *Palmerston*'a gönderdiği mektubunda bu noktaya değiniyor ve şöyle diyordu: "*Babiali ile Rusya arasında sendelemeden yürümek, bir yanda barış ve antlaşmalara saygı anlayışını korumak, öbür yandan da Babiali'ye cesaret vermek, Eflak'ta esaslî bir*

²¹ *DUİT*, No:75-1/3, lef 1 (27 Ramazan 1265/16 Ağustos 1849 tarihli Arz Tezkeresi).

²² Shaw, *Aynı eser*, s.175.

²³ *DUİT*, No:75-1/1, lef 2.

gelişmenin temellerini atmaya çalışmak bir çeşit ip cambazlığı. Şimdilik Rusya bu yenilikler, gelişmeler üstünde Babialî'yle birlik olmak şöyle dursun, Türkleri sert tedbirler almaya razı etmek için didiniyor. Babialî fazla baskı altında kalırsa, boyun eğebilir"²⁴.

İngiliz büyükelçisi, olaya ülkesinin menfaatleri açısından bakıyor ve gönderdiği bir başka mektupta, Osmanlı Devleti'ne yapılacak mutlak desteğin anlamını şöyle ifade ediyordu: "*Tecavüz bahaneleriyle, imkânlarla dolu olan böyle bir alanda Rusya'nın burnunun doğrusuna gitmesine müsaade etmenin ne sonuçlar vereceğini kestirmek için kahin olmak gerekmez. İmparatorluğun Avrupa menfaatleri bakımından bütünlüğü ve bağımsızlığı Avrupa'nın gözünde şayet bir değer ifade ediyor, politikasında bir yer tutuyorsa, genel olarak verilmiş garantilerin, belirli kararlar, anlaşmalar ve fiili yardım taahhütleriyle pekiştirilmesi zamanı gelmiştir"²⁵. Elçinin bu ifadelerine rağmen Londra Hükümeti birden hadiselerle karışmak yerine, gelişmelere göre temkinli bir politika izlemeye devam etmekteydi. Henüz İstanbul'un istediği destek açık ve kesin bir şekilde telaffuz edilmemekteydi.*

Osmanlı Devleti bütün gayretlerine rağmen olaylardan kendisini kurtarmayı başaramadı. Çok geçmeden Avusturya ve Rus ordularına yenilen Macar, Leh, İtalyan askerler, yanlarında aileleri ile birlikte Osmanlı memleketlerine ilticâ etmeye başladılar. Hadise öteden beri Avusturya'ya karşı isyan eden Macar soylularının daima tercih ettikleri hareket tarzının yeni bir tekrarı gibiydi. Bir buçuk asır kadar önce Osmanlı Devleti'ne sığınan *II. Râkoczi Ferenc* gibi, *Louis Kossuth* da adamları ile birlikte Osmanlı himayesine baş vuruyordu²⁶. 1848 Macar ihtilâlinin de *Râkoczi Ferenc* hareketinden farkı yok sayılırdı. Aynı şekilde XVIII. yüzyılın başlarındaki yöneticilerle Tanzimat devri idarecileri arasında da, en azından bu konuda pek ayrılık yoktu. Ferenc'i himaye edenler gibi *Sultan Abdülmecid* de Macarlar ile Lehlileri savunmak yanlısıydı ve neticede Osmanlı toprakları bu insanlara açık tutuldu.

²⁴ Poole, *Aynı eser*, s.101-102.

²⁵ *Aynı eser*, s.103.

²⁶ *II. Râkoczi Ferenc'in ilticâsı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. M.Tayyib Gökbilgin, "Râkoczi Ferenc II. ve Osmanlı Devleti Himayesinde Macar Mültecileri", Türk-Macar Kültür Münasebetleri Işığında II. Râkoczi Ferenc ve Macar Mültecileri Sempozyumu (31 Mayıs-3 Haziran 1976), İstanbul, 1976, s.1-17.*

MÜLTECİLERİN OSMANLI MEMLEKETLERİNE GİRİŞLERİ

Düzenli ve güçlü Rus ve Avusturya ordularının mağlup ettiği Macar, Leh ve İtalyan ihtilâlciler, gruplar halinde Osmanlı topraklarına sığınmaya başladılar. Kara ya da deniz yoluyla yapılan ilticaların 1849 baharında başladığını görmekteyiz. Önceleri iltica edenlerin sayısı fazla değildi. Bu husustaki ilk bilgiler konuyu yakından takip eden Avusturya büyükelçisi ile konsoloslarının raporlarına dayanmaktadır. 16 Mayıs 1849 tarihli yazısında 12 kadar Toskanalı ve Cenevizli mültecinin *İstanbul*'a geldiğinden söz eden *Avusturya Büyükelçisi Kont Stürmer*, bunların arkalarından da 800 kadarının iltica edeceğini haber veriyordu. Temmuz ortalarında da 70 kadar mülteci bir İngiliz gemisiyle *Malta*'ya, oradan da *İstanbul*'a gelmişti. Avusturya'nın Kiklad adaları konsolosu 3 Ağustos 1849 tarihinde *Şire*'ye 69 siyasi mülteci ile bir Sardunyalının gelip buradan *İstanbul*'a gittiklerini belirtiyordu. Avusturya Büyükelçiliği'nin bir başka yazısında da Osmanlı Devleti'ndeki siyasi mültecilerin sayılarının arttığına ve Fransız vapurlarının bunlardan az çok getirerek ekserisini paytahta çıkardıklarına dikkat çekiliyordu. Yine 54 mültecinin Selanik'e gitmek üzere yolda bulunduğunu ifade eden *Stürmer*, bunların muhafazaları konusundaki endişelerini dile getirerek eyaletlerde muhafazalarının *İstanbul*'dakinden daha güç olacağı ve böylece birikmeleri halinde Osmanlı Devleti'nde büyük problemlerin ortaya çıkacağı hususunda hükümeti ikaz ediyordu. Hatta Avusturya Büyükelçisi yazdığı 6 Haziran 1849 tarihli yazısında, Üsküdar mahallelerinde Macarlardan oluşan bir cemiyet bulunduğunu yazmaktaydı²⁷.

Ancak henüz mesele dünya kamuoyunun dikkatini çekecek boyutlarda değildi. Osmanlı Devleti de başlangıçta problemin boyutlarının ne derecelere varacağı konusunda, çok sağlıklı bilgilere sahip değildi. Gerçi hükümet Macaristan'daki hadiseleri elden geldiğince takip etmekteydi, fakat iltica hareketlerine dair bilgiler merkeze ulaştıkça gittikçe karmaşık ve uluslararası boyutta olan bir dış problemle karşı karşıya olunduğu görüldü. Bilhassa isyancı liderlerin ilticaları ile batı dünyasının ilgisi bu konu üzerinde toplandı.

Deniz yoluyla peyderpey meydana gelen ilticalar çok fazla dikkat çekmemişti. Asıl büyük kitleler, Macaristan sınırındaki Eflak ve Boğdan arazisinden giriş yaptılar. Buradan ilk olarak 6 Temmuz 1849 tarihinde, General Lüders'in askerleri tarafından *Kızılkule* derbendinde bozguna uğratan

²⁷ DÜİT, No:75-1/14, lef 4.

Macarlardan 1120'den fazlası Eflak'ın *Kinin* mevkiindeki Osmanlı askerine sığındılar. Aralarında Macar ihtilâlinin ileri gelenlerinden olan *General Bem*'in de bulunduğu bu grupta 36 subay vardı, gerisi er ve erbaşlardan oluşmaktaydı²⁸. *General Bem*'in emrindekiler Avusturyalılara mağlup olarak bir kısmı esir düşmüş, bir kısmı dağlara ve diğer mahallere dağılıp perişan olmuşlar, yanlarındaki topları ise *Turla Nehri*'ne atmışlardı²⁹.

Böylece gelen mültecilere ne yapılacağına dair mahalli yöneticilerden ve bu arada özel olarak görevlendirilmiş olan *Fuad Efendi*'den gelen yazılara *Bâb-ı Ali*'ce verilen cevapta, kesinlikle silahlı kişilerin girişinin engellenmesi, ama iltica etmek isteyenlere, ayrıca karar alınıncaya değin iyi davranılması bildiriliyordu. Hatta bunların geleceğinin ne olacağına dair bölgedeki Rusya ile Avusturya memurlarının da sağlıklı bir bilgileri olmadığı görülmektedir. Nitekim *Fuad Efendi*, ilk gelen 1120 kişilik grup hakkında Avusturya konsolosu ile görüşürken bunlardan 36 kişisi subay olduğundan haklarında belki suç ithamında bulunulabileceğini belirterek, fakat diğerleri asker olduklarından üstlerinden aldıkları emri yerine getirmekten başka bir sorumlulukları olamayacağını, o cihetle muhakeme altında bulunamayacaklarını, isterse hemen iade olunabileceklerini söylemiştir. Buna karşılık subayların durumu farklı olduğundan mademki Türk askerine iltica etmişler, buradan iadeleri usûle uymayacağından, şimdilik sınırdan uzaklaştırılmakla yetinilebileceğini ve gelecek fermana göre hareket edileceğini de sözlerine eklemiştir. Bunun üzerine Avusturya konsolosu konu hakkında kendi hükümetinden gelen bir talimat bulunmadığını ifade ederek görüş belirtmemiştir. O sırada Avusturya'nın Rusya ile olan ilişkisi sebebiyle *Fuad Efendi*, ayrıca Rus kumandanı *General Dohammel*'e müracaat etmiştir. O da bunlar hakkında yapılacak muameleye dair bilgisi olmadığını beyan ederek bu kadar adamın iadesi halinde bunun Rus kuvvetlerine ağır geleceğinden bahsetmiştir. Bunun üzerine *Fuad Efendi* karar çıkıncaya kadar bunların askerlerimiz tarafından muhafazasına, yalnız subayların *Kinin* mevkiinden uzaklaştırılarak *Rımnık* şehrinde ikame ettirilmesine dair görüş belirtince, hem Avusturya konsolosu hem de Rus kumandanı kararın münasip olduğuna dair yazılı belge vermişlerdi. Fakat sınırda görevli bulunan *İsmail Paşa* bunların *Kinin* şehrinde bulunmalarının iâşeleri hususunda zorluk çıkaracağını söyleyince neticede hepsi üç bölük Osmanlı askerinin muhafazasında olarak *Rımnık* şehrine nakledilmişlerdi³⁰.

²⁸ *DUİT*, No:75-1/9, lef 5; 75-1/3, lef 2.

²⁹ *DUİT*, No:75-1/13, lef 2.

³⁰ *DUİT*, No:75-1/3, lef 2.

Gelenlerin artması ihtimaline karşılık *Fuad Efendi*'nin aldığı ilk karar, böyle toplu halde geleceklere her ne kadar Osmanlı Devleti insanlık görevini yapacak ise de, bunları sefalet ve zarurettten kurtarmanın güç olması dolayısıyla mültecilerin nazikçe ve nasihat yoluyla geri yollanması idi. Yalnız pek sıkışıp can korkusu ile gelenlerin ya da bir kaç kişilik gruplar halinde kaçanların kabul olunması huduttaki görevlilere bildirildi³¹. Bu çerçevede ilk gelen grubun silahlarını toplayan *Kaimmakam Kadri Bey*'den *General Lüders*'in bunları istediği, Kadri Bey'in "*büyüğümünden emir almadıkça veremem*" demesine rağmen Rusların cebren aldıkları haberi merkezde rahatsızlık doğurdu. Böyle bir hareketin Osmanlı Devleti'nin hukukuna hakaret sayıldığı dikkate alınarak Rusya Büyükelçiliği nezdinde hadise protesto edildi³². Daha ilk andan itibaren ortaya çıkan belirtiler konunun Bâb-ı Ali'nin başını bir hayli ağrıttığını göstermekteydi.

Bu sırada *Avusturya Başbakanı ve Dışişleri Bakanı Prens Schwarzenberg*, Osmanlı Devleti'nin mültecileri kabul etmemesini sağlamak için iltica edenlerin sayısının on bini aşacağı, dolayısıyla bunları himaye etmesi halinde zor duruma düşeceği uyarısında bulundu³³. Gerçekten de çok geçmeden iltica edenlerin sayısı artmaya başladı. Önde gelen komutanlardan *Lehli General Dembinsky* ile *General Mesaroş* yanlarında 18 adamları olduğu halde Türk topraklarına sığındılar. *General Perczel*'in de *Kareyova*'daki Türk askerlerinin himayesine sığındığı, burada bulunan Mehmed Paşa tarafından merkeze bildirildi. Nihayet Macar ihtilâlinin ruhu demek olan *Louis Kossuth*'un da ilticası üzerine mesele bir anda cesamet kazandı. *Louis Kossuth*, "*Bloomfield*" adına düzenlenmiş bir İngiliz pasaportu ile giriş yapmış, fakat Osmanlı memurları kendisini saygıyla karşılayarak pasaporta gerek olmadığını söylemişlerdi. Kossuth hemen padişaha bir elçi göndererek maiyetiyle birlikte iltica talebinde bulunmuştu³⁴. Sadece 23-26 Ağustos 1849 günlerinde Kossuth ile birlikte iltica edenlerin milliyetleri ve giriş yaptıkları bölgeler aşağıdaki tabloda gösterilmiştir³⁵:

³¹ *DUİT*, No:75-1/5, lef 2.

³² *DUİT*, No:75-1/3, lef 1; 75-1/5, lef 1.

³³ *DUİT*, No:75-1/14, lef 5.

³⁴ *DUİT*, No:75-1/5, lef 4; Macar kaynaklarında Kossuth'un 17 Ağustos günü Osmanlı topraklarına girdiği ifade olunmaktadır. Bkz. C.d'Eszlary, *Aynı makale*, s.434 ve 436.

³⁵ *DUİT*, No:75-1/11, lef 7. Bu sırada Kossuth'un hanımı yanında olup daha sonra Osmanlı Devleti'nin çabaları ile Macaristan'da kalan üç çocuğu da Kütahya'ya getirilmişti. Bundan dolayı Kossuth minnettar kaldığını hükümete bildirmişti. *DUİT*, No:75-2/46, lef 1.

Tarih	Giriş yapılan yer	Milliyeti	Sayı
23.8.1849	Eflak	Macar	53
26.8.1849	Sırbistan	Leh	833
26.8.1849	Sırbistan	İtalyan	464
T O P L A M			1350

İhtilâlin üst düzey yöneticilerinin bulunduğu bu grubtakilerin meslekî durumları da şöyleydi::

Politikacı	General	Miralay	Diğer Subay	Asker	Hizmetçi	Belirsiz
2	4	2	365	949	10	18

Fuad Efendi, henüz büyük çaplı ilticalar olmadan önce yani 20 Ağustos 1849 tarihli yazısında mülteciler yüzünden muhtemel bir Rus yahut Avusturya baskınından tedirginlik duyduğunu hükümete açıkça yazdı. Bunların *Vidin*'e nakledilmelerini teklif etti³⁶. Bâb-ı Ali, teklifi benimseyerek mültecilerin şimdilik *Vidin*'e sevkine ve eğer yola çıkarılmamışlarsa ertelenmeden hemen sekiyatın gerçekleştirilmesine karar verdi³⁷. Aynı günlerde *Bükreş*'teki Rus generali *Dohammel*, *Fuad Efendi*'ye baş vurarak Rusya lehli-lerinden olduğunu söylediği *General Dembinsky* ile on adamının kendisine teslim edilmesini istemişti³⁸. *Fuad Efendi*'nin merkezden gelecek talimatın beklendiği yolundaki cevabı üzerine *General Dohammel*, meseleyi 7 Ağustos 1849'da *İstanbul*'daki *Rusya Büyükelçisi Titof*'a iletmişti. Osmanlı Hariciye Nezâreti'ne yazdığı yazıyla bunların kendilerine iadesini talep eden *Titof*, bunların tesliminin Osmanlı Devleti ile Rusya arasında uzun süreden beri yürürlükte olan antlaşmaların gerektirdiği bir husus olduğunu iddia ediyordu. Rus elçisi, Avrupa ya da Asya hududundaki Osmanlı memurlarının fi-rarileri istediklerinde hemen teslim ederlerken, şu meselede farklı davranılmayacağını ümit ettiğini belirtiyordu. Üstelik Ruslar, bu meselede bir

³⁶ *DUİT*, No:75-1/7, lef 2.

³⁷ *DUİT*, No:75-1/5, lef 1.

³⁸ *DUİT*, No:75-1/7, lef 4.

başka noktaya daha dikkat çekiyorlar ve *Memleketeyn*'in dahili asayişini ihlâl edecek, Erdel'le Macaristan'ı ve komşu ülkeleri zarara uğratabilecek makul olmayan himayeyi Osmanlı Devleti'nin icra etmemesi gerektiğini söylüyorlardı. *Titof*, "*bâğî fırkası*" diye isimlendirdiği Macar ihtilâlcilerine Osmanlı memurlarınca en küçük müsaade ve zaafın dahi gösterilmemesi icap ettiğini bilhassa ilave ediyordu³⁹.

Rus temsilcilerinin bu yoldaki diplomatik teşebbüslerine Avusturyalıların da katıldığı görülmektedir. Osmanlı hükümetinin henüz net karar veremediği bu sıralarda *Hırsova* tarafından iki bin kadar Macar askeri daha iltica etti. Hükümet mülteciler hakkında nasıl bir politika uygulayacağı konusunda tereddüt ederken, mümkün olduğu kadar bunların girişini engellemek istiyordu. Fakat bundan pek de sonuç alındığı söylenemez. Nitekim *Hırsova*'dan giriş yapan mültecilerin geri gitmeleri için pek çok söz söylenmişti ama iltica isteklerinde ısrar eden mülteciler, "*kabul olunmazlar ise kendilerini Tuna'ya atıp geri gitmeyeceklerini beyân*" ederek direndiler. Hatta *Ferik Halim Paşa*'nın ifadesine göre bunlar, şayet biraz daha sıkıştırılırlarsa müslüman olacaklarını belirterek, böylece iade edilmekten kurtulmak için her çâyere baş vuracaklarını göstermişlerdi. Neticede bunların kabulü ve o bölgede muhafazaları güç olacağından *Vidin*'e nakledilmeleri mahalli yetkililerce uygun görüldü. Bunun yanında hükümetin aradan geçen zamana rağmen hâlâ karar verememesi sınırlardaki memurları güç duruma düşürmüştü⁴⁰.

Dikkatimizi çeken hususlardan biri geri gönderilme endişesi yaşayan mültecilerin Osmanlı memurlarını Müslüman olmakla tehdit etmeleriydi. Bunun sebebi antlaşmalar gereğince Müslümanların iade olunmayacağı garantisinin mevcut olmasıydı. Hatta bir kısım mülteciler başlarında General Bem olduğu halde İslâmiyeti kabul ettiklerini ilan etmişlerdi. Bunların sayıları 256 kadardı⁴¹. Ancak başta Avusturya ile Rusya olmak üzere bir kısım Avrupalı devletlerde durum, Osmanlı Devleti'nin aleyhine kullanılmak istendi. Osmanlı Devleti mültecilerin dinini zorla değiştirmekle suçlandı. Hatta Kossuth da bundan rahatsızlık duyarak hadiseyi Lord Palmerston'a yazıp yardım istemişti. Kossuth'un mektubu Avrupa gazetelerinde yayınlanınca büyük yankı uyandırdı. Hükümet hemen harekete geçerek devlet tarafından

³⁹ *DÜİT*, No:75-1/9, lef 6.

⁴⁰ *DÜİT*, No:75-1/11, lef 3.

⁴¹ *DÜİT*, No:75-1/47, lef 2.

bu şekilde bir İslâmlaşırmanın söz konusu olmadığını, esasen bunun dinin ruhuna aykırı olduğunu, yalnız müslüman bazı mülteci gruplarının diğerlerini, din değiştirmedikleri takdirde Avusturya'ya iade edilecekleri şeklinde korkuttuklarını açıklamıştı. Zaten Vidin Valisine verilen emirde de kesinlikle böyle bir hareketin vukuuna izin verilmemesi istenmişti.

Ayrıca "maslahât bir fena suret kesb edecek olsa bile Rusya Devleti'yle olan ahd iktizâsınca müslüman olan firarîlerin red olunmadığı cihetle anları muhafazaya böyle bir tarîk dahi mevcut olduğu hafifçe hikaye ile anlara bir teselliyet vermekten ibaret ve hele Nemçe ahdinde öyle sarâhet olmamağla Macarluların bu ifadeye dahil olmaları sırf bir yanlışlıktan kinâyet olmasıyla buralarının gerek Macarlulara ve gerek henüz müslüman olmamış olan Lehülere tefhîmiyle te'mînleri"nin sağlanması ilgililere emredildi⁴². Aynı şekilde mültecilerin işlerini yürütmek üzere tayin edilen *Kaimmakam Faik Bey'e* verilen talimatta da mültecilerin her ne suretle olursa olsun tahkîr ve rencide olunmalarına müsaade edilmemesi, her türlü ihtiyaçlarının karşılanması, Müslüman olanlar ile Hıristiyan mülteciler arasında münakaşa ve uygunsuzluk çıkmaması için bunların ayrılması tavsiye ediliyordu⁴³.

Gerçekten de Osmanlı Devleti'nin mültecilere her türlü insanî yardımı yaptığını gören Kossuth da Palmerston'a yazdığı şikâyet mektubundan dolayı mahcup olmuş, Sadaret'e yolladığı 23 Kasım 1849 tarihli yazısında, bir yanlış anlaşılardan kaynaklanan söz konusu mektubundarı dolayı özür dilemişti. Kossuth aynı zamanda kendi isteği dışında yayınlanan o mektubuna karşılık bu ifadelerinin de gazetelere yansıtılacağını belirtmişti⁴⁴.

⁴² *DUİT*, No:75-1/30, lef 1. Mültecilere iyi davranılması hakkında Vidin Valisine yazılan bir yazı için bkz. *DUİT*, No:75-1/33, lef 2. Vidin Valisi ile Defterdarının müştereken yazdıkları 21 Ekim 1849 tarihli cevabî yazıda zorla din değiştirildiği yahut da bazı mültecilerin tecavüze uğradıkları yolundaki suçlamalar şiddetle reddedilerek şöyle deniliyordu: "tebdîl-i din ve mezheb etmek sırasında olan ihtiyâr-ı zâtîleri cümlesinin malumu olub bu bâbda hiç birisi hakkında teklif vâki olmamış ve arzu-yu din-i mubîn ile gelenler....tercüman vasıtasıyla keyfiyet-i İslâmiyet ve bir dahi memlekeüne gidemeyeceği gibi haller beyan olunarak ana dahi muvafakat eylediği halde ol vechile telkîn-i din olunmuş ve müslüman olanlar cihetinden diğerleri hakkında doğrusu bir güne muamele-i barîde vuku bulmayub bunların ve diğerlerinin her türlü riâyet-i had ve istikmâl-i huzur ve isirahât ve vikâye-i namusları hakkında cümle tarafından fevka'l-gâye itina ve müsâberet olunmakta....." *DUİT*, No:75-1/41, lef 5.

⁴³ *DUİT*, No:75-1/34, lef 3.

⁴⁴ *DUİT*, No:75-1/2, lef 6. Bu mektubun Fransızca aslı lef 3'tedir. Karal, *Aynı eser*, s.216'da Osmanlı Devleti'nin mültecilere İslâm olmayı teklif ettiğini yazmaktadır ki, bu iddiayı destekleyecek hiç bir bilgiye rastlamadık. C.d'Eszlary, *Aynı makale*, s.439'da bilhassa 3.500 kadar askerin Avusturya'ya iade edilmesi üzerine diğerlerinin iade olunmamak için İslâmiyeti kabul etdiklerini yazmaktadır. Halbuki din değiştirme keyfiyeti bu iade hadisesinden önce meydana gelmişti.

Diğer taraftan hükümet kesin karar konusunda zorlanmaktaydı. 21 Ağustos 1849 günü toplanan Meclis-i Mahsus'ta şimdilik kaydıyla şu kararlar alındı: Macarlar beşer-onar bin kişi olarak beri tarafa geçtikleri surette silahlarını bıraksalar bile muhafazaları müşkil olacaktır. Mültecilerin Avusturya'ya verilmemesi canlarının muhafazası içindir. Halbuki bir orduda askerler emir kulu olduklarından asıl sorumluluk başlarındaki subaylarındır. Dolayısıyla askerler hakkında şiddetli muamele olunmaması İstanbul'daki Avusturya Büyükelçisi'ne ve Bükreş'teki konsolosa bildirilerek bunların affedilmeleri sağlanabilirse en azından bir kısmı iade edilebilir. Yalnız subaylar alıkonularak sınırdan uzak yerlerde muhafaza edileceklerdir. Elbette bunların bıraktıkları silahların Avusturya'ya teslimi gerekirse de işin sonu belli olmadan hemen verilmesi sakıncalı olur. Bu konuda zaman kazanılmalıdır. Şayet Avusturyalılar tarafından sınırdan bir talep olursa, merkezin vereceği kararın beklendiği ifade olunacaktır. Bu arada Macarlarla muharebeden kesinlikle kaçınılacaktır. Rusya ile Avusturya'dan Osmanlı memurlarına kendileriyle birlikte hareket etme teklifi gelirse kesinlikle itibar edilmeyecektir⁴⁵.

Bir taraftan hükümetin mülteciler hakkındaki kararı beklenirken diğer taraftan da sınır boylarındaki yerleşim birimlerinde bunların tutulmasının doğuracağı mahzurlar dikkate alınarak, kara yolundan gelen bütün grupların geçici olarak Vidin'de toplanması yoluna gidilmişti⁴⁶. Vidin valisinin 28 Ağustos 1849 tarihli yazısında *Kalafat*'tan yarısını kadınların teşkil ettiği 100 kadar Macarlı asker ve tüccarın Vidin'e geldiği, 1250 kadarının da geleceği ve ayrıca bir-iki güne kadar 3.000 kişinin dahi sınır tarafındaki Osmanlı memurlarınca yola çıkarılacağı ifade edilmekteydi⁴⁷. Yine Orsova derbendindeki Osmanlı askerine sığınan 35 kişi içlerinde kumandan ve subaylar olduğu halde Ömer Paşa'nın yaveri *Yüzbaşı Ali Efendi* ile gönderildiği gibi *Kalafat* denilen mahalde görevli olan *Binbaşı İsmail Efendi* tarafından da gruplar halinde mülteciler Vidin'e sevk edilmekteydi. Ayrıca Sırbistan bölgesinden giriş yapan Lehli ve Dalıanlı 1080 kişi de 28 Ağustosta şehre gelmişlerdi. Bu

⁴⁵ *DUİT*, No:75-1/5, lef 1.

⁴⁶ Bunların silahları ve yanlarındaki hayvanlar şimdilik hükümet görevlilerince teslim alınmış, daha sonra Avusturya Devleti'ne ait olanlar iade olunmuştu. Aynı şekilde kişilere ait eşyalar da sahiplerine verilmişti. *DUİT*, No:75-1/40, lef 1. Bazı mültecilerin hayvanları ise mağdur olmamaları için devlet tarafından satın alınmıştı. *DUİT*, No:75-2/17; 75-2/20; *Bâb-ı Ali Evrak Odası Amedi Kalemi*, 17/15.

⁴⁷ *DUİT*, No:75-1/11, lef 4.

son grubun kabul edilip edilmeyeceğine dair henüz bir emir alamayan vilayet yöneticileri; öteye beriye dağılıp huzursuzluğa sebep olmamaları için emir alınıncaya kadar onları da diğer mülteciler gibi muhafaza etmeye çalışmışlardı⁴⁸.

Vidin'de toplanan mülteci grupları bizzat valinin gözetim ve denetiminde olarak *Kaimmakam Yakub Bey*'in yönetiminde vilayetteki münasip mahallerde çadırlar kurulmak suretiyle iskân ve ikame olunmaktaydılar. Yiyecekleri temin edildikten başka hem bir tarafa firar etmemeleri hem de dışardan kendilerine bir zarar gelmemesi için yerleşim yerinde karakollar oluşturularak yeterli asker görevlendirilmişti⁴⁹. Yalnız itibarlı kişilere mümkün olduğu kadar daha özel yerler tahsisine gayret gösterilmekteydi. Meselâ hafif yaralı olduğu halde 29 Ağustos günü *Vidin*'e getirilen *General Bem*, *Kaimmakam Yakub Bey*'in kışla içerisindeki odasında misafir edilmişti⁵⁰. *Kossuth*, *Vidin* hanedanından *Çelebi Bey*'in konağına, *Mesaroş*, *Perczel* ve diğer bazı komutanlar da *Hurşid Efendi*'nin evine yerleştirilmişlerdi⁵¹.

Vidin'de bulunan mültecilerden gerek müslüman olanlar gerekse eski dinlerinde kalanlar arasında halleri perişan olanların sayısı oldukça fazlaydı. Bunlara devlet tarafından gereken yardım yapıldı. Müslüman olanlara 165'şer adet pantolon, yağmurluk, yelek, gömlek, don, mintan, çorap ve çarık verildi. Ayrıca 145 kişiye de fes giydirildi⁵².

Mültecilerden fakir olan Hıristiyanlara ise aşağıdaki tabloda gösterilen aynı yardımlar yapıldı⁵³:

⁴⁸ *DÜİT*, No:75-1/11, lef 2 (*Vidin* Valisi *Mehmed Ziya* ile *Defterdar Azmi* tarafından merkeze gönderilen 9 Şevval 1265/28 Ağustos 1849 tarihli müşterek yazı).

⁴⁹ Aynı yer.

⁵⁰ *DÜİT*, No:75-1/13, lef 2.

⁵¹ *DÜİT*, No:75-1/16, lef 2.

⁵² *DÜİT*, No:75-1/47, lef 4.

⁵³ *DÜİT*, No:75-1/47, lef 3.

Eşyanın cinsi	Macarlara	Lehlilere	İtalyanlara	Toplam
Yağmurluk (ad.)	200	500	240	940
Gömlek (ad.)	220	700	240	1.160
Don (ad.)	220	700	240	1.160
Pantolon (ad.)	-	500	240	740
Çorap (çift)	220	600	240	1.060
Çarık (çift)	-	400	-	400
Yeni nal (çift)	-	-	53	53
Kaşağı (ad.)	-	-	53	53

Mültecilerin büyük çoğunluğu *Macar* olmak üzere içlerinden önemli ölçüde *Leh* ve 400'den fazla *İtalyan* da vardı. 26 Eylül 1849 tarihinde mabeyne gönderilen bir Arz Tezkeresinde Vidin ve Eflak'taki toplam mülteci sayısının altı binden fazla olduğu belirtilmekteydi⁵⁴. Bunların arasında sayıları çok fazla olmamakla birlikte İngiliz, Fransız, Prusyalı mülteciler de bulunmaktaydı⁵⁵.

Vidin'de toplanan mülteci sayısındaki artış, bunların güvenliği konusunun ciddi biçimde düşünülmesine sebep olmuştu. Gerçi bunların muhafazasının doğrudan doğruya vali *Mehmed Ziya Paşa*'nın uhdesinde olduğu hususu daha 29 Ağustos günü valiye bildirilmişti. Muhafaza maksadı ile alınan tedbirlerden dolayı mültecilerin kırılmaması için Vidin'de "*Sırplı, Rusyalı ve Avusturyalı birtakım eşhâs olmak ve kendüleri dahi misâfirin-i saltanatı-seniyyeden bulunmak cihetiyle her halde suret-i vikâye ve hüsn-ü himayetleri*"nden dolayı bu tedbirlerin alındığı ifade olundu⁵⁶. Ancak hem ileri ge-

⁵⁴ *DUİT*, No:75-1/24, lef 1. C.d'Eszlary, *Aynı makale*, s.434'te mültecilerin sayısını onbin civarında olarak belirtmektedir. Ancak elimizde bu konuda sağlıklı bir makam mevcut değil.

⁵⁵ *DUİT*, No:75-1/23, lef 7; 75-1/38, lef 1; 75-1/49, lef 1..

⁵⁶ *DUİT*, No:75-1/16, lef 2. Osmanlı hükümeti muhafaza tedbirlerinin en ufak bir aksama göstermesi halinde ne denli büyük bir diplomatik sıkıntının baş göstereceğinin farkındaydı. Nitekim İşkodra'dan yedi Macarlı mültecinin firarı devleti oldukça güç duruma sokmuştu. Avusturya Başbakanı ve Dışişleri Bakanı Prens Schwarzenberg 7 Eylül 1849 tarihinde meselenin neden kaynaklandığını sormuştu. Hükümet olayı şu şekilde açıkladı: Bunlar Yanya valisi ve Avusturya'nın Yanya konsolosu marifetiyle İşkodra'ya gönderilmişlerdi. Fakat oradaki İngiliz konsolosuyla Avusturya konsolosu arasında yanlarındaki İngiltere pasaportu yüzünden anlaşmazlık çıkmış, nihayet İstanbul'dan emir gelinceye kadar İşkodra'da tutulmaları kararlaştırılmıştı. İşte bu emir beklenirken firar olayı gerçekleşmişti. Hükümet mutasarrıfı gereken dikkati göstermemesinden dolayı tenkit etmiş, Avusturya'ya ise üzüntüsünü belirtmişti. *DUİT*, No:75-1/14, lef 1.

len ihtilâlcilerin orada bulunmaları hem de sayının fazlalığı güvenlik konusunda derin endişelerin mevcudiyetine yol açmaktaydı. Nitekim mesele Meclis-i Mahsus'un 26 Eylül tarihindeki toplantısında bir kere daha ele alınmış, bunların Vidin ve Eflak'ta mı yoksa bir başka mahalde mi muhafaza edilmelerinin uygun olacağı tartışılmıştı. Bu toplantıda Rusya ile Avusturya'nın cebri hareketi ihtimali tekrar gündeme gelmiş, fakat gerek Vidin'deki ihtilâlcilerin reislerinin kale içerisinde bulunmaları, gerekse vilayetteki nizamî askerlerin varlığı dolayısıyla böyle bir hareketin mümkün olmayacağı kanaati hasıl olmuştu. Mamafih yine de ilgililere meselenin bu yönü de hatırlatıldı⁵⁷. Ayrıca kalpleri kırık, hüzünlü ve garip olan mültecilerin padişah misafiri olmaları sebebiyle kendilerine iyi davranılması yetkililere hatırlatılmış, bunları Rusya ile Avusturya'nın geri istemeleri halinde böyle şeyler devletler arasında söyleşilip karar verilecek maddeler olmasıyla hükümetçe karar verilineceye kadar taleplerinin kabul edilmemesi tekrarlanmıştı⁵⁸.

Rusya ile Avusturya'nın müdahalesi bir ihtimali öteden beri hatırda tutuluyordu. Nitekim bundan dolayı Eflak'ın Orsova kesiminde bulunan *Binbaşı Hayri Ağa* kumandasındaki bir tabur asker de Vidin'e nakledilmiş ve 5 Eylül 1849'da burada göreve başlamıştı⁵⁹. 20 Eylül 1849 tarihinde de mültecileri muhafaza etmekle görevli askerlerin kumandanlığına *Miralay İsmail Bey* getirildi⁶⁰. Yine de bu husustaki endişelerin pek giderilememesi üzerine, kışın da yaklaşması dikkate alınarak, öncelikle Vidin'deki mültecilerden 700 Lehli asker ile Eflak'a iltica eden bin Macardan mülazıma kadar olan zâbitlerinin *Şumnu*'ya nakilleri konusu gündeme geldi⁶¹.

MÜLTECİLERİN ŞUMNU'YA NAKLEDİLMELERİ

Rusların baskın yapabilecekleri ihtimalinin yanı sıra mültecilerden bazılarının Tuna yoluyla firar etmeleri endişesi de vardı. Böyle bir durumda da Osmanlı Devleti'nin kasıtlı olarak mültecileri muhafaza etmemekle suçlanması söz konusu olabilirdi. Bunu dikate alan *Vükelâ Meclisi* 7 Ekim 1849 günü konuyu yeniden tartıştı. Buna dair hazırlanan Arz Tezkeresinde bunların Vidin'den uzaklaştırılmalarının hayırlı olduğu hususunda vükelânın mütefik olduğu vurgulanmış, ayrıca İngiltere ile Fransa elçilerinin de aynı gö-

⁵⁷ DÜİT, No:75-1/24, lef 1.

⁵⁸ DÜİT, No:75-1/16, lef 2.

⁵⁹ DÜİT, No:75-1/22, lef 2.

⁶⁰ DÜİT, No:75-1/23, lef 1.

⁶¹ DÜİT, No:75-1/24, lef 1.

rüşte oldukları belirtilmişti. Bâb-ı Ali, mültecilerin Anadolu tarafına geçirilmesinin en doğru yol olduğu kanaatinde olmakla birlikte, diplomatik teşebbüsler çözümlenmeden önce bu surete baş vurmaya uygun görmemişti. Rumeli'de ise Edirne ve Varna her ne kadar Tuna'ya uzak ise de birinin etrafı açık, diğeri deniz kenarında bulunduğundan muhafazaları müşkil olacaktı. Dolayısıyla Rumeli'de *Şumnu* kalesinden daha münasip yer bulunması söz konusu olamayacağından mültecilerin tamamının oraya nakl edilmeleri kararlaştırıldı⁶².

Mültecilerin *Şumnu*'ya sevk edilmeleri ile ilgili çalışmalar sürerken Rusya ile Avusturya'nın istedikleri dışında kalan Fransız⁶³, İngiliz⁶⁴ ve İtalyan mülteciler⁶⁵ hemen ilgili ülkelere gönderilmekteydi. Bunların yol masraflarını karşılamak üzere devlet tarafından kendilerine maddî yardım da yapılmaktaydı⁶⁶. Ayrıca Vidin'deki mültecilerden bir kısmı da ortalık sakinleştikten sonra kendi talep ve ihtiyarlarıyla memleketlerine geri dönmek istedikleri takdirde Osmanlı Devleti'nin buna bir diyeceği olamayacağı yolunda karar verilmişti⁶⁷. Mültecilerin devlete çok fazla yük getirmeleri üzerine Osmanlı Devleti nefer takımından olan ve pek şiddetli cezaya çarptırılmayaacağı düşünülen kişilerin affedilmeleri için hem Bükreş'teki Avusturya konsolosluğu nezdinde hem de *İstanbul*'daki büyükelçilik düzeyinde teşebbüslerde bulunmuştu⁶⁸. Yalnız Osmanlı Hükümeti Macaristan'daki olaylarda sorumluluğu olmayan erler ile Avusturya Divan-ı Harbinde yargılanmayı kabul eden subayları göndermeye karar vermişti. Özellikle erlerin herhangi bir şekilde suçlanmayacağına dair kat'î bir söz de alınmıştı. Bunun için Avusturya tarafından gönderilen General Hauslab 3156 kişiyi beraberinde getirdiği vapurlarla 21 Ekim 1849 tarihinde Avusturya'ya götürdü⁶⁹.

⁶² *DUİT*, No:75-1/30, lef 1.

⁶³ *DUİT*, No:75-1/49-1.

⁶⁴ *DUİT*, No:75-1/38-1, 75-1/23, 75-1/24.

⁶⁵ *DUİT*, No:75-1/24-1, 75-1/30-1..

⁶⁶ *DUİT*, No:75-2/35-1; 75-2/36-1; 75-2/46-1. *Bâb-ı Ali Evrak Odası, Amedî Kalemi*, 16/46; 17/96.

⁶⁷ *DUİT*, No:75-1/35-1.

⁶⁸ *DUİT*, No:75-1/24-1.

⁶⁹ *DUİT*, No:75-1/41-1 (12 Zilhicce 1265/29 Ekim 1849 tarihli Arz Tezkeresi) ve diğer ekler. Avusturya da Macaristan'a girişi sakıncalı olabilecek kişileri kabul etmek istemiyordu. *DUİT*, No:75-1/35-3; *DUİT*, No:75-1/55-2. C.Eszlary, *Aynı makale*, s.439'da General Hauslab'ın 3.500 asker ve 20 subayı üç buharlı gemiyle birlikte 20 Ekim 1849 günü götürdüğü kayıttır.

Böylece kalanlardan Müslüman olanlar ile Hıristiyanların Şumnu'ya sevk edilmesi kararlaştırıldıktan sonra Müslüman olanlar ile Hıristiyan mülteciler arasında bir problem ve münakaşa çıkmaması için bunlar ayrı ayrı sevk olundu. Şumnu'ya nakil sırasında bilhassa önde gelen şahsiyetlerin firar etmemeleri için gereken tedbirlerin alınması sevk sorumlularına sıkı sıkıya tenbih olunmuştu. Bu amaçla hazırlanan bir talimatta şu hususlara yer verilmekteydi: Mülteciler götürülürken ormanlık ve dağlık yerlerden değil de mümkün olduğu kadar düz yollardan geçeceklerdir. Günde ortalama 4 ile 6 saat arasında yolculuk yapılacak, mola verilecek mahaller, gizli tutulmak kaydıyla önceden belirlenerek gerekli tedbirler alınacaktır. Genelde 1.5-2 saatte bir mola verilerek yolcuların ızdırap çekmeleri önlenecektir. Mola yerlerinde av ve benzeri maksatlarla dağılımları muhtemel olduğundan çevreye mutlaka asker yerleştirilecek ve hareket edildiğinde yoklamalar ihmal olunmayacaktır. Talimatta, meydana gelebilecek herhangi bir firar ve benzeri hadiselerden sevk memurlarının şahsen sorumlu tutulacakları ve bu hususta hiç bir özrün kabul edilmeyeceği özellikle vurgulanmaktaydı⁷⁰. 400 İtalyan mültecisinden bir kısmı ülkelerine gönderilmek üzere Gelibolu'ya nakledilirken bir kısmı da önce Şumnu üzerinden Gelibolu'ya ve nihayet ülkelerine gönderilmişlerdi⁷¹.

Mültecilerden Müslüman olanlarını Şumnu'ya götürmek ve orada muhafaza ve idarelerine bakmak üzere Serasker yaveri Miralay Süleyman Bey ile Kaimmakam Faik Bey görevlendirilmişlerdi. Mültecilere dağıtılmak üzere 150'şer kuruş atıyye ile ayakkabı ve elbise imal olunmuştu. Zaten mültecilerin bütün masrafları devlet tarafından karşılanılmaktaydı⁷². Bu şekilde Kasım ayı içerisinde Vidin'den sevk edilenler aşağıdaki tablolarda gösterilmiştir⁷³.

⁷⁰ *DUIT*, No:75-1/47, lef 11.

⁷¹ *DUIT*, No:75-1/47-1 ve 7. Meselâ Şumnu'dan Gelibolu'ya sevk edilen İtalyanları Feyzullah firkateyni Cenova'ya 14 Haziran 1850 tarihinde götürmüştü. *DUIT*, No:75-1/30-1.

⁷² İrade-Hariciye, 4244; *DUIT*, No:75-2/2-1, 2; 75-2/46-1; 75-2/54; 75-2/57. Ayrıca her mülteciye verilecek elbiseye birer gömlek ile don ilave edilmişti. *DUIT*, No:75-1/41-1.

⁷³ *DUIT*, No:75-1/47-2. Aynı yer lef 8'de Macar mülteci sayısı 445 ve toplam da 1712 olarak verilmiş ise de biz Sadarete sunulan rakamı kullanmayı tercih ettik.

Tarih	Sevk yeri	Miktar	Milliyet	Sevk memuru ve maiyeti
31.10.1849	Şumnu	15	Müslüman	Kaimmakam Faik Bey kumandasında bir takım süvari
"	"	790	Lehli	Miralay Mehmet ve Kaimmakam İsmet Beyler ile iki kolağası emrinde iki bölük süvari.
1.11.1849	Gelibolu	221	İtalyan	Kolağası Osman Ağa ile Mehmet Efendi emrinde bir bölük süvari.
2.11.1849	Şumnu	241	Müslüman	Binbaşı İsmail Ağa emrinde bir bölük süvari.
4.11.1849	"	423	Macar	Miralay İsmail Bey emrinde iki bölük süvari.
T O P L A M 1690				

Vidin'den Şumnu yoluyla Gelibolu'ya gönderilen bu mültecilerin meslekî durumları ise şöyle idi:

Meslek	Müslüman	Hıristiyan	Toplam
Üst yönetici	-	2	2
General	3	5	8
Miralay	1	7	8
Kaimmakam	5	11	16
Binbaşı	8	36	44
Kolağası	-	9	9
Yüzbaşı	28	135	163
Mülazım	32	244	276
Tabip	1	3	4
Alay kâtibi	-	1	1
Er ve erbaş	173	923	1098
Hizmetçi	5	33	36
Aile fertleri	-	25	25
T O P L A M	256	1434	1690

Görüldüğü gibi iltica edenler arasında küçümsenmeyecek derecede aydın insan vardı ki, Şumnu'ya gönderilenler arasında yaklaşık olarak üçte birlik bölümü subay idi. Böylece Macar ihtilâlinin genelde askerî kadrolar tarafından sevk ve idare edildiğini söylemek mümkündür.

DİPLOMATİK TEŞEBBÜSLER VE PROBLEMLER

XIX. Yüzyılda siyasî fikirlerinden dolayı insanların yargılanmaması ve bu yüzden iltica edenlerin korunması konusunda dünya kamuoyunu etkileyen hadiselerden biri olan 1849 ilticaları, aynı zamanda Osmanlı Devleti için amansız bir diplomatik mücadelenin de cereyanına yol açmıştı. Uluslararası boyutları olan böyle çetrefilli bir meselenin, hem de geçen yüzyılın istikrar kazanamamış olan devletler hukuku açısından çözümlenmesi kolay değildi. Tabiatıyla diplomasisi henüz böylece bir meseleyi tahlil edip sonuçlandıracak şekilde teşekkül edememiş olan Osmanlı Devleti'nin problemi hemen ve kolaylıkla halletmesi mümkün değildi. Bir defa Tanzimat döneminin yeniden yapılanma süreci içinde devlet kurumlarının yerli yerine oturduğunu ve problemleri kavrayabildiğini söylemek dahi güçtür. Nitekim bilgi teminindeki zorluk yüzünden meselenin süratle teşhis edilemediğini, hatta işin başlangıcında verilen kararın bilahere değiştirildiğini görmekteyiz. Zira meselenin başlangıcında boyutlarının ne olacağı, devletlerarası diplomasinin müdahalesinin ne derecede kalacağı konusunda sağlıklı bir bilgiye sahip olmayan Bâb-ı Ali, dış destekten şüpheli olduğu için zamana göre kararlarında tadil yolunu tercih etmişti. Nitekim hükümetin Avusturya'nın iç işleri ile ilgili bir mesele diye baktığı bu olayda Macar isyancılarını asi olarak gördüğünü Şubat 1849'da Fuad Efendi'yi görevlendirirken hazırlanan talimatta ifade etmekteydi⁷⁴.

Bu karara dayanılarak özellikle deniz yoluyla gelen mültecilerden bir kısmı hemen iade edilmişti. Meselâ Macar ve Leh mültecilerinden oluşan elli kişilik bir grup Adriyatik kıyılarından gemiye binerek İstanbul'a gelmişti. Bunlar hemen geri gönderilmek istenmiş. fakat getiren geminin bunu reddetmesi üzerine başka bir gemi bulunarak mülteciler Şire'ye gönderilmişler, bununla birlikte yardım olmak üzere 3600 kuruş gemi navlunu ile 2500 kuruş yiyecek parası devlet tarafından karşılanmıştı⁷⁵. Aynı şekilde bir Sardunya ticaret gemisiyle Çanakkale Boğazı'na giren 80 kişinin iadesi hususu

⁷⁴ DUIT, No:75-1/9, lef 5.

⁷⁵ DUIT, No:75-1/15.

Sardunya Büyükelçiliği ile kararlaştırılmıştı. Hükümet bu çeşit mültecilerin yoğun şekilde gelmesinin bazı dedikodulara yol açacağını düşünerek geldikleri yerlere gönderilmeleri taraftarıydı. Yalnız söz konusu mültecilerin kumanyaları, tedarik edecek paraları olmadığından, diğerleri gibi devlet tarafından karşılanmış ve 7.500 kuruş verilerek karaya çıkarılmadan geri gönderilmişlerdi⁷⁶. Yine deniz yoluyla gelenlerin iade edildiği, fakat kara yoluyla gelenlerin oldukları yerlerde tevkif olunmaları *Yanya, Selanik ve Tırhala*'daki yetkililere emredilmişti⁷⁷.

Avusturya'nın Macarları, Rusya'nın da Lehileri geri istemeleri ve taleplerini Osmanlı Devleti ile yaptıkları antlaşmalara bağlamaları karşısında Türk diplomatları iki büyük devlet ile amansız bir *diplomasi mücadelesine* giriştiler. Hatta bu mesele tamamen diplomasi cephesinde cereyan etti de denilebilir. Osmanlı Hariciyesi devrin dört büyük devleti, yani İngiltere, Fransa, Rusya ve Avusturya arasında oldukça hararetli bir diplomatik mücadele örneği verdi.

Meselenin asıl tarafı olan Avusturya'nın bu konudaki görüşlerini *Prens Schwarzenberg*, 14 Ağustos 1849 tarihinde İstanbul Büyükelçiliğine yolladığı mektubunda şöyle açıklamaktaydı: Osmanlı Devleti, Avusturya'nın meşru hükümetine isyan edenlerin Osmanlı topraklarına geçmekle yargılanmaktan kurtulamayacağını Şubat 1849'da Fuad Efendi'ye verilen talimatta kabul ve itiraf etmişti. Viyana hükümeti de mültecilerin *Belgrad Andlaşması*'nın 18. maddesinin hükümlerine göre kendisine iade edilmesi görüşündeydi⁷⁸. Bâb-ı Ali'nin mültecileri iade etmeyip silahlarını alarak huduttan uzak yerlerde iskân ettirmesine itiraz eden Avusturya; adli kapitülasyonları hatırlatıyor ve Osmanlı Devleti'ndeki tebasını muhakeme yetki ve selahiyetinin sefâret ve

⁷⁶ *DUİT*, No:75-1/10, lef 1.

⁷⁷ *DUİT*, No:75-1/14, lef 1.

⁷⁸ Devlet-i Aliye ile Nemçe Devleti beyninde evâhir-i Cemâziyelahir sene 1152 tarihinde münakid Belgrad Muahedesinin 18. maddesi: "Tarafeyn ahalisinden müfsid ve âsi ve bedhâh olanlar iki cânibden de kabul olunmayıp bir vechile himâye olunmaya. Bu makule ehl-i fesâd ve çeteci ve garetçi her kîmin reâyâsi olur ise olsun her kangı toprakta bulunur ise müstehâk oldukları cezaları tertüb oluna. Ve ihtifâ ederler ise haberleri alınıp zâbıtları ağâh oluna ki haklarından geleler ve zâbit ve başı olanlar dahi bu misüllü eşkiyânın haklarından gelinmekte ihtimal ve tekâsül ederler ise mes'ul ve muâteb olup azl ve hakkından geline. Ve ulufelu ve dirlikli kendi hallerinden olmayıp böyle şekavet edenlerin taaddileri külliyyet ile mündefi olmak için mutdaka hırsızlık ile taayyüş eden haydut ve pribek (?) dedikleri kutta-i tarik saklanmayub ve beslenmeyib gerek kendilerin ve gerek saklayanların haklarından geline ve bu makule fesâd âdet-i müstemesi olanlar sonradan salâh suretin gösterir ise dahi itimâd olunmayıp sınırlardan bâid yerlere iskan ettirile." *DUİT*, No:75-1/9, lef 2. *Muâhedet Mecmuası*, III/2.C., İstanbul, 1296, s.128-129.

konsoloslarına ait olması dolayısıyla bunlar hakkındaki hükmü ancak kendilerinin verebileceklerini ileri sürüyordu. Avrupa'da sonradan ortaya çıkan politika mültecileri usulünü Osmanlı Devleti'nin benimseyemeyeceği de ekleniyordu. *Schwarzenberg*, Macar mültecileri gibileri hakkında Fransa ve İsviçre gibi cumhuriyetlerin bile en ziyade şiddetli tedbirlere müracaat ettiğini iddia ediyordu. Ayrıca Osmanlı Devleti'nin asayişinin pek noksan olduğu, çok çeşitli milletlerin bulunmasıyla yakında başlayacak ihtilâller ve isyanlarla iyice sarsılacağını belirterek üstü kapalı biçimde tehditler savuruyordu. Osmanlı Devleti'nin isyan eden Eflaklı liderleri memleketten ihraç ederken bu defa ecnebi memleketlerden gelen asileri, asıl muhafızlarına teslim etmemek niyetiyle memleket içine nakillerinin tenâkuz olduğunu belirtiyordu. Avusturya, kendisinin söz konusu antlaşmalara riayet ederek Bosna'da isyan edenleri Osmanlı yönetimine teslim ettiğini, bu yüzden Bab-ı Ali'nin da buna benzer bir hareketi benimsemesi gerektiğini ifade ediyordu⁷⁹.

Rusya ise kendi tebası olduğunu söylediği Lehlilerin *Küçük Kaynarca Antlaşması*'nın ikinci maddesi gereğince iade edilmesini istiyordu⁸⁰. Osmanlı Devleti bir taraftan Avrupa'da yaygın şekilde kabul gören siyasi mülteci kavramına aykırı harekette bulunmaktan çekiniyor, diğer taraftan da iki büyük devlet ile hesapsız ve sonu meçhul bir maceraya atılmak istemiyordu. Neticede bu devletlerin iade konusundaki ısrarları, Fuad Efendi ile diğer memurların bir an önce talimat gönderilmesi yolundaki müracaatları üzerine konu *Meclis-i Mahsus*'ta bir kere daha ele alındı. 30 Ağustos 1849 günü toplanan meclisin verdiği kararlar doğrultusunda hazırlanan *arz tezkere-sinde* hükümetin meseleye bakışı şu şekilde ifade edilmektedir⁸¹:

⁷⁹ *DÜİT*, No:75-1/9, lef 5.

⁸⁰ Osmanlı Devleti ile Rusya beyninde Evâsıt-ı Ramazan 1188 tarihinde Kaynarca'da akd olunan ahidnamenin ikinci maddesi: "İki devletin reâyâsından bazıları ahar bir töhmet ve adem-i itaat veyahut hiyanet edip devleteynin birine ihüfâ veyahut ilticâ kasdında olur ise devlet-i aliyemde din-i İslâmı kabul ve Rusya Devletinde tanassur edenlerden madâ asla bir bahane ile kabul ve himâyet olunmayıp der-akâb red veyahut hiç olmaz ise ilticâ eyledikleri düvelin memâlikinden tard olunalar ki bu misüllü yaramazların sebebi ile iki devlet beynine müverris bürüdet veyahut bâis-i bahs-ı âbes olur asla bir mâni vaki olmaya Kezâlık tarafeyn reâyâsından olup gerek ehl-i İslâm ve gerek Hıristiyan zümresinden bir kimse bir türlü taksirat edip her ne mülâhaza ile bir devletten ol bir devlete ilticâ ederler ise bu misüllü talep olundukça bilâ-tehîr red olunalar." *DÜİT*, No:75-1/9, lef 2. *Muâhedet Mecmuası*, III/1.C., İstanbul, 1296, s.255.

⁸¹ *DÜİT*, No:75-1/9, lef 1 (13 Şevval 1265/1 Eylül 1849 tarihli arz tezkeresi. Bu konudaki irade-i seniye 16 Şevval 1265/4 Eylül 1849 tarihini taşımaktadır). Ayrıca meclis üyeleri bu iki devletin yapacağı her türlü hareketi dikkate alarak bu kararı verdiklerine dair bir de imza sirküleri hazırlamışlardı bkz. *DÜİT*, No:75-1/18, lef 4. Meclis üyelerinden "*harb vukuu rütbe-i tahkike gelmedikçe bu karardan dönülmeyeceğine ve giyâpta bu kararın hilâfına söz söylenemeyeceğine*" dair de teminat alındı.. 28 Şevval 1265/16 Eylül 1849 tarihli Vükelâ Meclisi kararının tam metni için bkz. Ahmed Refik, *Türkiye'de Mülteciler Meselesi*, İstanbul, 1926, s.70.

Meclisteki müzakerelerde mültecilerin geri verilmemesi halinde iki büyük devletin itirazlarına yol açılacağı konusu da tartışıldı. Böyle nazik bir zainanda iki devleti kırmak münasip değildir gibi sözler söylendi. Fakat bunlar doğrudan doğruya Osmanlı askerine yani devletin himayesine sığınmaları ve geri verilmelerinin adeta cellatlara teslim etmek anlamına gelmesi sebebiyle bu keyfiyet padişahın şanına ve askerinin namusuna aykırı düşecektir diyen meclis üyeleri Avrupa kamuoyunun da tepkisini dikkate almaktaydı. Çünkü Avrupa devletleri nezdinde kendi devletinden firar ve yabancı devletlere ilticâ eden suçlular iki sınıfa ayrılmış olup cinayet ve hırsızlık ve sâireden dolayı firar edenler tutulup asıl devletine teslim olunmaktadır. Ancak politika töhmetiyle kaçanların reddi terk edilmiş ve ayıplanmıştır. Dolayısıyla Osmanlı Devleti bu genel usûle uymadığı takdirde kendisini seçkin devletler arasına sokmamış olacak ve uluslararası itibarı kaybedecektir. Halbuki mültecilerin kurtarılması ise padişahın devletler arasındaki adaletinin göstergesi olacaktır. Genel görüşe göre teslim maddesinde olan mahzur diğerlerinden daha ağırdır. Avusturya ile Rusya'nın şu isteklerinin atlatılmasının çârelerinin aranması konusunda meclis üyeleri hemfikir olmuşlardır.

Bununla birlikte böyle bir ortamda iki devletle münasebetleri ve dostluğu kesmenin de hatalı olacağı kabul edilmekteydi. Dolayısıyla bu hususta onlara verilecek cevapların yine antlaşmalar dairesinde, emsâline ve devletlerarası hukuka uygun biçimde olmasının mümkün olduğu kadar sağlanması amaçlanmaktaydı. Bu çerçevede Rusya'nın ele aldığı *Küçük Kaynarca Antlaşması*'nın firarîlerin reddi konusundaki ikinci maddesi ile ilgili olarak şu görüşler ileri sürüldü: *Birincisi* reddedilmesi kararlaştırılan mültecilerin sahih tebeddan olması gerekmektedir. *İkincisi* tebeddan oldukları halde dahi red olunmazlar ise mültecileri olan devletin memleketlerinden uzaklaştırılmalarına cevaz vardır.

Halbuki Rusya'nın istediği *General Dembinsky* ve arkadaşları uzun müddetten beri Fransa ile İngiltere'de iskân eylemişler ve ihtimal ki, oraların vatandaşlığına geçmişlerdir. Kendileri Rusya'dan çıkıp doğrudan Osmanlı Devleti'ne gelmiş değillerdir. Bu yüzden araştırılmadan "*Rusyaludur*" denilemeyeceği ve farz-ı muhâl olarak Rusyalu hükmünde tutulup da sâir nazik mülâhazalara ve engellere de bakılmayarak Ruslara teslim olunmaları lazım gelse o zaman kendilerinin sonradan mensup oldukları devletler tarafından da talep olunmaları muhtemeldir. Bu durumda ise büyük meselelerin ortaya çıkacağı aşîkârdır. Hiç şüphe kalmadığı takdirde Osmanlı Devleti antlaşmaların gereğini yapmaya hazırdır. Şayet her iki devlet bunların iyi muhafazala-

rının temini ve fesat çıkarmalarının önlenmesini sağlamak şartıyla Osmanlı memleketlerinde kalmalarını iltimas ederler ise bunun gereği de yapılacaktır.

Öte yandan Rusya'nın söz konusu mülteciler ne kadar başka devletin tâbiyetine girerlerse girsinler, Rusya nazarında onlar yine Rus tebasındandır şeklinde itirazlar olduğu takdirde, benzer bir itirazın Osmanlı Devleti tarafından da yapılması imkânı ortaya çıkacaktır. Bu takdirde Osmanlı Devleti de bunca tebâsının geri verilmesini isteyecektir ki, böyle bir düşüncenin hükmü olamayacaktır. Mamafih buna da karşı çıkarlarsa memlekette uzaklaştırma maddesi antlaşma hükümlerinden olduğuna göre o yola baş vurulabilir.

Osmanlı Devleti'nin mültecileri Rusya'ya vermemesinin bir diğer dayanağı olarak da *Küçük Kaynarca Antlaşması*'nin imzalanmasından sonra Müslüman ya da Hıristiyan birçok Osmanlı vatandaşının bu ülkeye sığınmasına rağmen hiçbirinin geri verilmemiş olmasıdır. Meselâ meşhurlardan *Battal Paşa*, *Tayyar Paşa*, *Ramiz Paşa*, yakın zamanlarda *Sirozlu Yusuf Paşa*, *Alemdar Mustafa Paşa*'nın Kethüdası *Köse Ahmed Efendi*, *Yılıkoğlu*, Rum beylerinden olan *Boğdan Voyvodası Mavro Kordato*, *Eflak Voyvodası İpsilanti*, *Sucu Mihail* gibileri Rusya'ya firar ve iltica etmişlerdi. Fakat ilgili antlaşmaya rağmen bunların hiçbiri Osmanlı Devleti'ne verilmemişti. Bu keyfiyetin de emsâl ve sâbık olarak Rusya'ya bildirilmesi meclisin kararlarından idi⁸².

Aynı konuda Avusturya Devleti'nin iddiaları da şu şekilde cevaplandırılıyordu: Bu devletin iddiasının dayanağı olan *Belgrad Antlaşması*'nin onsekizinci maddesinde mültecilerin geri verilmesi tabiri bulunmamakta, sadece kabul ve himaye olunmaması ifadesi yer almaktadır. Bununla Osmanlı Devleti'ne girenlerin teslimi dava konusu olamaz. Hatta bundan önce Bosna'da meydana gelen isyanın reisi olan *Hüseyin Kapudan* ve taraftarları ve Yunan isyanında Rusya'dan Memleketeyn'e geçerek bunca kötülöklere cesaret eden *İpsilanti*, Avusturya'ya firar ettiklerinde Osmanlı tarafından ne kadar talep olundular ise de verilmemiştir. *Prens Metternich* tarafından firarının reddine dâir muâhedede açıklık olmadığı ve bunları Osmanlı'ya teslim lazım gelse, Ruslar da Avusturya'daki Lehlileri ister itirazıyla cevap verilmişti. Bu demektir ki, söz konusu antlaşmanın yorumunu öncelikle kendileri yap-

⁸² Bu görüşler doğrultusunda Rusya'ya bir de cevap yazıldı. *DUİT*, No:75-1/9, lef 4.

tlıklarına göre buna benzer şekilde hareket eden Osmanlı Devleti'ne bir şey söylemeye hakları olmayacaktır.

Tanzimat dönemi politikacılarının, bazen gereğini yerine getirmeseler bile, çokça yaptıkları üzere⁸³: bu antlaşmaların yorumu hakkında İngiltere Büyükelçisi Sir Canning ile Fransa Büyükelçisi General Aupick'in görüşlerine de baş vuruldu. Eylül 1849 ortalarında Osmanlı Hariciye Nâzırı'nın bu husustaki soruları ve aldığı cevaplar şöyleydi⁸⁴.

"Evvelâ-Devlet-i Aliye, Rusya ve Avusturya devletleriyle akd eylediği Kaynarca ve Belgrad muâhedeleri iktizâsınca mebhûsun anı olan mültecileri mutlaka red buyurmağa mecbûr mudur?"

- Bizim reyimize göre değildir.

Sâniyen-Osmanlı Devleti red cevabını itâ buyurduğu halde muâhedâtı nakz buyurmuş olur mu?"

- Cevâb-ı evvel iktizâsınca nakz buyurmayacağı derkâr.

Sâlisen-Osmanlı Devleti'nin işbu red cevâbına Rusya Devleti nakz-ı ahd nazarıyla bakarak ilan-ı harbe muktedir olabilir mi?"

- Rusya Devleti'ne şimdiden bu derece hod-serâne ve isbâtu müşkil bir hareketi isnâd eylemek bu devletin hakkında bir haksızlık demek olacaktır.

Râbian-Uhûd-u mer'îye iktizâsınca Rusya'nın ilan-ı harbe ne hakkı ve ne de bahanesi var iken ilan-ı harb etse bu güne harekete Fransa ve İngiltere devletleri ne nazarla bakacaklardır ve ol takdirde iki devlet taraflarından bir muâvenet-i müessire ve hakikiyeyi Osmanlı Devleti me'mûl buyurabilir mi?"

- İngiltere ve Fransa, Rusya'nın farz olunan hareketini takbîh edecekleri ve lede'l-hâce Osmanlı Devleti'ni muâvenetsiz bırakmayacakları kaviyyen zannolunur.

Hâmisen-Rusya ilan-ı harbe kadar gitmeyip de iki devlet arasında yalnız bir burûdet hâsıl olduğu halde bunun teskini emrinde Fransa ve İngiltere devletleri icâleten icrâ-yı tavassutu taahhüd ederler mi?"

⁸³ Yöneticilerin Macar mültecileri ile ilgili konularda İngiltere ile Fransa büyükelçilerinin görüşlerine sıkça müracaat ettiklerini görüyoruz. Ancak sonraki yıllarda Fuad Paşa'nın Fransız elçisine "bize suflörlük ediniz, fakat sahneyi ve rollerin icrâsını bize bırakınız" demesine rağmen İlber Ortaylı'nın belirttiği gibi; "Tanzimat döneminin devlet adamlarını, Britanya sefiri veya Fransa sefâretinden talimat alan yöneticiler olarak değerlendiremeyiz". Bkz. *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İstanbul, 1983, s.80.

⁸⁴ *DUİT*, No:75-1/20, lef 5.

-İşbu farz olunan takdîrde devleteyn-i müşârünileyha hüsn-ü tavassutlarını kemâl-i gayretle icrâda tecviz-i kusur etmeyeceklerinde itimâd-ı kâmilemiz vardır.

Sâdisen-Vidin'de bulunan mülteciler Rusya tebâsı addolunabilir mi?

- Olabilir ki Vidin'de bulunan mülteciler beyninde Rusya veyahut mukaddem bunun tebasında bulunmuş ola. Ancak bu sıfatla dahi ve ale'l-husûs ahvâl-i hazırada sâlifü'z-zikr muâhedât eşhâs-ı merkûmenin red ve teslimîni asla icbâr etmezler."

İngiltere ile Fransa büyükelçilerinden arzu ettiği doğrultuda cevaplar alan Osmanlı hükümeti mülteciler hakkındaki görüşlerinde daha rahat ve cesurca adımlar atmaya başladı. Nitekim gerek *Prens Radzivil* tarafından getirilen *Çar I. Nikole*'nin mektubu ve gerekse *Büyükelçi Titofun Başbakan Kont Nesslroda*'un yazısına dayanarak söylediği sözlere rağmen Bâb-ı Ali fikrinde direnmeye devam etti. *Sadrazam Mustafâ Reşid Paşa* şöyle diyordu: "Elçi-i mumâileyhin ısrârına bakılıb da mültecilerin hemen reddine muvâfakat ve teşebbüs olursa madem ki, bunlar canlarını velî-ni'met bîminnet efendimizin himâyet ve sahâbet-i rahîmânelerine teslim etmiş olduklarından öteye verildikleri anda ya kurşuna tutulub veyahut Sibirya'da bin kadem zirde zemînde bulunan maden mağaralarına atılacaklarında ve daha berulderde bırakıkları takdîrde dahi ya bir kalenin zindanına veyahut adetâ küreğe konulacaklarında iştibâh olmayub himâyet-i seniyyeye istinâden ilticâ etmiş olan bir çok adamı bu suretle cellatlarına vermek doğrusu meşmûl-u afâk olan rahm u eşfâk-ı hazret-i hilâfetpenâhiye mugâyir düşeceğinden başka enzâr-ı yâr u agyârda dahi devlet-i aliyenin şân ve itibâr-ı âlisine bir nâkise-i azîme îrâs olunmuş olacağı ve Rusya devletinin eğerçi merkulmaları ele geçirmek menâfîi iktizâsından ise de bu kadar ısrâr göstermesinden bir murâdı dahi saltanat-ı seniyyenin namusunu şikest etmek ve kendisi her nasıl ise devlet-i aliyeyi öyle kullanmağa muktedir olduğunu düvel ve milel-i Avrupa'ya ve teba ve reâyâyâ göstermek idüğü dahi mülâhazadan bâid olmadığı....." hatırdâ tutulmalıdır⁸⁵.

Osmanlı yöneticilerinin bir sıkıntısı da Rusya'nın işi nereye kadar götüreceğini kestirememekten kaynaklanıyordu. Mültecilerin iade edilmesinin yukarıda belirtilen sıkıntıları doğurması söz konusu idi. *Sadrazam*; "bir kaç

⁸⁵ *DUİT*, No:75-1/18, İef 1 (25 Şeval 1265 tarihli arz tezkeresi).

edebsiz gâvur için iki devlet-i muazzamanın husûmetleri davet olundu ve hemen verildikleri takdîrde de saltanat-ı seniyenin namusu gözetilmeyerek bir ayak paturusına dayanılmadı" gibi laflarla karşılaşılacaktır diyordu⁸⁶.

Bu itibarla hükümet müzâkerelerin devamına ve taraflarca bir orta yol bulunmasına gayret etmekteydi. Fakat Rus elçisi orta yol bulmak konusunda görüşmeler yapmaya yetkili olmadığını ifade ederek taleplerinin "ya kabul ya da reddi" ile ilgili kesin cevap almak istiyordu. Bâb-ı Ali oyalama politikasını tercih etti. Bir taraftan o sırada Bükreş'te bulunan *Fuad Efendi*'nin padişahın mektubunu imparatora bizzat takdim ile görevlendirildiği, dolayısıyla onun imparator ile konuşmasının yararlı olacağı Rus temsilcisine anlatıldı. Diğer taraftan da, kesin karar için İngiltere ile Fransa'nın daha belirgin bir şekilde, Osmanlı Devleti'ni sonuna dek destekleyip desteklemeyeceği öğrenilmeye çalışıldı. Neticede Rus Çarı'na iletilmek üzere bir mektup hazırlandı⁸⁷ ve *Fuad Efendi* o sırada imparatorun bulunduğu *Varşova*'ya gitmek üzere 13 Eylül 1849 tarihinde görevlendirilerek kendisine bir de talimat gönderildi⁸⁸. *Fuad Efendi*'ye *Varşova*'ya gitmesi yazılmış ise de, o 20 Eylül'de Bükreş'ten hareket ederek 30 Eylül'de *Varşova*'ya vardığında, imparatorun kardeşinin vefatı dolayısıyla *Petersburg*'a döndüğünü öğrenmişti. Bunun üzerine beklemeden yola devam ederek 5 Ekim günü *Petersburg*'a ulaşmış ve ertesi günü diplomatik teşebbüslere başlamıştı⁸⁹.

Bu arada Osmanlı Devleti'nin vakit kazanmaya yönelik teşebbüsleri Rusya ile *Avusturya* büyükelçilerini rahatsız etmişti. İki büyükelçi 8 Eylül'den itibaren tutumlarını biraz daha sertleştirmek ve eğer mülteciler verilmeyecek olurlarsa siyasi münasebetlerini keseceklerini bir nota ile tebliğ etmek hususunda prensip kararı aldılar. Böyle bir emri büyükelçiler hükümetlerinden almış değillerdi. Konuyu *Titof* ortaya atmış, *Stürmer* de ona uymuştu⁹⁰.

Gerçekten de çok geçmeden Osmanlı Hükümeti'nin görüşlerini doğrudan *Çar*'a iletme düşüncesini; esas meseleyi savuşturmaya veyahut uzun süre ertelemeye yönelik bir teşebbüs olarak gören *Titof*, *Hariciye Nezâreti*'ne

⁸⁶ Aynı yer.

⁸⁷ *DUİT*, No:75-1/18, lef 2.

⁸⁸ *Fuad Efendi*'ye önce nâme-reslik görevi verilmişken daha sonra fevkaleda murahhas ünvanı verilmesinin daha münasip olacağı düşünülmüştü. A. Refik, *Aynı eser*, s.71.

⁸⁹ *DUİT*, No:75-1/26, lef 2; 75-1/17; 75-1/40, lef 2. *Fuad Efendi*'nin yapacağı görevin nitelikleri hakkında kendisine verilen yazı için bkz. *DUİT*, No:75-1/18, lef 3.

⁹⁰ *Kurat, Aynı makale*, s.457.

verdiği 15 Eylül 1849 tarihli notada bu kaygısını dile getirdikten sonra özetle şöyle diyordu: Mültecilerin geri istenmesi hakkının icrası Macar isyanından dolayı asayiş bozulan eyâletlerde sulhun iadesini bir çok zaman noksan bırakmakla sonuçlanacak bir vakitte Çar, bu vazifeden kendisini kurtaramayacağına düşünmektedir. Çünkü Rusya, hem kendi memleketlerinin emniyet ve asayiş hem de dahili istikrârı genel politik denge için gerekli olan Avusturya'nın emniyeti ve belki cümlesinden de önemlisi olan Osmanlı Devleti'nin istikrârı için yaptığı himmetler dolayısıyla bu hakkı kendisinde görmektedir.

Kendi kendine icat ettiği bu hak iddiasıyla Rusya Büyükelçisi, Bâb-ı Ali'nin vereceği müphem cevapların çarın taleplerinin reddi olarak yorumlanacağını ve bunun da Rusya'nın şiddetli teessüflerine yol açacağını ilave ediyordu. Aynı yazıda Titof, 17 Eylül 1849 günü akşamına kadar Rusya tebasından olup da Osmanlı Devleti'ne iltica eden bütün asilerin kendilerine teslim olunmaması halinde yeni bir emir gelinceye değin diplomatik ilişkilerin kesilmiş sayılacağı tehdidinde bulunuyordu⁹¹.

Aynı doğrultuda ve aynı tarihte bir ültimat da *Avusturya Büyükelçisi Kont Stürmer* tarafından verildi. O da *Başbakan Schwarzenberg*'in bir yazısını üç hafta önce Osmanlı Hariciye Nezâreti'ne verdiğini hatırlatarak, şu ana kadar cevap verilmediğini, bugün yarın denilerek işin sürüncemede bırakıldığını, halbuki bu sırada pek çok insanın iltica etmiş olduğunu söyleyerek, iki ülke arasındaki ilişkilerin hükümetin bu konuda vereceği karara bağlı olduğu uyarısında bulunuyordu. Tıpkı Rusya elçisi gibi Avusturya elçisi de, bir kısım faydasız ve ehemmiyetsiz sebeplerle vakit kazanıldığını söylüyordu. *Stürmer* de artık daha fazla bekleyemeyeceğini, iki gün içinde olumlu bir karar çıkmadığı takdirde diplomatik münasebetlerin kesilmiş olduğu nazarıyla meseleye bakılacağını ifade ediyordu⁹².

Bu tehditlere karşı hükümet *Meclis-i Mahsus*'un 17 Ağustos 1849 tarihindeki müzakerelerinde karşılaşılması muhtemel hareketler arasında ilişkilerin kesilmesinin de zikredildiğini dikkate alarak, şimdi buna dayanarak karar değiştirmenin yanlış olacağını, üstelik Fransa ile İngiltere'nin de Osmanlı Devleti'ni haklı bulduğunu göz önünde bulundurarak tehdite kulak asılma-

⁹¹ *DUIT*, No:75-1/20, lef 2.

⁹² *DUIT*, No:75-1/20, lef 3.

masına karar verdi⁹³. Böylece 17 Eylül 1849 tarihinde Rusya ile Avusturya büyükelçileri, mültecileri iade etmediği için Osmanlı Devleti ile olan diplomatik münasebetlerini kestiler⁹⁴.

Hadiseler gittikçe hassasiyet kazanmıştı. Hatta savaş ihtimalinden dahi söz edilmekteydi. Rusya'nın mültecileri geri almak için Prut üzerine asker sevk ederek savaş gösterilerinde bulunduğu halk arasında yayıldı⁹⁵. Bu söylentiler bazı vilayetlerde heyecan yaratmış, Trabzon gibi yerlerde yaşayan Hıristiyanlar bile Rusya ile Avusturya'nın hareketlerini takbîh etmişlerdi⁹⁶. Bunun üzerine Osmanlı Devleti, Londra ve Paris'teki temsilcileri aracılığıyla bu ülkelerin daha aktif desteğinin temin edilmesi için diplomatik teşebbüslerini yoğunlaştırdı. Zaten İngiltere, Avusturya'nın Macar ihtilalcilerine karşı tutumuna tepki göstermekteydi⁹⁷. Lord Palmerston ile 29 Eylül 1849 günü görüşen *Büyükelçi Kıbrıslı Mehmed Paşa*, İngiltere'den açıkça yardım iste-

⁹³ *DUİT*, No:75-1/20, lef 1.

⁹⁴ Shaw, A.g.e., s.175. Diplomatik ilişkilerin kesilmesi üzerine taşrada Rusya ile Avusturya konsolos, tüccar ve tebarına nasıl davranılacağı konusunda tereddütler oluşmuştu. Böyle yerlerden biri de Trabzon idi. Vilayetten gelen soru üzerine Sadaret'ten gönderilen 7 Ekim 1849 tarihli emirde ilişkilerin kesilmesinin "yalnız mesâlih-i politikiye hakkında olub yoksa umûr-u ticaret ke'l-ewvel rû'yet olunmakta ve o makûle maslahatlar için tercümanlar gelüb gitmekte olduğu misüllü taşralarda dahi devleteyn-i müşârünileyhimâ konsolos ve tüccar ve tebasının mesâlih-i vâkalarına kemâkân dikkat ve haklarında muâhedâta tatbikan hareket" olunması emrediliyordu. *DUİT*, No:75-1/45, lef 2.

⁹⁵ Mahmud Celâleddin Paşa, *Mir'at-ı Hakikat*, Haz. İsmet Miroğlu, İstanbul, 1983, s.32.

⁹⁶ Savaş söylentileri Trabzon gibi bazı yerlerde heyecan uyandırmıştı. Buna dair Trabzon Valisi Mehmed Hayreddin Paşa'nın 29 Ekim 1849 tarihli yazısında şu ifadeler yer almaktadır: "Trabzon iskelesine âmed-şud eden vapurlar ile mürûr u ubûr eden teba-i devlet-i aliye ve sâire tarafından Rusya üzerine kalkılacak ve ilan-ı harb kılınacak gibi kelimat tefevvuhuna ibtidârları ahalinin mesmûluları oldukta ehli-i islâm şöyle dursun reâyâ-yı devlet-i aliye bile devleteyn-i müşârünileyhimânın işbu tekliflerini tahsîn etmeyerek anlar dahi teşebbüs olunan tedâbir-i hasenenin murad-ı seniye vechile karîn-i hüsn-ü husûlünü kiliselerinde dua ve niyaz etmekte ve sâye-i saltanat-ı seniye de az vakitte mazhâr oldukları adalet ve hakkaniyetin kadr u şûkrünü bilerek hem mezheblerinin bu vechile hareketleri beğenmeyub anlar dahi takbîh eylemekte..." *DUİT*, No:75-1/45, lef 2. Yine patriklikten mazul Konstantıyo, Grigoryo ve Birmanınaman(?) adlı üç kişinin Osmanlı Devleti'nin mültecileri himayesinden dolayı müteşekkîr olduklarına dair verdikleri arzuhal için bkz. *DUİT*, No:75-1/53, lef 2.

⁹⁷ Nitekim diplomatik temsilcilerin bulunduğu bir yemek sohbetinde Lord Palmerston, Avusturyalıların Macarlara yönelik harekâtını alenen kınamış, birtakım biçâre ve kadınlardan oluşan âcizlere türlü türlü zulümler yaptığını ifade etmişti. Böylece Palmerston tepkisini, yanında oturan Avusturya elçisine zimnen iştirmek istemiş fakat o anlamazlıktan gelmişti. *DUİT*, No:75-1/6, lef 3 (Londra Büyükelçisinin 17 Ramazan 1265/6 Ağustos 1849 tarihli yazısı). Öte yandan İngilizler arasından bazı grupların birleşerek, padişahın mültecileri himayesinin haurasına madalyalar basturmaya karar verdiklerini görüyoruz. *DUİT*, No:75-1/64, lef 4.

mişti. Mehmed Paşa şöyle diyordu: "saltanat-ı seniyenin me'lûf olduğu insaniyet ve hukuk-u aliyesinin muhâfazasına olan gayret-i aliyesi iktizâsınca memâlik-i mahrûsasına dehâlet ve ilticâ etmiş olan firarîleri redd ve itâdan ictinâb buyurması mücerred bene'd-devleteyn mer'i ve muteber bulunan bir hakkın muhâfazasından ibaret olup Macar meselesinin ewelinden şimdiye kadar kemâl-i tayakkuz ile bîtarafılık usûlünü ittihâz buyurmuş ve firâr edenleri kendisi asla ve kat'an davet etmemiş olduğu halde düvel-i müşârünileyhimânın merkûmları taleb etmesi İngiltere devletinin dahi muhâfazasına imza eylediği hukuk-u aliyesine dokunur"⁹⁸.

Bu görüşmeden iki gün sonra Osmanlı sefirini kabul eden Palmerston; İngiltere'nin eski ve sadık dostu olan Osmanlı Devleti'nin hukuk ve istiklalini her zaman koruduğunu, buna kefil olduğunu ve bunun sağlanması için her türlü fedakârlığı yaptığını belirttikten sonra şöyle devam etmiştir: "Macar firarîlerinin adem-i reddi halinde Rusya ve Avusturya devletleri tarafından bir ihâfât ve muhârebe zuhûra gelür ise istediği mahalle sevk ve isrâ buyurmak için bugün toplanan Meclis-i Vükelâ'da cümlemizin ittifâk ve re'yi üzere İngiltere Devleti şimdilik derununda yirmi bin asker mevcûd olunmak üzere Çanakkale'ye bir donanma irsâlini tasmiîn etmiştir"⁹⁹. Böylece İngiltere'nin açık desteği sağlandıktan sonra bir taraftan Osmanlı Devleti, diğer taraftan Londra Hükümeti Paris üzerinde diplomatik baskıyı yoğunlaştırarak Fransa'nın da benzer şekilde bir destek gösterisi yapması temin edildi. Fransa bu yolda karad vermeden önce Paris Büyükelçisi Kalimaki Bey'den yazılı olarak maddî ve manevî desteğin istenmesini belirtince, elinde böyle bir talimat olmamasına rağmen Kalimaki Bey, şahsî inisiyatifini kullanarak talep edilen nitelikteki yazıyı vermekten kaçınmadı. Elçinin Fransa Başbakanına verdiği yazı ile İngiltere'nin aldığı karar çok etkili oldu. Fransız hükümetinin 6-7 Eylül günlerinde yaptığı görüşmeler neticesinde, İngiltere ile beraber derhal bir donanmanın İstanbul sularına sevk edilmesine karar verildi¹⁰⁰.

Çok geçmeden İngiliz donanmasının Çanakkale önlerinde görünmesi, Rusya ile Avusturya'nın telâşına yol açtı. Rusya Sefiri Titof resmî haberleşmeyi kesmesine rağmen hemen Babiâli'ye 24 Ekim 1849 tarihiyle bir mektup

⁹⁸ DUIT, No:75-1/37, lef 2 (Mehmed Paşa'nın 14 Zilkade 1265/1 Ekim 1849 tarihli yazısı).

⁹⁹ Aynı yer. Bu İngiliz donanması 14 parçadan oluşmaktaydı C.d'Eszlary, Aynı makale, s.441.

¹⁰⁰ DUIT, No:75-1/43, lef 3.

verdi. Titof mektubunda söz konusu gemilerin Çanakkale'ye gelmesinin 1841 Boğazlar Antlaşması'na aykırı olduğunu ileri sürdü¹⁰¹.

Bu arada Rusya ile Avusturya büyükelçilerinin ilişkileri kesme yolundaki hareketleri hem bu ülke merkezlerinde, hem de diğer ülkelerde hayretle karşılanmıştı¹⁰². Hatta çok geçmeden ilişkiyi kesme kararından dolayı Titof'a, hükümeti tarafından ağır bir ihtar cezası verilmişti¹⁰³. Fuad Efendi ise Petersburg'da Çar tarafından ilişkilerin kesilmesi sebebiyle önce kabul edilmek istenmemiş, fakat daha sonra Avrupa kamuoyunun gittikçe Osmanlı Devleti'nin yanında yer aldığı görülerek gerekli diplomatik görüşmeler yapılabilmisti¹⁰⁴. Aynı şekilde *Kont Stürmer* de emekliliğini isteyerek bir bakıma hata yaptığını kabul etmiş, belki de hükümeti tarafından azl edilmişti¹⁰⁵. Öte yandan gerek *Kostaki Bey*'den gelen 9 Ekim 1849 tarihli yazıda yer alan "(Avusturya'nın) redd-i müstediyyâtını sebab-i harb add etmemek azminde bulunduğunu Rusya'ya ilana isticâl etmiş olduğu zâhir olmuştur" yolundaki ifadeler¹⁰⁶ ile 5 Kasım 1849 tarihinde Avusturya sefâretinin Osmanlı Hariciyesine verdiği yazıda, Macar ihtilâlinin reislerini istemekten vaz geçip yalnızca iyi muhafazalarıyla münasip mahallerde ikametlerinin taahhüd olunmasını istemekle yetinmesi¹⁰⁷; gerekse *Fuad Efendi*'nin Petersburg'dan yolladığı raporlar ve diğer diplomatik duyurular, ortaya çıkan durumdan her iki devletin rahatsız olduklarını ve gururlarını rencide etmeyecek bir çıkış yolu aradıklarını gösteriyordu¹⁰⁸.

Nitekim padişahın 14 Eylül 1849 tarihli yazısına, epeyce geç de olsa, Avusturya imparatorunun verdiği cevapta "*arazi-i devlet-i aliyelerine ilticâ eden Macar ihtilâli rüesâsının Avusturya Devleti aleyhinde mefâsid-i cedide icrâsını kendilerine adîmü'l-îmkân derecesine koyacak surette muhâfaza et-*

¹⁰¹ Büyükelçi yazısının bir bölümünde; "*Devlet-i metbûamın evâmîr-i kat'iyesi mucibince Bâb-ı Ali ile tecdid-i münâsebât-ı diplomatikiye eylemek üzere iken mebhûsun-anh olan hadise-i gayr-i müterakibe hakkında haşmetlu imparator hazretlerinin evâmîrini alıncaya veyahut sefâin-i ecnebiyenin hakikaten Bahr-i Sefid'e muâvedetüyle münâsebât-ı resmiye eylemem imkânda olmadığının el-yevm ilan eylemek mecburiyet-i müteallimesinde bulunduğumdan...*" demekteydi. DÜİT, No:75-2/9, lef 3.

¹⁰² DÜİT, No:75-1/36, lef 6.

¹⁰³ Kurat, Aynı makale, s.459.

¹⁰⁴ DÜİT, No:75-1/50, lef 2.

¹⁰⁵ DÜİT, No:75-1/39, lef 2.

¹⁰⁶ Aynı yer.

¹⁰⁷ DÜİT, No:75-1/46, lef 2.

¹⁰⁸ DÜİT, No:75-1/50, lef 2; 75-1/54, lef 3; 75-1/57, lef 2..

tireceklerine dâir tarafıma itâ buyurdıkları te'mînâtta dahi efkâr-ı celile-i dostânelerine bir delil-i cedîd müşâhede ettim ve te'mînâtı bi't-takdîr ewel emirde mazmûn-u muâhedâta tatbîkan taleb olunan redd-i mülteci madde-sinde ısrârdan ferâget eyledim" deniliyordu¹⁰⁹.

Şüphesiz işin bu noktaya varmasına değin yoğun diplomatik teşebbüslerde bulunulmuştu. Rusya ile Avusturya, Avrupa devletlerinin kesin desteğinin Osmanlıların yanında olduğunu görünce birtakım kabul edilmesi mümkün olmayan şartlar ileri sürdüler. Her iki devlet de bu şartların kabulü halinde ilişkilerin yeniden başlayabileceğini bildirdiler¹¹⁰. Hükümet, İngiliz ve Fransız elçilerinin de görüşlerini alarak, ağır bulduğu bu istekleri reddetti. Neticede yapılan görüşmeler sonunda şu şekilde anlaşma sağlanabildi¹¹¹:

a) Rusya tebasından olarak Macaristan ihtilalinden dolayı Osmanlı Devleti'ne ilticâ edip isim listeleri Rusya Büyükelçiliği tarafından takdim kılınacak olan bütün Lehliler bir daha dönmemek üzere Osmanlı Devleti'nden uzaklaştırılacaklardır.

b) Bunlardan İslâmiyeti kabul edenler Konya veya Halep'e nakl ve ikame olunacaklardır.

c) Bundan böyle onlar gibi Lehlilerden Türkiye'ye gelip de Rusya aleyhinde faaliyette bulunanların, hâmileleri olan devletlerin elçiliklerine bildirilerek tard edilmelerine Osmanlı Devleti ciddî surette gayret ve ihtimâm göstermeyi taahhüd eder.

İki tarafın temsilcileri olarak Osmanlı Hariciye Nâzırı ile Rusya'nın fevkalade murahhası arasında 26 Aralık 1849 tarihinde imzalanan bu anlaşmadan sonra Osmanlı Devleti'yle Rusya arasında kesik olan diplomatik ilişkilerin yeniden başlatılmasına karar verildi¹¹². Anlaşma gereğince Rusya'nın vereceği defterde kayıtlı Lehlilerden Müslüman olanların dışındakiler Malta'ya gönderilecekti. Bunun için *Tâif* vapuru tahsis edildi¹¹³.

Avusturya'nın mülteci liderlerinin daimî olarak ikamete tâbi tutulması ve muhafazaya Avusturya Büyükelçiliği'nden bir memurun denetleyici olarak

¹⁰⁹ DUIT, No:75-2/41, lef 2.

¹¹⁰ Rusya'nın ileri sürdüğü şartlar için bkz. DUIT, No:75-1/46, lef 4. Avusturya'nın istekleri için de bkz. DUIT, No:75-1/59, lef 4.

¹¹¹ DUIT, No:75-1/59, lef 5.

¹¹² DUIT, No:75-1/59, lef 1,3.

¹¹³ DUIT, No:75-1/63, lef 7; 75-1/60, lef 1.

katılması gibi devletin bağımsızlığı ve hükümlerliliği ile bağdaşmayan teklifleri bertaraf edilerek anlaşma şu esaslar çerçevesinde düzenlendi¹¹⁴:

a) Kütahya'da mecburî ikamete tâbi tutulacak mülteci liderlerinin isim listesi Avusturya Büyükelçiliği tarafından takdim edilecek ve iki ay süreyle liste açık tutulacak, unutulmuş kişilerin isimlerinin yazılması temin edilecekti. Bu iki aylık süre 6 Haziran 1850 tarihinde son bulacaktı¹¹⁵.

b) Avusturya'da asayiş sağlandıktan sonra Osmanlı Devleti mültecileri bırakabilecek, yalnız bu aşamada Avusturya ile mutabakat yolu aranacaktır¹¹⁶.

c) Kütahya'da ikamet ettirilecek mültecilerin muhafazası Osmanlı Hükümeti'nin teminatında olacaktır.

Müslümanlığı kabul eden mülteciler hakkında ise Osmanlı Devleti'nin görüşü şöyle idi: *"Şeref-i islâm ile müşerref olan mültecilerin tebdil-i milliyet etmiş ve her güne kat'ı alaka eylemiş olduklarından onlara müdâheleye ne ahden ne emsâlen gerek Rusyaluların ve gerek Avusturya Devleti'nin hakkı olmayub bunların şimdilik Halep'e gönderilmeleri ve muhâfaza olunmaları mücerred iki devletin hatırlarına riâyet kabilinden olmasıyla merkûmlar yine bir nev'i riâyetkârlık olmak üzere her ne kadar hududlarda ve Rumeli taraflarında bulundurulmazlar iseler dahi ilelebed Halep'de dahi bırakılmayub biraz vakit mürûrundan sonra münâsib yerlerde istihdâm olunacaklar"*dır. Bu durum Hariciye Nezâreti tarafından iki ülke temsilciliklerine de bildirilmişti¹¹⁷. Halep'deki Müslüman mültecilerin ikamet süresinin Kütahya'dakilerle aynı olduğu hususu da 5 Nisan 1850 tarihinde karara bağlandı¹¹⁸.

Böylece iki devletle anlaşma sağlanırken İngiltere ve Fransa temsilcilikleriyle de sürekli istişare edildiğinden onların da herhangi bir itirazları kalmadı. Bundan sonra Rusya ile Aralık 1849 ortalarında¹¹⁹, Avusturya ile ise Nisan 1850 başlarında resmî ilişkiler yeniden başlatıldı¹²⁰.

¹¹⁴ DÜİT, No:75-1/59, lef 1.

¹¹⁵ DÜİT, No:75-2/45, lef 1.

¹¹⁶ Mültecilerin ikamet süresi konusunda Osmanlı Devleti ile Avusturya arasında görüşmeler yapılırken Bâb-ı Ali bir yıllık bir süreyi öngörmüş, fakat Avusturya beş yıllık mecburî ikamette direnmişti. İngiltere ile Fransa ise altı aylık bir süre belirlenmesinden yana olmakla birlikte Osmanlı Devleti'nin bir yıl diye zaman belirlenmesine de ses çıkarmamışlardı. DÜİT, No:75-2/26. Palmerston, Bâb-ı Ali'den mümkün mertebeye süreyi kısa tutmasını istemişti. DÜİT, No:75-2/36. Ancak bu hususta kesin bir anlaşma sağlanamayarak iş zamana bırakılmıştı..

¹¹⁷ DÜİT, No:75-2/33, lef 2 (Avusturya Sefâretü'ne verilen resmî yazının müsveddesi)..

¹¹⁸ DÜİT, No:75-2/33, lef 1.

¹¹⁹ DÜİT, No:75-1/59, lef 1.

¹²⁰ DÜİT, No:75-2/33,34.

ZORUNLU İKAMETE TABİ TUTULAN MÜLTECİLER

Osmanlı Devleti, hem Rusya ile hem de Avusturya ile anlaşuktan sonra Şumnu'da bulunan mültecilerden zorunlu ikamete tabi tutulacaklar dışındakilerinin istedikleri yerlere gitmelerine müsaade etti. Zaten bu sıralarda Şumnu'da bulunan mülteciler akıbetlerinin belirsizliği yüzünden sıkılıp 8-10 kişilik gruplar halinde firar etmeye başlamışlardı. Şumnu'da bulunan *Orduyu Hümâyün Müşiri Ferik Halim Paşa*, 27 Aralık 1849 tarihli yazısında acele tedbir alınması gerektiğini Seraskerliğe bildirdi¹²¹. Bunun üzerine padişah şimdilik nasihatle yetinilmesini ve parasızlıktan şikayet edenlere dağıtılmak üzere 50 bin kuruş atıye verilmesini emretti¹²². Yapılan nasihatler üzerine mülteciler şimdilik 15 gün daha ikamete razı oldular. Ancak bunların daha fazla orada tutulamayacağını gören hükümet yetkilileri, kendilerini uygun yerlere dağıtmaya karar verdi. Mültecilerden iltica sırasında eşya ve hayvanları kaybolanlara toplam 129.000 kuruş; Avrupa'ya gideceklere yolda harcamak üzere 500'er kuruştan 75.000 kuruş; Osmanlı memleketlerinde kendi sanatlarıyla geçineceklere yarımşar keseden toplam 50.000 kuruş olmak üzere 354.000 kuruşluk malî yardım yapıldı¹²³. Bu gruplardan arzu edenlerin Fransa'ya gidebilecekleri ilgili hükümet tarafından karara bağlanmış ve Eylül 1849'da İstanbul Büyükelçiliği'ne gerekli pasaportların tanzimi konusunda yetki verilmişti¹²⁴. Kezâ Amerikan Büyükelçisi de Şumnu'da bulunan mültecilerden Kütahya'da ikamet edeceklerin dışında kalanlardan arzu edenlerin Amerika'ya kabul edilebileceklerini Bâb-ı Ali'ye tebliğ etmişti¹²⁵.

Bu arada Müslüman olan Macar ve Polonyalı mültecilerden sık sık hükümet hizmetine girmek istediklerine dair dilekçeler verilmekteydi. Bunun üzerine ordunun ihtiyacı olan meslekleri icra edebilenler peyderpey askerî görevlere tayin olundular. Buna dair Seraskerlik makamına Müşir Ömer Lutfi Paşa'nın yolladığı 1 Mart 1850 tarihli yazının ekinde verilen bilgilere göre Rumeli ordusunun süvari, piyade ve topçu alay ve taburlarıyla Arabistan ordusunun Silistre'de bulunan piyade taburlarına katılmak üzere görevlen-

¹²¹ *DUİT*, No:75-1/64, lef 3.

¹²² *DUİT*, No:75-1/64, lef 1.

¹²³ *DUİT*, No:75-1/45, *Bâb-ı Ali Evrak Odası Amedi Kalemi* 18/91. Osmanlı Devleti, her fırsatta mültecilere maddî yardımda bulunmaktan kaçınıyordu. Nitekim Halep, Kütahya ve Malta'ya gideceklere de zarurî harcamalarını karşılamak için ilk başta, yani 6 Ocak 1850 tarihli karar ile 150 bin kuruş atıye verilmişti. A.Refik, *Aynı eser*, s.152-153.

¹²⁴ *DUİT*, No:75-1/35, lef 5.

¹²⁵ *DUİT*, No:75-2/25, lef 1 (4 Cemaziyelvel 1266/7 Mart 1851 tarihli irade).

dirilen Müslümanların sayısı, bu tarihe kadar, 210 olup ayrıca 21 kişi de İstanbul'a nakledilmişti. Rusçuk, Silistre ve Vidin'deki birliklere katılmak üzere gönderilen mültecilerin 110'u Macar, 62'si Avusturyalı, 13'ü Eflaklı olup diğerleri de muhtelif milletlerden idiler. Bu gruplarda yer alanlar arasında toplam 100'e yakın asker ve subay olup muhtelif sayılarda tüfekçi, arabacı, marangoz, demirci, duvarcı, eczacı, nakkaş, terzi, debbağ, saraç gibi mesleklerle uğraşanlar bulunmaktaydı. Bunlar arasında 13 tane de kadın vardı¹²⁶.

Osmanlı yönetimi Rusya ile Avusturya'nın itirazlarını önlemek için müslümanlardan ileri gelen bir kaç kişinin Halep'e gönderilmesine, Titof'un da görüşleri alındıktan sonra karar vermişti¹²⁷. Kütahya'ya gidecek olan mültecilerin başına Miralay Süleyman Bey tayin olundu ve ayrıca muhafazası için de Eflâk tarafında öteden beri hizmet görmüş ve Hıristiyan ahalî ile iyi ilişkiler kurmuş olan askerlerden iki bölük piyadenin Kütahya'ya gönderilmesi, ayrıca Varna'ya gelecek olan mültecileri oradan alıp Mudanya ve Gemlik iskelesine götürmek üzere büyük bir vapurun tahsisi de uygun görüldü. Yine bunları Gemlik'ten alıp Kütahya'ya götürmek üzere bir miktar süvari askeri de memur edildi. Kütahya'da mültecilerin oturacakları kışlanın onarımı ile de uğraşılması görevlilere emredildi¹²⁸.

Bu sırada Petersburg'da iken Sadaret Müsteşarlığına tayin edilen Fuad Efendi'nin yerine Bükreş'e *Ahmed Vefik Efendi* atandı¹²⁹. 5 Ocak 1850 tarihinde Şumnu'ya varan Ahmed Vefik Efendi burada bulunan mülteciler tarafından sevgi gösterileri ile karşılandı. Osmanlı Devleti'ne teşekkürlerini bildiren mülteciler bir de fener alayı düzenlemişler ve liderlerinden ayrılmamalarının temin edilmesini *Ahmed Vefik Efendi*'den rica etmişlerdi. Daha sonra Kossuth ile konuşan *Ahmed Vefik Efendi*, bu mültecilerin yatıştırılma-

¹²⁶ *DUİT*, No:75-2/27, lef 4. Buradaki cetvellerde verilen rakamların toplamı yanlış olduğundan biz kendi bulduğumuz sonuçları kullanmayı tercih tük.

¹²⁷ *DUİT*, No:75-1/46, lef 1 (3 Muharrem 1266/19 Kasım 1849 tarihli irade).

¹²⁸ *DUİT*, No:75-1/46, lef 1. Bu husustaki karar da 19 Kasım 1849 tarihinde onaylanan bir irade ile Avusturya Büyükelçiliğine bildirildi. *DUİT*, No:75-1/46, lef 7.

¹²⁹ O sırada Bâb-ı Ali Tercüme Odası hülefâsı serâmedâmından olan Ahmed Vefik Efendi, gerçekte Memleketeyn meselesi ile ilgili işlerle uğraşmak üzere görevlendirildiği halde, kendisine 8 Ocak 1850 tarihinde verilen bir talimat gereğince, Şumnu'ya uğrayarak buradaki mültecilerin meselelerini hallettikten sonra Bükreş'e geçecekti. *DUİT*, No:75-1/63, lef 7. Fuad Efendi de Petersburg'tan Bükreş'e döndükten sonra 20-25 gün kadar burada kalarak Ahmed Vefik Efendi'ye bölgenin meselelerini anlatıktan sonra İstanbul'daki yeni memuriyetine dönecekti. *DUİT*, No:75-1/62, lef 2.

sını temin etti¹³⁰. *Ahmed Vefik Efendi* hem mülteci liderlerle hem de *Avusturya Konsolosu Russler* ile görüştüktan sonra Miralay Süleyman Refik Bey'in refakatinde olarak Kütahya'ya gidecek olanların sevklerine başlandı. Avusturya tarafından verilen listede ismi bulunan 57 kişilik katile 15 Şubat 1850 Cuma günü saat 9.00'da *Şumnu*'dan hareket ettiler. Böylece Kütahya'ya nakilleri istenen kişilerden Şumnu'da kimse kalmamıştı¹³¹. Katile 18 Şubat 1850 Pazartesi günü saat 11.00 sıralarında Varna'ya ulaşmış, o gece Varna'da kalındıktan sonra Salı günü *Tâir-i Bahri* vapuruna binilerek 23 saatlik yolculuktan sonra *Gemlik*'e varılmıştı. Hava şartlarının uygunsuzluğu yüzünden dört gün Gemlik'te ve bir sürede *Bursa*'da kalındıktan sonra 25 Mart Cumartesi günü Bursa'dan hareket olunarak 31 Mart Cuma günü Kütahya'ya varılmıştı. Bu arada Süleyman Bey önden giderek ikamet ve muhafaza hizmetlerinin aksaksız yürütülmesi için gerekli tedbirlerin alınıp alınmadığını kontrol etmekteydi. Kossuth'a ikametgâh olarak kışla içerisinde bulunan büyükçe bir oda ayrılmıştı, fakat diğer mültecilere tahsis edilen odalar daha küçük idi. Nitekim buna Kont Batthyany itiraz etmiş bunun üzerine onun için kışlaya yakın olan bir konak aylık 220 kuruşa kiralanmış, Batthyany, hanımı, iki beslemesi ve 8-9 uşağı orada ikamet etmişlerdi¹³².

Mültecilere yer tahsis olunurken kışladaki büyük odalar tahtalarla bölünmüş yine tahtadan kerevet, karyola, yatak, yastık, minder, sandalye gibi eşyalarla tefriş olunmuştu¹³³.

Kütahya'ya gönderilen 57 kişilik kafilde şu şahıslar vardı¹³⁴: Macarlardan Louis Kossuth, Kazmir Batthyany, General Masaroş, General Perczel, Miralay Perczel, Adolphe Gyurman, Alexandre d'Asboth ve yanlarında aileleri, yaver ve hizmetkârları olmak üzere toplam 47, Lehliilerden ise Maçinski, Pişimski, General Hoyski, Baryaganti ve emirlerindekiyle birlikte 10 kişi olmak üzere toplam 57 kişi idi. General Dembinsky ile Doktor Bolog başlangıçta Osmanlı Devleti ile Avusturya arasındaki anlaşmazlık yüzünden

¹³⁰ Kossuth ile iki saate yakın sohbet eden Ahmed Vefik Efendi, onu da "ibtidâ-yı emirde izhâr eylediği niyât-ı şedidenin ekserisinden" vaz geçirip Osmanlı Devleti ile Avusturya arasında imzalanacak anlaşmanın gereğini yerine getirmeye razı etmişti. *DUİT*, No:75-2/13.

¹³¹ *DUİT*, No:75-2/14.

¹³² *DUİT*, No:75-1/60, lef 1. 75-2/14, 19 ve 39. Dolayısıyla Göyünç'ün *Aynı makale*, s. 178'de belirttiği gibi şu anda Kütahya'da Kossuth'un kaldığı ev diye müze yapılan bina gerçekte Kont Batthyany için kiralanmış konaktır. Kossuth kışla içerisinde bir büyük odada ikamet etmişti.

¹³³ *DUİT*, No:75-2/47.

¹³⁴ *DUİT*, No:75-2/14.

geri bırakılmış ise de daha sonra bunlar da Kütahya'ya sevk olunmuştu¹³⁵. Bu gruba daha sonra *Mısır-ı Bahri* vapuruyla Gemlik'e çıkarılıp oradan *Binbaşı Hasan Ağa* marifetiyle Kütahya'ya getirilen 26 kişilik bir mülteci grubu daha ilave edildi¹³⁶.

Bu arada Şumnu'daki Macarlardan bazıları Kütahya'ya sevk edilen liderlerinin yanına gönderilmelerine dair Bâb-ı Ali'ye dilekçe vermişler, fakat hükümet bunların orada topluca muhafaza olunmalarının müşkil olacağına karar vererek Kütahya dışındaki bir yere yerleşmelerine mani olunmamasını uygun bulmuştu. Ayrıca iş isteyenlerden durumlarına ve sanatlarına göre istihdam edilmeleri hususu da ilgili bakanlıklara havale olunmuştu¹³⁷.

Haleb'e gönderilecek olan mültecilerin sayısı ise 35 olup bunların her biri birer İslâm ismi almıştı¹³⁸. Bu grup da yine *Tâir-i Bahri* vapuru ile *İskenderun*'a çıkarılmıştı. Bunların Haleb'e gönderilmeleri işini yürütmek üzere *Kaimmakam Mümtaz Bey* görevlendirilmiş, yapılacak olan işlere dair bir talimat verilmiş, ayrıca Arabistan Ordusu'ndan mültecilere refakat etmek üzere bir süvari bölüğü de görevlendirilmişti¹³⁹. Müslüman olan bu mülteciler Avusturya'nın tepkisinden çekinilerek şimdilik herhangi bir askerî görevde istihdam edilmediler. Bununla birlikte herhangi bir sıkıntıya düşmelerini için alınan bir kararla Murad Bey (General Bem) 7.500 kuruş, İsmail (Mirliva Kamü ?) ve Ferhad (Mirliva İştet ?) Beylere 5.000'er kuruş maaş tahsis olundu. Ayrıca müslümanlığı kabul eden diğer mültecilere de rütbelelerine göre uygun şekilde maaş tahsis olundu¹⁴⁰. Ortalık sakinleştikten sonra bu mültecilerden devlet hizmetlerinde yararlanılması düşünülmekteydi.

MÜLTECİLERİN SERBEST BIRAKILMALARI

Halep ve Kütahya ile Şumnu'da ve kısmen de İstanbul'da bulunan mültecilerin Osmanlı Devleti'nde ne kadar süre kalacağına dair taraf devletlerarasında belirgin bir anlaşma yoktu. Bu konu bir bakıma zamana bırakılmış,

¹³⁵ Bunların Macaristan'daki işleri ve görevleri hakkında düzenlenen ve Avusturya Büyükelçiliği tarafından Osmanlı Hariciyesi'ne teslim olunan liste *DUİT*, No:75-1/46, lef 3'te yer almaktadır. Kossuth ve arkadaşlarına ihtiyaçlarının bir kısmını karşılayabilmeleri için bir miktar para da verilmişti. *DUİT*, No:75-2/19. Daha sonra bunlara üç seyyis ve her nedense Ahmed adını alan bir müslüman ile eşi de eklenmişti. *DUİT*, No:75-2/16 ve 19.

¹³⁶ *DUİT*, No:75-2/51.

¹³⁷ *DUİT*, No:75-2/3,7 ve 24.

¹³⁸ Bunların isim listesi için bkz. *DUİT*, No:75-2/20, lef 3.

¹³⁹ *DUİT*, No:75-1/65, lef 1 ve ekleri.

¹⁴⁰ *DUİT*, No:75-2/43,48.

Osmanlı Devleti, Macaristan'ın dahilî asayişinin istikrar bulmasına değin mültecileri muhafazaya ve her türlü fesattan alıkoymaya söz vermişti.

Mültecilerin artık serbest bırakılması yolundaki ilk önemli teşebüsü Lord Palmerston yapmıştı. Palmerston, Londra Sefiri Mehmed Paşa ile 23 Temmuz 1850 tarihinde yaptığı görüşmede mültecilerin Osmanlı Devleti'nde daha ne kadar kalacağını sorarak kendisinin bir seneden fazla tevkif olunmayacaklarını bildiğini söylemiştir. Ancak "işbu müddet merkûmların Vidin'e mi yoksa Kütahya'ya mı vusûllerinden hesap olunacağından malûmâtı olmadığından burasını Kanin' (Canning)den istifsâr etmiş olduğunu" ifade etmiştir. Palmerston; "Bâb-ı Ali'den Avusturya kabinetosuna mukaddema itâ olunub kendisinin dahi meşhûdu olmuş olan evrâkta merkûmların ikâmeleri Macaristan'ın iâde-i asâyişine ta'lik ile bir sene müddete karar verilmiş ise de bu müddetün Vidin'e veyahut Kütahya'ya vusûllerinden hesap olunacağına dair sarâhet olmadığından" konuya açıklık getirilmesini rica etmişti¹⁴¹.

Mehmed Paşa bu soruyu merkeze intikâl ettirmişti. İngiliz Dışişleri Bakanı'nın konuyu gündeme getirmesinin sebebi bunların bir an önce tahliye edilmelerini sağlamak düşüncesinden kaynaklanıyordu. Nitekim daha sonra Büyükelçi Cannning de aynı yolda teşebbüslerde bulunmuştu. Bu hususta hükümetin görüşünü Mustafa Reşid Paşa şöyle açıklamıştır: "Mukaddema Avusturya devletiyle merkûmların Kütahya'da muhafazalarına bir mehil tayin olunması lakırdısı geçmiş ve anlar bu mehilin beş seneden aşığı olmasına razı olmayarak devlet-i aliye bir seneyi tecâvüz etmesine muvâfakat edememiş olduğundan böyle vakit tahsisinden külliye sarf-ı nazar-birle merkûmların memâlik-i mahrûsa-ı hazret-i şâhânedan def'leri Macaristan'ın takarrur-u asâyişine ve ol halde saltanat-ı seniye bunları saliverceğini Avusturya devletine ihbâr ederek muvâfakâtını istihsâle sa'y etmesine ta'lik olunmuş olduğu cihetle Lord Palmerston'un suâl ettiği müddet maddesinin hükmü olmayacağı derkâr olub vâkıa bu adamların bir ayak evvel memâlik-i mahrûsadan çıkub günleri devlet-i aliyece dahi fevâid-i müstelzim olacağından bunun husûlü buraca dahi emel olunacak mevâddan ise de Avusturya Devleti'ni daha şimdilerde bu merkeze getirmek biraz müşkilce görüldüğüne ve eğerçi devlet-i müşârünileyhânın mutlaka istihsâl-i muvâfakatine mecbûriyet-i taahhüdiye mevcut değil ise de yine pek de hilâfı mara-

¹⁴¹ DUIT, No:75-2/53, lef 2 (Mehmed Paşa'nın 17 Ramazan 1266/26 Temmuz 1850 tarihli yazısı).

zîsi olacak surete gidilmesi münâsib olmayacağına binâen bu husûsun iktizâsı" daha sonra müzâkere edilecektir¹⁴².

Böylece konunun ele alınması bir süre daha ertelendi. Fakat İngiltere başta olmak üzere Fransa ve Amerikan sefirlerinin meseleyi sürekli ortaya koydukları görülüyordu. *Canning, Mustafa Reşid Paşa* ile görüştüktan sonra gönderdiği yazıda Osmanlı Devleti'nin tereddüdünün üç noktadan kaynaklandığını ifade etmekteydi: *Birincisi*; Kossuth'un serbest bırakılmasına Avusturya imparatorunun ne şekilde bakacağından dolayı duyulan telaş, *ikincisi*; Bosna eyâletiyle Hersek sancağının hududuyla ilgili bazı maddelerin düzenlenmesi konusunda Avusturya ile devam etmekte olan görüşmeler konusunda duyulan endişe, *üçüncüsü*; Bulgaristan'da fitne ve fesat çıkarmak üzere Avusturya'nın bunu bir bahane kabul etmesi korkusu idi. İngiliz Büyükelçisi meseleyi insanî açıdan ele alıyor ve uluslararası ilişkilerin dostça olmasından yana olduğunu fakat kişisel haklara tecâvüz edilemeyeceğini belirtiyordu. Dolayısıyla Osmanlı Devleti'ne hiç bir zararı olmamış ve tâbiyeti altında bulunmamış olan birtakım ecnepleri lüzumsuz yere terbiye etmesinin insafa ve adalete aykırı düşeceğini söyleyerek şöyle devam ediyordu: "*mültecilerin tahliye-i sebilleri maddesi yalnız Macaristan'ın îade-i asâyişine meşrût olmağla artık bu şart yerine geldikten sonra yine merkûmların ıtlakları te'hîr kılınması mugâyir-i insâf ve namus bir keyfiyet olacağı derkârdır.*" Canning, ayrıca Bulgaristan ve Bosna-Hersek ile ilgili konularda Avusturya'nın haksız bir icraatta bulunması halinde İngiltere ile bütün Avrupa'nın Osmanlı Devleti'ne yardımcı olacağını vaad ediyordu¹⁴³.

Fakat bu vaade rağmen Osmanlı Devleti, Avusturya ile yeni bir çekişmeye girmek istemediğinden bir taraftan büyükelçileri oyalamaya, diğer taraftan da Avusturya'nın rızasını elde etmeye çalışıyordu. Bu sırada Kütahya'daki mültecileri muhafaza etmekle görevlendirilen *Miralay Süleyman Bey*'den, kış gelmeden evvel serbest bırakılmadıkları veyahut Bursa'ya nakl olunmadıkları takdirde mültecilerin firar etmek emelinde buldukları yolunda haber geldi. Hükümet de bunlardan bir an önce kurtulmak istiyordu, ama diplomatik bakımdan bunun temini kolay değildi. Bundan dolayı 8 Eylül 1850 tarihinde *Süleyman Bey*'den Bursa'ya nakil ko-

¹⁴² *DUİT*, No:75-2/53, İef 1 (13 Şewal 1266/22 Ağustos 1850 tarihli arz tezkeresi) ..

¹⁴³ Ahmed Refik, *Aynı eser*, s.208-210.

nusundaki görüşleri istendi. Ayrıca Avusturya Büyükelçiliği üçüncü tercümanı olan *Bazuci* (?) adlı birinin Kütahya'ya gittiği ve Kossuth'a muhtemel bir suikast konusunda dikkatli olunması hatırlatıldı¹⁴⁴.

Süleyman Bey, hükümetin isteği üzerine hazırladığı bir layihada mültecilerin nakli ile diğer konulardaki görüşlerini şöyle sıralıyordu¹⁴⁵:

a) Aldığımız tedbirler dolayısıyla mültecilerin firar etmeleri mümkün değildir. Ancak Bursa'da ecnebi konsolos ve tebaları olduğundan aralarında samimiyet kurarak bazı asılsız haber ve söylentilerle problem çıkarabilirler.

b) Bunların sayıları beş-on kişi olmayıp kadınlar hariç toplam 84'tür. Kütahya'da her bir aile ayrı odalarda oturmaktadır. Dolayısıyla her nereye giderlerse bu şekilde ayrı odalar isteyeceklerdir. Bursa'da Kütahya'daki gibi böyle toplu bir mahal olmadığından ya ayrı yerlerde oturacaklar ya da askerler hanlara çıkarılacaklardır. Her iki halde de muhafazaları güç ve sıkıntıları fazla olacaktır.

c) Bundan dolayı Kütahya'dan daha elverişli yer bulunamaz. Fakat Kütahya'nın soğuğu şiddetlice ve kışı dahi uzun olduğundan odalarında keçe olmayanlara keçe ve sâire alınması gerekmektedir.

d) Kütahya'da rayiç düşük olduğundan yiyecek, odun ve kömür bedelleri ona göre verilmektedir. Halbuki Bursa'nın rayici normal olduğundan şayet oraya göre verilirse daha fazla rahat edeceklerdir. Böylece daima firar etmeyi düşünen bu insanların yanlarında görevliler daha yüzlü olacaklar ve diyecek bir şeyleri kalmayacaktır.

e) Mültecilerin ava çıkmalarına izin verilmemekle birlikte canları istediği gibi gezmelerine müdahale olunmamaktadır.

¹⁴⁴ *DÜİT*, No:75-2/59, lef 4. Süleyman Bey'in 16 Eylül 1850 tarihli cevabı yazısında belirtildiğine göre Bazuci, Kont Batthyany ve General Mesaroş'u ziyaret ederek bundan sonra bir sù-i harekete bulunmalarını şartıyla kendilerinin affedileceğini söyleyerek böyle bir yazıyı büyükelçiliğe göndermelerini istemişti. Onlar ise bu hususa asla rıza göstermemişler ve "biz şimdilik Osmanlı Devleti'nin elindeyiz böyle bir müracaat uygun düşmez, ayrıca bununla görevli olduğunuzu gösteren bir belgeniz olmadıkça bu teklife hakkımız yoktur" cevabını vermişlerdi. *DÜİT*, No:75-2/59, lef 2. Bu arada zaman zaman Avusturyalı bazı kişilerin Kütahya'ya muhtelif bahanelerle geldiği görülmektedir ki, bunların casus olduklarına Osmanlı devlet adamları kesin gözle bakıyorlardı. Ahmed Refik, *Aynı eser*, s. 198.

¹⁴⁵ *DÜİT*, No:75-2/59, lef 3.

Neticede hükümet mültecilerin yine Kütahya'da kalmalarına, kışlık ihtiyaçlarının karşılanmasına ve Bursa rayicine göre para verilmesine karar verdi¹⁴⁶.

Mülteci reislerinin serbest bırakılması işi bekletilirken haklarında bekle-tilmelerini gerektiren herhangi bir karar bulunmayanların bir an önce başka memleketlere gönderilmelerine devam olunmaktaydı. Nitekim daha önce Şumnu'da bulunan 900 kadar mülteci-den 400 kadarı Avrupa'ya gönderilmiş, 200 kadarı da çeşitli yerlere nakledilmişlerdi. Buradaki mültecilerden so-rumlu olan *Erkân-ı Harb Kaimmakamı Ahmed Faik Bey*'in 13 Şubat 1850 ta-rihli bir raporunda belirttiğine göre kalan 306 mülteci-den 6'sı da memleket-lerine gönderilmişlerdi. Gerideki 300 mülteci-den 233 Lehli ve 8 Macar ol-mak üzere 241 kişi İngiltere'ye, diğer 59 Macar da Amerika'ya gitmek isteme-lerine rağmen bir türlü sevklere gerçekleştirilememişti¹⁴⁷.

Şumnu'daki mültecilerin hepsinin sevki düşünülmüş ancak bunun için tahsis olunan 300 küsur bin kuruş, sayılarının fazla oluşu ve ayrıca kışlık el-bise alınması gibi sebepler yüzünden yeterli olmamıştı. Bunlar bu suretle durdukça ayda yüzbin kuruşa yakın masrafları olmaktadır. Halbuki bu meblağın bir kaç aylığı birden harcanarak hepsinin İngiltere ve Amerika'ya gön-derilmesi daha uygun olacaktır diye karar verildi. Bunun için söz konusu mültecilerin Liverpool'a gönderilmelerine, oradan da isteyenlerin, Amerika'ya gitmelerinin uygun düşeceğine karar veren hükümet meseleyi *Canning*'e açtı. İlginçtir ki, Canning, bunlardan yüz tanesinin İngiltere tarafından hi-maye edilebileceğini, sefaretten de 50-60 bin kuruş verilebileceğini lakin 300 adamın birden Liverpool'a gitmesi ile hepsinin orada yerleştirilmeleri veya Amerika'ya gönderilmelerinin masrafını İngiltere'nin çekmesinin uygun düşmeyeceğini, Amerika'ya kadar muhtaç olacakları masrafı Osmanlı Devleti'nin karşılaması gerektiğini söyledi. Bunu uygun bulmayan Bâb-ı Ali, bir orta yol olmak üzere Liverpool'a kadar gemi ücreti de dahil olmak üzere adam başına biner kuruş vermeye razı oldu. Ayrıca mültecilerin İstanbul'a getirilerek buradan Avrupa'ya sevk edilmeleri düşünüldü. Fakat bu sırada hâlâ yazlık elbise kullanmakta olan mültecileri hastalıklardan korumak mak-

¹⁴⁶ DUIT, No:75-2/59, lef 1 (5 Zilhicce 1266/12 Ekim 1850 tarihli arz tezkeresi. Bu konudaki irade 13 Ekim 1850 tarihini taşımaktadır)..

¹⁴⁷ DUIT, No:75-2/60, lef 2. Ahmed Faik Bey'in yazısının ekinde bu 300 mültecinin isim listesi yer almaktadır. Aynı numara, lef 3 ve 4.

sadıyla kendilerine birer kat kışlık elbise verilmesi kararlaştırıldı¹⁴⁸. Öte yandan miralay ve kaimmakam rütbesinde olup Şumnu'da kalan 30 kişi orduda istihdâm olunmalarını istemişler ise de açık kadro olmadığından, yüzbin kuruş daha harcanarak bunların da ecnebi memleketlerine gönderilmeleri sağlandı¹⁴⁹.

Şumnu'dan İstanbul'a getirilen bu mültecileri götürecek İngiliz gemisi henüz gelmemiş olduğundan 5-10 gün kadar Kuleli kışlasında kalmaları gerekti¹⁵⁰.

Serbest bırakılanlar arasında *General Dembinsky* de vardı. Bu şahıs Ruslara ait yerlerde doğmadığını söylemiş ise de Avusturya'nın ısrarı üzerine Kütahya'ya gönderilmişti. Fakat Avusturyalı olmadığı ortaya çıkarsa serbest bırakılacaktı. Müteaddid defalar sorulan sorulara Avusturya'nın cevap vermemesi ve "*bazı zararsız mülteciyanın hemen salıverilmesine muvâfakat olunacağı*" Avusturya sefâretinden bildirilince o da serbest bırakılmıştı¹⁵¹.

Osmanlı Devleti'nin diplomatik girişimleri neticesinde Avusturya, Kütahya'daki mülteciler konusunda biraz daha tavizkâr davranmaya başladı. 9 Şubat 1851 tarihinde *Avusturya Büyükelçiliği Maslahatgüzârı Klaçel* tarafından verilen bir yazının ekinde iki liste düzenlenmiş olup Kütahya'da mutlak surette kalmasını istedikleri sekiz ileri gelen Macar mülteci ile bunların aile efrâdı yahut da adamı olan dokuz kişinin yani toplam 17 kişinin dışındakilerin serbest bırakılabileceği bildiriliyordu¹⁵².

Bu arada İngiltere ile Fransa devletleri de mültecilerin hemen bırakılmaları taraftarıydı. Bâb-ı Ali, bu konuda kendisini sürekli destekleyen iki büyük devleti kırmak istemiyor ama Bosna meselesi dolayısıyla da Avusturya'yı gücendirmeye yanaşmıyordu. Bundan dolayı bir orta yol bulmak üzere mültecileri bırakma süresinin biraz uzatılmasına ve *Kossuth* ile arkadaşlarının Eylül 1851 başında serbest bırakılacağına Avusturya'ya bildirilmesine karar

¹⁴⁸ *DÜİT*, No:75-2/60, lef 1 (15 Muharrem 1267/20 Kasım 1850 tarihli irade).

¹⁴⁹ *DÜİT*, No:75-2/61, lef 1 (14 Muharrem 1267/19 Kasım 1850 tarihli irade).

¹⁵⁰ *DÜİT*, No:75-2/64, lef 1 (26 Safer 1267/31 Aralık 1850 tarihli arz tezkeresi)..

¹⁵¹ Ahmed Refik, *Aynı eser*, s.198-199.

¹⁵² İleri gelen sekiz kişi şunlardı: Louis Kossuth, Kazmir Batthyany, Mavrice Perczel, Nicolas Percsel, Josephe Vysoki, Alexsadre d'Asboth, Adolphe Gyurman, Manuel Lülly. Ahmed Refik, *Aynı eser*, s. 202.

verildi. Böylece bütün yaz mevsimi bitecek ve ihtilal zamanı sona ermiş olacağından kış dönemi de Avusturya lehine olarak kazanılmış olacaktır¹⁵³.

Kossuth ve arkadaşları şu şekilde İngiltere'ye gönderilecekti. Hazırlanan plan gereğince bunlar topluca *Gemlik*'e gelecekler ve bir vapura bindirilerek Çanakale Boğazı'nda, buradan geçecek İngiliz gemisine aktarılacaktı. Ayrıca İstanbul'da bulunan 70-80 kadar mülteci de aynı gemiyle gönderilecekti. İngiliz vapuruna verilecek navlun ve yiyecek masraflarını da Osmanlı Devleti karşılayacaktı¹⁵⁴.

Bu arada tepki gösteren Avusturya, mültecilerin tamamının Eylül ayında serbest bırakılması kararının geri alınması için baskı yapmaya başladı. Hatta o sırada İstanbul büyükelçiliğine atanan diplomaun Viyana'dan hareketi protesto olmak üzere geciktirildi. Durum yeniden hassasiyet kazanmıştı, Avusturya, Osmanlı Devleti'ni kendisine verdiği sözde durmamakla suçlamaya başladı. Bâb-ı Ali, Avusturya'nın delil olarak ileri sürdüğü, eski *Viyana Büyükelçisi Kostaki Bey*'in "*tevâfuk-u tarafeyn hâsıl olmadıkça merkûmların sebillerinin tahliye olunmayacağını hâvi ol vakit Viyana'da verdiği takrîr taraf-ı devlet-i aliyyeden kabul olunmadığı cihetle şimdi anın hiç bir hükmü kalmayub asıl şerâit-i lâzime 66 senesi şehri cümâde'l-evvelisinin 23'ü tarihiyle müverrehan bu tarafta sefârete itâ olunan takrîr-i resmîde mûnderic olarak anın hülâsâ-ı meâli mültecileri devlet-i aliye ile'l-ebed mülkünde tutamayacağından Macaristan'ın asâyişi takarrür edub de lüzûm-u hakikî kalmadığı*" görüşündeydi¹⁵⁵. Dolayısıyla Osmanlı Devleti kararını değiştirmeye gerek görmedi.

Nihayet mültecilerin ihrâcına başlandı. İlk olarak İngiltere'ye iki yüzü aşkın Leh ve Macar mülteci gönderildi. Bunların masrafları olan 486.487 kuruş hazineden karşılandı¹⁵⁶. Ağustos 1851'e gelindiğinde hâlâ Kütahya'da 59 kişi bulunmaktaydı. Bunlara devlet yardımı olmak üzere 40 bin kuruş Gemlik'e gönderildi ve Kossuth marifetiyle aralarında taksim olunması emredildi. Mültecilere birer pasaport verildi ve İngiltere veya Amerikan vapurlarından istediklerine binme imkânı sağlandı. Avusturya'nın bütün protesto-

¹⁵³ 21 Nisan 1851 tarihli arz tezkresinde söz konusu edilen bu karar Kütahya'da duyulunca mülteciler tepki göstermişler, ortalık zorlukla yatıştırılabilmişti. Ahmed Refik , *Aynı eser*, s.213-214.

¹⁵⁴ *Aynı eser*, s.210-213.

¹⁵⁵ *Aynı eser*, s.226-227.

¹⁵⁶ *Aynı eser*, s.231 (17 Şevval 1267/15 Ağustos 1851)..

larına rağmen Kossuth ile arkadaşları serbest bırakıldı¹⁵⁷. 28 Ekim 1851'de İngiltere'nin *Southampton* limanına varan *Kossuth* yaptığı konuşmada Osmanlı Devleti'nin gösterdiği misafirperverliği methetti¹⁵⁸.

Diğer taraftan Halep'teki mültecilerin bazıları da Avrupa'ya gitmek için izin istediler. Verilen müsaade ile önce 11 kişi Avrupa ülkelerine gitti. Daha sonra asıl adı Joj Kamti (?) olan *İsmail Paşa* da Avrupa'ya gidebilmek için 27 Eylül 1851 tarihli dilekçesi ile askerlikten istifa etti. Onunla birlikte yaverine, bir kolağasına, bir çavuşa ve iki sivile de 7 Kasım 1851'de Osmanlı Devleti'nden ayrılma izni verildi¹⁵⁹.

SONUÇ

Osmanlı Devleti'ni yaklaşık üç seneye yakın bir süre meşgul eden, hatta sonuçları arasında Kırım Savaşı'nın ortaya çıkması ile İngiltere ve Fransa'nın Türkiye tarafından yer alması da sayılabilecek olan *mülteciler meselesi* böylece neticelenmiş oldu. Bu konuda Bâb-ı Ali'nin gerek diplomatik çabaları, gerekse insanî maksatlarla yaptığı yardımların amacına ulaştığını söylemek mümkündür. Her ne kadar devrin şartları dikkate alındığında, hükümetin bütün maddî sıkıntılara karşılık yine de bu mülteciler hakkında her türlü fedakârlığı yapması hazineyi güç duruma sokan sebeplerden biri olarak ortaya çıkıyor ise de, devlet, günümüzde bile eşine az rastlanır bir sorumluluk duygusuyla hem diplomatik açıdan hem de insan hakları bakımından üzerine düşeni yerine getirmişti.

Mülteciler için harcanan paranın toplam miktarı hakkında elimizde çok sağlıklı bilgiler bulunmamaktadır. Genel olarak onların yiyecek, giyecek, barınma, kışlık yakacak, kira, nakliyat gibi ücretlerinin tamamı devlet tarafından karşılanmıştı. Ülkeye ilk girişlerinden itibaren maaş bağlanmış, Sultan Abdülmecid mağduriyetlerinin önlenmesi için her türlü fedakârlığın gösterilmesini istemişti¹⁶⁰. Yapılan harcamaların büyüklüğünü göstermek açısından sadece Şumnu'da 14 ayda yapılan harcamanın 1.435.271 kuruş olduğunu be-

¹⁵⁷ Aynı eser, s.234. Kütahya'dan ayrılacakları kesinleşen mülteciler burada yadigar olmak üzere bir çeşme inşa etmişlerdi. Aynı eser, s.208.

¹⁵⁸ Aynı eser, s.240. Yine Mültecilere yapılan yardımlardan dolayı Londra yakınlarındaki Islington ile Eisbury kasabaları halkı Sultan Abdülmecid'e gönderilmek üzere teşekkür yazılarını Sefir Kostaki Musurus'a sunmuşlardı, s.243.

¹⁵⁹ Aynı eser, s.240.

¹⁶⁰ C.d'Eszlary, Aynı makale, s.442.

lirtmek gerekir¹⁶¹. Kezâ Halep'te bulunan mülteciler için 12 Ağustos 1852 tarihine kadar toplam 637.302 kuruş harcanmıştı¹⁶². Şüphesiz mülteciler için katlanılan maddî fedakârlığın boyutlarını sağlıklı tesbit etmeye yönelik bir çalışmanın yapılması halinde oldukça büyük rakamlara varan meblağlarla karşılaşılacaktır. Üstelik başta İngiltere olmak üzere Avrupalı devletlerin bu meselede gereken maddî katkılarda bulunmak yerine çoğunlukla Osmanlı Devleti'ni alkışlamakla iktifa ettüklerini ilave etmeliyiz. Dolayısıyla ekonominin çok güç durumda olduğu bir dönemde Bâb-ı Ali'nin yaptığı bu fedakârlığı, aynı zamanda *siyasî mülteci* kavramının dünya kamuoyuna malolmasına yönelik örnek politikalarından biri olarak değerlendirmek hatalı olmaz.

1849 iltica hareketlerini Rusya ile Avusturya'nın kolayca hazmedemediklerine şüphe yoktur. Nitekim Kırım Savaşı'nın meydana gelmesinde birinci derecede olmasa bile ikinci, üçüncü derecelerde bu hadiselerin de etkisi olduğuna kuşku yoktur. Diğer taraftan yine bu savaş sırasında Osmanlı Devleti ile Batı Avrupa ülkeleri arasında kurulan ittifak ve dostluk da Rusya'nın Osmanlı Devleti'ne yönelik emellerinin gerçekleştirilmesini önlemiş oldu.

Osmanlı Devleti, muhtelif tarihlerde meydana gelen bu tür ilticalara kucak açmakla Hıristiyanların milliyetçi baskılarından kaçan insanları *çeşitlilik içinde bütünlük* anlayışıyla ülkenin hizmetinde kullanmayı bilmişti. 1849 mültecilerinden Müslüman olanlar da devletin muhtelif kademelerinde hizmet etmek imkânına kavuşturulmuş oldular.

¹⁶¹ A.Refik, *Aynı eser*, s.197. Bu meblağın o devrin şartlarında taşıdığı önemi belirtmek için meselâ bu tarihlerde ülke için çok büyük önemi olan Dârülfünûn binasının yapımına harcanan paradan daha çok olduğunu belirtmekle yetinelim. Bu yıllardaki Osmanlı bütçesinin durumu için bkz. Tefik Güran, *Tanzimat Döneminde Osmanlı Maliyesi: Bütçeler ve Hazine Hesapları (1841-1861)*, Ankara, 1989, (Belgeler, Sayı 17'den ayırabası).

¹⁶² BOA, *İrade-Meclis-i Vâlâ*, 10324. Bu meblağa mümtaz Bey'in maaşı da dahildi. Yine 12 Eylül 1852'den 12 Aralık 1852'ye kadar Halep'de 50.119 kuruş harcanmıştı. BOA, *İrade-Dahiliye*, 17866.

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NUN SON DÖNEMİ VE TÜRKİYE'Yİ BÖLME ÇABALARI (1908-1918)

SALÂHİ R. SONYEL

Türkiye'ye Göz Dikenler

Son zamanlarda kimi Avrupa ve Amerika arşivlerinde araştırıcılara açılmış olan ilk kaynak belgelerin de kanıtladığı gibi, Fransa, İngiltere, Rusya ve Almanya denli güçlü devletler, Yakın ve Orta Doğu'yu kendi etki ve egemenlikleri altına almak için yıllardan beri birbirleriyle yarışıyorlardı. Birinci Dünya Savaşı'ndan önce, savaş günlerinde ve savaştan hemen sonra, onların düzenlerine hedef oluşturan başlıca ülke, Osmanlı İmparatorluğu'ydu. Güçlü devletler, Osmanlı ülkelerinin bol kaynaklarını sömürmek ve İmparatorluğu kendi pazarlarına bağlamak amacıyla her türlü önleme başvurarak Türkiye'ye sızmak için uğraşıyorlardı. Onları en çok ilgilendiren kaynaklardan biri de petroldü. Orta Doğu ülkelerindeki bol petrol kaynaklarını ele geçirmek için birbirleriyle düşmanlık düzeyinde bile yarışa girişiyorlardı. Gerçekte, Birinci Dünya Savaşı'nın patlamasına neden olan başlıca etkenlerden biri de, güçlü devletler arasındaki bu ekonomik yarışmaydı.

Bu devletler, henüz XVIII. ve XIX. yüzyılda, gezgin, misyoner ve diplomat rolüne bürünen çeşitli ajanlarını Osmanlı ülkelerine sevk ediyor; onlara, birçok stratejik yerlerin haritalarını çizdiriyor; sömürebilecekleri kaynakları, araç olarak kullanabilecekleri Hıristiyan ve Müslüman toplumları (ya da azınlıkları) saptayarak onlarla ilişki kuruyorlardı. Bu ajanlar arasında, Fransa'dan Père Thomas Bois, politikacı Franklin-Bouillon ve Albay Moujin; İngiltere'den Yarbay Rawlinson, Binbaşı V. Millingen, Binbaşı Soane, Yarbay Mark Sykes, Yarbay T.E. Lawrence ve Binbaşı Noel; Rusya'dan Subay S. Proskoviakov, Albay V.A. Kartsov, Yüzbaşı P.Y. Averianov, Vladimir Minorski, Prens Boris Shakovski ve Boris Nikitin; Almanya'dan Wilhelm Wasmuss, Schönemann ve Litin; ABD'den Amiral Chester, Tümgeneral Harbord, v.s. akla gelir.

Ermenileri, Süryanileri ve Kürtleri âlet olarak kullanmak isteyenler

Güçlü devletler ve özellikle Rusya, kendi sinsi amaçları için âlet olarak kullanabilecekleri Müslim ve gayri-Müslim Osmanlı toplumları arasında daha çok Ermenilere, Süryanilere ve Kürtlere önem veriyorlardı. Özellikle Çarlık Rusya yönetimi, 1820'li yıllarda İran'la girişmiş olduğu savaşlarda, İran ordusunun büyük bir bölümünü Kürtler oluşturduğu için onlarla ilgilenmeye başlıyor; 1828-9 Türk-Rus savaşı günlerinde ve özellikle 1853-6 Kırım Savaşı sırasında onlara epeyi dikkat göstermeye başlıyor; "savaşçı bir halk" olarak tanınmış olan Kürtleri kendi hizmetine almayı; onları Osmanlı Padişahı ve İran Şahına karşı âlet olarak kullanmayı veya Rusya'ya karşı savaşmalarını engellemek için onları etkisiz bırakmayı tasarlıyordu. Rus yönetimi, ayrıca, Türklerle Kürtlerin ve Ermenilerin karışık biçimde yaşadıkları Türkiye'nin Doğu İlleri'ne de göz dikiyor, aynı zamanda, Kürtleri Ermenilere ve Osmanlı yönetimine karşı, Ermenileri de Kürtlere ve hükümete karşı kışkırtıyordu. Bunu yapmaktaki amaçları, Osmanlı İmparatorluğu'nu içeriden çöktürmek için Osmanlı yönetimi üzerindeki baskıyı sürdürmek ve Doğu Anadolu'da karışıklık ve anarşi yaratmaktı.

Rusya'nın bu tutumunu iyi bilen Cemal Paşa şöyle der:

"Türk ve Ermeni ögeleri arasındaki düşmanlık duygularından Rus politikasının sorumlu olduğuna kesinlikle inanıyorduk.. Ruslar, arsız gözlerini Osmanlı İmparatorluğu'na çevirince, Hıristiyan ögeleri kendi düzenlerinde âlet olarak kullanırlarsa, bunun siyasi etkisi olacağını düşünmeye başladılar. Ermeniler, kendi taleplerini, sayıca kendilerinden üstün olan Kürtlere ve Türklere zorla kabul ettirebilecekleri bağımsız bir devlet kurma meyli gösterdikleri için, Kürtlerle Türkler, bu plânın gerçekleşmesine pek doğal olarak karşı çıktılar... çünkü bu projenin, halkının üstün çoğunluğu Türklerden ve Kürtlerden oluşan Anadolu'nun büyük bir bölümünü koparıp almak için Rusya tarafından bir özür olarak kullanıldığını pek iyi anlamışlardı. Dolayısıyla, Türkler ve Kürtler, Ermenistan'ı (Ermenileri), kendilerine karşı özgür bırakılan bir yılan gibi görüyorlardı"¹.

¹ Djemal Pasha: *Memories of a Turkish statesman, 1913-1919* (Bir Türk devlet adamının anıları, 1913-1919), New York, 1973, s. 241-6.

Kürt-Ermeni çatışması

Ermenilerin, Doğu Anadolu'da, kimi güçlü devletlerin yardımlarıyla özerk veya bağımsız bir devlet kurma çabalarına ek olarak, 1880'lerden beri ülkenin her yanında sürdürdükleri tedhiş (terör) davranışları, herkes gibi Kürtleri de bezdirmişti. Bu tedhişin sonucu olarak, 1894-6 arasında, Batı'nın tarihine kasıtlı ve haksızca "Ermeni kırımı" olarak yansıtılan Türk-Ermeni-Kürt olayları patlak vermiş; bu olaylardan sonra Kürtler, Ermenilerin çoğunun usulsüzce ele geçirmiş oldukları mal ve mülklerine el koymakla suçlandırılmışlardı. Ermeniler, bu malların kendilerine geri verilmesi isteminde bulunuyor, ama Kürtler buna yanaşmıyorlardı. 1908 yılı Temmuz darbesiyle iktidara geçmiş olan ve Genç Türkler'ce desteklenen yeni rejimin tüm çabalarına karşın sorun çözümlenemiyor; bunun sonucu olarak Osmanlı yönetimi, Ermeniler ve Kürtler arasında, uzun süren, can sıkıcı ve sızlandırıcı bir durum meydana geliyor; bundan da ancak ülkenin düşmanları yararlanıyordu.

Bu sıralarda, Kürtlerin, Tiyari Köyü'nde "mal ve mülkü yağma ederek yaktıkları" yolunda, Van'daki İngiliz konsolos yardımcısı tarafından, İstanbul'daki İngiliz büyükelçi Sir Gerard Lowther'e bilgi gönderiliyordu. Kürtlerle Ermeniler arasında, Şatak yakınlarında çıkan çarpışmada 11 Ermeni ve 2 Kürt öldürülmüştü. Büyükelçi Lowther, bu raporu 16 Ağustos 1908'de İngiltere Dışişleri Bakanlığına gönderiyor; bakanlıkta, bu olaylar, "son günlerde (meşrutiyetin açıklanmasından sonra), ciddi biçimde belirtilmiş olan kardeşlik duygularından sonra meydana gelen tepkinin başlangıcı" olarak nitelendiriliyordu².

Kürt öğelerin Genç Türkler'e karşı tutumları

İkinci Meşrutiyet'in, 1908 yılı Temmuzunda ilânından sonra, İstanbul'daki Kürt öğeler arasında, Genç Türkler'i destekleyenler ve desteklemeyenler olmak üzere iki grup beliriyordu. Özellikle, 1890 yılı Kasım ayında Erzurum'da kurulmuş ve daha sonra Müşür Çerkez Mehmet Zeki Paşa'nın uğraşmalarıyla tüm Anadolu ve Arabistan'a dek yayılmış olan

² İngiliz Devlet Arşivi (İDA), İngiltere Dışişleri Bakanlığı belgeleri FO. 371/533/28405: Sir Gerard Lowther'den Sir Edward Grey'e gizli telyazısı no. 225, İstanbul, 16.8.1908; Bakanlık sorumullarından Lancelot Oliphant'ın 17.8.1908 tarihli çıkması.

Hamidiye Süvari Alayları'nda³, II. Sultan Hamit'e bağlılıkla hizmet etmiş olan Kürtler, Genç Türkler'den hiç hoşlanmıyorlardı. Kimi Kürt öğeler de, Abdülhamit günlerinde bazı ilçelerde yönetmen (vali yardımcısı, mutasarrıf, kaymakam) olarak görev yapmışlardı; ama Padişah, 1909 yılında, 31 Mart (13 Nisan) olayları sonucunda tahtından indirilince, Kürt öğelerin çoğu bu yararlılardan yoksun bırakılmışlardı.

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kurucuları ve yandaşları arasında İshak Sukûti, Abdullah Cevdet, Abdurrahman Bedirhan, Hikmet Baban, İsmail Hakkı Baban ve öteki kimi Kürt öğeler bulunuyorduysa da, bu gibi öğelerin, Anadolu'daki halkın gerçek duygu ve görüşlerini yansıtmadıklarına inanılıyordu⁴. Buna ek olarak, Genç Türk ihtilâlinde sonra anayasanın yeniden yürürlüğe girmesini kimi Kürt aşiret önderleri ve ruhani liderler iyi karşılamamışlardı. Bu önderler, Genç Türkler'i "Allahsız ve âsi" olarak nitelendiriyorlardı. Maarten van Bruinessen adlı Avrupalı yazara göre, Abdülhamit'in sabit yandaşı olan ve 1890'larda İstokholm'da Osmanlı orta-elçisi bulunan Baban ailesine mensup Mehmet Şerif Paşa ve Bedirhan ailesinin önderi Emin Âli, Genç Türklerle muhaliftiler. Bu Kürt eşraf, Genç Türklerin "Osmanlılık" ideallerini benimliyor, ama onların liberal görüşlerine karşı çıkıyordu.

Kürt önderlerin genel olarak Kürt halka karşı tutumları bir gösterişti, çünkü, Kürt halkın çoğunluğunun yaşadığı söylenen Doğu İlleri'yle ciddi herhangi bir ilişkileri yoktu. Öteyandan, Genç Türkler de, "özgürlük" ilkesinin, Osmanlı İmparatorluğu'nu bölmek amacı güden akımları dizginsiz bırakmak anlamına gelmediğini, çok geçmeden açıklıyorlardı⁵. Yine de kimi Kürt aşiretler, Genç Türk akımına karşı olan çeşitli gerici grupları desteklerken, Araplarla Ermenilerden geri kalmayı dilemeyen ve az sayıda kişilerden oluşan Kürt militanlar, o sıralarda moda haline gelmiş olan gizli örgütler kurmayı sürdürüyor; Bedirhan'ın, 1898'de *Kürdistan* adlı bir gazete yayım-

³ İngiliz Parlâmento Belgeleri: AP 41, LXXXVII, 1889-91, c. 5723, Türkiye no. 1 (1889); Hampson'dan White'a yazı, Erzurum, 30.1.1891, s. 16-7; *Tarık*, İstanbul, 8.2.1891; Türkiye no. 3 (1896), c. 8015, 1892-3, no. 7; Chermshire'dan Ford'a yazı, 15.12.1892; Ford'dan Rosebery'ye yazı, 20.12.1892, s. 52-3.

⁴ Robert Olson: *The emergence of Kurdish nationalism and the Sheikh Said rebellion, 1880-1925* (Kürt ulusçuluğunun doğuşu ve Şeyh Sait isyanı, 1880-1925), Austin, ABD, 1989, s. 16;

⁵ William Eagleton Jr.: *The Kurdish Republic of 1946* (Kürt Cumhuriyeti, 1946), Londra, 1963, s. 7-8.

lamaya başlayan oğulları, bu örgütlerin kuruluş ve eylemlerinde büyük rol oynuyorlardı. Yeni düzenden hoşnut kalmayan kimi Kürt ögeler ise, çok geçmeden, "Hürriyet ve İtilâf Fırkası" gibi muhalefet partilerine katılıyorlardı.

31 Mart (13 Nisan) Olayları

Bu arada, Genç Türk ihtilâline karşı bir tepki olarak "31 Mart vak'ası" (13 Nisan olayı) olarak bilinen reaksiyon patlak veriyor; İstanbul, ilkin gerici-ler, daha sonra da Genç Türkler'in *Hareket Ordusu* tarafından işgal ediliyor; bu olaylarda ve daha sonra Adana'da Türklerle Ermeniler arasında çıkan ve her iki yandan da birçok kişilerin ölümüne neden olan olaylarda⁶ parmağı olduğu öne sürülerek suçlanan Abdülhamit, tahtundan indiriliyor; yerine, V. Mehmet (Reşat) tahta çıkarılıyordu. Adana olaylarında Ermeni papaz Muşeg ve Ermeni tedhiş örgütü Daşnaksutyun'un da kışkırtıcı rolleri olmuştur.

Bu olaylardan hemen sonra ve özellikle 1910 yılı Nisan ayında, Doğu Anadolu'daki İngiliz konsolos yardımcıları, daha çok Bitlis ilinde, Kürtler arasında bir akım başladığını yansıtmaya başlıyorlardı. Bitlis'te, Protestan Ermeni kökenli olan İngiliz konsolos yardımcısı vekili A.F. Safrastian (Safrasyan), Erzurum'daki İngiliz konsolos P.J.C. McGregor'a 22 Nisan'da gizli bir yazı gönderiyordu. Safrastian'a göre, Kürtlerin durumunu incelemek amacıyla son günlerde Van gölünün kuzey kıyılarını dolaşmış olan jandarma komutanı Hüseyin Bey, kendisine şu gizli bilgiyi veriyordu: "Kürtlerin öcüyle tehdit edilen Adilcevaz ilçesindeki kimi Ermeni köyleri, savunma amacıyla geniş ölçüde silâhlanmaktadır. Yıldız Saray'nda, meşrutiyete muhalif bazı gizli hizipler, Kürtleri, hudutta, hükümete ve anayasaya karşı kışkırtmaktadır".

Safrastian'a bakılacak olursa, bu sırada Muş ilindeki durum oldukça kötüye gidiyordu, çünkü Kürtler, sürekli olarak Ermenilerin hayvanlarını aşırıyor; her iki halk arasında kin ve nefret duyguları egemen olmaya başlıyordu. Buna karşın, Safrastian, Bitlis'teki Kürtlerin yönetime ve anayasaya karşı davranışa geçmelerinin beklenmediğine inanıyor; konsolos McGregor'a 22 Eylül'de gönderdiği yazıda şöyle diyordu: "Kürtler ne Arap ne de Arnavutturlar... Kürt önderlere, yarın geçinme olanakları sağlanırsa, tüm mutsuzluk ve siyasi kışkırtmalar belki de birkaç yıl içinde sönüp gidecektir"⁷.

⁶ Bkz. S.R. Sonyel: "The Turco-Armenian (Adana) incidents in the light of secret British documents, July 1908- December 1909" (İngiliz gizli belgelerinde Türk-Ermeni Adana olayları, Temmuz 1908-Aralık 1909), *Belleten*, Türk Tarih Kurumu, LI, no. 201, Aralık 1987, s. 1290 vd.

⁷ İDA, FO 371/1009/17361: Safrastian'dan McGregor'a yazı, Bitlis, 22.4.1910.

Kürt -Ermeni Kongresi

1910 yılı Ağustos ayının üçüncü haftasında, Gavvar ilçesindeki Kürtlerin isyan ettikleri ve Gavvar'la Başkale'deki Hıristiyanların güvenlik amacıyla Van'a kaçmaya çalıştıkları yolunda çevrede haberler dolaşmaya başlıyordu. Oradaki Kürtler'in Hıristiyanları kişisel olarak tehdit ettikleri söyleniyor; durumu yatıştırmak için o yöreye asker gönderiliyor; güven yeniden kuruluyor; ama Kürtlerle Ermeniler arasındaki toprak anlaşmazlığı sürüp gidiyordu. Van'daki İngiliz konsolos yardımcısı James Morgan, İstanbul'daki İngiliz Büyükelçi Lowther'e 25 Nisan'da gönderdiği yazıda şu bilgiyi veriyordu:

"Son günlerde yapılan Ermeni-Kürt kongresinde, Kürtlerin, Ermeni topraklarını 1910 yılı ilkbaharına dek boşaltmaları yolunda alınmış olan kararın uygulanamayacağına inanılmaktadır. Bu yüzden, Kürtlerin elinde bulunan topraklar için tapuları olan Ermeniler, mahkemeye başvurmak zorunda kalacaklardır. Kürtler ise, bu topraklar yasal olarak ellerinden alınıncaya dek onları işgal edeceklerdir. Ondan çok şeyler beklenen Kürt-Ermeni kongresi büyük bir komedi olmuştur⁸".

İngiliz konsoloslar, Osmanlı yönetimi enerji ve ivedilikle davranmazsa, Türkiye'nin Doğu İlleri'nde o güne dek egemen olan huzurun pek yakında bozulacağına inanıyorlardı⁹.

Kürtler gizli örgütler kuruyor

1910 yılı Ağustos ayının sonlarına doğru Ermenilerle Kürtler arasındaki ilişkiler oldukça kötüleşiyor; toprak sorunu bunalımlı bir kerteğe geliyordu¹⁰. Eylül'e doğru, Diyarbakır'daki durumun düzgün olduğu bildirilmekle birlikte, o yöredeki Kürtlerin tutumundan hiç de memnun olmayan İngiliz büyükelçi Lowther, Dışişleri Bakanı Sir Edward Grey'e 4 Eylül'de şu bilgiyi gönderiyordu: "Kesinlikle (Kürtler) arasında, üyelerini silâhlandıran gizli dernekler vardır; ama bunlar herhangi bir biçimde örgütlenmiş ve bir akım için hazırlıklı değildirler. Müslümanlarla Hıristiyanlar arasında eşitliği kabul lenemiyorlar; aynı zamanda, haydutluğun ve aşiretler-arası çarpışmaların bastırılmasını hoş karşılamıyorlar"¹¹.

⁸ A.g.b.: James Morgan'dan Lowther'e yazı no.10, Van, 25.4.1910.

⁹ İDA, FO 371/1009/17361: Lowther'den Grey'e gizli yazı no. 305, İstanbul, 11.5.1910; ilişkide, McGregor'dan Lowther'e gizli yazı no. 25, Erzurum, 1.5.1910.

¹⁰ İDA, FO 371/1003/31379; Lowther'den Grey'e yazı no. 596, Tarabya, 23.8.1910.

¹¹ İDA, FO 371/1003/33037: Lowther'den Grey'e yazı no. 628, Tarasbya, 4.9.1910.

1911 yılı girerken, Kürtlerle Ermeniler arasındaki nefret duyguları ve olaylar sürüyordu¹². Özellikle Muş ve Bitlis'te birçok Kürt saldırıları kaydedildiği bildiriliyor, ama bu olaylar, Bitlis'teki Ermeni kökenli İngiliz konsolos yardımcısı vekili Safrastianca abartılıyordu. Safrastian, 23 Eylül'de Bitlis'ten gönderdiği bir raporda, o ilde anarşinin egemen olduğunu; son birkaç gün içinde, "kesinlikle Ermeniler tarafından öldürülen" 10 Kürt de dahil olmak üzere, 15 kişinin öldürüldüğünü bildiriyordu. Bu rapora tepki gösteriliyor ve İngiltere Dışişleri Bakanlığında 1 Kasım'da şu çıkma kaleme alınıyordu: "Bu, oldukça kötü bir rapordur. Görünürde Ermeniler de Kürtler kadar suçludurlar; ama Safrastian bunu itiraf etmiyor"¹³.

Türkiye - İtalya savaşı ve Rus kışkırtmaları

1911 yılı Ekim ayında Türkiye ile İtalya arasında Trablus-u Garp savaşı çıkıyor; Kasım ayı ortalarına doğru Bitlis'te Kürtler arasında Rus propagandası yaygın bir biçime geliyordu. O yöredeki İngiliz konsolos yardımcısı vekili (Ermeni) Safrastian, 17 Kasım'da kaleme aldığı bir raporda, propagandacıların, "o bölgenin Ruslarca işgaline ortam hazırlamak için Malazgirt ve Bulanık'taki birçok hoşnutsuz Hamidiye subaylarını kışkırttıklarını" kaydediyor, şöyle diyordu: "Rus tezinin, hoşnutsuz Kürtler arasında geniş ölçüde yayıldığını gösteren, gerçekten çarpıcı kanıtlar vardır". Bu Rus propagandasını ve Rusların Kürtlere bol para dağıttığını duyan Babıali, Trablus-u Garp'taki acı deneyden kaygılanarak, ilin vali vekiline, ivedilikle Malazgirt'e gidip durum hakkında soruşturma yapmasını öneriyordu.

Bu arada, Bitlis'teki Rus konsolosluğuna yardımcı sekreter olarak atanmış olan M.P. Loiko adlı bir Rus, görevine başlamak üzere kente ulaşıyordu. Rus konsolos M. Chirkov'un Safrastian'a gizlice bildirdiğine göre, kendisi (konsolos) bir anda görevinden ayrılmak zorunda kalırsa, ona Loiko vekillik edecekti. Safrastian, bu konudaki raporunu şöyle bitiriyordu: "Şimdiki durum içinde, Bitlis'e, ek olarak bir Rus konsolos yardımcısının gönderilmiş olması, buradaki Müslümanları çok kaygılandırıyor ve onları, Ruslar'ın bu bölgede kimi davranışlarda bulunmaya başlayacaklarına inandırıyor. Buradaki yetkili Kürtlerin bana bildirdiklerine göre, Rusların bu bölgeyi işgal

¹² İDA, FO 371/1245/6167: Türkiye Yıllık Raporu, 1910; Lowther'den Grey'e yazı no. 103, İstanbul, 4.2.1911.

¹³ İDA, FO 371/1249/41639; Lowther'den Grey'e yazı no. 710, İstanbul, 14.10.1911; ilişkide, Safrastian'ın 23.9.1911'de Bitlis'ten gönderdiği raporun sureti.

etmeleri olasılığı konusunda geniş yorumlar yapılıyor. Korku içinde olan halk, Osmanlı İmparatorluğu'nu, içinde bulunduğu bunalımdan ancak Büyük Britanya'nın içten dostluğunun kurtarabileceğini sanıyor"¹⁴.

Safrastian, Erzurum'daki İngiliz Konsolos McGregor'a 3 Aralık'ta gönderdiği bir yazıda ise, Bitlis'teki durumun, 1908 yılı Temmuz ayından bu yana çok daha kötü olduğunu, genel olarak Kürtlerin ve özellikle Mutki aşireti mensuplarının sert davranışlarda bulunarak "cinayet işlediklerini ve eşkıyalık yaptıklarını"; Hıristiyanlara karşı yöneltilen bu olaylar konusunda yetkililerin, "suç oluşturacak" bir tutum izlediklerini iddia ediyor; "öldürülen Ermeniler ve yağma edilen köyler" hakkında bilgi veriyor; Bitlis ve Van'daki yerel yönetim yetkililerini, "eşkıyalarla işbirliği yapmakla" suçluyordu. Safrastian'a bakılacak olursa, yasal yönetim, "Kürt saldırganlığına karşı davranmayışını haklı göstermek için, Kürtlerin, birleşerek hükümete karşı ayaklanmaları korkusunu istismar etmeye başlamıştı". Bu Ermeni asıllı İngiliz konsolos yardımcısı vekili yazısına şöyle son veriyordu: "Kürt önderler arasında bile herhangi bir ulusal idealin ve birleşme olasılığının büsbütün yokluğu gözönünde tutulursa, yönetimin, Kürtler arasında, önümüzdeki on yıl boyunca, ciddi bir akım başlamasından korkmasına herhangi bir neden olamaz".

İstanbul'daki İngiliz Büyükelçi Lowther, bu raporun bir suretini 26 Aralık'ta İngiltere Dışişleri Bakanı Grey'e gönderirken şu görüşleri öne sürüyordu: "M. Safrastian bir Ermeni'dir; dolayısıyla görüşlerinde herhalde yan gütmektedir". Bakanlıkta bu konuda şu yorum yapılıyordu: "Safrastian Bey bir Ermeni olarak yan güdebilir, ama durumda pek az gelişme olduğuna ve yeni rejimin, Kürtlerle uğraşırken, eski rejim gibi sakıncalı davrandığına hiç kuşku yortur"¹⁵.

"Her yanda Kürt taşkınlıkları ve cinayetleri"

Safrastian, kötümser raporlarıyla İngiliz yönetimini rahatsız etmeyi sürdürüyordu. 18 Aralık tarihli yazısında, Bitlis'ten Erzurum'a giderken, Muş ovasının doğu kesiminde Ahlat, Bulanık ve Hınıs'tan geçtiğini; Hınıs dışında, sözü edilen her ilçede durumun "ümitsizlik derecesinde kötü oldu-

¹⁴ İDA, FO 424/229/Conf. 10074: Lowther'den Grey'e yazı no. 910, Beyoğlu, 9.12.1911; ilişkide, Safrastian'ın 17.11.1911'de Bitlis'ten gönderdiği 31 sayılı yazının sureti.

¹⁵ İDA, FO 371/1484/48: Lowther'den Grey'e yazı no. 954, İstanbul, 26.11.1911; ilişkide, Safrastian'ın Bitlis'ten gönderdiği 3.12.1911 tarihli yazının sureti.

ğunu"; Hıristiyan ve Müslüman olmak üzere, tüm barışsever halkın "sürekli olarak dehşet içinde bulunduğunu"; "her yerde Kürt taşkınlıkları ve cinayetleri" kaydedildiğini; yönetimin yetkisinin her geçen gün "ancak bir gölge" biçimine geldiğini ve "gaddar bir şeytan olan (Kürt önder) Musa Bey'in elinin uzandığı ilçelerde epeyi huzursuzluk olduğunu" iddia ediyordu¹⁶.

Türkiye'nin Doğu İlleri'ndeki durumun kötüye gittiğini, Bitlis'teki Amerika'lı misyonerlerden rahip G.P. Knapp da doğruluyordu. Rahip Knapp, Erzurum'daki İngiliz konsolos P.J. McGregor'a 30 Aralık'ta gönderdiği yazıda, Güzeldere, Ahlat ve Bulanık ilçelerinde üç hafta süren bir gezi yaptığını; 25'e yaklaşık köyü ziyaret ettiğini; Ermeni köylülerin, "Kürtlerin saldırılarından dolayı büyük korku içinde olduklarını" ve Ermeni gençlerin geceleyin köylerde bekçilik yaptıklarını; özellikle Molakand olayından sonra güney Bulanık'ta epeyi korku olduğunu bildiriyordu. Molakand'da Hacı Musa Bey veya kardeşlerinin, köydeki Ermeni dükkânına saldırarak yağma ettikleri ve onun sahibi olan üç kardeşten birini öldürdükleri söyleniyordu¹⁷. Ama Musa Bey'in yaşamı çok sürmüyor; 6 Ağustos 1913'te, Van Gölü'nün güney-batısındaki Karçıgan İlçesi'ne bağlı Kindartz (?) Köyü'ne yakın bir yerde, Daşnak Ermeni örgütüne mensup 11 kişilik bir yerel çete tarafından vurularak öldürülüyordu¹⁸.

Erzurum'daki İngiliz konsolos McGregor, İngiliz büyükelçi Lowther'e Doğu İlleri'ndeki durum hakkında 15 Ocak 1912'de bilgi gönderiyor; Bitlis ilinden Van'a asker gönderildiğini ve birçok yerlerde Ermeni köylülerin, "yaşayış başarıyla kendi ellerine aldıklarını" bildiriyordu. McGregor'un anlattığına göre, "Bitlis'teki Ermeni öğretmenlerin ve öteki Daşnak'çı ajanların çabaları sayesinde, ilin ve özellikle Muş ilçesinin Hıristiyan halkı, o sırada etkili biçimde silâhlendirilmişti". Bu amaç için Erzurum'da para toplandığına da değinen konsolos şöyle diyordu: "Yerel katların yeteneksizliği gözönünde tutulursa, bu önlemleri (silâhlanmayı) yadsımak güç olacaktır"¹⁹.

¹⁶ İDA, FO 371/1484/555: Lowther'den Grey'e yazı no. 963, İstanbul, 30.12.1911; ilişikte, Safrastina'nın 18.12.1911'de Erzurum'dan gönderdiği yazının sureti.

¹⁷ İDA, FO 371/1484/555: Rahip G.P. Knapp'tan McGregor'a özel yazı, Bitlis, 30.12.1911.

¹⁸ İDA, FO 371/1775/45736: Marling'den Grey'e yazı no. 835, İstanbul, 3.10.1913; ilişikte, Konsolos I. H. Monahan'ın 23.9.1913'te Erzurum'dan gönderdiği ve Van İli hakkında bilgi veren 60 sayılı raporun sureti.

¹⁹ İDA, FO 371/1484/4950: Lowther'den Grey'e yazı no. 82, İstanbul, 29.1.1912 ilişikte, Konsolos P.J. McGregor'un 15.1.1912'de Erzurum'dan gönderdiği 4 sayılı yazının sureti.

Osmanlı İmparatorluğu'nun yazgı (kader) yılı: 1912

1912 yılı girerken, Türkiye'nin Doğu İlleri'ndeki durum daha da kötüye gidiyordu. Erzurum'daki İngiliz konsolos McGregor, 5 Mart'ta şu raporu gönderiyordu: "Kürt ilçelerindeki anarşi denetsiz olarak sürüyor; Kürt aşiretlerin arasına yabancı etkisinin sızdığı her yanda kesinlikle söyleniyor; yetkililerin uzun süren ilgisiz tutumu, bu aşiretlerin moralini yeterince bozuyor"²⁰. Bu raporu, o sırada Bitlis'teki İngiliz konsolos yardımcısına vekâlet etmekte olan Amerikalı misyoner rahip G. Knapp da doğruluyordu. Rahip Knapp, konsolos McGregor'a 26 Şubat'ta gönderdiği yazıda, Rusya'dan bir miktar silâh getirilerek Kürtlere dağıldığını; bu silâhların bazılarının Bitlis kentinde dağıldığını; Muş yöresindeki sorumlu kişilerin, Kürt giysisi giyen Rus subayların çevrede dolaştıklarına inandıklarını bildiriyordu. Bu bilgi, İngiltere Dışişleri Bakanlığında kaygıyla karşılanıyor; bakanlığın bir sorumlusu, 2 Nisan'da şu yorumda bulunuyordu: "Kürtlerin Rusya'dan silâh ve yardım aldıkları ve Rus kışkırtıcıların onların arasında eylem gösterdikleri yolundaki haberleri daha önce de almış bulunuyoruz; bu haberler, öncekilerine oranla bu denli kesin değildi"²¹.

Ruslarla işbirliği yapanlar

Ruslar, aynı zamanda, bazı Kürt önderlerle de düzen çeviriyorlardı. Musul'daki İngiliz konsolos yardımcısı Henry C. Honey'in 7 Temmuz 1912'de büyükelçi Lowther'e gönderdiği bir rapordan öğrendiğimize göre, Barzan şeyhi, Rusların, Şemdinli şeyhi aracılığıyla kendisine sondajda bulunarak, Rusya'nın uyrukluğuna geçerse, onu koruyuculuklarına alarak kendisine maaş bağlamaya söz verdiklerini, ama o güne dek Ruslara bir yanıt vermediğini, İngiliz konsolos yardımcısına bildiriyor; kendisine öğüt vermesini diliyordu. Konsolos yardımcısı Honey, ona, Ruslarla hiçbir ilişki kurmamayı, ama Türklerle iyi geçinmeye çalışmayı; aynı zamanda, Rusları rahatsız edecek herhangi bir olaydan kaçınmayı öğütüyordu.

Anlaşılan, Barzan şeyhi, bu konuda oldukça kaygılı görünüyor ve o yöredeki birçok kişiler gibi Ruslardan çok korktuğu görünümünü veriyordu. Şeyhin anlatığına göre, Van'dan Revandız'a kadar tüm ülke, en küçük bir

²⁰ İDA, FO 371/1491/12546: Lowther'den Grey'e gizli yazı no. 224, İstanbul, 17.3.1912; ilişikte, McGregor'un Erzurum'dan gönderdiği 15 sayılı ve 5.3.1912 tarihli gizli yazının sureti.

²¹ İDA FO 371/1484/12553: Lowther'den Grey'e yazı no. 231, İstanbul, 30.3.1912; ilişikte, Rahip Knapp'ın 26.2.1912'de Bitlis'ten gönderdiği yazının sureti.

özürle Ruslardan yana geçmeye hazırdı, çünkü "Türklerden usanılmıştı". Aynı şeyhin iddiasına göre, "Berasor'da Abdullah Bey, Heriki'de Pivot Ağa, Şemdinli'de Fettah Bey ve Suçbulak'ta Gazi Fettah", Ruslarla işbirliği yapıyorlardı.

Konsolos yardımcısı Honey raporunu şöyle bitiriyordu: "Rusya'nın bu ülkeyi ('Türkiye'yi) işgale kalkışması görünürde asla beklenmiyor; ama hiç kuşkusuz, İran yoluyla yayılmayı sürdürürken, uçlarda düşman değil dost buldurmak kaygısı içindedir. Türkiye, yarı bağımsız tüm halkları, Kürtler yararına baskıya tabi tutma siyasetini uygulamaya kalkışırsa, Rusya'ya, bu yörelerdeki etkisini genişletmek fırsatını vermiş olacaktır"²². Böylece, Ruslar, kendi sinsi amaçları yararına Doğu Anadolu'daki durumu gerginleştirmek için ellerinden geleni yapıyor; bu eylemlerinde, görünürde çıkar düşkünü birkaç Kürt önder ve yandaşlarından yardım görüyorlardı.

Kürt militanların aşırılıkları

1912 yılı Eylül ayında, Birinci Balkan Savaşı çıkmadan kısa bir süre önce, *Bakü* adlı Rus gazetesi, İstanbul'daki muhabirinden sağladığı bir haberi yayımlıyordu. Bu haberde iddia edildiğine göre, Doğu Anadolu'dan alınan raporlar, "Ermenilerin yaşadığı birkaç ilde onların katledildiklerini; yerel kırımara tabi tutulduklarını; köylerin yağma edildiğini; kadın ve kızların kaçırıldığını; kimi kişilerin dinlerini değiştirmeye zorlandıklarını, yalnız bir hafta içinde Kürtler tarafından Van'da 30 adamın öldürüldüğünü; son iki ay sırasında Bitlis'te 10 Ermeni kızın Kürtlerce kaçırıldığını; Kürt Beylerin Arnio Köyü sakinlerini dinlerini değiştirmeye zorladıklarını; ve suç oluşturan bu davranışları protesto etmek amacıyla çeşitli kentlerde mitingler düzenlendiğini" iddia ediyordu²³. İstanbul basını da bu olayların bazılarının vukubulduğunu doğruluyor; "Van, Bitlis ve Diyarbakır'da Kürt militanların Ermenilere karşı giriştikleri aşırılıklar" hakkında haberler yayımlıyordu²⁴.

Doğu Anadolu'da üslenmiş bulunan İngiliz konsolosluğunun yetkilileri, İstanbul'daki maslahatgüzar Sir Charles M. Marling'e gönderdikleri raporlarda, hiç de memnuniyet verici olmayan kötü duruma değiniyor; Rusların,

²² İDA, FO 371/1509/34839: Marling'den Grey'e yazı no. 671, Tarabya, 8.8.1912, ilişikte, konsolos yardımcısı Henry C. Honey'in 7.7.1912'de Musul'dan gönderdiği 13 sayılı yazının sureti.

²³ İDA, FO 371/1519/5832: *Bakü* gazetesi, Eylül 1912.

²⁴ İDA, FO 371/1484/37855: Marling'den Grey'e yazı no. 777, İstanbul, 11.9.1912.

kimi Kürt önderleri parayla satın almaya çalıştıklarını; bu önderlerden Hüseyin Paşa'nın, bu Rus saptırmalarına kapılmaması için, daha önceki Osmanlı hükümetince aşiret (eskiden Hamidiye) süvari alayına atandığını; Van'da yayımlanan Ermeni Daşnak gazetesinin, Rusya'nın, hudud yörelerindeki tüm Kürt aşiret önderlerini satın aldığını yazacak kadar ileri gittiğini bildiriyorlardı²⁵.

Ermeni Patriğin tehditleri

Durum o kadar bunalımlı bir kerteğe geliyordu ki, Ermeni Patriğin başkanlığında ve iki başpiskopostan oluşan bir Ermeni kurulu Eylül'de Babıali'ye giderek Sadrâzam ve Adalet Bakanı tarafından kabul ediliyordu. Patrik, Doğu Anadolu'daki yurttaşlarına yeterince güven sağlanmazsa Patrikhaneyi kapatarak görevinden çekilmek tehdidini savuruyordu. Sadrâzam, olay çıkaran haydutların cezalandırılmasını sağlamak ve benzer olayların yinelenmesini önlemek amacıyla, hükümetin, gücü içinde olan her türlü araca başvuracağına dair söz veriyordu. Bu görüşmeden sonra Van valisi geri çağrılıyor ve Van ilinin yönetimi, yeni bir vali atanıncaya dek, oradaki garnizon komutanına devrediliyor; düzeni yeniden kurmak ve suçlu kişileri cezalandırmak için Van ve Bitlis yetkililerine sert talimatlar gönderiliyordu²⁶. Buna ek olarak, hükümet, Ermenilerle Kürtler arasındaki toprak anlaşmazlığının çözümlenmesine yardımcı olmak amacıyla, Doğu Anadolu'nun beş ilinin herbirine 20.000 sterlin mali ödenek ayırmak kararını alıyordu²⁷.

Balkan Savaşları ve Kürt-Ermeni olayları

Osmanlı İmparatorluğu, 1912 yılı Ekim ayında başlayan Birinci Balkan Savaşı'na sürüklenirken, Doğu Anadolu'daki durum en bunalımlı bir evreye giriyordu. Van'daki İngiliz konsolos yardımcısının Büyükelçi Lowther'e bildirdiğine göre, 15 Ekim dolaylarında Van'a ulaşan yeni Vali İzzet Bey, o yörede olay çıkaran ve kötü ad yapmış olan Sait Bey ve Mir Mahe gibi Kürt eşkıya önderleri tutuklayamamakla birlikte; onların hududu aşarak İran'a kaçmalarına yardımcı olan Kürt önderleri yakalamayı başarıyordu. Büyükelçi Lowther, bu bilgiyi Dışişleri Bakanı Grey'e 10 Kasım'da iletirken şu yorumda bulunuyordu: "Her yanda oldukça acınacak bir durum egemendir. Anadolu illerindeki huzursuzluk tehlikeli bir biçime gelebilir"²⁸.

²⁵ İDA, FO 371/1484/37855: Marling'den Grey'e yazı no. 741, İstanbul, 4.9.1912.

²⁶ İDA, FO 371/1484/37855: Marling'den Grey'e yazı no. 777, İstanbul, 11.9.1912.

²⁷ İDA, FO 371/1484/38762: *Times* gazetesi, Londra, 19.9.1922 - "Kürtler ve Ermeniler" başlıklı yazı.

²⁸ İDA, FO 371/1484/48960: Lowther'den Grey'e yazı no. 954, İstanbul, 10.11.1912.

Hükümetin, Mir Mahe ve Sait Bey başkanlığındaki Kürt eşkıyalara karşı göndermiş olduğu askeri güç başarı sağlayamıyordu. 1911 yılında 6.000 koyun aşırın ve birçok Nesturi'yi öldüren Kürt aşiretlere karşı da askeri bir güç gönderilmişti; ama Van ilinde güvensizlik halâ sürüyordu. Diyarbakır'daki İngiliz başkonsolos yardımcısının çevirmeni tarafından bildirildiğine göre, Cezire ve Mardin ilçelerindeki Kürt ağalar, Abdülhamit zamanındaki mevkiilerini yeniden işgal etmişler ve "sahtelemiş oldukları tapulara dayanarak", işgal ettikleri köylerin sakinlerini kendilerine vergi ödemeye zorlamaya başlamışlardı²⁹.

Abdurrezzak Bedirhanzade Rus hizmetinde

Bu arada, kimi Kürt aşiret önderleri, Bedirhan klanı mensuplarının da yardımlarıyla, Rus ajanlarla düzen çevirmeyi sürdürüyorlardı. Van'daki İngiliz konsolos yardımcısına bakılacak olursa, bundan amaç, "Doğu Anadolu'da özerk bir Kürdistan kurmak için" Avrupa Türkiye'sinde egemen olan durumdan yararlanmaktı. Bu sırada Tiflis'e giden Kürt önder Şeyh Taha'nın, bir Rus ajanı olduğu bilinen Bedirhanzade Abdurrezzak'la görüştüğü bildiriliyordu. Tiflis'teki Osmanlı konsolosunun kendi hükümetini uyarması üzerine, Şeyh Taha, Van iline girerken hudut askerleri tarafından tutuklanıyor, ama daha sonra, Rusya'nın koruyuculuğu altında bulunan Makû Hanı'nın sağlamış olduğu söylenen silâhlardan yararlanan İran'lı bir Kürt aşiret önderi tarafından kurtarılıyordu. Şeyh Taha'yı Türk topraklarına dönmeye inandırmak için yapılan tüm çabalar başarısızlığa uğruyor; bazı Osmanlı Kürtlerinin huduttaki birçok yerlerde hükümete karşı ayaklandıkları bildiriliyordu. Dahası, bir Kürt isyanı başlatması için Abdurrezzak'a Rusya'dan 70.000 tüfek gönderildiği söyleniyordu³⁰.

Bölücüler sahnede

Bu sırada, Musul yöresindeki Rus ajanların da eylemleri sürüyordu. Ruslar, Süryani (Nesturi)'lerin önderi Mar Shimoun'a toplumunu koruma sözü veriyor; Neri'li Sadık adlı Kürt ağa, Ruslardan yana geçiyor ve onu Barzan şeyhinin izlemek üzere olduğuna inanılıyordu³¹. Osmanlı İmparatorluğu'nun Birinci Balkan Savaşı'nda yenilgiye uğratılması, Rusya'nın da desteğiyle, isyancı ve bölücü güçleri harekete geçiriyordu.

²⁹ İDA, FO 371/1484/44673: Lowther'den Grey'e yazı no. 872, İstanbul, 15.10.1912.

³⁰ İDA, FO 371/1484/51710: Lowther'den Grey'e gizli yazı no. 1010, İstanbul, 29.11.1912.

³¹ İDA, FO 371/1781/574: Lowther'den Grey'e yazı no. 1133, Beyoğlu, 31.12.1912.

Rusya, Ermenilerle Kürtlere her türlü vaadlerde bulunarak onlarla düzen çeviriyor, ama onları birbirlerine karşı da gizlice kışkırtıyordu. Özellikle Doğu Anadolu için önerilen ve Ermenilerce desteklenen sözde "devrim projesine" karşı Kürt militanları tahrik ediyordu..

Kürtlerle Ermeniler arasında daha da kötüye giden ilişkiler, Osmanlı hükümetini çok kaygılandırıyor. Bir yandan Ermeni Daşnak örgütü, Ermeni köylüleri silâhlendirirken, öte yandan Kürtler, silâh topluyor ve mitingler düzenliyorlardı. Kürt ögeler arasında, Doğu Anadolu'da yapılması tasarlanan devrimlerin kendi "ulusal varlıklarını" tehdit ettiği görüşü egemendi. Bu yüzden, Cezire ve Midyat ilçelerinde olaylar çıkıyorlardı. Bu olayların Hüseyin Paşa (Bedirhan)ın ajanlarınca başlatıldığına inanılıyordu. Hüseyin Paşa, bir Ermeni ili kurulmak üzere olduğu söylentilerini çevreye yayıyor ve Kürtleri, "ulusal varlıklarını" korumak için isyan etmeye çağırıyordu.

Bu gelişmeler, İngiltere Dışişleri Bakanlığını da kaygılandırıyor; bakanlık sorumlularından A. Nicholson şu yorumda bulunuyordu: "Bu rapor kaygılandırıcıdır ve bu yörelerde, herhangi bir anda olaylar çıkabilir. Olay çıkarsa, durumu, görünürde ancak Rus askerleri yatıştırabilir... Van, Beyrut, Halep, Adana, Musul ve Basra'dan almış olduğumuz raporlara göre, Türk İmparatorluğu'nun hem Avrupa ve hem de Asya'da parçalanması uzak görünmüyor"³².

Rusların Kürtleri istismarı

İstanbul'daki İngiliz Büyükelçi Lowther'in Dışişleri Bakanı Grey'e 5 Nisan 1913'te bildirdiğine göre, Kürtler, Türklere karşı bir akım başlatmak için, Balkan Bağlaşıkları'nın İstanbul'u işgal etmelerini bekliyorlardı³³. Erzurum valisi, Kürt akımının Rusya tarafından kışkırtıldığına inanıyor; kentteki İngiliz konsolos M. Monahan da onun bu görüşlerine katılıyordu³⁴. Van'daki İngiliz konsolos yardımcısı Molyneux-Seel'e bakılacak olursa, Doğu Anadolu'daki Kürtler arasında başlatılmış olan akım, "ihtilâl yoluyla Kürt özerkliği kurmak amacını güttüğü görünümünü veriyordu". Bu akım, aynı zamanda, Ermenilere verilmesi tasarlanan ayrıcalık haklarına karşı bir gösteri biçimindeydi.

³² İDA, FO 371/1783/19793: Lowther'den Grey'e yazı no. 350, İstanbul, 26.4.1913.

³³ İDA, FO 371/1773/16736: Lowther'den Grey'e yazı no. 279, İstanbul, 5.4.1913.

³⁴ İDA, FO 371/1773/22584: Lowther'den Grey'e yazı no. 412, İstanbul, 12.5.1913; ilişkide, konsolos Monahan'ın 30.4.1913'de Erzurum'dan gönderdiği 31 sayılı yazının sureti.

İsmail Ağa (Simko), Şeyh Taha ve Sait Bey'le işbirliği yapan Abdurrezzak Bey'in, akımın önderi olduğu söyleniyordu. İki yıl önce (1911'de), Abdurrezzak Bey, Başkale, Bohtan ve Arşak'ı ziyaret ederken, o sırada Kürtleri birleştirerek bir isyan başlatmanın olanaksız olduğunu, ama Ermenilere özerklik verilmesi konusu gündeme gelirse, o zaman Kürtlerin kendi ulusal varlıklarını korumak için birleşeceklerini söylemişti. Abdurrezzak'ın ajanları Van ve Hakkâri sancaklarına dek sokularak propagandalarını çevreye yayıyorlardı.

Bu sırada, Hizanlı Şeyh Sait Ali, esrarengiz biçimde gizli toplantılar düzenliyor; Duhuk'ta yapılan toplantıya çok sayıda şeyh ve öteki Kürtler katılıyordu. Kısa bir süre önce Sait Ali, Daşnakçı Ermenilere işbirliği önerisinde bulunmuş, ama önerisi kabul edilmemişti. Türk yetkililer, Kürtler arasında başgösteren bu akımı, çevrede dolaşan Rus yetkililerin kışkırtmalarına atfediyorlardı. Bu Rus yetkililer, Kürtlere, Ermenilerin özerklik isteminde bulduklarını, ama Rusların buna karşı olduklarını bildiriyor ve onlara Kürt özerkliği için çalışmayı öğütüyorlardı. Özellikle Hoy'daki Rus konsolosun, Kürtler arasında özerklik görüşlerini tahrik ettiği söyleniyordu, Türkler, bu Rus propagandasına karşı koymak için, Abdurrezzak, Şeyh Taha ve ötekilerin, Rus parasına karşılık olarak Kürtleri Rusların ellerine teslim etmek için çalıştıklarını açıklıyorlardı³⁵. İngiliz büyükelçi Lowther, Dışişleri Bakanı Grey'e 22 Mayıs'ta gönderdiği yazıda, bizzat Kürt önderlerin, kimi Kürtlerin akıma karşı olan duraksamalarını önlemek ve onları kendilerinden yana çekmek amacıyla, Ermenilerin özerklik için çalıştıkları söylentilerini onların aralarına yaydıklarına dair "iyi bir kaynaktan" haber aldığını bildiriyordu³⁶.

Kürt-Alman düzenleri

Bu sırada Almanlar da Kürtlerle düzen çevirmeye başlıyorlardı. Halep'teki İngiliz konsolosun Büyükelçi Lowther'e bildirdiğine göre, Musul'daki Alman konsolos yardımcısı vekili M. Holstein, son günlerde (Mayıs 1913), başka bir Almanla birlikte Musul'u ziyaret ediyor; valiyle görüşürken, Ermeniler arasındaki Rus yandaşı eğilimleri kınıyor ve o ilçelerdeki Kürt akımı konusunda Rusya bir tehlike yaratmak tehdidinde bulunursa, Alman hükümetinin Türkiye'yi destekleyeceğini söylüyordu. Holstein daha

³⁵ A.g.b., Konsolos yardımcısı Molyneux-Seel'den Lowther'e yazı no. 12, Van, 8.5.1913.

³⁶ İDA, FO 371/1773/24351: Lowther'den Grey'e yazı no. 457, Beyoğlu, 22.5.1913; ilişkide, Van'daki İngiliz konsolos yardımcısı Molyneux-Seel'in kaleme aldığı "Kürtler arasında gayri-merkeziyetçilik veya özerklik akımı" başlıklı raporunun sureti.

sonra Miafarköy'e ve oradan da, Büyükelçi Lowther'in, "Kürt merkezi ve Bedirhan Beylerin etkisi altında" olarak nitelendirdiği Siirt ve Cezire-ibn-Ömer'e gitmek üzere Musul'dan ayrılıyordu³⁷.

Kürt -Ermeni - Süryani çatışmaları

Balkan Savaşı yüzünden Osmanlı İmparatorluğu'nun durumu oldukça bunalımlı bir evreye girerken, Doğu Anadolu'da Kürt-Ermeni-Süryani ilişkileri de oldukça kötüye gidiyordu. İngiltere'nin Northwood kentinde yaşayan Bayan M. Barclay, İngiltere Dışişleri Bakanlığı'na 26 Mayıs'ta gönderdiği bir yazıda, Türk askerlerin, Balkan Savaşı'ndaki yenilginin öcünü almak amacıyla, Doğu Anadolu'da, "Kürtleri, Nesturi (Süryani) Hıristiyanları öldürmeye kıskırttıkları; bu barışsever Nesturi çobanlara mensup 50 ailenin, sürülerini dağlarda otlatırken imha edildikleri ve koyunlarından 9.000 hayvanın aşırıldığı; aşiret kenti (?)'nin yağma edildiği; oradaki Amerikalı misyonerlerin ve (İngiliz) Canterbury Başpiskoposu misyonu mensuplarının Urmiye'ye sığındığı" iddiasını da bulunuyor ve o yöreden şu yazıyı almış olduğunu bildiriyordu:

"Kürt aşiretler, Hıristiyanları ortadan kaldırmak için ordu yığıyor; bunu, Kürtleri silâhlandıran Türkler yapıyor, çünkü şöyle diyorlar: 'Hıristiyanlar topraklarımızı aldılar ve çoğumuzu tutsak ettiler; şimdi biz de onları burada bitireceğiz!.' Van'daki İngiliz konsolos, Urmiye'deki Rus konsolosa bu konuda bilgi vermiştir. Kürtlere Abdülhamit'çe sağlanmış olan silâhların toplatılması için Türk hükümeti üzerinde baskı kullanılamaz mı? Bu yapılırsa, silâh taşımaları yasaklanmış olan Nesturiler durumla başa çıkabilirler. Kürdistan'daki Kürtler ve dağcılar arasında misyonerlik yapılmasını destekler ve Türklere karşı asla baş kaldırmayan barışçı bir halkı kurtarmak için ivedilikle davranmanızı dilerim"³⁸.

Ancak, Bayan Barclay, Osmanlı yönetiminin, Balkan savaşlarından dolayı durumla uğraşamayacak kadar güçsüz kaldığına ve Süryani militanların pek de masum olmadıklarına mektubunda hiç değinmiyordu.

³⁷ İDA FO 371/1773/24352: Lowther'den Grey'e yazı no. 458, Beyoğlu, 23.5.1913.

³⁸ İDA, FO 371/1773/24434: Bayan M. Barclay'dan Dışişleri Bakanı'na yazı, Northwood, 26.5.1913.

Buna karşın, İngiltere Dışişleri Bakanı Sir Edward Grey, büyükelçi Sir Gerard Lowther'e 13 Haziran'da gönderdiği yazıda, "Kürtlerin, Nesturi Hıristiyanlara zorbalık yaparak onların mallarını aşırıdıklarını" bildiriyor ve Osmanlı hükümetine bu konuda bilgi vererek, onu, düzeni yeniden kurmaya ve bu gibi aşırılıkların yenilenmesini önlemeye uyarmasını öneriyordu³⁹. Bu yönergeyi yerine getiren büyükelçi Lowther, Grey'e 29 Haziran'da şu yanıtı gönderiyordu: "Bir Ermeni öldüren bir Kürt, sadece bir Ermeni öldüren bir adam olarak değil, bir 'katil' olarak işlem görmezse, o yörelerde güvenlik ve düzenin kurulması beklenemez"⁴⁰.

Doğu İlleri'nde Ermeni-Kürt olayları sürüyor

Doğu Anadolu'daki kötü durum sürüyordu. Bitlis'teki İngiliz konsolos yardımcısına vekillik etmekte olan Amerika'lı misyoner rahip M. Knapp, Erzurum'daki İngiliz konsolos J.M. Monahan'a 1913 yılı Haziran ortalarında gönderdiği yazıda, Nisan ayının ortalarından beri Bitlis ilinde 40'a yaklaşık cinayet işlendiğini; birçok kaçırma, şantaj ve hırsızlık olaylarının kaydedildiğini; öldürülenlerin ve öteki kurbanların çoğunun Ermeni, kötülükleri işleyenlerin ise Kürtler olduğunu ve her yandan kaygılandırıcı haberler alındığını bildiriyor; İngiltere Dışişleri Bakanlığı yetkililerinden Lancelot Oliphant, bunu, "korkunç bir durum" olarak nitelendiriyordu⁴¹.

Van'daki İngiliz konsolos yardımcısı Molyneux-Seel, Van iliyle ilgili olarak 9 Temmuz 1913'te hazırladığı üç aylık raporunda, raporun kapsadığı süre içinde, her yerde "Kürtlerin yasa dışı davranışlarının, son üç yıldan bu yana doruk noktasına ererek rekoru kırdığını; bu davranışların kurbanlarının Nesturi (Süryani) ve Ermeniler olduğunu" iddia ediyordu. Aynı zamanda, Daşnakçılığın felâket getirici etkisi altında kalan Karçıgan Ermenileri, kimi Kürtleri öldürerek ve genellikle Kürtlere karşı saldırgan bir tutum izleyerek durumu daha da kötüleştiriyorlardı.

Osmanlı İmparatorluğu bölünmek üzere

Van'daki İngiliz konsolos yardımcısı Molyneux-Seel'e göre, Kürtler arasında başgöstermiş bulunan bu serkeşlik, görünürde hazırlanmış bir plâna değil, Kürtler arasındaki şu inanca dayanıyordu: "Osmanlı İmparatorluğu

³⁹ İDA, FO 371/1773/25311: Grey'den Lowther'e yazı no. 191, Dışişleri Bakanlığı, Londra, 13.6.1913.

⁴⁰ İDA, FO 371/1773/30753: Lowther'den Grey'e yazı no. 571, İstanbul, 29.6.1913.

⁴¹ İDA, FO 371/1773/30934: Marling'den Grey'e yazı no. 575, Tarabya, 1.7.1913.

parçalanmak üzere; hükümetin zayıflığından yararlanmanın vakti gelmiştir". İran hududundaki Kürtlerin tutumu, Türkleri, son birkaç aydan beri epeyi kaygılandırıyor. Abdurrezzak'ın, Rusya'nın koruyuculuğu altında Kürtlere özerklik verilmesi görüşünü Kürtler arasında yaymaya çalıştığı uzun bir süreden beri biliniyordu. 1911 yılında, hudut yörelerindeki Kürtleri ziyaret eden Abdurrezzak'ın, onları kendi savına kazandığı söyleniyordu; ama harekete geçilmesi için durum uygun değildi ve bir özür bulunması gerekiyordu. Ermenilerin devrim konusundaki çığırkanlıkları ona bu özürü sağlıyordu.

Abdurrezzak ve ajanları, Osmanlı hükümetinin Ermenilere özerklik vermek üzere olduğu söylentisini her yanda Kürtler arasında yayıyor; bu propogandada, Hoy, Urmiye ve öteki yerlerdeki Rus ajanlar ona yardımcı oluyor; ajanlar, Kürtleri, kendi nefislerini savunmak amacıyla özerklik sağlamak için mücadele etmeye kışkırtıyorlardı. Yine İngiliz konsolos yardımcısı Molyneux-Seel'e göre, Türkiye veya güçlü devletler, herhangi bir zamanda Ermenilere özerklik verilmesini ciddi biçimde düşünürlerse; Rusya, bu gibi bir görüşün gerçekleşmesini önlemek için elinden geleni yapacaktı; çünkü Türkiye'yi Rusya'dan ayıracak özerk veya yarı özerk bir Ermeni ili, Rusya Ermenileri arasında hoşnutsuzluk yaratacak ve Anadolu doğrultusunda genişlemek niyetinde olan Rusya'yı köstekleyici etkili bir barikat olacaktı.

Ermeni ve Kürt sorunları nasıl çözümlenebilir?

Bu sırada, Rusya'nın koruyuculuğu altında bulunan Simko adlı Kürt önderin, bir Kürt ayaklanması başlatmada Abdurrezzak'la işbirliği yaptığı anlaşılıyordu. Simko'nun amacı, Türkiye'ye sadık kalan hudut Kürtlerini, gerekirse zor kullanarak, kendisine katılmaya inandırmaktı. Bu amacı sağlamak için Türk hududundaki Kürtlere saldırıyor; bu saldırıları etkisiz bırakmak amacıyla hududa çok sayıda Türk asker sevkediliyordu. Van'daki İngiliz konsolos yardımcısı Molyneux-Seel, bu bilgileri 9 Temmuz 1913'te Büyükelçi Lowther'e gönderirken şu yorumda bulunuyordu: "Kürtler arasında feodal koşulların sürmesi ve dini şeyhlerin kullandıkları etki, kötülüğün kaynağını oluşturmaktadır. Türkler, Aşiret Hafif Süvari Alayları'nı kaldırarak, Kürtleri Bey ve Ağaların elinden kurtarırlarsa; her Kürt ailesine kendi toprağına ve kaynaklarına sahip olma olanağı sağlarsa; şeyhlerin etkisini kırarak hükümetin yetkisini geri getirirlerse...; göçebe Kürtleri topraklandırılırsa; Kürtleri eğiterek onları güçle, kararlılıkla ve adaletle yönetirlerse ve bu konularda iyi niyet gösterirlerse; kendi görüşümce, herhangi bir Ermeni (ve Kürt) sorunu kalmayacaktır".

İstanbul'daki İngiliz maslahatgüzarı Sir Charles Marling, konsolos yardımcısının bu raporunun bir suretini 25 Temmuz'da Dışişleri Bakanı Sir Edward Grey'e gönderirken, Kürt Bey ve Ağaların, Türkiye'nin altı Doğu İli'nde yapılması tasarlanan her türlü devrimlere sert biçimde karşı çıkmalarını anladığını; bu devrimler gerçekleşirse, onların kişisel güçlerine öldürücü bir darbe indirmiş olacağını kaydediyordu. Ermenilere özerklik verilirse, Ermeniler, Doğu İlleri'nde yönetici ögeler biçimine gelecek ve böylece, Kürtlerin ulusal varlıkları tehlikeye düşecekti.

Bunlara ek olarak, ve İngiliz konsolos yardımcısı Molyneux-Seel'in de inandığı gibi, hududun ötesindeki Rus ajanlar da, Kürtler arasında yayılan bu propagandayı destekliyor ve böylece Rusya'nın o yöredeki etkisinin ancak Kürtler aracılığıyla yayılabileceğini anlamış olduğunu gösteriyordu. Öte yandan, Molyneux-Seel'e göre, Rusya'nın kendileri için tüm enerjile devrim sahasında çalıştığı Ermeniler, "Türklerden çok, belki de Ruslardan nefret ediyorlardı". Maslahatgüzara göre, altı Doğu İli'nde kıvanç ve gönenc getirici devrimler yapılırsa, Ermenilerin Rusya'ya meyletmelerine bir neden kalmayacaktı⁴².

Kürt-Ermeni ilişkileri

1913 yılı Ağustos ortalarına doğru Kürt-Ermeni anlaşmazlığı basbayağı çözülmez bir evreye ulaşıyordu. Muş'taki Ermeni piskopos, Erzurum'daki İngiliz konsolos J.H. Monahan'a 15 Ağustos'ta gönderdiği yazıda, Kürtlerle Ermeniler arasında toprak anlaşmazlığının hala sürdüğünü; Sason, Kuyt ve Modeki'deki Ermenilere Kürt aşiretlerce, sanki köle imişler gibi, zulüm yapıldığını; Ermenilerin, kendi taraflarından sağladıkları ürünlerin yarısını ve hayvanları, tereyağı v.s. için Kürtlere vergi vermeye; Kürt ağalar için çeşitli işler yapmaya, örneğin, onların ekin ve çayırklarını biçmeye, yaprakları toplamaya, ev inşa etmeye, dağlardan odun getirmeye, kızlarını evlendirirken ağaların izini alabilmek için onlara ödülleri vermeye zorlandıklarını bildiriyordu⁴³. Bu sızlanmalarda epeyi gerçek payı vardı.

⁴² İDA, FO 371/1773/35485: Marling'den Grey'e gizli yazı no. 666, İstanbul, 25.7.1913.

⁴³ İDA, FO 371/1773/50840: Yeni İngiliz Büyükelçi, Sir Louis Mallet'ten Grey'e gizli yazı no. 906, İstanbul, 28.10.1913; ilişkide, Erzurum'daki İngiliz konsolos J.H. Monahan'ın 29.9.1913'te gönderdiği yazının ve Muş Ermeni piskoposunun 15.8.1913 tarihi yazısının suretleri.

Balkan Savaşları'ndan sonraki durum

Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkan Savaşları'ndan bitkin olarak çıkması, güçlü devletlere, özellikle Rusya, İngiltere, Fransa, Almanya, Avusturya-Macaristan, İtalya ve öteki devletlere, İmparatorluğun iç işlerine daha çok karışmak fırsatını veriyor ve bu devletleri, Yakın ve Orta Doğu'da siyasal ve ekonomik etkilerini artırmada birbirlerine yarışmaya sürüklüyordu. Bu devletlerin kimileri, Osmanlı İmparatorluğu'nu kendi aralarında etki bölgelerine bölmüş; çeşitli yörelerde bayındırlık ve ham maddeler açısından ayrıcalık hakları sağlamışlardı. Ayrıca, birbirlerinin "etki bölgelerine" saygı göstermek amacıyla aralarında ikili anlaşmalar imzalamışlardı⁴⁴. Böylece, Birinci Dünya Savaşı'nın öngününde, Osmanlı İmparatorluğu'na genellikle empoze edilen tüm bu anlaşmalar yüzünden, Anadolu'nun yaklaşık olarak her karış toprağı, çeşitli devletlerin denetiminde, etki sahalarına bölünmüş bulunuyordu. İngiltere Dışişleri Bakanı Sir Edward Grey'in ikiyüzlülükle davranarak, "biz, ancak, Asya Türkiyesi'nin yıkılmasından ve bölünmesinden kaçınan bir politikaya katulabiliriz"⁴⁵, demesine karşın, güçlü devletlerce etki bölgelerine ayrılmış bulunan İmparatorluğun kendi varlığı ve toprak bütünlüğü için neden savaşmak zorunda kaldığı şimdi daha iyi anlaşılmalıdır.

İngiliz yazar Aubrey Herbert'e bakılacak olursa, Genç Türkler'in yeniden dinçleşmiş bir Türkiye yaratma atılımlarına karşı, ortadan kaldırılması oldukça zor güçler vardı. Herbert şöyle der:

"Rakip değil, müşteri isteyen Avrupa, onlara karşı cephe almıştı. Avrupa'dan, İmparatorluklarındaki ayrıcalık haklarından (kapitülasyonlardan) vazgeçmesini dilerken, kendi halklarını özveride bulunmaya çağırıyorlardı. Yapıcı olmaya başladıkları an, saygınlıklarını yitirmişlerdi, çünkü Hıristiyanlara eşitlik vermekle Türkleri gücendirmişler; devrim yapmakla Hıristiyanları, güçlü devletlerin koruyuculuğundan uzaklaştırarak, onların ulusal ve baskı yaratıcı tutkularını etkisiz bırakmışlardı".

Herbert, ayrıca, şu yorumda bulunur: "Anadolu'daki Müslümanlarla Hıristiyanlar, birbirlerini sevmemekle birlikte, iyice anlaşılıyor; aralarında pek

⁴⁴ Hikmet Bayur: *XX. yüzyılda Türklüğün tarih ve acun siyasası üzerindeki etkileri*, Ankara, 1974, s. 66-8.

⁴⁵ G.P. Gooch ve Harold Temperley: *British documents on the origins of the war, 1898-1914* (Savaşın nedenleri konusunda İngiliz belgeleri, 1898-1914), c. x, bölüm 1, s. 481: Grey'den Buchana'na yazı, 5.7.1913.

kötü olmayan ilişkiler bulunuyordu. Dinler ve soylar arasındaki her ayrılığı, bilerek veya bilmeyerek, vurgulayan Avrupa olmuştur". Anadolu halklarının başına gelen felâketten sorumlu Avrupa'ydı. Amerikalı ve İngiliz misyonerler görünürde siyasetle uğraşmıyorlardı, ama kendi öğrencilerine, Hıristiyanlığın İslâm'dan daha üstün, Hıristiyanların Müslümanlardan daha iyi ve daha ulu insanlar olduklarını öğretiyorlardı. Herbert'e bakılacak olursa, geçmişte Ermenilere "millet-i sadıka" adı verilmişti; yalnız Türkçe konuşan ve Hıristiyan âyinlerini Türkçe yapan Karamanlı Grekler (Rumlar), kendi durumlarından memnun halklardı; ama Osmanlı topraklarına arsızca göz dikenler için, devrim görmüş bir Türkiye, yitirilmiş bir Türkiyeydi⁴⁶.

Kürtlerle Ermeniler silâhlanmayı sürdürüyorlar

Bu sırada, Kürtlerle Ermeniler silâhlanmayı sürdürüyorlardı. Halep'teki İngiliz konsolos B.A. Fontana'nın İstanbul'daki yeni İngiliz Büyükelçisi Sir Louis Mallet'e 21 Ekim 1913'te bildirdiğine göre, Grekler (Rumlar) ve öteki kimi kişiler, "Kürtlerle Ermenilere saulmak üzere" Türkiye'ye silâh kaçırıyorlardı⁴⁷. Öteyandan, Van'daki yeni İngiliz konsolos yardımcısı Ian M. Smith ise, Büyükelçi Mallet'e 10 Ocak 1914'te gönderdiği yazıda, Van'daki Ermenilerin, ilin nüfusunun 2/5'sini oluşturduklarını; Avrupa'nın denetimi altına girerlerse, "üstün eğitim ve ticari yetenekleri" sayesinde, "nüfusun Türk ve Kürt öğelerini tahakkümleri altına alabilecekleri" konusunda iyimser olduklarını ve buna inandıklarını; Ermenilerin, Kürtlere oranla, o sırada daha iyi silâhlanmış olduklarını; kimi Kürt eşkiyalardan çok eziyet çektikleri için ve var olan güvensizlik yüzünden silâh sağlamayı dilediklerini bildiriyordu⁴⁸.

Türk-İran Hudut Komisyonu'nun üyelerinden, İngiliz komiser Yüzbaşı A.T. Wilson da, İngiltere Dışişleri Bakanı Sir Edward Grey'e 30 Temmuz 1914'te gönderdiği gizli yazıda, Türkiye ile İran hududundaki ilçelerde yapılan silâh kaçakçılığına değiniyor, şu bilgiyi veriyordu: "Kürdistan'da genellikle nüfus yerleşmiştir ve Lüristan'a oranla daha az silâhlıdır; ama modern

⁴⁶ Aubrey Herbert: *Ben Kendim - Doğu'da yapılan gezinin tutanağı*, Londra, 1914, s. 270-278.

⁴⁷ İDA, FO 371/1773/52128: Mallet'ten Grey'e yazı, İstanbul, 12.11.1913; ilişkide, konsolos Fontana'nın 21.10.1913'de Halep'ten gönderdiği ve taşrada yapmış olduğu geziyi anlatan yazının sureti.

⁴⁸ İDA, FO 371/2130/5748: Mallet'ten Grey'e yazı no. 59, İstanbul, 30.1.1914; ilişkide, İngiliz konsolos yardımcısı Teğmen Ian M. Smith'in 10.1.1914'de Van'dan gönderdiği 1 sayılı raporun sureti.

tüfekler eksik değildir ve görünürde çok sayıda mermi de vardır. Serna'da yapılan soruşturmalar sonunda, Tebriz ve Tahran'dan sürekli olarak tüfek ve mermi, Musul'dan ise tüfek mermisi ve tabanca ithal edilmektedir"⁴⁹.

Osmanlı hükümeti İngiltere'den yardım diliyor

Bu oldukça tehlikeli durumdan kaygılanan Osmanlı hükümeti, Doğu Anadolu'da İngiliz yetkililerin yardımlarıyla devrim yapmak için İngiliz hükümetine başvuruyor; ama Rusya buna karşı çıkıyordu. Osmanlı hükümetinin İngiltere'ye yaptığı bu başvuru, güçlü devletler arasında tartışmalara yol açıyor; o devletlerin İstanbul'daki büyükelçileri, Anadolu'da ıslahat yapılması konusunda, 1913 yılı yazında, Osmanlı başkentinde görüşmeler yapıyor ve Rusya'nın hazırlamış olduğu bir ıslahat projesi biraz değiştirilerek, 8 Şubat 1914'te Osmanlı yönetimine zorla kabul ettiriliyordu. İttihat ve Terakki hükümeti, projeye ilkin karşı çıkıyordu, çünkü onun, Doğu Anadolu'yu Rus koruyuculuğu altına koyarak Türkiye'nin bölünmesine yol açacağına inanıyordu; ama Türkleri destekleyen Almanlar da öteki devletlerle birleşince, projeyi kabulden başka çıkar yol bulamıyordu.

Doğu Anadolu ıslahat projesi

Söz konusu ıslahat projesi, Doğu Türkiye'nin altı iline ve Trabzon'a geniş ölçüde özerklik veriyor; onları iki yönetim kesimine ayırıyordu: 1. kesim Erzurum, Trabzon ve Sivas'tan; 2. kesim ise Van, Bitlis, Harput ve Diyarbakır'dan oluşacaktı. Her kesim, geniş yetkilere sahip Avrupa'lı bir genel müfettiş tarafından yönetilecekti. Bu genel müfettişler saptanmış bir sürece Padişah tarafından atanacak, ama ancak güçlü devletlerin izniyle görevlerinden alınabileceklerdi. Kürt ve Ermeni militanların fesadı ve isyan davranışlarının güçlenmeye başladığı bu sırada, Osmanlı hükümeti, çok üzücü olan ve Kürtleri hiç de memnun etmeyen bu ıslahat projesini gönülsüz olarak uygulamaya çalışıyordu⁵⁰. Ancak, 1914 yılı Mart ayında Bitlis'teki Kürtler arasında huzursuzluk belirtileri görülüyordu.

⁴⁹ İDA, FO 371/2079/56170: Yüzbaşı A.T.Wilson'dan Grey'e gizli yazı no. 17, Üsnü (Ushnu) Kampı, 30.7.1914.

⁵⁰ İDA, FO 371/2130/11985: Mallet'ten Grey'e yazı no. 184, Beyoğlu, 14.3.1914; ilişkide, Van'daki İngiliz konsolos yardımcısı Teğmen Ian M. Smith'in, Haydaranlı Kürt aşireti önderi Hüseyin Paşa'yla yapmış olduğu görüşmeyi anlatan, 14.2.1914 tarihli yazısının sureti.

Cemal Paşa'ya bakılacak olursa, bu sıralarda Rusya, Doğu Anadolu'da barışın egemen olmasına muhalif bir politika izliyordu. Bu politikayı etkin yapabilmek için, ilk olarak Doğu Türkiye'de bir himaye kurması, Avrupa'nın Ermenilere karşı olan sempati duygularını yeniden kamçılması, Kürt Beylerle etkili şeyhleri hükümete ve Ermenilere karşı kışkırtması gerekiyordu. İşte Rus yönetimi, dikkatle hazırlanan böyle bir plâna dayanarak, Abdurrezzak Bedirhan'ı destekliyor; ona çok miktarda para sağlıyor ve Bitlis'teki Rus konsolos aracılığıyla, 1914 yılı Mart ayında Şeyh Sait Molla Selim'i hükümete karşı ayaklanmaya kışkırtıyordu. İttihat ve Terakki hükümeti, Rusya'nın Doğu Türkiye'yi işgal etmesi olasılığından o kadar korkuyordu ki, Şeyh Sait Molla Selim'in ayaklanmasını bir özür olarak kullanacağını sanıyordu⁵¹.

Bitlis'te yeni Ermeni-Kürt olayları

Bu arada, Osmanlı başkentindeki Alman büyükelçi, 9 Nisan'da hükümetine gönderdiği yazıda, Bitlis'teki Ermeni başpiskoposunun, 1 Nisan'da İstanbul'a şu telyazısını gönderdiğini bildiriyordu: "Kürtler, kent in dolaylarında saldırıya geçtiler; korkunç bir çatışma sürüyor. Her yanda anarşi var; ölümü bekliyoruz. Lütfen yardım gönderiniz". Bitlis'teki Amerika'lı misyonerlerin daha sonra bildirdiklerine göre, Kürtler, kent in dış semtlerini ele geçirmişler; Türkler kaçmışlardı. Babıali, durumun ciddiliğini benimsemişti. Kürtlerin Rus ajanlarca ıslahata karşı kışkırtıldıklarına inanılıyordu. Osmanlı hükümeti, ülkeyi Rusya'ya teslim etmekle suçlanıyordu. 2.000 kişilik Kürt aşiret güçlerine karşı ancak 400 Türk asker direnmeye çalışıyor; bu erlerin sayısı, Muş ve Van'dan gelen berkitici güçlerle 1.000'i buluyordu. Buna karşın, Babıali, duruma egemen olabileceğine inanıyordu. Bitlis'teki Rus konsolosun, Ermeniler ateşi keserse Kürtleri yatıştırmayı üstleneceğini açıklamış olduğu bildiriliyordu.

Osmanlı önderlerden Halil ve Talat Beyler, Rusya'nın duruma karışacağına inanıyorlardı. Alman büyükelçi, bu olaylarda kimi İslâm komitelerinin kesinlikle parmağı olduğunu; Rus yönetiminin bundan haberi olmadığını iddia ediyor; Rusya'nın Türkiye'ye karşı uygulamakta olduğu siyaseti ve Rus büyükelçinin son zamanlarda vermiş olduğu demeçleri gözönünde tutarak, Rusya'nın, Türkiye'nin Doğu İlleri'ne karışmak için bir özür aradığına inan-

⁵¹ Djemal Pasha, *a.g.e.*, s. 271 ve 275-6; ayr. bkz. Celile Celil: *1914 Kürt ayaklanması*, Şubat 1991.

mıyor; ama yine de müdahale tehlikesi olduğuna, çünkü olaylar sürerse, Rusya hükümetinin gittikçe daha muhalif veya düşmanca davranışlarda bulunması olasılığına inanıyordu⁵².

Birkaç gün sonra yayımlanan ve Bitlis'teki misyonerlerin göndermiş oldukları telyazısıyla büyük ölçüde doğrulanan resmi bir bildiriye göre, Kürt âsiler kentten püskürtülüyor; aralarında, önderleri Şeyh Sait Molla'nın da bulunduğu kimi âsiler Bitlis'teki Rus konsolosluğuna sığınıyorlardı. İstanbul'daki Rus büyükelçi M. de Giers, bu haberi alır almaz, İngiliz büyükelçi Sir Louis Mallet'e, "Kürtlerin Rus konsolosluğuna sığınmalarına izin verilmesinden ötürü gizlice üzüntüsünü beyan ediyor"; bu davranışın, isyanın Rus ajanlarca kışkırtılmış olduğu izlenimine yol açacağını; ama Kürt âsileri teslim edemeyeceğini; Rus konsolosa, onları kaçırmak için talimat göndereceğini söylüyordu⁵³.

20 Mayıs'ta, Sadrâzam, Hoy'daki Rus konsolos tarafından kışkırtılan Kürtlerin yeniden isyan ettiklerini; Rusya'nın koruyuculuğu altında bulunan Abdurrezzak'ın, geniş kapsamlı bir Kürt akımı örgütlemekte olduğunu; ama Osmanlı hükümetinin hazırlıklı bulunduğunu ve ordunun, bu akımı basurmaya hazır olduğunu İngiliz büyükelçi Mallet'e bildiriyordu. Mallet, Sadrâzama, Rus büyükelçiyle bu konuda ivedilikle görüşmesini salık veriyor; Sadrâzam, bu öğüte uyuyor; Rus büyükelçi, sözü edilen Rus konsolos hakkında soruşturma yapmaya söz veriyor, ama gerçekte hiçbir davranışta bulunmuyordu⁵⁴.

Yeni Rus kıştırmaları

Van'daki İngiliz konsolos yardımcısının, "yerel katların ve İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin sesi" olarak nitelendirdiği *Çaldıran* gazetesinin 1914 yılı Temmuz sayısında yayımlanan bir haberine değiniyordu. Bu habere göre, Hoy'da, Kürt aşiret önderleri, oradaki Rus konsolos M. Charikoff (veya Chernoff) başkanlığı altında bir toplantı yapıyor; toplantıda, "Kürtleri kışkırtmak için bildiriler basılarak dağıtılması; çeteler kurulması ve onlara, son günlerde dış ülkelerden getirilmiş olan 500 silâhın dağıtılması" kararları alınıyordu. O sırada Rusların, Türkiye'nin Doğu İlleri'nde Kürtlerle birçok düzenler çevirmekte olduklarını gösteren yeterli kanıtlar vardı. İngiliz

⁵² İDA, FO 371/2130/15735: P. Lickowsky'nin raporu, 8.4.1914.

⁵³ İDA, FO 371/2130/15028: Mallet'ten Grey'e gizli yazı no. 222, İstanbul 5.4.1914.

⁵⁴ İDA, FO 371/2130/24366: Mallet'ten Grey'e yazı no. 382, Beyoğlu, 20.5.1914.

Büyükelçi Mallet, bu bilgiyi 2 Temmuz'da Dışişleri Bakanlığı'na iletirken şu yorumda bulunuyordu: "İran'da olağan olduğu gibi, Rusya hükümetinin Asya ve Dışişleri Bakanlığı Dairelerinin değişik politika izledikleri veya aynı politikayı güderken değişik usullere başvurdukları görünümüyle yeniden karşı karşıya gelmiş olmanız olanaklıdır".

İngiltere Dışişleri Bakanlığı'nda yetkili Eyre Crowe, 13 Temmuz'da şu yorumu yapıyordu: "Olağan Rus usulleri. Bu düzenlerden amacın, Ermenilerin hoşnutsuzluklarını arttırmak; aynı zamanda, Türk yetkisini azaltmak olduğu sanılır"⁵⁵.

Bu Rus düzenleri sürerken, Doğu Anadolu'ya genel müfettiş atanan Norveç'li Binbaşı Hoff ve Hollandalı M. Westenek, 1914 yılı Mayıs ayında İstanbul'a ulaşıyor; bu olay Ermeni düşlerinin ve Kürt korkularının gerçekleşmek ve Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanmak üzere olduğunu gösteriyordu. Ancak, Doğu Anadolu'nun devrim projesinin ardında gizli bulunan Rus tehlikesinden oldukça kaygılanan Osmanlı hükümeti, genel müfettişlerin yetkilerini sınırlandırmaya çalışıyor ve Birinci Dünya Savaşı başlar başlamaz, onların görevlerine son veriyordu⁵⁶.

Savaş ilânı ve Osmanlı seferberliği

1 Ağustos 1914'te Birinci Dünya Savaşı başlayınca, Osmanlı yönetimi, savaşa girmekten kaçınıyor, ama seferberlik ilân ediyordu. Bunun üzerine kimi Ermeniler ve daha sonra bazı Kürtler, asker kaydolunmaya karşı çıkıyor⁵⁷; ama Kürtlerin büyük çoğunluğu asker kaydolunuyordu. İngiliz büyükelçi Sir Louis Mallet'in iddia ettiğine göre, Diyarbakır ilinde kimi Kürt ve Ermeni köylüler asker kaydına veya savaş amaçları için maddi yardımda bulunmaya karşı çıkıyorlardı. Yine Mallet'e bakılacak olursa, "Kürt önderlerin en müfsitleri" İran toprakları üzerinde bulunuyor ve orada Rus konsolosluk yetkilileri tarafından "dikkatle güdülüyorlardı". Bu Kürt önderlerin kimileri Rus yandaş bir tutum izlenilmesini salık veriyor; bu önderler arasında Abdurrezzak da bulunuyordu. İran hududu ötesindeki bu Kürt önderlerin iyice örgütlenmiş ve silâhlanmış yandaşları vardı; dolayısıyla, Osmanlı İmparatorluğu ülkelerindeki Kürtlerden, askeri açıdan daha tehlikeli bir durum yaratıyorlardı.

⁵⁵ İDA, FO 371/2130/31341: Mallet'ten Grey'e yazı no. 477, Tarabya, 2.7.1914.

⁵⁶ Djemal Pasha, *a.g.e.*, s. 274-6.

⁵⁷ İDA, FO 371/2116/51007: Aneurin Williams'dan Grey'e yazı, Londra, 18.9.1914.

İngiliz büyükelçi, Ruslar Erzurum ve Van illerini işgal ederlerse, İran topraklarındaki Kürtlerin, kendi seçeneklerini kullanarak, huduttan Türkiye'ye girmeleri olasılığının var olduğuna; Rus ve İran hudutlarından uzakta bulunan Kürt aşiretlerin, Rus etkisinden de uzakta bulduklarına; Bedirhan ailesinin, "gerçek önderleri" olan ve etki merkezleri Diyarbakır iline bağlı Cezire'de bulunan Abdurrezzak'ın kardeşlerinin İngiliz yandaşı olduklarına inanıyordu. Yine Mallet'e bakılacak olursa, Osmanlı Kürtleri, ilk Rus zaferinden sonra Türkleri terkedeceklerdi. Sir Louis Mallet, bu konuda Sir Edward Grey'e 25 Eylül'de gönderdiği yazısını şöyle bitiriyordu:

"Sözü edilen bölgeleri (Doğu Anadolu) işgal eden yabancı bir güç, Türkler dışında tüm soylar tarafından hoş karşılanacaktır; ancak, işgal kökleştikten sonra ve yöneticiler çeşitli hizipler arasındaki toprak anlaşmazlıkları ve öteki sorunları çözümlenmeye çalışınca, güçlükler başlayacaktır. Ancak, toprak anlaşmazlığı, Kürtlerle Ermeniler arasında sürekli bir sürtüşme nedeni olacaktır. Her iki halk da Türk yetkisine karşı aynı kını beslediği için birbirlerine yaklaşma belirtisi olmakla birlikte, her iki soy arasında, şu sırada, gerçekten içten ilişkiler kurulması için görünürde pek az ümit vardır"⁵⁸.

Osmanlı İmparatorluğu'nun savaşa girişi ve Kürtleri kışkırtma önerileri

Osmanlı İmparatorluğu, 30 Ekim 1914'de Birinci Dünya Savaşı'na giriyordu. 26 Aralık 1917 tarihli İngiliz gizli istihbarat raporuna bakılacak olursa, Osmanlı hükümetinin savaş amaçları, Rus tehlikesini ortadan kaldırmaya yönelikti. Bu rapora göre, İttihat ve Terakki yönetimi, Çarlık Rusya'nın İstanbul, Boğazlar, Doğu Anadolu, İskenderun ve İmparatorluğun tüm kuzey yarısını ele geçirmek için çevirdiği düzenlerden gerçekten korkuyor; Almanya'ya karşı "sigorta politikası" güden Türkiye'nin eski koruyucuları İngiltere ile Fransa tarafından Rusya'ya *carte blanche* (dilediği gibi davranma hakkı) verildiğine inanıyordu. Osmanlı yönetimi, Rusya'nın bu düzenlerini, onun geleneksel politikasından, Balkan savaşlarında oynamış olduğu rolden; Anadolu'da islahat yapılması için 1913 yılında izlemiş olduğu

⁵⁸ İDA, FO 371/2137/59383: Mallet'ten Grey'e yazı no. 607, Tarabya, 25.9.1914.

tutumdan; Kürtlerle çevirdiği düzenlerden ve Türkiye'yi İran aracılığıyla ablukaya almasından iyice kavramış bulunuyordu⁵⁹.

Savaş boyunca, Kürtlerin çoğunluğu, Türk yönetimine sadık kalıyor; Sultan-Halife'nin *cihad* çağrısına olumlu biçimde karşılık veriyor ve Ruslara karşı kahramanca savaşıyorlardı⁶⁰; ama, çıkar düşkünü, kendini beğenmiş ve serkeş kimi militanlarla, Kürt halkı temsil etmeyen birkaç sözde "önder", Osmanlı İmparatorluğu'na karşı cephe alıyor ve yabancıların çıkarları için çalışıyorlardı. Henüz 15 Aralık 1914'te, Doğu'da, siyasi sorunlar konusunda kitaplar yazan, "Arap bağımsızlık akımını" temsil eden, Kahire'de yayımlanan *L'Egypt* adlı gazetesinin muhabiri olan ve kendisini Tonkin'deki Fransızların asbaşkanı olarak tanıtan Eugene Jung adlı birisi, Paris'teki İngiliz büyükelçiliğine giderek, M. Delcassé'nin başkanlığı altındaki Fransız yönetimi adına şu öneride bulunuyordu: "İngiltere, Fransa ve Rusya, yönetmekte oldukları İslâm toplumlarının önderlerine de danışarak, kendi ortak koruyuculukları altında Araplara bağımsızlık verdiklerini açıklamalı....ve aynı zamanda, doğrudan Peygamberin sülâlesinden gelen birisinin Halife olmasına yardımcı olmalıydılar. Halife olacak bu kişiye, Hicaz ili sivil bir devlet olarak verilmeli ve böylece, Türkiye Sultanı'nın Halife olarak yetkisi ve milyonlarca Müslümanın ona karşı olan bağlılığı, en azından Arap dünyasının görüşünde, ortadan kaldırılmış olmalıdır". Jung, ayrıca, Kürtlere, İngiltere'nin koruyuculuğu altında özerklik sözü verilerek, Şerif Paşa aracılığıyla onların kullanılmasını öneriyordu; ama Jung'a güvenilmediği için bu önerileri pek ciddiye alınmıyordu⁶¹.

Osmanlı İmparatorluğu hudutları içindeki etnik ve dini azınlıkları ayaklandırmak konusu, 30 Aralık 1914'te, Paris'te, bağlaşıklar arasında yapılan gizli bir toplantıda yine gündeme geliyordu. Bu toplantıda, Sir Henry McMahon, İngiltere Dışişleri Bakanlığını; M. Gout ise Fransa Dışişleri Bakanlığını temsil ediyorlardı. M. Gout'a, Fransa Savaş (Savunma) Bakanlığını temsil eden Albay Hamelin ve Dışişleri Bakanlığı sorumlularından M. Peretti; McMahon'a ise, İstanbul'daki İngiliz büyükelçiliği yetkililerinden G.H. Fitzmaurice ve Paris'teki İngiliz büyükelçiliği yetkililerinden Percy Loraine eşlik ediyorlardı. Görüşme sırasında M. Gout, Araplar ara-

⁵⁹ İDA, FO 371/3381/2396: İngiliz İstihbarat Bürosu, Enformasyon Bölümü, "Türkiye'nin barışa karşı tutumu" adlı gizli andıç, 26.12.1917.

⁶⁰ Hassan, Arfa: *The Kurds, an historical and political study* (Kürtler, tarihi ve siyasi bir araştırma), Londra, 1966, s. 26.

⁶¹ İDA, FO 371/2147/84764: Percy Loraine'den Grey'e gizli yazı, Paris, 15.12.1914.

sında Türklere karşı bir akım kışkırtulmasını; Maronitler ve öteki azınlıklar arasında kışkırtılmalarda bulunacak ajanlar kullanılmasını öneriyordu. Buna karşılık veren McMahon, bağlaşıkların etkin desteği olmadan bu denli isyanlar kışkırtmaya çalışmanın görünürde akıllıca olmadığını vurguluyordu⁶².

Buna karşın, Ermeni, Maronit, (Nesturi) Süryani, Arap, Kürt ve öteki kimi halkların, savaş günlerinde, bağlaşıklarca veya onların gizli ajanlarınca isyana kışkırtılmış olduklarını gösterecek kanıtlar vardır⁶³. Aynı zamanda bağlaşıklar (İngiltere, Fransa, Rusya ve İtalya) arasında imzalanan gizli antlaşmalarla Osmanlı İmparatorluğu'nun varlığı ortadan kaldırılıyordu. İngiltere, Fransa ve Rusya arasında Mart/Nisan 1915'te yapılan İstanbul Sözleşmesi'yle Rusya'ya, İstanbul ve Boğazları kendi ülkelerine katmak hakkı tanınıyor; Fransa'ya, Suriye ve Kilikya (Çukurova)'yı kendi etkisi altına alması için söz veriliyordu. 26 Nisan 1915'te imzalanan Londra Antlaşması, ile, İtalya'ya, Anadolu'nun Antalya iline bitişik Akdeniz bölgesi ve Oniki Adalar tahsis ediliyor; Ocak-Mayıs 1916 arasında imzalanan Sykes-Picot anlaşması, Fransa'nın etki kesimini tanıyor; bu kesimi, Mezopotamya (Irak)'ta Musul'a kadar uzatıyor ve İngiltere'ye, Mezopotamya'da Bağdat'a dek uzanan ve Hayfa ile Akra'yı (Akkâ'yı) içine alan bir bölgeyi etkisi altına alma hakkı tanınıyordu. Buna karşılık olarak, Nisan/Mayıs 1916 arasında yapılan başka bir anlaşmayla, Rusya'ya verilecek ülkeler, Doğu'da Trabzon, Erzurum, Van ve Bitlis illerini kapsamak üzere genişletiliyordu⁶⁴.

Ermeni yer değiştirmeleri (tehciri)

1915 yılı Ocak ayında, Türklerin Sarıkamış felâketinden sonra Rus orduları Doğu Anadolu'yu işgale başlarken, Kafkasya ve Türkiyeli Ermenilerden oluşan gönüllü millis güçleri onlara öncülük ediyorlardı. Bu birliklerden biri, Hasan Arfa'nın "kana susamış bir maceracı" olarak nitelendirdiği Antranik adlı bir Ermeni haydudun komutasındaydı⁶⁵. Bu Ermeni çeteleri, 1894-6 yılları arasında Anadolu'da patlak veren Türk-Kürt-Ermeni olayları sı-

⁶² İDA, FO 371/2480/1942: Büyükelçi Bertie'den Dışişleri Bakanlığına gizli yazı, Paris, 4.1.1915.

⁶³ Bkz. İDA, FO 371/2143/61124, 62044 - 7.12.1914; 81212 - 10.12.1914; FO 371/2479/1820, 1.1.1915 v.s.

⁶⁴ S.R. Sonyel: *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, c. I, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1973, s. 2.

⁶⁵ Hassan Arfa: *Under five Shahs* (Beş Şahin altında), Londra, 1964, s. 122.

rasında⁶⁶ öldürüldüklerini iddia ettikleri soydaşlarının öcünü almak için her türlü canavarlıklar yapıyor; 1915 ile 1918 yılları arasında, Türkiye'nin Doğu İlleri'nde, Arfa'nın tahminine göre, 600.000'i aşkın Türk ve Kürt öldürüyorlardı⁶⁷.

Bu sırada kimi Ermeni önder ve militanların düşmanlarla işbirliği yaptıklarını saptayan Osmanlı hükümeti, onları stratejik bölgelerden kaldırarak, pek zararlı olamayacakları yörelere sevk etmek kararını alıyordu⁶⁸. Bu kararı yerine getirirken, savaş koşulları, iklim değişiklikleri, kimi eşkıyanın Ermeni konvoylarına saldırıları, gıdasızlık, hastalık v.s.'den ötürü bazı Ermeniler yolda ve gittikleri yerlerde yaşamlarını yitiriyorlardı. Bu sırada, kendi aralarında yaşayan Ermeni ve Süryanileri İslâmın ve Osmanlı İmparatorluğu'nun düşmanı olarak gören Kürtler⁶⁹, onlara karşı saldırıya geçiyordu. Gizli bir İngiliz raporuna göre, Urmiye'deki Rus askeri gücünün komutanı Süryanilerle düzen çeviriyor ve onları, Kürt aşiretlere ve Türklere karşı savaşmaya kışkırtıyordu. Yine bu komutan, aynı zamanda, Süryanileri Ruslarla birleşmeye inandırmak için, Kürtleri, Türkiye-İran hududunda, Urmiye'nin birkaç kilometre batısında bulunan Mergevar ve Tergevar adlı ilçelerdeki Hıristiyan köylere saldırtıyordu.

Kürtler, o yöredeki ve Anhar köyündeki birçok Hıristiyanlara karşı sert davranıyor; Hıristiyan halk Urmiye'ye sığınmak zorunda kalıyordu. Bunun üzerine, sözü edilen Rus komutan, " kendi nefislerini savunmak" özürünü öne sürerek, Süryanileri, Kürtlere karşı silâha sarılmaya inandırıyor; bu düzenlerinde başarı sağlıyordu⁷⁰. Öteyandan, Urmiye'deki Rus konsolos yardımcısının çevirmeni P. Elow, 6 Nisan 1915'de İngiltere Dışişleri Bakanlığı'na Selmas'tan gönderdiği yazıya, Türklerin cihad ilân ettiğini kanıtladığını iddia ettiği 8 belge iliştiyor, şöyle diyordu: "Müslümanlar, Urmiye, Selmas ve Kürdistan'da binlerce Süryani ve Ermeni'yi kırımdan geçirmiş bulunuyorlar"⁷¹.

⁶⁶ Bkz. S.R.Sonyel: *The Ottoman Armenians - victims of Great Power diplomacy* (Güçlü Devletlerin Kurbanı Osmanlı Ermeni'leri), Londra, 1987.

⁶⁷ Arfa: *Under Five Shahs*, s. 26.

⁶⁸ Sonyel: *The Ottoman Armenians*, son bölüm.

⁶⁹ Eagleton, a.g.e., s. 8.

⁷⁰ İDA, FO 371/4172/111181.

⁷¹ İDA, FO 371/2489/58886: Elow'dan İngiltere Dışişleri Bakanlığı'na yazı, Selmas, İran, 6.4.1915.

Bu gelişmeler üzerine ve Rus yönetimince de sürekli kışkırtılan Eçmiyatzin (Echmiadzin) katolikosu, 1915 yılı Mayıs başlarında, bağlaşıklık devletler önderlerine gönderdiği yazılarda, Ermenilerin Türkler ve Kürtlerce kırıma tabi tutuldukları iddiasında bulunuyordu. Petrograd'daki İngiliz büyükelçi Sir George Buchanan da, İngiltere Dışişleri Bakanlığı'na 11 Mayıs'ta gönderdiği telyazısında, Rusya Dışişleri Bakanı'nın, "Bağlaşıkların, savaş sonunda, Türkiye'yi herhangi bir Ermeni kırımından sorumlu tutacaklarını açıklamak gerektiğine inandığını ve üç bağlaşıklık yönetimin (İngiltere, Fransa ve Rusya), aşağıdaki bildiriye, saptanan bir günde, resmi gazetelerinde yayımlamasını önerdiğini bildiriyordu. Bildiri şöyleydi:

Yaklaşık olarak geçtiğimiz ayda (Nisan), Ermenistan'ın (Doğu İlleri) Kürtleri ve Türk halk, Osmanlı yetkililerin de hoşgörüsü ve yardımıyla Ermenileri kırıma tabi tutmuşlardır. Bu denli kırımlar, yaklaşık olarak Nisan ortalarında Erzurum, Dertcha (?), Egin, Bitlis, Muş, Zeytun ve tüm Kilikya'da yer almıştır. Van yakınlarındaki 100 kadar köyün sakinlerinin tümü de öldürülmüştür. O kentteki Ermeni semti Kürtler tarafından çevrilmiştir... Osmanlı yönetiminin olaylarda parmağı olan tüm üyeleri ve ajanları, Ermeni kırımlarından kişisel olarak sorumlu tutulacaklardır"⁷².

Londra'da, Ermeni yandaşı İngiliz milletvekili Lord Bryce, Türkiye'deki Hıristiyanlara karşı yapıldığını iddia ettiği sözde "kırımlar" hakkında, 28 Temmuz 1915'te Lordlar Kamarası'nda bir soru soruyor ve hiçbir kanıtı da-yanmadan şöyle diyor:

"Elbette ki Kürtler bunda başlıca rolü oynamışlardır. Aranızda, 1895 ve 1896 yıllarının korkunç olaylarını hatırlayanlar, Kürtlerin o sıralarda nelerden suçlu olduklarını anımsayacaklardır. Onların (Kürtlerin) şimdiki olaylar sırasında kadınlara karşı birçok canavarlıklarda bulunmuş olduklarını söylemeye gerek yoktur"⁷³.

Bir süre sonra, Osmanlı hükümeti, kırım yapıldığı yolundaki iddiaları yadsıyor ve Ermenilerle Kürtler arasında yer alan olayların tüm suçunu bağlaşıklara yüklüyordu. Cemal Paşa da, daha sonra yayımladığı anılarında,

⁷² İDA, FO 371/2488/58387: Sir George Buchanan'dan Dışişleri Bakanlığı'na telyazısı no. 652, Petrograd, 11.5.1915.

⁷³ İDA, FO 371/2488/108070: Lordlar Kamarası'nın 28.7.1915 tarihli tutanaklarından alındı.

"Türkler, Kürtler ve Ermeniler arasında 70 yıldan beri birikmekte olan nefrete" değiniyor; şöyle diyordu: "Yüzyıllar boyunca, barış içinde, birlikte yaşayan bu üç toplumu (ulusu) birbirlerine karşı öldürücü biçimde düşman yapmaktan sorumlu olan Moskof siyasetidir"⁷⁴.

Rus-Ermeni vahşeti

Türkiye'nin Doğu İlleri, Kasım 1914 ile Ekim 1918 tarihleri arasında bir savaş sahası oluşturuyor; askeri harekât alanı, kuzeyde Sarıkamış'tan, güneyde Hanikin'e ve batıda Erzincan'a dek uzanıyordu. Savaş sırasında Türkler gibi Kürt ve öteki Müslümanlar da insanca çok zayıat veriyorlardı⁷⁵. Rusya'nın Doğu Anadolu'yu işgali üzerine birçok Kürtler ve öteki Müslümanlar, Batı Anadolu'ya sığınyor; geride kalanlar ise, Ruslar ve bağlaşıkları Ermenilerce her türlü zulüm ve gaddarlığa tabi tutuluyordu. İngiliz Albay Marsh'ın, Askeri İstihbarat Şefi'ne 24 Mayıs 1916'da gönderdiği gizli rapordan öğrendiğimize göre, Rus hükümeti, birçok ilçelerde küçük garnizonlarca korunan mevzileri "Kürtlerin ihanetinden" kurtarmak için cezai önlemler almak zorunda kalıyordu⁷⁶. Bu önlemleri uygulamada kullanılan Rus askerler, genellikle Kazaklardan, Ermeni milislerden ve çoğunluğu Ermeni olan hudut milisi ve askerlerinden oluşuyordu. Onlara, Rus düzenli ordu-suna mensup olan ve yurttaşlarının Kürtler tarafından katledildiklerini iddia eden, Nazarbekof, Chernozubof ve Teremen gibi Ermeni generaller komuta ediyorlardı. General Teremen'in 1916 yılı Şubat ayında Suçbulak yakınlarındaki cezai harekâtı sırasında yakalanan, askerlik çağındaki her Kürt'ün katledildiğine dair çevrede söylentiler dolaşıyordu. Gerçekten, İngiltere Dışişleri Bakanlığı, Tahran'daki ortaelçisi Charles Marling'e, 29 Mayıs 1916'da gönderdiği kapalı telyazısında, bu söylentilerin doğru olup olmadığını ve doğruysa, alınan bu "örnek önlemlerin" huduttaki aşiretler üzerinde etkisinin ne olduğunu saptaması talimatını gönderiyordu⁷⁷.

Kürtlere karşı girişilen Rus ve Ermeni vahşeti o kadar korkunçtu ki, Mekke Şerifi Hüseyin'le oğulları Faysal ve Ali, Rus askerlerin, "Kürt ilçelerindeki" davranışları konusunda, Kahire'deki İngiliz yüksek komiser Sir

⁷⁴ Djemal Pasha, *a.g.e.*, s. 280.

⁷⁵ Olson, *a.g.e.*, s. 18.

⁷⁶ İDA, FO 371/2778/101879: Albay Marsh'dan İstihbarat Şefine gizli telyazıları no. M. 122, 2.10.1915 ve M. 229, 1.1.1916.

⁷⁷ *A.g.b.*, Albay Marsh'dan İstihbarat Şefine gizli istihbarat, 24.5.1916; Dışişleri Bakanlığı'ndan Marling'e kapalı telyazısı no. 257, Londra, 29.5.1916.

Henry McMahon aracılığıyla İngiliz yönetimine yakınıyorlardı. İngiltere Dışişleri Bakanlığı, Rus yönetiminin bu denli davranışları desteklediği ve bunlar olmuşa, Türklerle Kürtlerin Ermenilere karşı işlemiş oldukları "korkunç gaddarlıkların" öcünü almak iştiahiyle davranan yerel, gönüllü milis güçlerinin eseri olduğuna dair Şerif Hüseyin'e bilgi vermesini yüksek komiser McMahon'a bildiriyordu⁷⁸.

Öteyandan, İngiliz İstihbarat Servisi mensuplarından Albay Sir Mark Sykes 5 Haziran 1916'da kaleme aldığı ve Araplarla Kürtleri Osmanlı Halifeliği'ne karşı kıskırtmak konusuyla ilgili gizli bir raporda şöyle diyordu:

"Ruslar, Arap ve Kürt-Arap politikasında işbirliğine heveslidirler; ama maalesef, onların personeli, Araplarla bağlayıcı zinciri oluşturan Güney Kürtlerinin ve Musul'la Diyarbakır bölgelerindeki Kürt ve Arapların zihniyetlerini ve yerel koşulları bilmiyorlar... Asker sıkıntısı çeken Ruslar, 'Güney Kürdistan'daki Ermeni milis gücünü kullanmak zorundadırlar; bu da, korkarım ki, 'à outrance' direnişe, Müslüman göçmenlerin Musul'a akın etmelerine ve o yörelerdeki Osmanlı gruplarını birleştirecek söylentilere yol açacaktır"⁷⁹.

"Asya'da Arabistan" başlıklı başka bir gizli raporda ise Sykes şu iddialarda bulunuyordu:

"Sağlanan son haberlere göre, Kürtler, Serdaşt-Revandız savaş kesiminde, *Cihad*'ın yeşil bayrağı altında, Rus birliklerine saldırmaktadırlar. Rus komutanlara, Kürt bölgesine girince, silâhsız tüm sivil halka, barışçı işlerini sürdürmek için izin vermeleri buyrulmuştur. Bunlar dışında, komutanların davranışları kısıtlanmamıştır".

Raporda yine iddia edildiğine göre, Ermeni asıllı Rus general Teremen'in Suçbulak yöresinde yapmış olduğu cezai harekât sırasında, askere alma çağında olan ve Şubat ayında yakalanmış bulunan Kürtlerin öldürüldüğü yolundaki söylentiler henüz doğrulanmamıştı. Öteyandan, uzun bir süreden beri Ruslardan para aldığı bilinen Abdurrezzak Bedirhan ve Simko adlı etkili iki Kürt önderin Ruslara ihanet ettikleri saptanmıştı. Abdurrezzak, kuzey Kafkasya'da göz hapsine alınmış; Simko ise Türklere kaulmıştı.

⁷⁸ İDA, FO 371/2768/83296: Dışişleri Bakanlığı'ndan Sir Henry McMahon'a kapalı telyazısı no. 322, Londra, 2.5.1916.

⁷⁹ İDA, FO 371/2773/111837: Sir Mark Sykes'in 5.6.1916 tarih ve XVIII A sayılı gizli raporu.

Bu rapor, Albay Marsh tarafından da doğrulanıyordu. Bu İngiliz albay, İngiliz Askeri İstihbarat Şefi'ne 26 Mayıs 1916'da gönderdiği kapalı teyzazısında şöyle diyordu:

"Uzun bir süreden beri Ruslardan para almakta olan Abdurrezzak Bedirhan ve Simko Bey adındaki etkili iki Kürt önder, yararsız ve hatta tehlikeli müttefikler olduklarını kanıtlamışlardır. Türklere yardımda bulunduğu için 1915 yılı Ocak ayında tutuklanan Simko, Rus genel kurmayının itirazına karşın Grand Dük tarafından özgür bırakılmış ve Kürtleri bağlaşıklardan yana çekmek amacıyla Bitlis'e özel siyasi ajan olarak atanan Prens Shakhovskoi'ye refakat etmiştir. Simko, Shakhovskoi'yin güvenini kazandıktan sonra Ruslardan kaçarak Türklere sığınmıştır; bir Ermeni subayın komutasındaki Kazak birlikleri onun peşine düşmüşlerdir"⁸⁰.

Bu arada, Ermeni yandaşı, Türk ve Kürt düşmanı iddialardan yararlanan Ermeni dostu İngiliz milletvekili Aneurin Williams, İngiltere hükümetini, Ermeni yandaşı bir politika izlemeyi üstlenmeye sıkıştırıyor ve İngiltere Dışişleri Bakanlığı'na 27 Eylül 1916'da sunduğu "Ermenistan'ın siyasi geleceği konusunda tasarı" başlıklı bir andıçta şöyle diyordu: "Ermeniler, daha az gelişmiş bir halk tarafından ve özellikle, 2.000 yıldan çok bir süreden beri barışçı komşularını yağma eden ve soyan barbar Kürtler tarafından çevrilmiş bulunmaktadır"⁸¹. Aneurin Williams, İngiltere Dışişleri Bakanlığı sorumlularından Lord Robert Cecil'e 15 Mart 1917'de gönderdiği yazıda şöyle diyordu: "Kürtlerin, kimi yörelerde, çok sayıda Ermeni'yi rehine olarak tuttuklarını ve onları, kişi başına bir veya iki sterline teslim etmeye hazır olduklarını herhalde biliyorsunuz"⁸².

Türklere ve Kürtlere karşı yapılan bu dil uzatmalar bir türlü sona ermiyordu. 1917 yılı sonbaharında, İngiliz harekât ordusu başkomutanı General Allenby'nin Kudüs'ü işgalinden sonra, Türk General Cemal Paşa ve komutasındaki "Kürt güruhun", Filistin Musevilerine zulüm yaparak onları kırıma tabi tuttuklarına dair, Türkiye'yi destekleyen dünya Musevileri arasında söylentiler yayılıyordu. Ancak, İngiliz Devlet Arşivi'ndeki İngiltere Dışişleri

⁸⁰ İDA, FO 371/2778/101880: Albay Marsh'dan İstihbarat Şefine gizli teyzazısı no. T.L. 105, 26.5.1916.

⁸¹ İDA, FO 371/2781/191928: Aneurin Williams'ın, "Ermenistan'ın siyasi geleceği" konulu andıcı, Londra, 27.9.1916.

⁸² İDA, FO 371/3050/56923: Aneurin Williams'dan Lord Robert Cecile'e yazı, Londra, 15.3.1917.

Bakanlığı'nın 3055 sayılı dosyasında korunan 124949 sayılı belgeden de görüleceği gibi, bu söylentilerin hiçbir esası yoktu⁸³. Kudüs'teki İspanya konsolosu, İstanbul'daki İspanya ortaelçisi ve Vatikan da bu söylentilerin asılsız olduklarını kanıtıyorlardı⁸⁴.

İngilizler Kürtleri kullanmayı tasarlıyorlar

1917 yılında savaş bağlaşıklar için hiç de iyi gitmiyordu. Dolayısıyla, bağlaşıkların savaş gayretlerine yardımcı olur ümidiyle, Osmanlı İmparatorluğu hudutları içindeki azınlıkları kullanmak; onlar aracılığıyla isyan veya olaylar çıkartmak ve onlardan her bakımdan yararlanmak amacıyla kimi projeler üzerinde tartışmalar yapıyordu. F.R. Maunsell adlı İngiliz uzman, İngiltere Savaş (Savunma) Bakanlığı sorumlularından Albay Gribbon'a 24 Ekim 1917'de gönderdiği bir yazıda, "Buhtan Kürtlerinin kullanılması olasılığına" değiniyor, şöyle diyordu: "Bu Buhtan Kürtleri, yaşamakta oldukları dağlık bölgeden uzakta harekete geçmeye inandırılırlarsa - ki bu kuşkuludur - onların izleyebileceği en kolay hat, Siirt yoluyla Diyarbakır'a karşı saldırıya geçmek ve böylece, Bitlis ve Muş'la olan ulaşımı kesmektir". Beş gün sonra gönderdiği başka bir yazıda ise, "Hizan'daki 30.000 Türk kaçağın kullanılması olasılığına" değiniyordu.

30.000'e yaklaşık Türk asker kaçağı ve Kürt'ün, Bitlis'in doğusunda, Hizan ilçesinde toplandığı bildirilmişti. Bu kaçakların kimileri, Bitlis'in güneyindeki Türk ulaşırma hatlarına saldırıyorlardı. Maunsell şu yorumda bulunuyordu:

"Bu kaçakların tümünün, Türkler için artık savaşmayı dilemeyen Kürt kökenli adamlar olması olasıdır. Savaştan önce Bitlis kenti ve ilçesi, hoşnutsuz Kürtlerin sürekli bir merkezi olmuştur; sonra 70 yıla yaklaşık bir süre önce Bitlis'i Kürt Beylerin yönetmiş olduğu hatırdadır... Sorun şudur: Hizan'daki hoşnutsuz Kürtler, Türk ulaşım hatlarına yapılacak saldırılarda en iyi biçimde nasıl kullanılabilir? Şimdiki durumda, bu Kürtler, görünürde Bitlis geçidine saldırıda bulunmakla yetinmiyorlar; ama bunun bize bir yararı yoktur. Belki Siirt yoluyla

⁸³ İDA, FO 371/3055/124949: Percy Lorraine'den A.J. Balfour'a gizli yazı no. 336, Madrid, 19.6.1917.

⁸⁴ Birinci Dünya Savaşı günlerindeki Türk aleyhtarı İngiliz propagandası için S.R. Sonyel'in, Türk Tarih Kurumu'nun *Belleten* dergisinin 222. sayısında (Ağustos 1994) çıkan "Birinci Dünya Savaşı günlerinde Türk-Ermeni ilişkileri ve İngiliz propagandası" adlı yazısına bakınız.

Diyarbakır'a sevkedilebilirler..., ama Türk askerlere açıktan açığa saldırıyı dilemiyorlar. Sonra Diyarbakır doğrultusunda yapılacak bir akımın bizim harekâtımıza pek az yardımı olacaktır. Ama, Kürtler, Bohtan ve Cezire yoluyla güneye doğru hareket etmeye ve Bağdat demiryoluyla Musul arasında başlıca ulaşımı oluşturan Nisibin-Musul yoluna saldırmaya inandırılırlarsa, kendi dağlarının sağladığı siperden ayrılmayarak, Dicle harekâtımız açısından oldukça etkili olabilirler..."

Yazısını sürdüren Maunsell, "Türklerin Pan-İslâmik teorilerini" yıkmak için görünürde en iyi projenin, "İslâmın merkezini Arap soylarına iade etmek" olduğunu; bu olursa, Kürtlerin, İstanbul'un bulunduğu batıya bakacaklarına, bakışlarını, en saygı-değer evliyalari olan Abdul Kadır Gilâni'nin mezarının bulunduğu Bağdat'a (güneye) çevirmeye gönüllü olacaklarını; Araplarla Kürtlerin Sunni mezhebine mensup olduklarını ve dini görüşlerinin Arap kökenli olduğunu iddia ediyor, şöyle diyordu:

"Onlar arasında propaganda yapmak amacıyla, Bağdat'taki hududumuzun kuzeyindeki bir noktadan, örneğin, "Khoshnau ve Girdi" aşiretlerinin yaşadıkları bir merkez olan ve orda muhtemelen bir Türk garnizonu bulunmayan "Shahlawa'dan" uçaklarla bildiriler dağıtılamaz mı? Bu yöre, Erbil ile Revandız arasındadır. Veya Jaf yöresinde bulunan Halepça kullanılabilir... Bu bildirilerde, onların ulusal duygularına hitap edilebilir; yüce Selâhettin'in (Eyyubi), yüce tarihçi Bitlisli İdrisi'nin, Hakkâri Mirlerinin ve Bedirhan Bey gibi irsi önderlerinin günlerindeki Kürdistan'ın görkemine değinilebilir. Ulusal özerklikle Kürdistan'ın geçmişteki görkemleri canlandırılabilir".

F.R. Maunsell, yine Albay Gribbon'a 5 Aralık 1917'de gönderdiği yazıda, "Pan-Turanizme karşı Kürt ulusçuluğu" projesini sunmayı dilediğini; yazısına eklemiş olduğu haritada, "Kürt ilçelerini" renklendirdiğini ve bundan da görüleceği gibi, "Kürtlerin, Turan hattını yaracak önemli bir takoz olarak kullanılabileceğine inandığını" vurguluyor, şöyle diyordu:

"Medlerin ve M.Ö. 500'de Ksenofon'un askeri birliklerini hırpalayan Karduçi'lerin muhtemelen torunları olan Kürtler, kesinlikle Turan soyuna mensup değillerdir. Onların güneyinde yaşayan Sami kökenli Araplarla birlikte, Turan öğelerine karşı güçlü bir blok oluşturabilirler... Dolayısıyla, onlara özerklik sözü verilerek ulusal duyguları üzerinde çalışılabilir ve böylece, Türklerin, Turan zincirlerini birleştirmeleri önlenebilir"⁸⁵.

⁸⁵ İDA, Savaş Bakanlığı (War Office) belgeleri, WO 106/6: "Kürdistan ve Ermenistan - Türkiye'nin taksimi projesi" başlıklı dosya.

Önerilen bu projenin uygulanması için resmi düzeyde çalışıldığını gösterecek belgeler İngiliz Devlet Arşivi'nde bulunamamıştır. Gerçekte, bu gibi belgeler dosyalardan çıkarılmış ve birçoğları da tahrip edilmiştir. Buna karşın, bu projeye ilişkin olarak yapılan öneriler, İngiltere Savaş Bakanlığı'nda ilgiyle izleniyordu. Bu belgeler, İngilizlerin, Kürtleri istismar ederek nasıl kullanmayı dilediklerini göstermeleri bakımından büyük önem taşırlar.

Bolşevik ihtilâli ve Kürt-Süryani çatışması

Batılı yazarlardan Stephen Pelletière şöyle der: "Birinci Dünya Savaşı'nın Doğu Anadolu bölgesini nasıl yıktığı Batı'da iyice bilinmiyor⁸⁶. Ruslar bu bölgeyi işgal ederken, oradaki gıda maddelerine el koyuyor; sulama tesislerini tahrip ediyor; bahçeleri yakıyor ve genellikle tüm Müslüman ülkeleri soyuyorlardı⁸⁷. Ancak, Rus Bolşevik ihtilâli bu durumu büsbütün değiştiriyordu. Eskiden Rusların koruyuculuğu altında bulunan Ermeniler ve Süryaniler, Bolşevik ihtilâlinden sonra büsbütün korumasız kalıyorlardı. Hıristiyan olan Süryaniler, Protestan İngiltere'yle ilişki kurmuşlardı, ama Ordodoks Rusya'yla da düzen çeviriyorlardı. Rus orduları Doğu Anadolu'dan çekilince, Süryaniler yalnız kalıyorlardı. Dağlık bölgede (Hakkâri dolaylarında) yaşayan *Jelou* (Celu) olarak bilinen ve Ruslarca silâhlandırılmış olan 25.000 Doğu Süryani savaşçıları vardı. Ruslar çekilince, evlerini bırakarak İran'a sığınmak zorunda kalıyorlardı⁸⁸.

1915 yılı sonbaharında, *Jelou* aşiretine mensup bu savaşçılar, güven içinde olmadıklarını sezerek, patrik ve ulusal önderleri olan Mar Shimoun tarafından, İran'ın Selmas ovasına ve Urmiye (Rezaiye)'ye sevkediliyor; oradaki Hıristiyan halka katılıyor; Amerika'lı misyonerlerin koruyuculuğu altına giriyorlardı. Uzun yıllardan beri orda üslenmiş bulunan bu misyonerler, Nesturi (Süryani) Hıristiyanları Portestan yapmaya çalışıyorlardı. İngiliz yazar ve rahip W.A. Wigram'a göre, Türkler, Süryanilerle iyi geçinmeye çalışıyorlardı, ama, ABD bağlaşıklardan yana savaşa girmeden önce bile oldukça Türk düşmanı olan misyonerler aracılığıyla yapılmakta olan Rus ve Amerikan propagandası, onları, Ruslardan yana geçmeye inandırmıştı. Ancak, Ruslar Van'dan öteye ilerleyemedikleri için, Süryaniler, İran'a çekil-

⁸⁶ Stephen Pelletière: *The Kurds: an unstable element in the Gulf*, (Kürtler: Körfez'de dönecek bir unsur), Westview Basımevi, 1984, s. 53.

⁸⁷ Sir Arnold Wilson: *A clash of loyalties* (çarpışan sadakatlar), Oxford, 1931, s. 32.

⁸⁸ Arfa: *The Kurds, a.g.e.*, s. 48 vd.

mek kararını alıyor ve yol boyunca Oramar, Bervar ve Artoş'taki Kürt aşiretleriyle ve Şeyh Ahmet Barzani'yle çarpışıyorlardı⁸⁹.

1917 yılı sonlarına doğru, Süryani Patrik Mar Shimoun, Rusya'nın çöküşünden hemen önce ve sonra silâhlendirilmiş bulunan 5.000 Süryani savaşıya komuta ediyordu. Bolşevik ihtilâlinde sonra, o bölgedeki bağlaşıklık temsilciler, Süryanileri örgütlemeye çalışıyor ve geride kalan kimi Rus askerlerle birlikte, savaş kesimini Türklere karşı savunmada kullanıyorlardı. Gönüllü birkaç Rus ere ek olarak 6.000 silâhlı Hıristiyan seferber edilmişti. Bu gibi güçlü ve silâhlı bir Hıristiyan gücün varlığı, Urmiye kentinin Müslümanları ve özellikle Şikak aşireti önderi İsmali Ağa Simko'ca bir tehdit olarak görülüyordu⁹⁰.

O tarihe dek, Urmiye ilçesinin Müslüman ve Süryani köy halkı birbirleriyle iyi geçiniyorlardı; ama savaşçı Süryani dağ aşiretinin sahnede belirmesi üzerine durum çabucak değişiyordu. O bölgeye sığınan 25.000 kadar Süryani'nin hiç parası yoktu ve gördükleri herşeye para ödemedi el koymaya kalkıyorlardı. Yerel ve yansız halk, onlara, gerçekte savaş durumu yüzünden kıt olan erzak sağlamak için bir neden görmüyordu. Bunun üzerine *Jelou* Süryanileri, pazarları yağma etmeye başlıyor; kimi Müslümanlar mallarını savunmaya yeltenince, daha önce Müslümanlara dost görünen yerel Süryanilerin de yardımlarıyla, *Jelou* Süryanileri Müslüman halkı kırıma tabi tutuyorlardı. Her geçen gün birçok kişinin ölümüne neden olan bu olayları durdurmak amacıyla Papa'nın temsilcisi Mgr. Sontag Süryanileri etkilemeye çalışıyor; ama Amerikalı misyoner Dr. Shedd müdahalede bulunmaya karşı çıkıyor; Süryanileri destekliyor ve onları, İran katlarına ve halkına karşı kışkırtıyordu.

Simko, Mar Shimoun'u niçin ve nasıl öldürdü

Bu sıralarda, bağlaşıklar, Kafkasya halklarını, kendilerinden yana ve Türklere karşı savaşmaya tahrik ediyor, ama Müslümanlar, Gürcüler ve hatta kimi Osmanlı Ermenileri buna karşı çıkıyor; yalnız savaş düşkünü *Jelou* Süryanileri Türklere karşı savaşmak meyli gösteriyorlardı. Bunun üzerine, bağlaşıklar, Rus ordusunca kullanılmak üzere Tiflis'te birikmiş oldukları savaş malzemesini Süryanilere dağıtmak amacıyla Urmiye'ye sevk ediyorlardı. Başta Patrik Mar Shimoun ve Ağa Petros adlı kışkırtıcı komutanları olmak

⁸⁹ W.A.Wigram: *Our smallest ally* (en küçük bağlaşığımız), Londra, 1920, s. 16-19.

⁹⁰ Eagleton, a.g.e., s. 9-10.

üzere, Süryaniler, Urmiye'yi ve daha sonra Selmas bölgesini, savaşta resmen yansız kalan bağımsız ve egemen bir devlete ait olmalarına karşın, ele geçirerek orda ulusal bir yurt kurmayı amaçlıyorlardı.

Şakak aşiretine mensup Kürt önder İsmail Ağa Simko, oraya sığınan Hıristiyan göçmenlere karşı düşmanlık duyguları beslemekle birlikte, yansız kalıyordu. Süryanilerin, Kürtlerce meskûn bulunan Hakkâri dağlık ve kurak bölgesine döneceklerine, o sırada Süryanilerce işgal edilmiş bulunan verimli bölgede bağımsız veya en azından özerk bir statü sağlamak niyetinde olan Süryani önder Mar Shimoun, geçici bir süre için bile olsa, yerel Kürtlerle işbirliği yapılmadan bu plânını gerçekleştiremeyeceğini anlıyordu. Aynı zamanda, bağlaşıkların zaferinden ve Türklerin yenilgisinden sonra, o bölgenin Kürtlerini ortadan kaldırmayı ümit ediyordu. O sırada, Simko, o bölgedeki en etkili Kürt önderdi; dolayısıyla, Mar Shimoun, yerel bir Ermeni aracılığıyla Simko'yla ilişki kuruyor ve aralarında bir görüşme yapılmasını sağlıyordu. Görüşmenin, Selmas ilçesine bağlı Şahpur ve Simko'nun yaşadığı Çehrik kentleri arasında bulunan Köhne-Şehir köyünde yapılması ve bölgeye giren Türklere ve İran'ın yasal yönetimine karşı ortak harekâta geçilmesinin görüşülmesi kararlaştırılıyordu. Ancak, görüşmeden önce, Simko, bunun başarı şansını ölçüp tartıyor ve Türkiye hududuyla Urmiye Gölü arasındaki "Kürt kesiminin" yöneticisi olacaksa, kendi yetkisine asla boyun eğmeyecek olan ve o sırada bağlaşıklarca desteklenen Süryanileri ve *Jelou* Hıristiyanlarını ortadan kaldırması gerektiğini düşünüyordu.

25 Şubat 1918 tarihinde (bazı yazarlar bunu 3 Mart veya Martın 3. haftası olarak verirler), Patrik Mar Shimoun, refakatinde silâhlı 140 *Jelou* Süryani savaşçı ve 2 top olduğu halde, Köhne-Şehir'e ulaşıyordu. Simko kuşku yaratmamak için, silâhlı birkaç adamıyla beliriyor; ama iki önder arasında yapılan görüşmeden sonra birçok silâhlı Kürtler de toplantı yerine ulaşıyorlardı. Toplantı bir evde yapılıyordu, ama Simko, daha önce, kendi silâhlı adamlarını, bitişikteki evlerin yassı damlarına yerleştirerek pusuya yatmış bulunuyordu. Atlarından inen Süryani savaşçılar, atlarıyla birlikte meydana bekliyorlardı. Toplantıdan sonra, Mar Shimoun, Simko'nun refakatinde evden çıkıyor ve dışarıda, her iki önder, oldukça dostane biçimde el sıkışıyordu; ama Mar Shimoun atlı arabasına binince, Simko, muhafızlarından birinin silâhını elinden alarak Mar Shimoun'u arkadan vuruyordu. Mar Shimoun yere yıkılınca, Simko'nun kardeşi tabancasını çekerek onu öl-

dürüyordu⁹¹. Simko'nun ateş edişini bir işaret olarak bilen Kürtler de hep birlikte silâhlarını patlatmaya başlıyor ve birkaç an içinde, Süryani muhafızların çoğunluğunu atlarıyla birlikte öldürüyorlardı. Onlardan pek azı kaçıp kurtulabiliyordu. Kurtulanlar arasında, Mar Shimoun'un küçük kardeşi David de bulunuyordu. Bu olaydan sonra Simko, adamlarıyla birlikte, Köhne-Şehir'den ayrılarak Çehrik'e sığınuyordu⁹².

İngiliz kaynaklarına bakılacak olursa, Mar Shimoun'u görmeye giden İran'lı elçiler, ona, Selmas'ta ikamet eden ve "oldukça kötü ad yapmış olan bir Kürt aşiretinin önderi ve eşkiya olan" Simko'yla görüşmesini önermiş; Mar Shimoun da bunu kabul etmişti. Bu arada Simko, "Tebriz'den gelen elçilerin de bilgisi ve kasti plânlarıyla", ikametgâhının bitişiğindeki evlerin damlarında silâhşörlerini pusuya yarıyordu. "Kürt eşkiya önderiyle" yapılan görüşme bitince, Patrik, kendisini muhafızlarının beklediği avluya çıkınca, kurşun yağmuruna tutuluyor ve adamlarından yalnız altısı kaçarak kurtuluyor ve işlenen "komplo ve cinayetler" hakkında bilgi veriyorlardı⁹³.

Süryaniler öç peşinde

Süryaniler bu olayları duyar duymaz, Mar Shimoun'un kızkardeşi, onlara, bulabilecekleri gücüyetmez ve masum Müslümanlardan öç almayı emrediyordu. Gemi ağza alan Süryani silâhşörler, hiç ayırım yapmadan yüzlerce Müslüman erkek, kadın ve çocuğu öldürüyor; evlerini yağma ediyorlardı. Bir Süryani aşiret mensubu şu demeci veriyordu: "Mar Shimoun'un ölümünden sonra artık Kürt tutsak almaz olduk"⁹⁴. O sırada Çehrik (Chara)'teki kalesinde bulunan Simko'yu cezalandırmak amacıyla Ağa Petros ve Malik (Melik) Khoshaba komutasında bir Süryani gücü ivedilikle seferber ediliyor; 36 saat süren çarpışmadan sonra Simko yenilgiye uğrattılıyordu. Batılı yazar Perley'in iddiasına göre, Simko'nun kalesinde, Tebriz'in İranlı valisince gönderilmiş bulunan ve Mar Shimoun'un öldürülmesini talep eden bir mektup bulmuş-

⁹¹ Bu olayı değişik biçimde anlatan belgeler için bkz. İDA, FO 371/3264/52091: Marling'den Dışişleri Bakanlığı'na kapalı telyazısı, Tahran, 21.3.1918; Tebriz'deki İngiliz konsolosun gönderdiği 21.3.1918 tarihli telyazısına aucta bulunuyordu.

⁹² Arfa, a.g.e., s. 51-3.

⁹³ İDA, FO 371/4177/11181.

⁹⁴ İDA, FO 371/3264/57685: Marling'den Dışişleri Bakanlığı'na kapalı telyazısı, 31.3.1918; ilişikte, Tebriz'deki konsolosun 30.3.1918 tarihinde gönderdiği telyazısının sureti; ayr. bkz. İDA, FO 371/7793/E 12115.

lardı⁹⁵. Ancak, İngiliz Devlet Arşivi'nde, bu iddiayı doğrulayıcı herhangi bir belge bulunamamıştır.

Çarpışma sırasında birçok kişiler yaşamlarını yitiriyor, mal ve mülk tahrip ediliyor ve her iki yan da yağma davranışlarında bulunuyordu. Simko'nun kardeşi ölüyor; kendisi ise yaralı olarak, 200 adamıyla birlikte Hoy'a kaçıyor; o tarihten sonra kaçak yaşam sürmeye başlıyordu. Süryanilerin Müslümanlara karşı işledikleri vahşet o kadar dayanılmaz bir kerteğe geliyordu ki, 1918 yılı Mart ayı sonunda, Kotur yakınındaki Yezidekent sakinleri adına 6 Kürt aşiret önderince imzalanan bir dilekçe, Van komiserine gönderiliyordu. Bu dilekçede, Süryanilerin, İranlıların silâhlarını almak ve kenti tahrip etmek amacıyla Hoy doğrultusunda ilerledikleri; Van ilçesine girerek "sadık Kürt halkı" öldürecekleri bildiriliyordu⁹⁶.

İngiliz İstihbarat Servisi mensubu Binbaşı E.W.C. Noel, bu olaylardan çok sonra, 1919 yılı Mayıs ayında kaleme aldığı bir raporda şöyle der:

"1916 (?) yılının ilkbahar ve yazında, Rus ordusunun ve ona eşlik eden Hıristiyan öç ordusunun işgal ederek tahrip ettiği bölgede yapmış olduğum ve 3 ay süren gezi sonunda, Albay Ağa Petros'un mektubunda Türkler aleyhine yapmış olduğu şikâyetler kadar, Türklerin de kendi düşmanlarına karşı güçlü şikâyetleri olduğunu söylemekte zerre kadar kuşku yoktur. Yerel sakinlerin ve görgü tanıklarının genel ifadelerine göre, Ruslar, kendilerine eşlik den Nesturi ve Ermenilerin önerileri ve kışkırtmalarıyla, - ki bunda bizzat Ağa Petros baş rolü oynamıştır -ellerine düşen Müslüman sivil halkı, hiç ayırım yapmadan kesip öldürmüşlerdir. Revandız kentinin tahribi ve ora halkının toptan kırıma tabi tutulmuş olması bunun tipik bir örneğini oluşturur. Revandız ve Neri ilçelerinden geçen bir gezginci, orada, Hıristiyanların Müslümanlara karşı genel ve toptan yapmış oldukları vahşetin belirtilerini bulacaktır. Bundan daha korkunç ve daha yaygın bir olay düşlemek güç olacaktır"⁹⁷.

⁹⁵ David Barsum Perley: *Whither Christian Missions* (Hristiyan Misyonlar nereye), 1946, s. 30.

⁹⁶ İDA, FO 371/3889/112963: Gracey'den Pike'e, 20.4.1918.

⁹⁷ İDA, FO 371/3658/84426: Webb'den Curzon'a yazı no. 773/M/1743, İstanbul, 17.5.1919; ilişikte, Noel'in raporunun sureti.

Ermeni militanlar yine sahnede

Militan Süryanilerin bu vahşeti sürerken, militan Ermeniler de rahat oturmuyorlardı. Doğu Anadolu'da korkunç eylemlerde bulunan, ama Türk ordusu önünden kaçarak, Ağa Petros komutasındaki Süryani milis gücüyle bağlantı kurmak üzere çeteleriyle birlikte İran topraklarına giren Ermeni çete başı Antranik, bağlaşıkların tahrikiyle kuzeyden Hoy'a saldırıyordu. Bu sırada Şahpur'u işgal eden Süryani milisler, oradaki masum Müslüman halkı korkunç bir katliamla ortadan kaldırdıktan sonra, güneyden Hoy üzerine yürümeye başlıyordu. Ancak, Hoy halkı, Türk güçleri ulaşınca dek Antranik'in milis gücüne karşı direniyor; onun plânlarını altüst ediyor; Antranik, Erivan'a doğru geri çekilmeye zorlanıyor; Ağa Petros ve milisleri ise Urmiye'ye dönüyorlardı⁹⁸.

Gümrü'deki İngiliz istihbarat subayı Robert McDowell'in Yüzbaşı Gracey'e 25 Nisan 1918'de gönderdiği yazıda, Ermenilerle Süryanilerin İngiliz denetimi altında askeri sahada işbirliği yapmaları olasılığına değiniyor, şöyle diyor:

"Dağ Süryanilerini Antranik'le birleşmeye inandırabileceğime güvenim vardır. Onlar, yaklaşık olarak 7.000 adamdan oluşacaktır... Emir Han gibi Kürt önderleri ve Çölemerik Kürtlerini, ya yansız kalmaya, ya da bizimle birleşmeye, doğrudan doğruya, veya kimi Süryanilerin aracılığıyla inandırabileceğim... Urmiye ve Sırdaşt arasındaki Kürtlerin daha bir çoğunu kazanarak, Süleyman Han'ın işini sürdürebileceğim"⁹⁹.

İngilizler Süryanileri istismar etmeyi tasarlıyor

Bu arada, İngiliz General Dunsterville, Urmiye bölgesindeki Hıristiyan Süryaniler hakkında bilgi sağlıyor ve onları yeterince silâhlendirerek, birkaç İngiliz subayın komutasında, Türklerin ulaşım hatlarını tehdit edebilir ümidiyle onlarla ilişki kuruyordu. O sırada Türkler Culfa'dan hareket ederek Tebriz'i işgal etmişlerdi ve onların Bakü'ye girerek petrol kaynaklarını ele geçirmelerini önlemeye çalışıyordu¹⁰⁰. Dunsterville, bu amacı gözönünde tutarak, Zancan ve Tebriz arasındaki Mianeh'i işgal ediyor; Sayın Kale'ye süvari birlikleri ve Urmiye'ye bir uçak gönderiyordu. Uçağın pilotu, Teğmen

⁹⁸ Arfa, a.g.e., s. 160.

⁹⁹ İDA, FO 371/3264/78866: McDowell'den Gracey'e yazı, Gümrü, 25.4.1918.

¹⁰⁰ L. Dunsterville: *The adventures of Dunsterforce* (Dunsterforce adlı askeri birliklerin maceraları), Londra, 1920.

Pennington, Hıristiyanlar tarafından iyi karşılanıyordu. Yapılan görüşmede, Süryani müfrezesi Urmiye ile Suçbulak (Mahabad) arasındaki Türk ve Kürt güçlerini yararak Sayın Kale'ye (Şahin Kale ?) gitmesi; oradaki İngilizlerden silâh ve mermi alması ve Tebriz'le Culfa arasındaki Türk ulaştırma hatlarına saldırmak amacıyla Urmiye'ye dönmesi kararlaştırılıyordu.

Bu operasyonun birinci evresi bütünleniyordu; ama yola geç çıkan Süryani müfrezesi, Sayın Kale'ye saptanan tarihten sonra ulaşıyor ve İngiliz bölüğünün oradan ayrıldığını öğreniyordu. Süryani müfrezesi Sayın Kalede'yken, Türklerin kuzeyden Urmiye'ye saldırılarını önlemek amacıyla Selmas ovasına gönderilen Süryani birlikleri, Urmiye'ye çekiliyor ve Ağa Petros'un güneye çekildiğini öğrenince, terkedilmiş olduklarını sanıyorlardı. Türklerin sahnede yeniden belirmesi üzerine, Simko ve öteki Kürtler yine tehdit edici bir tutum izlemeye başlıyor ve bundan paniğe tutulan Süryaniler, karıları, çocukları ve sürüleriyle kentten kaçmaya başlıyor; Mahabad bölgesindeki Kürt aşiretleri yarmayı başarıyor, ama General Ali İhsan Paşa'nın Tebriz'e vali atadığı İran'lı Majd-es-Saltaneh'in gönderdiği bir İran müfrezesi tarafından Miandab'da saldırıya uğruyor ve ağır zayıat veriyorlardı. Yapılan çarpışmalar sırasında Kürtlerle Süryaniler birbirlerine hiç acıma göstermiyor; 10.000'e yaklaşık Süryani de dahil olmak üzere, birçok kişiler ölüyor veya tutsak ediliyordu. Ancak 50.000'e yaklaşık Süryani, Sayın Kale'ye ulaşıyor; oradan Hamadan'a götürülüyor; Hamadan'da İngiliz koruyuculuğu altına alınarak daha sonra Irak'a sevk ediliyorlardı¹⁰¹.

Savaşın Sonu

30 Ekim 1918'de imzalanan Mondros Bırakışması'yla¹⁰² Osmanlı İmparatorluğu'nun yenilgisi kesinleşinceye dek, başta İngiltere, Fransa ve Rusya olmak üzere, Bağlaşık Devletler, uzun yıllar o İmparatorlukta güven, barış ve gönenç içinde yaşamış olan Rum, Ermeni, Süryani, Kürt ve öteki etnik ve dinsel toplulukları kendi çıkarları için ve bol sözlerle çelerek ayaklandırmışlar; Anadolu halklarını birbirlerine kırdırmışlar ve onlara vermiş oldukları sözleri, kendi çıkarları sağlandıktan sonra unutmışlardır. Ancak, bu düzen, kışkırtma ve istismar politikalarını Türk Kurtuluş Savaşı döneminde de, Lozan Konferansı'na dek ve dahası, ondan sonra da ve belki günümüze dek sürdürme gelmişlerdir.. Bu konuyu, ileride, 'Kurtuluş Savaşı döneminde Türkiye'yi bölme çabaları, 1918-1923' konulu yazımızda incelemeye çalışacağız.

¹⁰¹ Ar fa, s. 55-6; Eagleton, s. 9-10; Pelletière, s. 55-6; Wilson, s. 24 vd.

¹⁰² Sonyel: *Türk Kurtuluş Savaşı ve dış politika, a.g.e.*, s. 7 vd.

Kitap Tanıtma :

MUHAMMAD M. AL-ARNAVUT, *Mu'tiyat 'an Dımaşk ve Biladi'ş-Şam el-Cenubiyye fi Nihayeti el-Karni's-Sadis 'Aşer, Şam 1993, 247 Sahife (Sinan Paşa ve Suriye'deki Vakıfları¹)*

Osmanlı-Arap tarihinin eskiden gözdesi bu gün gözyaşı olan Biladi'ş-Şam denilen Suriye bölgesi üzerine gerek Arapça gerekse Türkçe pek araştırma yapılamamıştır. Buna mukabil Muhammad al-Arnavut'un belirttiği gibi araştırmalar Batılılarca veya Batı dillerinde yapılmıştır. Hutteroth-Abdulfattah'ın *Historical Geography of Palestine, Transjordan and Southern Syria in the Late 16th Century*, Erlangen 1977²; Cohen-Lewis'in *Population and revenue in the towns of Palestine in the Sixteenth Century*, Princeton 1978; Bakhit'in *The Ottoman Province of Damascus in the Sixteenth Century*, Beirut 1982; Pascual'ın *Damas a la fin du XVIe siecle d'apre trois actes de waqf ottomans*, Damas 1983; ve Cohen'in *Jewish Life under Islam-Jerusalem in the Sixteenth Century*, Cambridge-London 1984 bazı örneklerdir. Bu eserlerin ortak yönü Arşiv malzemelerine dayanmış olmaları. Ne gariptir ki bölge üzerine Arapça yazılan çalışmalardan ilki de Batı kökenli bir Müslüman tarafından yapılmıştır. Muhammad al-Arnavut çalışmasını bir vakfiye üzerine kurmuştur. Vakfi kuran Koca Sinan Paşa Malatya, Kastamonu (bk. Hafız Hüseyin Ayvansaray, *Hadikatü'l-cevami'*, İstanbul 1281, cilt II, s. 21), Trablusşam (1560 öncesi)³ ve Gazza (1560'ta)⁴ ve Nablüs⁵ sancaklarından sancak beyliği ve Erzurum⁶ ile Haleb'te (1565'te)⁷ beylerbeyliği yapmıştır. Ekim 1567'de Mısır'a vali tayin edilen⁸ Sinan Paşa 21 Şubat 1568'de görev yerine varır (bk. Abdu'l-kerim b. Abdu'r-rahman, *Tarih-i Mısır*, Bibliotheque Nationale de France, Paris, supplement turc 1098, vr. 12a). Burada ki görevi uzun sürmez ve nihayet aynı yıl 14 Aralık'ta Mısır'dan ayrılır (bk. Mehmed b. Yusuf b. Hallak, *Tarih-i Mısır*, bibliotheque Nationale de France, Paris, Supplement turc 512, vr. 55a). Sinan Paşa İstanbul'a döndüğünde yani 1569 yılında yedinci vezir tayin edilir (bk. Peçevi, *Tarih-i Peçevi*, I, İstanbul 1283, s. 485). Sinan Paşa'nın 25 Haziran 1571'de Mısır'a ikinci defa vali tayin edildiğini görüyoruz. Aynı yıl

¹ Bu Türkçe başlık kitabın adının çevirisi olmayıp tanıtmanın içeriğine dikkat çekmek için aulmuştur.

² Bu eserin Almanca versiyonunun tarafımdan yapılan tanıtımı için bakınız 'Hutteroth, Wolf Dieter, "16. Asırda Filistin ve Ürdün ötesi. Osmanlı Tapu Tahrir Defterlerine Göre Kırsal Yerleşim Bölgelerinin Ekonomik Yapısı', *Erdem*, 5/3 (1989), Ankara 1990, s. 259-261.

³ MD3, 666, (4 Rebiü'l-ewvel 967/4 Aralık 1559).

⁴ MD3, 929, (12 Receb 967/8 Nisan 1560).

⁵ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, III. Cilt, 2. Kasım, 2. Baskı, Ankara 1977, s. 240.

⁶ MD6, 21, (28 Rebiyü'l-ewvel 972/3 Kasım 1564).

⁷ M. Mehdi İlhan, "The Ottoman Archives and their Importance for Historical Studies: with special reference to Arab provinces", *Bellekten*, LV/213, Ankara 1991, s. 456; MD6, 1165, (16 Şevval 972/17 Mayıs 1565).

⁸ Şerafeddin Turan, "Sinan Paşa, Koca", *İ.A.*

Mekke ve Medine'yi ziyaret edip hac farizesini yerine getirir⁹. Bu defa Mısır Valiliği tam iki yıl sürer ve 20 Ocak 1573'te yerine tayin edilen Diyarbekir beylerbeyi Boşnak Hüseyin Paşa'nın (MD 21, 83, 29) varması üzerine kendisi 2 Mayıs 1573'te Mısır'dan ayrılır (bk. CİEPO tarafından hazırlanan Protopografi Programı). Aynı devirde yaşamış diğer Sinan Paşalardan ayırd edilmesi gereken bu Sinan Paşa ayrıca Şam'da yanlışlıkla Mimar Sinan'a ithaf edilen bir cami yaptırmıştır (pp. 13-14). Hasan Keleş'iye (Najstariji vakufski dokumuti, pp. 266-267) göre Sinan Paşa Arnavuduk'un kuzeyinde ki Prizren Kasabası'na yakın Topoyan Köyü'ndendir¹⁰ (s. 14). Sinan Paşa bu köyde bir cami yaptırmış ve idamesi için vakıflar ihdas etmiştir (s. 15). Her ne kadar Sinan Paşa'nın devşirme ve Hıristiyan asıllı olduğu ileri sürülmüş ise de Tahsin Öz'ün yayınladığı vesikalar (Topkapı Sarayı Müzesi'nde Yemen Fatihisi Sinan Paşa Arşivi, *Bellekten* X, Ankara 1946, s. 171-193) incelendiğinde bu iddia şüphe ile karşılanmaktadır¹¹ (s. 15). Burada Sinan Paşa'nın 976/1568-69 Yemen Seferinin¹² ehemmiyetini ve akabinden Yemen fatihi olarak çağrılmasını bilhassa Arap, Türk ve Batılı tarihçiler açısından gözardı etmemek gerekir¹³ (s. 16-17). Tabii İspanyolları 1574 yılında Tunus ve Halkulvad'dan atması ve Tunus'ta Türk idaresini tam olarak yerleştirmesi bir diğer önemli başarılarından (s. 16-17).

Tunus'tan İstanbul'a dönen Sinan Paşa dördüncü vezir tayin edilir ve böylece sadr-ı a'zam olma kapısı açılır. Nitekim muvaffakiyetsizliği ile sonuçlanan İran seferinin akabinden Lala Mustafa Paşa'nın yerine Ekim 1579'da serdar tayin edilen Sinan Paşa bilhassa 1580 yılı başlarında Gürcistan'da elde ettiği başarıyla geri dönünce 14 Receb 988/25 Nisan 1580 yılında vefat eden Ahmed Paşa'nın yerine sadr-ı a'zam tayin edilir¹⁴. Ancak daha sonra Gürcistan'da durumun kötüye gitmesi ve bozulması Sinan Paşa'nın 20 Zi'l-ka'de 990/5 Aralık 1582'de azledilmesine ve hatta ilkin Dimetoka ve daha sonra Malgara'ya sürülmesine sebep olur. Mamafih büyük bir miktarda rüşvet veren Sinan Paşa, ancak dört yıl sonra Sultan'ın affına erişir ve Şam'a vali tayin edilmesini sağlar¹⁵ (s. 18).

⁹ Şerafeddin Turan, "Sinan Paşa, Koca", *İ.A.*

¹⁰ Arnavut asıllı ve İlbasan'lı olduğunu ileri süren İsmail Hakkı Uzunçarşılı (*a.g.e.*, s. 340) 994 H./1586 M. tarihli vakfiyesinde babasının adının Ali olduğunu görüldüğünü belirtmektedir (Sinan Paşa'nın telhisleri, Topkapı Sarayı Arşivi Revan odası kitapları No. 1943).

¹¹ Sinan Paşa'nın 1520 yılında doğduğunu belirten Şerafeddin Turan, ("Sinan Paşa, Koca", *İ.A.*) küçük yaşta devşirme olup enderuna intisap ettiğini ve haremde yetişen ağabeyi Ayas Paşa'nın yardımıyla kısa zamanda bir çok merhaleler katettiğini ve Kanuni Sultan Süleyman'ın çağnigir başlığına kadar yükseldiğini ileri sürmektedir.

¹² 21 Safer 976/15 Ağustos 1568'de (MD7, 1907, 1922) Yemen serdarı (Şerafeddin Turan, "Sinan Paşa, Koca", *İ.A.*).

¹³ Kutb al-Din al-Makki'nin Sinan Paşa'nın isteği üzerine kaleme aldığı "*al-Bark al-yamani fi'l-fath al-'Osmani*" adında ki eserini ona ithaf etmiştir. (D. Lopez tarafından Portekizce çevirisi ile birlikte 1892'de Lizbon'da yayınlanan bu eser ayrıca Riyad'da yayınlanmıştır).

¹⁴ İ. H. Uzunçarşılı'ya göre (*a.g.e.*, s. 340) üçüncü vezir iken Lala Mustafa Paşa'nın yerine İran serdarlığına tayin edilen Sinan Paşa daha orada iken vezir-i a'zam tayin edilir (988 Rebiyülevvel/Nisan 1580 M). Şerafeddin Turan, ("Sinan Paşa, Koca", *İ.A.*) 31 Temmuz 1580'de sadr-ı a'zam olduğunu yazar.

¹⁵ İ. H. Uzunçarşılı (*a.g.e.*, s. 341) "Harem-i hümayun kadınlarına ve harem ağalarına vermiş olduğu yüz bin altın sayesinde evvela Şam valiliğine ve oradan da tekrar vezir-i a'zamlığa getirilmiştir" diye belirtir.

Şam'a varış ve Şam'dan ayrılış tarihleri üzerine ihtilafı görüşler vardır. Ancak 994 yılı sonunda/1586 Aralık ayında haftalarca önce Şam'a vardı¹⁶ ve Şam'dan ayrılıp Cemaziye'l-ahir 997/Nisan 1589'da İstanbul'a ulaştığı bilinmektedir. Şam'a son derece hizmet eden, halkın sevgi ve takdirini kazanan Sinan Paşa muasır Şam tarihçileri tarafından "*Sahibu'l-hayratu'l-kesire ve'l-mübaratü'l-gazire*" unvanıyla anılmıştır. İstanbul'a döndüğünde Sinan Paşa, Siyavuş Paşa'nın azli üzerine ikinci defa sadr-ı a'zamlığa tayin edilmiştir (997 H./1589 M.)¹⁷ (p. 19).

Bu sard-ı a'zamlığı sırasında Sabanca Gölü ve Sakarya Nehri vasıtasıyla Marmara ile Karadeniz'i bir kanal ile bağlama girişiminde bulunmuş, ancak bu arada muharebe çıkmasından dolayı bu teşebbüsünde başarıya ulaşamamıştır¹⁸. Sinan Paşa 11 Şevval 999/2 Ağustos 1591'de sadr-ı a'zamlıktan azledilmiş fakat 25 Rebi'u's-sani 1001/29 Ocak 1593'de bu görevine tekrar tayin edilmeyi başarmıştır. 3 Şubat'ta Malgara'dan İstanbul'a gelerek sadaret makamına oturan Sinan Paşa bu defa 1593 ilkbaharında Macaristan'a yaptığı sefer ile başarıya ulaşmak istemiştir. Belgrad üzerinden hududa varan Sinan Paşa Pespirim (Veszprem; 6 Ekim 1593) ve Polota (14 Ekim) kalelerini fethetti. Fakat kışın yaklaşması üzerine Budin'e ve oradan da Belgrad'a dönmek mecburiyetinde kaldı. 1594 baharında Belgrad'dan tekrar ayrılan Sinan Paşa Tata Kalesi'ni (2 Temmuz), iki ay süren bir direnişten sonra da Yanık Kalesi'ni (27 Eylül) fethetti¹⁹. Ancak 20 Ocak 1595'te III. Murad ölmüş ve yerine III. Mehmed geçmiştir. Sultan Mehmed tahta geçtikten bir ay sonra Sinan Paşa'yı azletmiş ve ikinci defa Malgara'ya sürgüne göndermiştir. Mamafih bir kaç ay içerisinde rakibi Sadr-ı A'zam Ferhad Paşa'nın ölümü üzerine Sinan Paşa İstanbul'a çağrılarak 29 Şevval 1003'te/7 Temmuz 1595'te dördüncü defa sadr-ı a'zam tayin edilmiştir. Bu defa Sinan Paşa Osmanlı ordusunun başında Eflak üzerine yürüdü, ancak Osmanlı askerleri ateşli silahların karşısında etkisiz kalınca Estergon Kalesi'nin önünden geri dönüldü. Sinan Paşa tekrar azledildi ve 16 Rebi'u'levvel 1004/19 Kasım 1595'te Malgara'ya tekrar sürüldü. Ancak Sinan Paşa'nın azli bu defa çok kısa sürdü. Zira sadaretinin üçüncü ve bazı kaynaklara göre de onuncu günü vefat eden Lala Mehmed Paşa'nın yerine Sultan III. Mehmed 28 Kasım 1595'te Sinan Paşa'yı beşinci defa sadr-ı a'zam ilan etti²⁰. Sinan Paşa, 80 yaşına girmiş olmasına rağmen bu defa da Macaristan üzerine bir sefer düzenlemek istedi, ancak ömrü buna vefa etmedi ve 4 Şa'ban 1004/3 Nisan 1596'da vefat etti (s. 19-20). İstanbul Parmak Kapı'da (Sofilar) gömüldü²¹. Arkasında büyük bir servet (600.000 altın duka, 20 sandık zeber-

¹⁶ Şerafeddin Turan'a göre ("*Sinan Paşa, Koca*", *İ.A.*) Aralık 1586'da Şam beylerbeyliğine tayin edilmiştir.

¹⁷ Şerafeddin Turan ("*Sinan Paşa Koca*", *İ.A.*) bu tarihi 14 Nisan 1588 olarak yazmaktadır.

¹⁸ Bu kanal hakkında detay için bakınız Safvet, "*Karadeniz-İzmit Körfezi Kanalı*" *TOEM*, c. II, sayı 15, s. 948-956, İstanbul 1928; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "*Sakarya Nehri'nin İzmit Körfezi'ne aktulmasıyla Marmara ve Karadeniz'in Birleştirilmesi Hakkında Vesikalar ve....*", *Bellekten*, c. IV, sayı 14-15, Ankara 1940, s. 150-157.

¹⁹ Şerafeddin Turan, "*Sinan Paşa, Koca*", *İ.A.*

²⁰ İ.H. Uzunçarşılı'ya (a.g.e., s. 341) göre ise "yerine vezir-i azam olan Lala Mehmed Paşa'nın on gün sonra vefatına mebni taraftarlarının gayretiyle beşinci defa vezir-i a'zam tayin edilmiştir (1004 Rebi'ülahir/1595 Aralık)".

²¹ İ.H. Uzunçarşılı'ya (a.g.e., s. 341) göre "III. Mehmed'i bizzat sefere götürmek üzere hazırlık yaparken dört ay sonra doksan yaşını (Selaniki sekseni geçkin diyor) geçmiş olduğu halde Su-i kinyeden (ishal) vefat etmiştir (4 Şaban 1004/3 Nisan 1596). Kabri Divanyolu'nda Sedefciler Çorlulu Ali Paşa Medresesi yakınındaki türbesindedir; orada bir medresesi ile Mimar Davut tarafından yapılmış bir sebili vardır". Şerafeddin Turan ("*Sinan Paşa, Koca*", *İ.A.*) vefat ettiğinde yetmişbeş yaşında olduğunu ileri sürmektedir.

ced, 61 ölçek inci, 600 samur kürk ve 29 milyon akçe)²² ve Yemen, Hicaz, Mısır, Şam, Anadolu ve Balkanlar'da bir çok vakıflar bırakmıştır. Her ne kadar Muhammad Al-Arnayud Sinan Paşa'nın bu zenginliğini vezirlik ve sadr-ı a'zamlık dahil 40 yıl süren idari görevine bağlamak istiyorsa da bilhassa harcamaları gözönünde bulundurduğunda rakamları eşitlemek mümkün değildir. Bu durumda Sinan Paşa'nın kazancını başka yolla elde ettiği düşünülebilir (s. 20-21). Nitekim ikinci defa vezir-i azamlığından azlinde vezir olmadan önceki vakıflarının dışından yapmış olduğu tüm vakıflarının hazine için zapt edildiğini görüyoruz²³. Her ne kadar Osmanlı İmparatorluğunun çeşitli yerlerinde Sinan Paşa'nın vakıflarına rastlıyoruz isek Şam'ın önemli vakıf merkezlerinden biri olarak seçilmesi Suriye'nin hac ve ticaret yolları üzerinde bulunmasından ileri gelse gerek (s. 23-24). Ayrıca Mühimme hükümlerinden anlaşıldığı kadarıyla Hükümet te bu girişimleri desteklemektedir. Sa'sa'a, ve 'Uyuna't-tüccar'da Hükümet tarafından yaptırılan binalar olduğu gibi hemen bitişiğinde Sinan Paşa tarafından yaptırılanlara da Hükümet'in hazineden borç verdiği anlaşılmaktadır. Başbakanlık Arşivi'nde muhafaza edilen Sinan Paşa'nın vakıflarına ait bazı dökümanlarda da Sa'sa'a, 'Uyuna't-tüccar, ve Kuteyfe menzillerinin harabe olduklarına ve buralarda seyahat edenlerin Bedevilerin ve Dürzülerin hücumlarına uğradıklarına işaret edildiği gibi Sinan Paşa'nın 996/1587-8 yılında buraya geldikten sonra kendi parası ile yaptırdığı vakıflar ile buraların ihya edildiği belirtilmektedir²⁴. İşte Muhammad Al-Arnayud'un çalışması Sinan Paşa'nın Şam'da ki vakfını ve vakfiyesini içermektedir. Ancak vakfiyenin burada incelenen nüshaları Zahiriyeye kütüphanesinden Al-Asad kütüphanesine nakledilen 5 ve 68 varaklı 11213 ve 11253 nolu nüshalardır. Muhammad Al-Arnayud'un asıl dayanağı 68 varak olan 11253 nolu vakfiyedir (s. 25-26).

Vakıf, vakf ve vakfiye hakkında bilgi verdikten sonra Muhammad Al-Arnayud vakfiyelerin topografik, kültürel, ekonomik ve sosyal açıdan önemlerini ve bunun Güney Suriye bölgesine ne şekilde yansıdığını işlemektedir (s. 35).

Muhammad Al-Arnayud'a göre vakfiyeler bu asrın başında yayınlanmaya başlanmışlardır. Halil Merdum Beg, Vezir Lala Mustafa Paşa'nın Vakfiyesi'nin²⁵ 1925'te, ve Salahaddin Al-Muncid Kadı 'Osman b. Es'ad al-Munecca'nın Vakfiyesi'sini²⁶ 1949'da yayınladılar. Salahaddin Al-Muncid'in vakfiyelerin tabiiyetleri iübari ile sundukları topografik detayları üzerinde durduğunu ve aynı yıl Şam'ın topografyasını inceleyen bir eser yayınladığını görüyoruz²⁷ (s. 36).

²² Şerafeddin Turan, "Şinan Paşa, Koca" İ.A.

²³ İ.H. Uzunçarşılı'nın (a.g.e., s. 341) naklettiği Mühimme hükmü dikkate değer:

"Nişancı Paşa'ya hüküm ki

Sabıka vezir-i azam olan Sinan Paşa ceddin ve babam zamanlarında vakfedip vezir olmazdan mukaddem alıp tayin ettiği evkafına dahil olunmayıp ondan maada vezir olduktan sonra Şam ve Safed ve Üsküp ve Dokakin ve Anadolu ve Erzurum vilayetlerinde Havass-ı hümayunımdan ve züama ve erbab-ı timardan olub istibdal tarihi ile ve ahar vechile alup vakfettiği karyeler ceman alınıp havass-ı hümayunum için zaptolunması emredilüp buyurdum ki... Zilkade sene 998". (Mühimme defteri No. 68, s. 7).

²⁴ Uriel Heyd, *Ottoman Documents on Palestine 1552-1615*, Oxford 1960, s. 114, 187-189; MD46, 375 ve 379, (11 Şevval 989/8 Kasım 1581).

²⁵ Halil b. Ahmed merdum Beg (yay.), *Kitabı Vakfı-Vazir Lala Mustafa Paşa ve yelili Kitabı Vakfı Fatıme Hatun, Vakfı 'Ali*, Şam 1925.

²⁶ Salahaddin Al Muncid, *Kitab-ı Vakfı'l-Kadı 'Osman b. Es'ad b. Al-Munacca al-Hanbali*, Şam 1949.

²⁷ Salahaddin Al-Muncid, *Hutut-i Dimaşk, Nusus ve Deras't fi Tarih-i Dimaşk al-Topografiyye ve Asaruha al-Kadime*, Beyrut 1949.

Suriye anlamına kullanılan Şam'ın hudutlarını çizmek oldukça zor bir iştir. Zira Suriye üzerine kaleme alınmış bir çok kaynak eserlerin değişik bilgiler verdiklerini görüyoruz. Ancak Muhammad Al-Arnâvud bu kaynaklarda ki bilgileri incelediği vakfiyenin topografik açıdan kapsadığı bölgenin Şam şehrinin kuzeyinden Remle'ye kadar uzandığını gözönünde bulundurarak bu bölgeyi Güney Suriye (Biladi'ş-Şam el-Cenubiyye) olarak tanımlamıştır (s. 37).

Yazar topografik açıdan geriye dönük (11-15. asırlar) ve ileriye dönük (17-19. asırlar) olarak bazı seyyah ve coğrafyacıların eserlerine başvurarak bazı köylerin mezre'alara ve bazı mezre'aların köylere dönüştüklerini belirtmektedir. Örneğin El-Nasiriyye, El-Hasibe, ve El-Reyhaniyye'nin 16. asrın sonlarında sadece birer mezre'a oldukları anlaşılmaktadır (s. 37-40). Mamafih bunları Tapu tahrir defterlerine başvurmak suretiyle tespit etmemiz mümkündür. Aynı şekilde yazar vakfiyenin yeni tesis edilen köylerini ve köylerin hudutlarını ve zirai faaliyetleri tesbit etme açısından yararlandığını belirtmektedir (s. 40-43). Köylerin sosyal, ekonomik, zenaat ve ticaret açısından gelişip birer kasaba veya şehire dönüşmelerine işaret etmektedir (s. 43-44).

Osmanlılar, toprağa ve ticarete çok önem verdikleri bir dönemde (16. asır), Suriye'yi fethettiler. Bu fethin neticesinde Osmanlı İmparatorluğu'nun diğer vilayetlerinde olduğu gibi Suriye'de de toprak ve ticarete, dolayısıyla yerleşik hayatta gelişmeler oldu; terk edilmiş köyler ihya edildi ve yeni köyler kuruldu. Şam ve Haleb gibi şehirler büyüdü. Şehirlerde bir çok mescid, cami, medrese, han ve hamamlar inşa edildi (s. 49-51).

Şam'ın, vakfiyeden anlaşılacağı üzere, güneye doğru yani hac yolu uzantısında büyümesi, Osmanlı fethini müteakip hacıların büyük kabileler halinde buradan geçişlerinin bir emaresidir. Nitekim buralarda her yıl 20-60 bin hacının toplandığı anlaşılmaktadır²⁸. Tabii ki bu hacılar Anadolu ve Balkanlar'dan Şam ve Hicaz'a, Şam ve Hicaz'dan Anadolu ve Balkanlar'a ticaret malları taşıyorlardı. Bu durum ayrıca beraberinde siyasi sorunlar getirmiş bilhassa Şam yolunun Kudüs ve Kahire'ye uzanması Osmanlıların buraya siyasi açıdan son derece önem vermesini gerektirmiştir. Bu yollar üzerinde yapılan gerek hacılara gerekse diğer yolculara hizmet veren hanlar kervansaraylar siyasi yapılaşma ve kültürel gelişme açısından son derece önem taşımaktadırlar. Nureddin Zengi'nin Şam'da ki hastahanesinin vakfı olan Kutayfe köyünde yaptırdığı han, Evliya Çelebi'ye göre 100.000 kişinin atları ile girebilecekleri kadar geniş idi²⁹. Bu hanın daha sonra Sinan Paşa tarafından ihya edilmesi Osmanlı'nın da bölgeye, dolayısıyla hac yoluna verdiği önemin ufak örneklerinden biridir. Yarı harabe halde Şam'ı teslim alan Yavuz Sultan Selim'in şehre verdiği önem ve vakfiyede belirtildiği gibi Sinan Paşa'nın hacıların şehre giriş ve çıkış mahallerinde yaptırdığı cami, medrese, çeşme, hamam, 34 hücre ve 74 dükkanı olan bir çarşı yapması hac yoluna verilen önemin bir diğer örneğidir (s. 58). Aynı zamanda Osmanlılar'ın Şam'ın civar köylerini ve hatta terk edilmiş olanlarını ihya ettikleri anlaşılmakta-

²⁸ Bk. Can (John) Sofaciye (?) *Dumaşk el-Şam*, Arapça'ya çeviren Fuad Efram el-Bustani, Şam 1989; Abdülkerim Rafik, "Kafiletu'l-Hac el-Şami ve Ehemmiyetuha fi'l-'Asri'l-'Osmani", *Derasat Tarihiyye*, 6, Şam 1981, s. 5-28; Karl K. Barbir, *Ottoman rule in Damascus 1708-1758*, Princeton 1980; M. A. Al-Bakhit, *The Ottoman Province of Damascus in the Sixteenth Century*, Beriut 1982, s. 107; Sureiya Faroqhi, *Pilgrims and Sultans: the Hajj under the Ottomans*, London 1996.

²⁹ Burada Muhammad Al-Arnâvud Evliya Çelebi'den ziyade Arapça bir eseri referans olarak göstermiştir: Ahmed Vasfi Zekeriya, *Cevle Eseriyye fi Ba'di Biladi'ş-Şamiyye*, Dımaşk 1934, s. 26.

dır. İbn el-Ci'an'ın³⁰ 1477'de bir köy olduğunu belirttiği Sa'sa'a'nın 1545 yılında terkedilmiş bir mekan ve 1580 yılında da Bedevilerin kamp yeri olduğunu kaynaklardan anlıyoruz. Ancak bu mekan Sultan III. Murad'ın emri üzerine ihya edilmiş³¹ ve o sırada sadr-ı a'zam olan Sinan Paşa buraya bir cami, tekke, yolcuları barındıracak evler, dükkanlar, bir hamam, ve bir değirmen vakıflarının bir parçası olarak yaptırmıştır (s. 59-61). Yapılan bu hizmetlerin neticesinde bu köy gelişmiş ve Osmanlılar'ın son zamanlarında kaza daha sonra da şehir olmuştur (s. 61). Ancak Osmanlılar'ın çabalarına rağmen bu gelişme bölgede ki diğer köylere nasib olmamıştır. Sinan Paşa'nın aynı yapıları inşa ettirdiği 'Uyun el-Tüccar (Han el-Tüccar) köyü gibi bölgede ve bilhassa Ürdün'de³² yüzlerce köyün Osmanlıların zayıfladığı bir dönemde otorite boşluğundan faydalanan Bedeviler tarafından tahrip edildikleri görülmektedir (s. 61-65). Diğer taraftan Sinan Paşa'nın vakif yapıları ile donatılan Safed ve Akka son derece gelişmiş ve birer şehir haline gelmişlerdir. Avrupa'nın ve bilhassa İspanya'nın zulmünden kaçan Yahudilerden bir grubun Safed'e yerleştirildikleri ve buranın gelişmesinde rol oynadıkları anlaşılmaktadır (s. 65-67). Muhammed el-Arnavaud vakfiyenin aynı zamanda ekonomik açıdan bilgiler içerdiğini belirtmektedir. Vakfiyeden bilhassa Şam bölgesinde toprağın zirai yapısı hakkında bilgi edinmemiz mümkündür. Bölgede yetiştirilen hububat, sebze ve meyve türleri, küçük ve büyükbaş hayvanlar ve dolaşısıyla alınan vergilerin neveleri hakkında vakfiyeden bilgi edinebilmekteyiz.

Ayrıca vakfiyeden bölgede irili ufaklı 25 civarında nehrin bulunduğu (Şeri'atu'l-Ürdün, Yezid, Suvar, Akra ve El-Sağur nehirleri gibi) ve bu nehirlerden takriben sadece Şam bölgesinde bulunan onunun (örneğin El-Anbat, El-Milkon, El-Şirak, Ebi 'Iyan nehirleri gibi) zaman içinde kurdukları anlaşılmaktadır (s. 80).

Ticaret yollarının çok eski zamanlardan beri Şam bölgesinden geçtiğini biliyoruz. Bu ticaret yollarının Şam bölgesinde hangi kasabalara ulaştığı ve buralarda ki dükkanlar, mahzenler, hanlar ve çarşular hakkında vakfiyeler önemli bilgiler içermektedir. Osmanlı'nın yükseliş döneminde Şam'da bina edilen Sipahi pazarı ve El-Bezuriyye çarşısı dikkati çekmektedir. El-Bezuriyye çarşısında Sinan Paşa 39 mahzen ve büyük bir ahır içeren bir ticaret merkezi inşa ettirmiştir (s. 85). Sinan Paşa ayrıca Şam'ın Hicaz ve Kahire ticaret yollarına açılan El-Cabiye kapısında 85 dükkan, bir mahzen ve avlu ihtiva eden büyük bir çarşı inşa ettirmiştir. Bu çarşıda üç sabbağ dükkanının bulunduğu ve dükkanlarda dokumacılık yapıldığı anlaşılmaktadır. Aslında vakfiyeden Şam'da geniş çapta dokumacılığın bulunduğunu saptamamız mümkündür. Bilhassa İspanya'dan kaçan Yahudilerin Şam bölgesinde yerleştirilmeleri ile onaltıncı asırda battaniye yapımına başlanmıştır. Kelimenin İspanyolca'dan gelmesi bunun bir kanıtıdır. Ayrıca Memluklar zamanından beri devam eden sabun yapımına yeni sabunhanelerin açılmasıyla daha da hız verilmiştir. Bu da beraberinde zeytinyağı imalatını getirmiştir. Zeytinyağı değirmenlerinin yanında buğday değirmenlerini de unutmamak gerekir. Bu değirmenler iki, üç veya dört taş ile ve genellikle su gücü ile döndürülüyorlardı (s. 85-87).

Muhammad Al-Arnavaud yaşam şartlarını ve hayat seviyesini belirten görevleri tablolandırmıştır (s. 87). Tabii ki bunlar din görevlileri ve vakfa hizmet veren diğer kişilerdir. Şam Emevi Camii'nde 11 müezzinin görevlendirilmiş olmaları dikkatimizi çekmektedir.

³⁰ İbn el-Ci'an Bedre'd-din Ebu'l-Beka' Muhammed b. Yahya b. Şakir b. 'Abu'l-ğani, *El-Kavl el-Mustazrif el-Eşref veya Rihleti Kayıtbay ila Biladi'ş-Şam 882 H./1477 M.*, ed. Dr. 'Ömer 'Abdu's-Selam Tedmiri, Trablus 1984, s. 89.

³¹ Bk. Uriel Heyd, *a.g.e.*, s. 101, MD31, 294 (20 Cemaziye'l-evvel 985/5 Ağustos 1577).

³² D.H.K. Amiran, "The Pattern of Settlements in Palestine I" *Israel Exploration Journal*, 3/2, Jerusalem 1953, s. 68-75; Wolf Dieter Hutteroth, "The Pattern of Settlements in Palestine in the Sixteenth Century", *Studies on Palestine during the Ottoman Period*, ed Moshe Ma'oz, QDAP, VI/1-2, s. 11.

SİNAN PAŞA VAKFI'NİN İDARİ HİZMETLİLERİ

<i>Hizmetlinin unvanı ve adedi</i>	<i>Görevinin nevi</i>	<i>Günlüğü (akçe)</i>
Mütevelli (1)	Vakfın tüm işlerinden birinci derecede mesul	50
Kaymakam (1)	Uyunu'-Tüccar'da Mütevelli Kaymakamı	25
Birinci Katip (1)	Vakfın gelir ve giderlerini kontrol eder	25
İkinci Katip (1)	Vakfın gelir ve giderlerinin defterini tutar	10
Han-ı Tüccarın 1. Katibi (1)	Vakfın hesap defterini tutar	4
Cabi (2)	Vakfın gelirlerini toplar ve tahsil ederler	3
İmaret şeyhi (3)	Yemekleri ve yemek yapanları teftiş eder	3
İmaretin harcvekili	Gıda ve yiyecek malzemelerini satın alır	3
Kilardar (3)	Satın alınan bu malzemeyi saklarlar	3
Müşrif (1)	Vakfı (ve mütevelliyi) denetler	2.5
İmaret Şeyhi	Şeyhin vekili	2.5
Nakibi (3)		
Mihmandar (3)	Misafirleri en iyi şekilde karşılar	2
Murakıb-ı 'Am (3)	Vakfın hizmetlerini kontrol eder	2
Anbari (3)	Anbara konan hububatı muhafaza eder	1.5
Kilardar mu'avin (3)	Muhafaza edilen hububatın kontrolünü yapar	1.5
Nadil (3)	Misafirlere yemek servisi yaparlar	1.5
Nazır-ı 'Am (1)	Vakfın işlerine bakarlar	1

SİNAN PAŞA VAKFI'NİN DİNİ HİZMETLİLERİ

<i>Hizmetlinin unvanı ve adedi</i>	<i>Görevinin nevi</i>	<i>Günlüğü (akçe)</i>
Şam Camii Vaizi (1)	Haftada dört gün va'z eder	25
Hatib ve imam (4)	Cuma günleri hutbe okur ve imamlık yaparlar	5
Şam Camii Hatibi (1)	Cuma ve bayramlarda hutbe okur	3
İmam (4)	Vakit namazlarını kıldırırlar	3
Muvakkit ve müezzinler reisi (1)	Müezzinleri ve namaz vakitlerini kontrol eder	3
Şam Camii müezzinleri (11)	Nöbedeşe müezzinlik yaparlar	2.5
Şam dışındaki müezzinler (4)	Ezan okurlar	2
Şam kurra' murakıbları (5)	Kur'an cüzlerini kurra' arasında paylaşırlar	2
Kurra' reisi (')	Kur'an bilgisi (ve kuraatı) en iyi olan	1.5
Şam dışı kurra' murakıbları (5)	Belirli vakitlerde Kur'an ayetlerini okurlar	1
Mu'arrif (1)	Tarif hizmetleri veren	1
Meddah (1)	Peygamber Efendimizi öven (Salat-u-salavat getiren)	1
Murakki (1)	Hatibi minbere çağırır	1
Mühellel (25)	Her gün öğle namazından sonra tehlil (La ilahe illa'l-lah) yaparlar	1

SİNAN PAŞA VAKFI'NİN EĞİTİM HİZMETLİLERİ

<i>Hizmetlinin unvanı ve adedi</i>	<i>Görevinin nevi</i>	<i>Günlüğü (akçe)</i>
Mu'allim (5)	Müslümanların çocuklarına ders verirler	2
Mu'id (5)	Öğrencilere yardımcı olurlar	1

SİNAN PAŞA VAKFI'NİN FENNİ HİZMETLİLERİ

<i>Hizmetlinin unvanı ve adedi</i>	<i>Görevinin nevi</i>	<i>Günlüğü (akçe)</i>
Habbaz (3)	Vakfa gelenlere ekmek yaparlar	4
Tabbah (3)	Vakfa gelenlere yemek yaparlar	4
Neccar (1)	Şam'da vakfın marangozluk işlerini yapar	2.5
Müremmi's-sukuf (1)	Vakıf imaretinin ve camisinin tavanlarını ve odalarını tamir eder	2.5
Mu'avin-i habbaz (3)	Ekmek yapana yardımcı olurlar	2
Mu'avin-i tabbah (6)	Vakıf imaretinin ve binalarının yıkılıp dökülen yerlerini tamir ederler	1.5
Şavi (1)	Su yollarını açar ve temizler	1

SİNAN PAŞA VAKFI'NİN BAKIM VE TEMİZLİK HİZMETLİLERİ

<i>Hizmetlinin unvanı ve adedi</i>	<i>Görevinin nevi</i>	<i>Günlüğü (akçe)</i>
Şam şamdancısı ³³ (2)	Camide kandilleri yakarlar	3
Sakka' (2)	Şam'da Müslümanlara su dağıtırlar	3
Bewabhan (3)	Yılmadan ve yorulmadan hanın kapısını açar ve kapatırlar	3
Kennashan (3)	Durmaksızın çöpleri toplarlar	2.5
Bewabı cami' (4)	Camiye hizmet ederler	2
Kennası cami' (4)	Camiyi süpürür ve temizliğini yaparlar	2
Bewab-ferraş (1)	Mescidin temizliğini yapar, kapısını açar ve kapatır	2
Şam dışı şamdancısı (4)	Geceleri kandilleri yakarlar	2
Kennas (5)	Tuvaletleri temizlerler	2
Bustani (1)	Cami civarındaki bostanlara bakar	1.5
Bulaşıkçı (3)	Bulaşıkları yıkarlar	1.5
Nakkaruz-bewab (3)	Pirinç ayıklar ve kapıcılık yaparlar	1.5
Dakkaki hintte (3)	Buğday öğütürler	1.5
Şam camii Mubahharı (1)	Cuma günleri cemaata koku dağıtır ve mihrabın yanında ki iki buhurdanı yakar	1

Merc-i Dabık savaşı (1516) akabinden tümü Osmanlıların yönetimine geçen Suriye'de Sultan Selim, Abbasilerden beri süregelen kendini hamisi olarak gördüğü bir İslam kültür ve organizasyonunu devr aldığından, bölgede köklü bir değişime gerek görmedi. Aslında bu Osmanlı yönetim politikasının bir gereği idi. Dolayısıyla bölgenin idari yapısı büyük bir ihtimalle Memluktardan olduğu gibi Osmanlılara geçti. Hatta eski mahalli yöneticiler yerlerinde bi-

³³ Yazar bunu "Sirac fi Dimaşk" olarak belirtmiştir.

rakıldılar. 1518 yılında Canberdi Gazali Memluk döneminde olduğu gibi Şam naipliğine tayin edildi. Bölge Memluklu idari yapısından pek farklılık göstermeyen Osmanlı idari yapısı içine yerleştirildi. Vakfiyede verilen bilgiler bu idari yapıyı yansıtmaktadır (s. 95-97).

Bölgede kullanılan ağırlık ve uzunluk ölçülerinin de Osmanlılar tarafından değiştirilmedikleri göze çarpmaktadır (s. 97-99). Dr. Al-Arnaut'un ölçülerini tespit edebildiği ağırlık ve uzunluk ölçülerini şöyle sıralayabiliriz:

AĞIRLIK ÖLÇÜLERİ:

Dirhem (Dımaşki): 3082 gram

Dirhem (el-Şer'i): 3125 gram

Rıtl (el-Şami): 600 dirhem

Kantar (Dımaşki)-: 185 kilogram

UZUNLUK ÖLÇÜLERİ:

Asba' el-zira' el-er'i: 2078 santimetre

Asba' el-zira' el-sevda': 2252 santimetre

Zira' el-hadid: 28 asba'

Zira' el-sevda': 24 asba'

Eğitime önem veren Osmanlı, mevcut eğitim merkezlerine eklemeler yapmış ve halkın devam ettüğü, kültür faaliyetlerini sürdürdükleri kahveleri ihmal etmemiştir.

Eğitimin iki katagoride değerlendirildiğini görüyoruz

i) İlkokullar veya Okullar

ii) Orta ve Yüksek dereceli okullar veya Medreseler

İlkokullarda Kur'anı Kerim, Orta ve Yüksek dereceli okullarda Dil dersleri (Nahiv, Sarf, Belağat) ve Din dersleri (Tefsir, Hadis, Fıkıh) okutuluyordu.

Sinan Paşa'nın Şam ve Akka'da; Kuteyfe, Sa'sa'a ve 'Uyun al-Tüccar'da; ve camisinin yanına Kur'anı Kerim öğretilmesi için okullar inşa ettirdiği anlaşılmaktadır. Buralarda görevlendirilen mu'allimlere günde ikişer akçe ve mu'idlere ise birer akçe veriliyordu.

Onaltıncı asırda Şam'dan İstanbul ve Balkanlar'a ve Suriye'nin diğer bölgelerine yayılan kahvehaneler ilim adamları ve şairlerin biraraya gelip münakaşa ve münazaralarda buldukları yerlerdi. Arap kaynaklarında "Havanit (tekil Hanut) al-Kahve" ve vakfiyede "Beytü'l-kahve" (Osmanlı tabiriyle "Kahvehane") olarak geçen kahvehanelere Sinan Paşa'nın da önem verdiği ve Şam'da "Suk al-Sinaniye" ve "Suk al-'Imare"de inşa ettirdiği iki kahvehane (s. 102-103 vr. 9b-10a) günümüze kadar gelmişlerdir. Sinan Paşa ayrıca "Han-ı 'Uyunu't-Tüccar"da da bir kahvehane inşa ettirmiştir.

Yolcuları ve yoksulları barındıran ve doyuran tekyeler ('Imare) Sinan Paşa'nın vakıflarının birer parçası idiler, Sinan Paşa dolayısıyla El-Kuteyfe, Sa'sa'a ve 'Uyuntu't-Tüccar'da birer tekye inşa ettirmiştir (s. 105).

Ayrıca yolcuları ve tüccarları barındırmak için Sinan Paşa Kuteyfe'de bir, Sa'sa'a ve Hanı't-Tüccar'da ikişer han (kervansaray veya Arapçası ribat) inşa ettirmiştir. Ayrıca Sinan Paşa Şam'da El-Bezuriye çarşısında bir ticaret merkezi olarak iki katlı Dehinatiyye Hanı'nı (Suki Dehinatiyyin) yaptırmıştır. (s. 108).

Muhammad Al-Arnaut'un bu girişin ardından vakfiyenin Arapça transkripsiyonunu ve aslından bir kaç sahife örnek vermiştir. Vakfiyenin transkripsiyonuna notlar da ekleyen yazarımız maalesef vakfiyenin varak numaralarını belirtmemiştir. Eserin sonunda Sinan Paşa'nın bir portresi, vakıflarından bazılarının fotoğrafları ve üç harita yer almaktadır. Bibliyografyada daha ziyade Arapça, İngilizce ve Arnavutça kaynaklara yer vermiştir.

M. MEHDİ İLHAN

MOSHE GAMMER, *Muslim Resistance to the Tsar (Shamil and the Conquest of Chechnia and Daghestan)*, Frank Cass Co., Ltd., (Londra 1994), XXIII-452 s. [12 resm+22 hart] (Çara Müslüman Direnişi - Şamil ve Çeçenistan ile Dağıstan'ın İşgali)

Tel Aviv Üniversitesi öğretim üyesi Dr. Moshe Gammer'in bu eseri Londra Üniversitesi Ekonomi ve Siyasi Bilimler Okulu'nda (London School of Economics and Political Science) savunduğu doktora tezidir. Dr. Gammer Batı dünyasının bilimsel geleneğine sadık kalarak ve Doğu'nun da alçakgönüllülüğünü ihmal etmeyerek bu çalışması esnasında kendisine en ufak dahi olsa maddi veya manevî yardımda bulunan her şahıs ve kuruluşa teşekkür etmeyi ihmal etmemiş ve bu davranışı ile bazılarının düşündüğü gibi bilimsel şahsiyetinden bir şey kaybetmemiş, tersine çok yücelmiştir.

Eser XXIII sayfa giriş (içindekiler, resim ve haritaların listesi, teşekkür, transliterasyon ile takvimlerin izahı, önsöz ve kronoloji); 295 sayfa metin; 137 sayfa (s. 296-433) dipnotlar; 2 sayfa arşiv malzemeleri ve yayınlanmamış kaynaklar; 7 sayfa (s. 436-442) sözlükçe ve 9 sayfalık indeks-ten yani 475 sayfadan müteşekkil çok hacimli bir eserdir. Burada yadargayacağımız bir husus belki de ayrıca bibliyografyanın verilmemiş olmasıdır.

Kuzey Kafkasya toplulukları ile çok yakın tarihi ilişkimiz olmasına ve hatta Kuzey Kafkasya'nın Ruslara direnişinin destanı sembolüne dönmüş olan Şeyh Şamil'e sehven Türk dememize rağmen ülkemizde maalesef bu konuda ilmi araştırmalara rastlamıyoruz. Yüksek Lisans öğrencimiz Hülya Hoşkan'ın tespitine göre, son 40 yılda Türkiye'de Şeyh Şamil ve onun mücadelesi ile ilgili ancak 5-6 eser yayınlanmış olup, bunlar da bizim anladığımız anlamda bilimsel eserler değildir* Bu konuyla ilgili tek mühim eser ise S. Özden tarafından Türkçemize kazandırılan J. F. Baddley'nin (*Rusların Kafkasyayı İstilas ve Şeyh Şamil*, İstanbul 1989) eseridir. İşte bu gerçek gözönünde tutulduğunda Dr. Gammer'in eserinin Kuzey Kafkasya ve Şeyh Şamil'in mücadelesi hakkında bilimsel boşluğumuzu doldurmada ne kadar mühim yer alabileceği ortaya çıkmaktadır.

Yazar bu eserini hazırlarken Avusturya, İngiltere, Almanya arşivlerini taramakla yetinmemiş, konuyla ilgili özel arşivlere girmiş, bu konuyla ilgili yayınlanmamış 4-5 doktora eserini incelemiş, bunlara ilaveten Rusça, İngilizce ve Türkçe eserlerden yararlanmış, ayrıca bazı Gürcü, Fars ve Urdu kaynaklarını da gözden geçirmiştir. (s. 434 vd.).

Dr. Gammer eserine Kafkasya'ya Rusların ne şekilde yerleşmeye başladıklarını izahla işe başlamış. İlk olarak Rus Kozakların (akıncı grupların) Kuzey Kafkasya'ya yerleştirilmesine Kabardaların 14 yıl süren (1765-1779) mücadeleye karşılık verdiklerini (s. 2), ancak 1774 yılında Küçük Kaynarca Antlaşması'yla Rusya ile Türkiye arasında Kuban Nehri sınır olarak belirlenince, Osmanlıların bu bölgedeki etkinliklerinin azalması üzerine Rusya'nın 8 yıl süreyle bir yandan Kırım'ı işgal için planlar geliştirirken, diğer yandan da Kuzey Kafkasya'yı ihmal etmediğini, bu dönem içinde Kuban boyunda ve Laba'da Yekaterinograd, Georgievsk ve Stavropol ka-

* H. Hoşkan, XX. yy'da Türkiye'de Kuzey Kafkasya Toplulukları ile İlgili Yayınlar Tarihi, *Etnik, Kültürel, Kimlik* (M. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Genel Türk Tarihi Bölümü Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1994) s. 93-94.

lelerini inşa ederek bu bölgeyi de işgal için ön hazırlıklarını tamamladıklarını izah eden yazar, Rusların daha sonra 1783'te Suvarov komutasındaki güçleriyle Nogay göçerlerini feci bir şekilde kılıçtan geçirerek, Kuban bölgesini Rus kolonizasyonuna nasıl açtıklarını izah ediyor. Aynı yılda ele geçen Kırım'da uygulanan politikalar da Kırım Tatarlarının korku içinde ülkelerini onbinlerce olarak terke mecbur etmişti (s. 3). Zaten Şamil'in direnci kırılıp Kafkasya'da Rus hâkimiyeti tam anlamda yerleşince Kafkasya halklarının başına gelen de aynı şey oldu.

Dr. Gammer okuyucusuna bu karmaşık bölgenin etnik yapısını izah etmeyi de gerekli bulmuş ve "...Kafkasya dünyanın etnik ve dil farklılıkları yönünden en karışık bölgesidir. Otuzun üzerinde etno-linguistik grup mevcut olup, bazıları tek bir köye sıkışmış durumdadır. En mühim dördü Avar, Dargin, Laks ve Lezgin'dir..." diyerek, bu toplulukların dağılımını gösterdiği haritasında aşağıdaki 22 ana etnik grubu da sıralamıştır:

1- Avar; 2- Andi (Ahvah, Bakgual, Botlih, Godoberi, Hamalal'lar dahil); 3-Dido (Bejeta, Hvarşi, Ginuh, Kunzal'lar dahil), 4-Laks; 5-Dargin (Kubaçi'ler dahil); 6-Kaytak; 7-Tabasaran; 8-Agul; 9-Rutul; 10-Tsahur; 11-Lezgin; 12-Şah dağ halkları (Cek, Kriz,Haput, Buduh, Haynalug'lar)0; 13-Udin; 14-Tat (Dağ Yahudileri dahil); 15-Azeri; 16-Gürcü (T'uş, Pshav, Hevsur'lar dahil); 17-Osset; 18-Kabardin; 19-İnguş; 20-Çeçen; 21-Kumuk; 22-Kozak (Rus Kazaçiler) (Bkz. s. 18-19).

Ruslara karşı direncin en mühim faktörlerinden biri olarak gördüğü sufizm hareketinde yazar, Nakşibendiliği en önde gelen tarikat olarak yorumlamaktadır. Yazarın ifadesine göre, Ebu Yakup El-Hamadani (ölm. 1140) tarafından kurulan, ancak buna son şekli veren Muhammed Bahaeddin El-Nakşibendi'nin (1318-1389) adıyla anılan Nakşibendilik Orta Asya'dan bütün dünyaya, Hindistan'a, oradan Orta Doğu'ya ve buradan da çok geç dönemlerde Kafkasya'ya yayılmıştı. Yerel geleneklere göre ilk Nakşibendi lideri Şeyh Mansur idi ve "Kafir Ruslara karşı cihadi örgütleyen" ilk şahıstı (s. 39).

Dr. Gammer bundan sonra eserini Ruslarla silahlı mücadeleye girişen imamlara tahsis etmiş. "İlk İmam" diye adlandırdığı Gazi Muhammed İbn İsmail El-Gimravı El-Dağıstanî (Rus kaynaklarında Kadı Molla) (s. 49-59), "İkinci İmam" Hamza Bek İbn Ali İskender Bek El-Hutsali (Gamzat Bek) (s. 60-65)'ten sonra eser esas konusu olan "Üçüncü İmam" Şeyh Şamil ve onun mücadelelerine ayrılmıştır (s. 66-295).

Eserin bu son kısmında Rusların kullandıkları askerî ve siyasi taktikler, Dağlıların buna karşı direnci kendi aralarındaki iç mücadele vb. akıcı bir üslupla sistemli olarak açıklanmaktadır.

Eserin son kısımlarında Şeyh Şamil'in Osmanlılarla ilişkilerine de yer verilmektedir. Bu kısmın bizim arşiv malzemeleri ile zenginleştirilmesi ise belki zor, fakat gerekli olacaktır. Dr. Gammer eserinde Dağıstanlılar ve Çeçenlerin Osmanlılarla güçlü tarihî bağlarının olduğu Şamil'in bir subayına söylediği şu sözlerden de anlaşılmaktadır, diyerek Şamil'in bu konudaki görüşünü aksettirmektedir:

"Bu dünyada tek bir padişah var, o da Osmanlı sultanıdır; semada ise tek bir Tanrı var, o da Allah'ur" (s. 257). Yazarın ifadesine göre, Şamil'in Osmanlılardan ilk yardım talebi 1839 yılına dayanmaktadır. Bundan sonra Şamil 1840'lar ile 1850'lerde çeşitli taleplerde bulunmuşsa da hiçbirini arzuladığı şekilde cevaplandırılmamıştır. Bu da Şamil'in Osmanlılara kızmasına vesile olmuş ve hatta bir esir Rus subayına aşağıdaki sözleri sarfetmiştir:

"Sen Sultan'ın İslam'ın kurallarına tam riayet ettiğini ve Türklerin gerçek Müslümanlar olduğuna inanıyor musun? Onlar gavurlardan da beter. Şayet elimе geçerlerse ben Sultan dahil

hepsini 24 parçaya bölerdim. O bizim dindaş olduğumuzu, Allah ve iman aşkına Ruslarla mücadele ettiğimizi görüyor. Buna rağmen neden bize yardım etmiyor?" (s. 258). Bu acı ile söylenen sözlerle rağmen Şamil Osmanlı sultanına hürmetini yitirmemiş ve gene de ümidini koparmamıştı. 1853 yılının Martı'nda Şamil Osmanlı Sultanı Abdülmecit'e yazdığı bir mektupta ne kadar zor durumda olduğunu ve ümitsizlik içine düştüğünü de aşağıdaki şu ifadelerle belirtmişti:

"Kerim ve Ulu Halife!

Biz kullarınız çok uzun zamandan beri inancın düşmanları ile mücadele ettik, gücümüzü kaybettik. Ayrıca biz kullarınız yıllarca o denli zorluklara katlanarak mücadele ettik ki, artık düşmana karşı kendimizi yeniden tehzil edecek gücümüz kalmadı. Her şeyden mahrum ve feci bir durumdayız." (s. 267).

Dr. Gammer Şamil'e vurulan en büyük darbenin Yeni Dargıya mevkiindeki mağlubiyet olduğunu belirterek, bunun Şamil'in morali üzerine çok kötü tesir ettiğini ve son defa olarak İstanbul'a elçisini yolladığını, yardım gelmediği takdirde bu kanlı savaşı durdurmak için teslim olacağını belirttiğini yazıyor (s. 283 ve 285). Bundan sonraki gelişmeler ise aşağıdaki satırlarla ifade ediliyor: Ağustos 1859'da Dağlıların direnişi kırıldı. Şamil 400 kişi ile Gunip Dağı'na kaçtı, ancak 21 Ağustos'ta Rus ordusu dağı kuşatınca başka çıkış yolu bulamayan Şamil yanındaki çocuk-kadın-kızların hayatını kurtarmak için General Beriatinski'ye teslim olmak zorunda kaldı. (s. 286) Şamil Gunip'ten St. Petersburg'a II. Aleksandr'ın yanına götürüldü. Daha sonra ailesi ile birlikte Moskova'dan 150 km. güneybatıdaki Kaluga'ya sürgüne yollandı. Ancak 1866'da Kiev'e, 1868'de ise hacca gitmesine izin verildi. 1871'de de Medine'de öldü ve burada gömüldü. Böylece bir efsane sona ermiş oldu. Hayatta kalan üç oğlundan Gazi Muhammed Osmanlı paşası oldu ve 1877-78 yılında Kafkasya gönüllülerine komuta etti. Ortaçağ oğlu Muhammed Şafi ise Rus generali oldu. En küçük oğlu Kâmil'in oğlu yani torunu Said Şamil ise dedesi gibi Dağıstan'da 1920'de Ruslara karşı silahlı mücadeleye katıldı (s. 294).

Dr. Gammer eserinin sonunda, Şamil'in uzun yıllar bu yörede süren hâkimiyeti ve mücadelesi bugünkü Çeçenistan ve Dağıstan'ın şekillenmesinde mühim rol oynamıştır ve ayrıca Şamil'in mücadelesi bu yörelerde sufi tayfaların sosyal, ekonomik, politik ve günlük hayatta etkilerinin hala devam etmesine neden olmuştur, şeklinde bir yorum yapmaktadır.

İngilizce yayınlanan bu değerli eserin Türkçe'ye kazandırılması bize Kuzey Kafkasya tarihinin bu çok mühim dönemini ve o yörelerin halklarını daha iyi anlamamıza, bir hayli bilmediğimiz hususları öğrenmemize hizmet edeceği şüphesizdir. Burada ise bize Dr. Moshe Gammer'i bu döneme bilimsel bir ışık tuttuğu için candan kutlamak kalıyor.

NADİR DEVLET

1996 YILININ İKİNCİ YARISINDA KÜTÜPHANEMİZE GELEN KİTAP VE DERGİLER

A. KİTAPLAR

- ABDÜLKADİROĞLU, ABDULKERİM : *İlgazlı Hacı Baba : Nakşibendi Şeyh Ahmed Abduşoğlu / Abdülkerim Abdulkadiroğlu*. — İstanbul : [A.y.], 1995. (Eko Ofset). 143 s. ; 20 cm. ISBN 975-7392-04-9. (A.V/7979)
- ABLAY, MEHMET NECATİ : *Eski Moğolların Anonim "Gizli Tarih"inde Bulunan Türk Adları ve Bunların Tarihi Önemleri / Mehmet Necati Ablaý*. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1994. 535-538 ss. ; 24 cm. XI. Türk Tarih Kongresi'nden ayırbaşım. (A.V/7355)
- AHLBERG-CORNELL, GUDRUN : *Myt och epos i tidig Grekisk konst : framsätning och tolkning / av Gudrun Ahlberg-Cornell*. — Jonsered : Paul Aström, 1996. 293 s. : 279 lev. ; 31 cm. — (Studies in Mediterranean Archaeology ; 116) ISBN 91-7081-108-3 (B. I/1182)
- AHMED KESREVİ : *Tarih-i Hicdeh sāle-i Azerbaycan ya sernüvişt-i gerdān ve delirān : Tarih-i Meşrutiyet-i İran / Ahmed Kesrevi*. — Tahran : Müessesesi-i İntişarat-ı Emir-i Kebir, 1350-1353H. 2 c. ; 25 cm. (A. III/8389).
- AKA, İSMAİL : *XV. Yüzyılın İlk Yarısında Herat-Kahire Münasebetleri / İsmail Aka*. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1994. 806-812 ss. ; 24 cm. XI. Türk Tarih Kongresi'nden ayırbaşım. (A. V/7350)
- AKÇORA, ERGÜNÖZ : *Talat Paşa'nın 1915 Urfa İsyanı Hakkındaki Raporu / Ergünöz Akçora*. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1994. 1763-1807 ss. : 15 s. bel. ftkp. ; 24 cm. XI. Türk Tarih Kongresi'nden ayırbaşım. (A. V/7085)
- AKKAYA, HÜSEYİN : *Nevres-i Kadim ve Türkçe Divanı / Hüseyin Akkaya*. — Cambridge : Harvard University, 1995. 170 s. ; 28 cm. — (Doğu Dilleri ve Edebiyatlarının Kaynakları ; 31. Türkçe Kaynaklar ; 28) (B. I/1187).
- AKKUŞ, MEHMET : *Şâir Hatibî ve Tezkire-i Şu'ara-yı Bağdād'ı / Mehmet Akkuş*. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 621-642 ss. ; 24 cm. Belleten, C. LIX, Aralık 1995, Sayı: 226'dan ayırbaşım. (A. V/7921)

- AKTAN, ALİ : *Bahrî Memlûklerden Sultan Kalavun ve Hânedanı* / Ali Aktan. — Türk Tarih Kurumu, 1996. Belleten, C. LIX, Aralık 1995, Sayı : 226'dan ayrışım. 605-620 s. ; 24 cm. (A. V/7924)
- ALDAN, MEHMET : *İz Bırakan Mülki İdare Amirleri II* / Mehmet Aldan. — Ankara : İçişleri Bakanlığı, 1995. 334 s. ; 24 cm. — (İçişleri Bakanlığı ; 459. Araştırma, Planlama ve Koordinasyon Kurulu Başkanlığı ; 34) ISBN 975-7565-52-0 (A. V/3120-2)
- ALEKSIC, DEJAN : *Le Tanzimat Comme Intention de Transformer l'Empire Ottoman et un Etat du Droit* / Dejan Aleksic. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1994. 287-293 ss. ; 24 cm. Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu'ndan ayrışım. (A. V/6642).
- ALEXANDRESCU-DERSCA BULGARU, MARIE-MATHILDE : *Sur la Domination Ottomane Dans les Principautés Roumaines au XVIIe Siècle : le Problème de l'Autonomie* / Marie-Mathilde Alexandrescu-Dersca Bulgaru. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1994. 1-11 ss. ; 24 cm. VII. CIEPO Sempozyumu'ndan ayrışım. (A. V/6502)
- ALİYEV, İGRAR : *Kabala : Cabala* / İgyar Aliyev, Firidun Gadirov. — Bakü : Elm, 1985. 86 s. : rnk. res. ; 23 cm. (A. V/8133)
- 6 Numaralı Mühimme Defteri : 972/1564-1565 / Yay. haz. Hacı Osman Yıldırım... [ve bşk.] — Ankara : Devlet Arşivleri Gnl. Müd. Osmanlı Arşv. Dai. Bşk. ; yay. no. 28. Divan-ı Hümayun Sicilleri Dizisi ; 3) (B. I/1167)
- Anatolia Moderna : Yeni Anadolu IV : Derviches des Balkans, Disparitions et Renaissances* / ed. sous la direction de Jacques Thobie. — Paris : Rue Saint-Sulpice, 1992. 107 s. ; 30 cm. — (Bibliothèque de l'Institut Français d'Etude Anatoliennes d'Istanbul ; 36) ISBN 2-7200-1088-X (B. I/462-4)
- EL ANNABI, HASSEN : *Etre Notaire à Paris Au Temps de Louis XIV : Henri Boutet ses activités et sa clientèle 1693-1714* / Hassen El Anabi. — Tunis : Faculte des Sciences Humaines et Sociales de Tunis, 1995. 698 s. ; 24 cm. — (Faculte des Sciences Humaines et Sociales de Tunis. Serie ; 4-Vol. 29) ISBN 9973-922-35-2 (A. V/7909)
- APOSTOLOV, ALEKSANDAR : *La Sériciculture en Macédoine Dans les Années de l'Avant-Guerre et Après Elle* / Alexandar Apostolov. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1994. 1407-1417 ss. ; 24 cm. XI. Türk Tarih Kongresi'nden ayrışım. (A. V/7381)

- ARIKAN, ZEKİ : *Atatürk İlkeleri / Zeki Arıkan.* — İzmir : Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi, 1981. 15-43 ss. ; 24 cm. Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi Dergisi 2 (1981)'den ayrışım. (A. V/5255)
- ARIKAN, ZEKİ : *Atatürk'le İlgili Eski Bir Belge / Zeki Arıkan.* — Türk Tarih Kurumu, 1989. 607-612 ss. ; 24 cm. Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi Cilt: V, Temmuz 1989, Sayı 15'den ayrışım. (A. V/5254)
- ARIKAN, ZEKİ : *1518 (924) Tarihli Çemişgezek Livası Kanunnâmesi / Zeki Arıkan.* — İstanbul : Edebiyat Fakültesi, 1984. 101-122 ss. ; 24 cm. Tarih Dergisi s. 34, 1994'den ayrışım (A. V/5258)
- ARIKAN, ZEKİ : *Bir Gezginin Gözüyle XVI. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu / Zeki Arıkan.* — İzmir : Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1983. 227-229 ss. ; 24 cm. Tarih İncelemeleri Dergisi I'den ayrışım. (A. V/5251)
- ARIKAN, ZEKİ : *Evlıya Çelebi'nin Elmalı-Alanya Yolculuğu / Zeki Arıkan.* — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1989. 185-212 ss. ; 24 cm. Türklük Araştırmaları Dergisi : Yıl 1988, Sayı 4'den ayrışım. (A. V/5256)
- ARIKAN, ZEKİ : *Guillaume Postel ve De la Republique des Turcs / Zeki Arıkan.* — İzmir : Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1984. 68-82 ss. ; 24 cm. Tarih İncelemeleri Dergisi II'den ayrışım. (A. V/5250)
- ARIKAN., ZEKİ : *Hamid Sancağında Çift Resmı / Zeki Arıkan.* — İzmir : Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1983. 36-58 ss. : 1 hrt. ; 24 cm. Tarih İncelemeleri Dergisi I'den ayrışım. (A. V/5252)
- ARIKAN, ZEKİ : *İşgal Dönemi İzmir Basını / Zeki Arıkan.* — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1989. 145-165 ss. ; 24 cm. Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi. C. 5, s. 13'den ayrışım. (A. V/5248)
- ARIKAN, ZEKİ : *İzmir'de İlk Kooperatifleşme Çabaları / Zeki Arıkan.* — İzmir : Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1988. 31-41 ss. ; 24 cm. Tarih İncelemeleri Dergisi IV'den ayrışım. (A. V/5257).
- ARIKAN, ZEKİ : *Köylü Gazetesi ve İşgal / Zeki Arıkan.* — Ankara : Ankara Üniversitesi, 1988. 187-200 ss. : 1 bel. ftkp. ; 24 cm. Ankara Üniversitesi İnkılâp Tarihi Enstitüsü Dergisi Kasım 1988, yıl: 1. Sayı : 2'den ayrışım. (A. V/5253)
- ARIKAN, ZEKİ : *Kurtuluştan Sonra İzmir'de Çıkan İlk Gazete : Türk Sesi / Zeki Arıkan.* — Ankara : Atatürk Araştırma Merkezi, 1991. 75-95 ss. ; 24 cm. Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi Cilt: VIII, Sayı: 22 (Kasım 1991)'den ayrışım. (A. V/5382)

- ARIKAN, ZEKİ : *Latin Harfleri / Zeki Arıkan*. — Ankara : Ankara Üniversitesi, 1990. 1-19 ss. : 1 res. ; 24 cm. Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Dergisi'nden ayrıbasım. (A. V/5247)
- ARIKAN, ZEKİ : *Mustafa Necati'nin Mütarekedeki Yazıları / Zeki Arıkan*. — Ankara : Atatürk Araştırma Merkezi, 1992. 605-642 ss. ; 24 cm. Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi Cilt: VIII, Sayı: 24 (Temmuz 1992)'den ayrıbasım. (A. V/5383)
- ARIKAN, ZEKİ : *Şeyhülislâm Zekeriyya Efendi'nin İstanbul Sayımı (985/1577-1578) / Zeki Arıkan*. — İstanbul : Edebiyat Fakültesi, 1989. 39-57 ss. ; 24 cm. Tarih Boyunca İstanbul Semineri Bildirileri'nden ayrıbasım. (A. V/5259)
- ARSLAN, MELİH : *Brockage Sikkeler / Melih Arslan*. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1996. 585-592 ss. : 4 res. ; 24 cm. Belleten, C. LIX, Aralık 1995, Sayı: 226'dan ayrıbasım. (A. V/7922)
- Arşivcilikle İlgili Makaleler / İng. ter.: Necla Büyükkırcalı, Necla İlemin*. — Ankara : Devlet Arşivleri Genel Müd., 1995. 49 s. ; 24 cm. — (T.C. Devlet Arşivleri Gen. Müd. Cumhuriyet Arşivi Dai. Başk. ; no: 25 (A. V/8079)
- ASLANAPA, OKTAY : *Türk Sanatı / Oktay Aslanapa*. — 3. bs. — İstanbul : Remzi Kitabevi, 1993. XX, 454 s. : res. ; 24 cm. ISBN 975-14-0112-7. (A. V/8072)
- ASTRÖM, PAUL : *Östen sjöstrand och antiken / av Paul Aström*. — Jonsered : Studies in Mediterranean Archaeology and Literature, 1995. 119 s. ; 22 cm. — (Studies in Mediterranean Archaeology and Literature ; Pocket-book ; 131) ISBN 91-7081-093-1. (A. V/7498)
- AYDINEL, SITKI : *Gazi Mustafa Kemal'in Samsun Öğretmenleri ile Konuşması / Sıtkı Aydinel*. — Ankara : Ankara Üniversitesi, 1992. 1-8 ss.; 1 bel. ftkp. ; 24 cm. Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Dergisi'nden ayrıbasım. (A. V/5300)
- AYNUR, HATİCE : *Salih Sultan'ın Düğününün Anlatan Surnâmeler (1834) / Hatice Aynur*. — Cambridge : Harvard University, 1995. 204 s. ; 28 cm. — (Doğu Dilleri ve Edebiyatlarının Kaynakları ; 32. Türkçe Kaynaklar ; 29) (B. I/1188)
- BACQUE-GRAMMONT, JEAN-LOUIS : *Lettres de Hâ'ir Beg, Premier Beylerbey de l'Égypte Ottomane / Jean-Louis Bacque-Grammont*. — İstanbul : Bibliothèque de l'Institut Français d'Étude Anatoliennes d'Is-

tanbul, 1993? 23-77 ss. ; 35 cm. Anatolia Moderna V'den ayırbaşım. (B. I/946)

BALKAN, KEMAL : *Eski Önasya'da Kut (veya Gut) Halkının Dili ve Eski Türkçe Arasındaki Benzerlik* / Kemal Balkan. — Ankara : Atatürk Kültür Merkezi, 1992. 1-64 ss. : 2 hrt. ; 24 cm. Erdem, Cilt 6/1, Ocak 1990, Sayı: 16'dan ayırbaşım. (A. V/5293)

BALKAN, KEMAL : *Relations Between the Language of the Gutians and Old Turkish* / Kemal Balkan. — Ankara : Atatürk Kültür Merkezi, 1992. 65-125 ss. ; 24 cm. Erdem cilt 6/1, Ocak 1990, Sayı: 16'dan ayırbaşım. (A. V/5295)

BARTHOLD, W.W. : *Der heutige Stand und die Nächsten Aufgaben der geschichtlichen Efforschung der Türkvölker* / W.W. Barthold. — Leipzig : Deutsche Morgenländische Gesellschaft, 1924. 121-142 ss. ; 24 cm. Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft, 1924. 121-142 ss. ; 24 cm. Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft Bd. 8. heft 2'den ayırbaşım. (A. V/5470)

Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Dokümantasyon Daire Başkanlığı Rehberi. — Ankara : Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 1996. VII, 23 s. ; 24 cm. — (T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Dokümantasyon Daire Başkanlığı ; Yay. no: 11) ISBN 975-19-1359-4. (A. V/8080)

BAŞGÖZ, İLHAN : *Türkiye'nin Eğitim Çıkmazı ve Atatürk : Sorunlar - Çözüm Aramaları - Uygulamalar* / İlhan Başgöz. — Ankara : Kültür Bakanlığı, 1995. 306 s. ; 20 cm. — (T.C. Kültür Bakanlığı Yay. ; 1754. Yayınlar Dairesi Başk. Başvuru Kitapları Dizisi ; 32) ISBN 975-17-1553-9. (A. V/7950)

BAŞTAV, ŞERİF : *Osmanlı İmparatorluğunun Yeniden Kuruluşunda Rumeli'nin Katkısı* / Şerif Baştav. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1994. 829-839 ss. ; 24 cm. XI. Türk Tarih Kongresi'nden ayırbaşım. (A. V/7276)

BAYAT, ALİ HAYDAR : *Birgi Ulu Cami Minberi : 712-1322* / Ali Haydar Bayat. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1994. 785-794 : 10 lev. ; 24 cm. XI. Türk Tarih Kongresi'nden ayırbaşım. (A. V/7347)

BAYRAM, SADİ : *III. Selim'in Vakfiyelerindeki Tezyinat ve Türk Süsleme Sanatına Batu Sanatının Tesirleri* / Sadi Bayram. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1994. 2391-2397 ss. ; 26 res. ; 24 cm. 10. Türk Tarih Kongresi'nden ayırbaşım. (A. V/6725)

- Beiträge zu globalen Umweltproblemen* / Hrsg. von Dieter Anhuf, P. Frankenberg. — Stuttgart : Akademie der Wissenschaften und der Literatur, 1994. 195 s. : 1 hrt. ; 24 cm. — (Akademie der Wissenschaften und der Literatur. Abhandlungen der Mathematisch-Naturwissenschaftlichen Klasse ; Jg. 1994. Nr. 2) ISBN 3-515-06547-4 (A. V/7709)
- BELHAMISSI, MOULAY : *Cezayir Donanması ve Deniz Zabıtası : XVI-XVIII. Yüzyıllar* / Moulay Belhamissi. — [y.y. a.y., 1993] 17 s. ; 30 cm. (B. I/1078)
- BENNETT, JOHN W. : *Kültürlerin İncelenmesi : Saha Çalışması Teknik ve Metodolojisi Üzerine Bir İnceleme* / John W. Bennett ; Çev. : Fuat Fegan. — Ankara : İmar ve İskân Bakanlığı, 1968. 45 s. ; 23 cm. — (İmar ve İskân Bakanlığı. Mesken Genel Müdürlüğü. Sosyal Araştırma Dairesi ; 16. Çeviri Serisi ; 6) (A. V/8008)
- BEŞİROVA, B. İ. : *Asrî Türkiye'de Şehirleşme ve Onun Kendine Has Özellikleri* / B.İ. Beşirova. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1994. 2661-2669 ss. ; 24 cm. XI. Türk Tarih Kongresi'nden ayrışım. (A. V/7059)
- BEYER, GLENN H. : *Mesken : Gelişmekte Olan Ülkelerde* / Glenn H. Beyer ; Çev. : Selim Budak. — Ankara : İmar ve İskân Bakanlığı, 1969. 78 s. ; 23 cm. — (İmar ve İskân Bakanlığı. Mesken Genel Müdürlüğü. Sosyal Araştırma Dairesi ; 38). (A. V/8000)
- Bibliography of Islamic Central Asia* / Compiled and edited by Yuri Bregel. — Bloomington : India University Research Institute for Inner Asian Studies, 1995. 3 c. ; 29 cm. — (Indiana University Uralic and Altaic Series Volume ; 160) ISBN 0933070357 (B. I/1169)
- Bosna i Hertsegovina = Bosnia and Herzegovina : from the Middle Ages to the Present Time* / Ed. chief Slavenko Terzic. — Belgrade : Historical Institute, 1995. 470 s. ; hrt. ; 24 cm. — (Historical Institute of Serbian Academy of Sciences and Arts Collection of Arts ; Vol. 12) International Scientific Conference 13-15. December 1994. (A. V/8042)
- BOUHLAU, JOHANNES : *Ausgrabungen im aeolischen Larissa* / Johannes Boehlau. — Berlin : Nachrichtenblatt der Deutschen Wissenschaft und Technik, 1933. 89-104 ss. ; 35 cm. Forschungen und Fortschritte 9. Jahrgang. Nr. 7'den ayrışım. (B. I/773)

- BOZKURT, GÜLNİHAL : *A.B.D. Vatandaşlığı İddiasında Bulunan Osmanlı Vatandaşlarına Dair Bazı Amerikan Belgeleri* / Gülnihal Bozkurt. — Konya : Selçuk Üniversitesi, 1991. 177-189 ss. ; 24 cm. Prof. Dr. Jale G. Akipek'e Armağan'dan ayrışım. (A. V/5301)
- BOZKURT, GÜLNİHAL : *Batı Hukukunun Türkiye'de Benimsenmesi : Osmanlı Devleti'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne Resepsiyon Süreci 1839-1939* / Gülnihal Bozkurt. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1996. 238 s. : 32 bel. ; 24 cm. — (AKDITYK. Türk Tarih Kurumu Yay. ; 7. Dizi-Sa. 164) ISBN 975-16-0702-7 (A. V/7931)
- BOZKURT, GÜLNİHAL : *Köle Ticaretinin Sona Erdirilmesi Konusunda Osmanlı Devletinin Taraf Olduğu İki Devletlerarası Anlaşma* / Gülnihal Bozkurt. — Ankara : Ankara Üniversitesi, 1990. 45-77 ss. ; 24 cm. Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi'nden ayrışım. (A. V/5302).
- BOZKURT, GÜLNİHAL : *Osmanlı Devleti ve Gayri Müslimler* / Gülnihal Bozkurt. — İstanbul : Türk Kültürüne Hizmet Vakfı, 1992. 279-304 ss. ; 23 cm. Osmanlı Tebası ve Toplum Düzeni'nden ayrışım. (A. V/7519)
- BOZKURT, GÜLNİHAL : *Review of the Ottoman Legal System* / Gülnihal Bozkurt. — Ankara : Ankara Üniversitesi, 1992. 115-128 ss. ; 24 cm. Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi Sayı: 3 Ocak 1992'den ayrışım. (A. V/5286)
- BRAILASHVILI, NINO : *Gruziya, Kakoy ya ee Pomnyu = Georgia as i Saw it : Ethnographic Sketches* / Nino Brailashvili. — Tiflis : Helovneba, 1990. 268 s. ; 29 cm. ISBN 5-89515-018-7 (B. V/1164)
- BRAUDEL, FERNAND : *1950'lerde Tarihin Durumu* / Fernand Braudel. ; Çev. : Zeki Arıkan. — İzmir : Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1983. 129-143 ss. ; 24 cm. Tarih İncelemeleri Dergisi I'den ayrışım. (A. V/5249)
- BRUER, STEPHANIE-GERRIT : *Die Wirkung Winckelmanns in der Deutschen Klassischen Archäologie des 19. Jahrhunderts* / von Stephanie-Gerrit Bruer. — Stuttgart : Steiner, 1994. 246 s. ; 24 cm. — (Abhandlungen der Geistes und Sozialwissenschaftlichen Klasse ; Jahrgang 1994 Nr. 3) ISBN 3-515-0641-5 (A. V/7713)
- BUCHHOLZ, HANZ GÜNTER : *Tamassos : Ein Antikes Königreich auf Zypern* / Hans-Günter Buchholz, Klaus Untiedt. — Jonsered : Paul Aström, 1996. 127 s. , 74 s. : res. ; 22 cm. — (Studies in Mediterranean

- Archaeology and Literatur ; Pocket book ; 136) ISBN 91-7081-099-0 (A. V/8084)
- Bugünkü ve Gelecekteki Mesken İhtiyacının Tahmini : İnceleme Teknikleri* / Der. : Birleşmiş Milletler Avrupa Ekonomik Komisyonu Sekreteryası ; Çev. : Sencer Kodalbaş, — Ankara : İmar ve İskân Bakanlığı, 1968. 68 s. ; 23 cm. — (İmar ve İskân Bakanlığı. Mesken Genel Müd. Sosyal Araş. Dairesi ; 20. Çeviri Serisi ; 10) (A. V/8007)
- BULGARU, M.-M. ALEXANDRESCU-DERSCA : *Sur la domination Ottomane Dans les Principautés Roumaines au XVIII Siècle : le Problème de l'Autonomie* / M.-M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1994. 1171-1183 ss. ; 24 cm. XI. Türk Tarih Kongresi'nden ayrışım. (A. V/7378).
- BUTANAEV, V. YA. : *Detskiye İğri i sportivniye sostyazaniya noradov Hakasii* / V. Ya. Butanaev, A.A. Vernik. — Abakan : Too "Çahayah" Proizvodstvenno-kommerceskaya Firma "OLEV", 1995. 53 s. ; 20 cm. (A. V/7941).
- BÜYÜKKARCI, FATMA : *Firdevsi-i Tavil and His Davet-name* / Fatma Büyükkaracı. — Cambridge : Harvard Üniversitesi, 1995. 278 s. : 88 lev. ; 28 cm. — (Doğu Dilleri ve Edb. Kaynakları ; 29. Türkçe Kaynaklar ; 26) (B. I/1157)
- CANPOLAT, YILDIZ ERSOY : *XX. Yüzyıl Başlarında Üç Batılı Gezginin Gözüyle İstanbul* / Yıldız Ersoy Canpolat. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1994. 2723-2734 ss. ; 24 cm. XI. Türk Tarih Kongresi'nden ayrışım. (A. V/7058)
- CAVALLO, BRUNO : *Le Prince Djem et le Pape Borgia Alexandre VI : Un Echappé Politique ou Une Rente Financière?* / Bruno Cavallo. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1994. 1063-1070 ss. : 16 lev. ; 24 cm. XI. Türk Tarih Kongresi'nden ayrışım. (A. V/7373)
- CEM, İSMAİL : *Türkiye'de Geri Kalmışlığın Tarihi* / İsmail Cem. — 4. bs. — İstanbul : Cem, 1974. 576 s. ; 20 cm. (A. V/8189)
- CERABREGU, MUHARREM : *Scientific Benefits from Piri Reis's Kitab-ı Bahriye and it's Positon in the History of Cartography* / Muharrem Cerabregu. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1994. 1105-1124 ss. : 1 lev. ; 24 cm. XI. Türk Tarih Kongresi'nden ayrışım. (A. V/7374)
- CEZAR, MUSTAFA : *Ondokuzuncu Yüzyılda Beyoğlu Neden ve Nasıl Gelişti* / Mustafa Cezar. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1994. 2673-2690 ss. ; 24 cm. XI. Türk Tarih Kongresi'nden ayrışım. (A. V/7062)

- CEZAR, MUSTAFA : *Sanatta Batı'ya Açılış ve Osman Hamdi* / Mustafa Cezar. — İstanbul : Erol Kerim Aksoy Kültür, Eğitim, Spor ve Sağlık Vakfı Yayını, 1995. 2 c. ; 32 cm. — (Erol Kerim Aksoy Kültür, Eğitim, Spor ve Sağlık Vakfı Yayınları ; 1) ISBN 975-95219-0-3 (B. I/1166)
- Chaires de civilisation médiévale : Comptes Rendus* / Directeur Piotr Skubiszewski. — Poitiers : Université de Poitiers, 1996. 96 s. ; 27 cm. ISSN 0007-9731 (B. I/1150)
- CIACHIR, NICOLAE : *Contributions a l'Histoire des Relations Roumano - Turques : 1923-1938* / Nicole Ciachir. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1994. 2503-2514 ss. ; 24 cm. XI. Türk Tarih Kongresi'nden ayırabım. (A. V/7295)
- CIORANESCO, GEORGES : *Dimitri Kantemir'in Doğubilim Araştırmalarına Katkısı* / Georges Cioranescó ; Çeviren : Zeki Arıkan. — Ankara : Ankara Üniversitesi, 1979. 17-48 ss. ; 24 cm. Ulusal Kültür S. 3, Ocak 1979'dan ayırabım. (A. V/5260)
- COLLINS, LESLIE : *The Great Horde (Altın Ordu) in 1502* / Leslie Collins. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1994. 563-580 ss. ; 24 cm. XI. Türk Tarih Kongresi'nden ayırabım. (A. V/7306)
- Constantinople and its Hinterland. Papers from Twenty-seventh Spring Symposium of Byzantine Studies Oxford, April 1993.* / Ed. by Cyril Mango and Gilbert Dagron. — Cambridge : Society for the Promotion of Byzantine Studies, 1995. 426 s. ; 24 cm. — (Society for the Promotion of Byzantine Studies Publications ; 3) ISBN 0-86078-487-8 (A. V/8183)
- Çağdaş Türkmen Edebiyatından Çocuk Şiirleri = Hâzirki Zaman Türkmen edebiyatından Çağlar Üçin Goşgular* / Haz. : Nuri Bayramov ; Aktaran : Musa Çiftçi. — Ankara : Kültür Bakanlığı, 1995. 381 s. ; 20 cm. — (Kültür Bak. Yay. ; 1444. Yayınlar Dai. Başk. Türk Dünyası Edeb. Dizisi ; 28) ISBN 975-17-1213-0 (A. V/7958)
- ÇAĞLAR, BEHÇET KEMAL : *Kur'an-ı Kerim'den İlhamlar* / Behçet Kemal Çağlar. — Ankara : Kültür Bakanlığı, 1995. 127 s. ; 20 cm. — (T.C. Kültür Bakanlığı Yay. ; 1751. Yayınlar Dairesi Başk. Sanat-Edebiyat Dizisi ; 110-19) ISBN 975-17-1549-0 (A. V/7951).
- ÇALIŞLAR, AZİZ : *Tiyatro Ansiklopedisi* / Aziz Çalışlar. — Ankara : Kültür Bakanlığı, 1995. 708 s. ; 28 cm. — (T.C. Kültür Bakanlığı Yay. ; 179. Yayınlar dairesi Başk. Sanat, Tiyatro Dizisi ; 109-109) ISBN 975-17-1493-1 (B. I/1176)

- ÇANAKKALE ONSEKİZ MART ÜNİVERSİTESİ : Çanakkale: Onsekiz Mart Üniversitesi Kataloğu 1995-1996. — Çanakkale: Onsekiz Mart Üniversitesi, 1996. 422 s. ; 24 cm. (A. V/7916)
- Çeşitli Ülkelerde Planlama : Bazı Örnekler / derl. : Frederic J. Osborn ; Çev. : İcen Börtüçene. — Ankara : İmar ve İskân Bakanlığı, 1969. 84 s. ; 24 cm. — (İmar ve İskân Bakanlığı Mesken Genel Müdürlüğü. Sosyal Araştırma Dairesi ; 44) (A. V/7965)
- ÇETİN, METİN : *Kıbrıs Cumhuriyeti ve Bir Liderin Doğuşu* / Metin Çetin. — [y.y. : A.y.], 1995. 160 s. ; 22 cm. (A. V/7899)
- ÇETİNER, YILMAZ : *Şu Bizim Rumeli* / Yılmaz Çetiner. — Gnşl. 2. bs. — İstanbul : Milliyet Yayın A.Ş., 1994. 406 s. : 13 lev. ; 23 cm. ISBN 975-506-145-2 (A. V/8132)
- ÇİĞ, MUAZZEZ İLMİYE : *Mustafa Kemal Atatürk und die Archäologie der Türkei* / Muazzez İlmiye Çığ. — [y.y., a.y.,] 517-522 ss. ; 26 cm. Istanbuler Mitteilungen'den ayrışım. (B. I/1045)
- ÇİLİNGİROĞLU, ALTAN : *Yeni Uratı Kazılarında Doğru* / Altan Çilingiroğlu. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1994. 279-286 ss. : 4 res. ; 24 cm. XI. Türk Tarih Kongresi'nden ayrışım. (A. V/6681)
- ÇOLAKU, ŞABAN : *İstanbul'daki Bazı Arnavut Aydınlarının 19. Yüzyılın Son Çeyreğinde Arnavutluk Sorununa Katkısı Üzerine* / Şaban Çolaku. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1994. 1737-1743 ss. ; 24 cm. XI. Türk Tarih Kongresi'nden ayrışım. (A. V/7361).
- DADAŞOV, TEVFIK PAŞAOĞLU : *Kemalist Reformlar Düzeninde Türk Müzik Sanatı* / Tefik Paşaoğlu Dadaşov. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1994. 2283-2290 ss. ; 24 cm. XI. Türk Tarih Kongresi'nden ayrışım. (A. V/7050)
- DEGUILHEM-SCHOEM, RANDI : *Waqf Documents as a Socio-Economic Source for Ottoman History* / Randi Deguilhem-Schoem. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1994. 35-41 ss. ; 24 cm. VII. CIEPO Sempozyumu'ndan ayrışım. (A. V/6508)
- DERCKSEN, JAN GERRIT : *The Old Assyrian Copper Trade in Anatolia* / Jan Gerrit Dercksen. — Leiden : Nederlands Historisch-Archaeologisch Instituut 1996. 279 s. ; 27 cm. — (Uitgaven van het Nederlands Historisch-Archaeologisch Instituut te Istanbul ; 75) ISBN 90-6258-076-9 (B. I/1207)

- DITTES, JAMES E. : *Hıristiyan Misyonu ve Türk İslâmlığı : Türkiye'de Hıristiyan Propaganda Faaliyeti* / James E. Dittes ; Çev. : Turhan Yörükan. — Ankara : Diyanet İşleri Reisliği, 1957. 22 s. ; 25 cm. — (Diyanet İşleri Reisliği Yayınları ; Sayı : 54) (A. V/7988)
- DRAGONOVA, SLOVKA : *Količestven analiz na outsevogstuoto bulgarskume zemu pod Osmanska vlast ot sredoto no XIX V. do Osvoboj denieta* / Slavka Drogonova. — Sofia : İzdatelstvona Bulgarskoto akademiya na naukite, 1993. 303 s. ; 24 cm. ISBN 954-430-099-6 (A. V/7933)
- DRAGANOVA, SLOVKA : *Materioliz za Dunavskiya vilayet* / Slavka Draganova. — Sofia : Bulgarian Academy of Sciences, 1980. 478 s. ; 21 cm. — (Bulgarian Academy of Sciences Institutes of Balkan Studies) (A. V/7935)
- DURKA, FERİT : *XV.-XVIII. Yüzyıllarda Arnavut Nüfusunun İslâmlaşması Sürecinin Gidişatı Üzerine Gözlemler* / Ferit Duka. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1994. 1691-1700 ss. ; 24 cm. XI. Türk Tarih Kongresi'nden ayrışım. (A. V/7359)
- DURAKOVIC, ENES : *Antologija Bosnjacke poezije XX Vjeka* / Enes Durakovic. — Sarajevo : Alef, 1995. 333 s. ; 24 cm. (A. V/8040)
- DURAKOVIÇ, ENES : *Antologija bosnjacke pripovijetke XX vjeka* / Enes Durakoviç. — Sarajevo : Alef, 1995. 492 s. ; 21 cm. (A. V/8041)
- DURDİYEV, ATA : *Keymir Kör [Tarihi roman]* / Ata Durdiyev. — Aşgabat : Türkmenistan, 1995. 275 s. ; 20 cm. (A. V/7942)
- EADE, J.C. (JOHN CRISTOPHER) : *The Calendrical Systems of Mainland South-East Asia* / J.C. Eade. — Leiden ; New York ; Köln : Brill, 1995. 181 s. ; 24 cm. — (Handbuch der Orientalistik. 3 Abteilung. Südostasien South-east Asia ; Bd. 9) ISBN 90-04-10437-2 (A. V/7912)
- EBERHARD, D.W. : *Çin'in Şimal Komşuları : Bir Kaynak Kitabı* / D.W. Eberhard ; Türkçeye çeviren Nimet Uluğtuğ. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1996. XVI, 281 s. : 2 tabl. ; 24 cm. — (AKDYK. Türk Tarih Kurumu Yay. ; 7. Dizi-Sa. 9) ISBN 975-16-0779-5 (A. V/8022)
- ECER, A. VEHBİ : *Atatürk'ün Cumhuriyetçilik İlkesi ve Bu İlkesi ve Bu ilkeyi Benimseyenler* / A. Vehbi Ecer. — Kayseri : Erciyes Üniversitesi, 1988. 129-144 ss. ; 24 cm. Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi Sayı : 5'den ayrışım. (A. V/5387).
- ECER, A. VEHBİ : *Atatürk'ün Kültür Politikasında Akılcı Yön* / A. Vehbi Ecer. — Kayseri : Erciyes Üniversitesi, 1985. 139-154 ss. ; 24 cm. Erciyes

- Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi Sayı : 2'den ayrışım. (A. V/5385)
- ECER, A. VEHBİ : *Mustafa Kemal Paşa'nın Heyeti Temsiliye Reisi Olarak Kayseri'ye Gelişi* / A. Vehbi Ecer. — Kayseri : Erciyes Üniversitesi, 1987. 91-106 ss. ; 24 cm. Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi Sayı: 4'ten ayrışım. (A. V/5386)
- ECER, A. VEHBİ : *Tarih Boyunca Mekke'nin Yönetimi-II* / A. Vehbi Ecer. — Kayseri : Erciyes Üniversitesi, 1990. 161-170 ss. ; 24 cm. Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi Sayı: 7'den ayrışım. (A. V/5388)
- ECER, A. VEHBİ : *Türkân Hatun* / A. Vehbi Ecer. — Kayseri : Erciyes Üniversitesi, 1989. 167-176 ss. ; 24 cm. Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi'nden ayrışım. (A. V/5384)
- EFENDİYEVA, TÜRKAN : *Azeri Edebi Dilinin İnkişaf Tarihine Dair ve Bu süreçte Mirza Fatali Ahundzade'nin Rolü* / Türkan Efendiyeva. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1994. 1341-1349 ss. ; 24 cm. XI. Türk Tarih Kongresi'nden ayrışım. (A. V/7358)
- EKİCİ, METİN : *Dede Korkut Hikâyeleri Tesiri İle Teşekkül Eden Halk Hikâyeleri* / Metin Ekici. — Ankara : Atatürk Kültür Merkezi, 1995. 167 s. ; 24 cm. — (AKDTYK. Atatürk Kültür Merkezi Yay. ; Sa. 101) ISBN 975-16-0755-8 (A. V/7872)
- EKREM, MEHMET ALİ : *Hamdullah Suphi Tanrıöver'in İkinci dünya Savaşı Yıllarında Bükreş'teki Diplomatik Faliyeti* / Mehmet Ali Ekrem. — : Türk Tarih Kurumu, 1994. 2515-2522 ss. ; 24 cm. XI. Türk Tarih Kongresi'nden ayrışım. (A. V/7056)
- ERDOĞAN, HARUN : *Uluslararası Turizm* / Harun Erdoğan. — Bursa : Uludağ Üniversitesi, 1996. 531 s. ; 24 cm. ISBN 975-7657-93-X (A. V/8050)
- EREN, HALİT : *Batu Trakya Türk Cemaat ve Vakıf İdareleri* / Halit Eren. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1994. 2125-2136 ss. ; 24 cm. XI. Türk Tarih Kongresi'nden ayrışım. (A. V/7083)
- ERGİN, MUHARREM : *Türkiye'yi Bugüne Getiren Tarihi Seyir* / Muharrem Ergin. — Ankara : Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1986. 48 s. ; 20 cm. (A. V/7900)

- ERGUN, METİN : *Başkurt Halk Destanı Ural Batır* / Metin Ergun, Gaynislâm İbrahimov. — Ankara : Türksoy Yayınları, 1996. 527 s. ; 19 cm. — (Türksoy Yayınları ; No: 5) ISBN 975-7213-01-7 (A. V/8013)
- Ermeni ve Rus Mezâlimi 1914-1916 : Tanık İfadeleri* / Yay. haz. : Erdal İlter. — Ankara : Azerbaycan Kültür Derneği, 1996. 195 s. : 5 res. ; 20 cm. — (Azerbaycan Kültür Derneği Yay. ; No: 47) ISBN 975-7511-11-0 (A. V/8048)
- FARRINGTON, ANDREW : *Likya'daki Roma Hamamları : Mimari Araştırmaları = The Roman Baths of Lycia : an Architectural Study* / Andrew Farrington. — [y.y.] : The British Institute of Archaeology at Ankara, 1995. 176 s. : 202 lev. ; 30 cm. — (The British Institute of Archaeology at Ankara Monograph no ; 20) ISBN 1-898249-04-0 (B. I/1179)
- FAWAZ, LEILA : *Social Change in the Countryside : Mount Lebanon in the Nineteenth Century* / Leila Fawaz. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1994. 59-64 ss. ; 24 cm. VII. CIEPO Sempozyumu'ndan ayrışım. (A. V/6512)
- FENEŞAN, CRISTINA : *L'Origine du Condominium Fiscal Osmano-Transylvain* / Cristina Feneşan. — Bucarest : Editura Academie Române, 1990. 89-100 ss. ; 24 cm. Revue des études sud-est europeenes'den ayrışım. (A. V/5282)
- GARCIA MERINO, CARMEN : *Uxama I : Campanas de 1976 y 1978 : Casa de la Cantera Casa del Sectile "El Tambor"* / Carmen Garcia Merino. — Madrid : Ministerio de Cultura, 1995. 246 s. ; 29 cm. — (Excavaciones Arqueologicas En Espana ; 170) ISBN 84-8181-042-8 (B. I/1152)
- GENÇ, NEVİN : *XVI. Yüzyılda Sultanönü Sancağının Sosyal, Demografik ve Ekonomik Açından Değerlendirilmesi* / Nevin Genç. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1994. 1211-1222 ss. ; 24 cm. XI. Türk Tarih Kongresi'nden ayrışım. (A. V/7379)
- GODS, M. REZA : *İran v XX. veke : Politiceskaya İstoriya* / M. Reza Gods. — Moskva : Nauka, 1994. 354 s. ; 22 cm. ISBN 5-02-017697-4 (A. V/8138)
- GÖZTE, A. : *Suppiluliumas'dan Muwatallis'in Mısır Savaşına Kadar Anadolu* / yazan: A. Gözte ; Çev.: Aygül Süel. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1994. 863-881 ss. ; 24 cm. Belleten C. LVII, Aralık 1993, Sayı: 220'den ayrışım. (A. V/6966)
- GRANAI, GEORGES : *Aix-En Provence : Sosyoloji ve Şehircilik Planları* / Georges Granai, Françoise Fanton ; çev.: Elâ Gültekin. — Ankara : İmar

- ve İskân Bakanlığı, 1969. 68 s. ; 23 cm. — (İmar ve İskân Bakanlığı Mesken Gen. Müd. Sos. Araş. Dai. ; 49. Çeviri Serisi ; 37) (A. V/8002)
- GREENWOOD, ANTONY : *The Sixteenth Century Celepkeşan Registers in the Turkish Prime Ministerial Ottoman Archives* / Antony Greenwood. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1994. 409-429 ss. ; 24 cm. VII. CIEPO Sempozyumu'ndan ayrışım. (A. V/6495)
- GRIGNASCHI, MARIO : *Les "Firmân" de Soliman le Grand Pour les Recensments* / Mario Grignaschi. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1994. 1035-1034 ss. ; 24 cm. XI. Türk Tarih Kongresi'nden ayrışım. (A. V/7368)
- GRIGOROVA, Z. : *Bulgarian-Turkish Relations September 1944-1946* / Z. Grigorova. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1994. 2592-2602 ss. ; 24 cm. XI. Türk Tarih Kongresi'nden ayrışım. (A. V/7288)
- GURBANNEPEOV, A. : *Çağdaş Türkmen Şiirlerinden Örnekler* / A. Grubannepesov, A. Atabeyev ; aktaran : Himmet Biray, Nergis Biray. — Ankara : Kültür Bakanlığı, 1995. 551 s. ; 24 cm. — (Kültür Bakanlığı Yayınları ; 1449. Yayınlar Dai. Bşk. Türk Dünyası Edebiyat Dizisi ; 30) ISBN 975-17-1218-1 (A. V/7960)
- GÜLER, BİRGÜL AYMAN : *Yeni Sağ ve Devletin Değişimi : Yapısal Uyarlama Politikaları* / Birgül Ayman Güler. — Ankara : TODAİE, 1996. 193 s. ; 24 cm. — (Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü ; Yayın no: 266) ISBN 975-7669-46-6 (A. V/8044)
- GÜNEŞ, İHSAN : *I. Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde Denetim* / İhsan Güneş. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1994. 2431-2441 ss. ; 24 cm. XI. Türk Tarih Kongresi'nden ayrışım. (A. V/7049)
- Günümüz Özbek Şairleri Antolojisi* / Haz. Tahir Qahhar; Transkripsiyon, Çeviri ve Sözlük: Hüseyin Özbay. — Ankara : Kültür Bakanlığı, 1995. 310 s. ; 19 cm. — (T.C. Kültür Bakanlığı Yay. ; 1685. Yayınlar Dairesi Başk. Türk Dünyası Edebiyatı Dizisi; 40) ISBN 975-17-1470-2 (A. V/7957)
- GÜZEL, ABDURRAHMAN : *Kanuni Sultan Süleyman Hân'ın Avusturya Devlet Arşivi'nde Bulunan Mektuplarından Bazılarının Muhteviyâtı Hakkında* / Abdurrahman Güzel. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1994. 999-1013 ss. ; 24 cm. XI. Türk Tarih Kongresi'nden ayrışım. (A. V/7380)
- HACIKÂMİLOĞLU, M. CEMİL : *Şanhurfa'nın Kurtuluşu ve Gap Projesi* / M. Cemil Hacıkâmiloloğlu. — İstanbul : [Yayl.y.], [19..?] 180 s. ; 19 cm. (A. V/8130)

- HAR-EL, SHAI : *Struggle for Domination in the Middle East : The Ottoman-Mamluk Wa 1485-91* / Shai Har-el ; Editör Suriya Faroqhi, Halil İnalçık. — Leiden ; New York ; Köln : E.J. Brill, 1995. 238 s. ; 24 cm. — (The Ottoman Empire and its Heritage ; vol. 4) ISBN 90-04-10180-2 (A. V/7704)
- HARMANKAYA, SAVAŞ : *Türkiye Arkeolojik Yerleşimleri : TAY / Savaş Harmankaya, Oğuz Tanındı.* — İstanbul : Ege Yayınları, 1996. 449 s. ; 31 cm. — (Ege Yayınları ; 4. Türkiye Arkeolojik Yerleşimleri ; 1) ISBN 975-807-003-7 (B. I/1181)
- HAWKINS, J. DAVID : *The Hieroglyphic Inscription of the Sacred Pool Complex at Hattusa : Südborg* / J. David Hawkins ; with an Archaeological Introduction by Peter Neve. — Wiesbaden : Harrassowitz Verlag, 1995. 139 s. : 35 lev. ; 30 cm. — (Studien zu den Boğazköy-Texten : Beiheft ; 3) ISBN 3-447-03438-6 (B. I/1186)
- Hefte des Archäologischen Seminars des Universität Bern = HASB.* — Zürich : Institut für Klassische Archäologie der Universität Bern, 1994. 77 s. : 10 lev. ; 29 cm. ISBN 3-905046-20-2 (B. I/1079)
- HİDİROĞLU, PAUL : *Yunan Türkoloji ve Türk Greco Coğrafyası Işığında Yunanlılar ve Türkler* / Paul Hıdıroğlu. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1994. 2011-2020 ss. ; 24 cm. XI. Türk Tarih Kongresi'nden ayrışım. (A. V/7090)
- Historie économique et sociale de l'Empire ottoman et de la Turquie : 1326-1960 Actes du sixieme congrès international tenu à Aix-en-Provence du ler au 4 juillet 1992.* / 882 s. ; 24 cm. — (Collection Turcica ; vol. 8) ISBN 2-87723-211-5 (A. V/8043)
- HODGE, GERALD : *Ölçme Tekniklerinin Şehir Planlamasında Doğru ve Hatalı Bir Şekilde Kullanılması* / Gerald Hodge ; Çev.: Refik Hammaş. — Ankara : İmar ve İskân Bakanlığı, 1969. 33 s. ; 23 cm. — (İmar ve İskân Bakanlığı Mesken Genel Müd. Sosyal Dairesi ; 25) (A. V/8009)
- HODJAEV, A. : *Tsinskaya İmperiya i vostoçniy Turkestan ve 18 vekov* / A. Hodjaev. — Taşkent : "Fan" Üzbekskoy SSR, 1991. 130 s. ; 22 cm. (A. V/7943)
- HORIKAWA, TORU : *The Problem of the Four Khans in the Early Sheybanid Dynasty* / Toru Horikawa. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1994. XI. Türk Tarih Kongresi'nden ayrışım. 1707-1714 ss. ; 24 cm. (A. V/7360)

- HOTOVA, MYSLYM : *Les Objets du Culte Islamique de Berat / Myslym Hotova*. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1994. 1041-1051 ss. ; 24 cm. XI. Türk Tarih Kongresi'nden ayrışım. (A. V/7369)
- IGNAC, GOLDZİHER : *Az Arabok és az Iszlam : Valogatott tanulmányok = The Arabs and Islam : Selected Studies / Goldziher Ignac* ; ed. E. Schütz, E. Apor. — Budapest : Budapest Oriental Reprints, 1995. 2 c. : res ; 24 cm. — (Budapest Oriental Reprints ; Seri A 7) ISBN 963-7302-92-1 (tk.) (A.V/8039)
- INTERNATIONAL CONGRESS OF HISTORICAL SCIENCES (18 : 1995) : *Actes = Proceedings / Editör : Claude Morin*. — Montréal : Comite International des Sciences Historiques, 1995. 510 s. ; 20 cm. ISBN 92-9153-000-X (A. V/7905)
- Islamic legal interpretation : muftis and their fatwas / ed. by Muhammad Khalid Masud, Brikley Messick, David S. Powers*. — Cambridge ; London : Harvard University, 1996. 431 s. ; 24 cm. ISBN 0-674-46870-8 (alk.paper) (A. V/8286)
- İBN İSMÂİL, TABİBZADE DERVİŞ MEHMED ŞÜKRİ : *İstanbul Hânkâhlârı Meşâyihî / Tabibzâde Derviş Mehmed Şükri İbn İsmail ; Metin, Dizin ve tıpkıbasım Turgut Kut*. — Cambridge : Harvard University, 1995. 156 s. : 58 lev. ; 28 cm. — (Doğu Dilleri ve Edebiyatlarının Kaynakları ; 30. Türkçe Kaynaklar ; 27) (B. I/1158)
- İBRAHİMOV, GAYNİSLÂM : *Türkçe-Başkurtça Konuşma Kılavuzu / Gaynislâm İbrahimov*. — Ankara : Türksoy, 1996. 242 s. : 20 cm. — (Türksoy Yayınları ; No: 6) ISBN 975-7213-05-5 (A. V/8014)
- İLHAN, M. MEHDİ : *Tripoli (Trablussam) in the sixteenth century : A demographic and ethnological study based on two ottoman cadastral registers / M. Mehdi İlhan*. — Lisboa : Instituto Mediterrânico, 1993. 167-194 ss. ; 30 cm. Mediterraneo, No: 3 Semestral. 1993'ten ayrışım. (B. I/1172)
- İLTER, ERDAL : *Ermeni Kilisesi ve Terör / Erdal İlter*. — Ankara : Ankara Üniversitesi, 1996. 176 s. : ; 19 cm. — (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayınları ; Sayı: 3) ISBN 975-482-306-5 (A. V/8019)
- İNALCIK, HALİL : *Fatih Devri Üzerine Tetkikler ve Vesikalar / Halil İnalçık*. — 3. bs. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1995... c. : 10 lev. ; 24 cm. — (AKDTYK. Türk Tarih Kurumu Yay. ; 11. Dizi-Sa. 6) ISBN 975-16-0749-3 (A. V/7914)

- İNALCIK, HALİL : *Osmanlı Karadeniz'i Üzerinde Kaynaklar ve Araştırmalar, I : Kefe Gümrük Bekâyâ Defteri, 1487-1490* / Halil İnalçık. — Cambridge : Harvard University, 1995. 201, XXV s. ; 28 cm. — (Doğu Dilleri ve Edb. Kaynakları ; 25. Türkçe Kaynaklar ; 22) (B. I/1156)
- İNALCIK, HALİL : *The Rūznāmce Registers of the Kadıasker of Rumeli as Preserved in the Istanbul Müftülük Archives* / Halil İnalçık. — Paris : Editions Peeters, 1988. 451-475 ss. ; 24 cm. Turcica Revue d'études Turques Tome: XX'den ayırmasım. (A. V/5280)
- İNALCIK, HALİL : *The Status of the Greek Orthodox Patriarch Under the Ottomans* / Halil İnalçık. — [Paris] : Editions Peeters, 1991. 407-436 ss. ; 24 cm. Turcica Revue d'Etudes Turques'den ayırmasım. (A. V/5279)
- İnternet Kullanımı ve Çokça Sorulan Sorular.* — Kahramanmaraş : Sütçü İmam Üniversitesi, 1995. 104 s. ; 29 cm. — (Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniveritesi Rektörlüğü Yayınları ; 22) (B. I/1160)
- İPEK, NEDİM : *Churchill Vak'ası. 1836* / Nedim İpek. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1996. 661-713 ss. ; 24 cm. Belleten, C. LIX, Aralık 1995, Sayı : 226'dan ayırmasım. (A. V/7923)
- İstanbul Ansiklopedisi : Dünden Bugüne* / Tarih Vakfı Adına Sahibi İlhan Tekeli ; Yay. Kur. Semavi Eyice ... [ve bşk.]. — İstanbul : Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 1995. 8 c. ; 28 cm. ISBN 975-7306-00-2 (Mür. B. I/1185)
- JACOBSEN, IRMGARD : *Die Deutsche Pressepolitik im Osmanischen Reich in den Jahren 1914-1915* / Irmgard Jacobsen. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1994. 97-106 ss. ; 24 cm. VII. CIEPO Sempozyumu'ndan ayırmasım. (A. V/6499)
- KÂHYA, ESİN : *İbn Nefis ve Eseri El-Mucez* / Esin Kâhya. — Ankara : DTCF, 1992. 189-200 ss. ; 24 cm. Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Araştırma Dergisi 14. C. 1992'den ayırmasım. (A. V/5307)
- KÂHYA, ESİN : *İslâm Dünyasındaki Belli Başlı Oftalmoloji Çalışmaları* / Esin Kâhya. — Ankara : Atatürk Kültür Merkezi, 1990. 365-375 ss. ; 24 cm. Uluslararası İbn Türk, Hârezmî, Fârâbî, Beyrûnî ve İbn Sînâ Sempozyumu Bildirileri'nden ayırmasım. (A. V/5304)
- KÂHYA, ESİN : *Studies of Rhazes Medical Heritage* / Esin Kâhya. — Ankara : Ankara Üniversitesi, 1982. 415-420 ss. ; 24 cm. DTCF. Atatürk'ün 100. Doğum Yılına Armağan Dergisi'nden ayırmasım. (A. V/5305)

- Kamu Yönetimi Disiplini Sempozyum Bildirileri*. — Ankara : Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü, 1995. ... c. ; 24 cm. — (Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü Yayını ; no: 262) ISBN 975-7669-44-X (2. cilt no.) (A. V/7870)
- KARAHAN, ABDULKADİR : *Fuzulî Muhiti, Hayatı ve Şahsiyeti* / Abdulkadir Karahan. — 2. bs. — Ankara : Kültür Bakanlığı, 1995. 307 s. : 11 lev. ; 24 cm. — (T.C. Kültür Bakanlığı Yay. ; 1093. Yayınlar Dairesi Başkanlığı. Türk Klasikleri Dizisi ; 37) ISBN 975-17-0485-5 (A. V/7961)
- KARAHAN, ABDÜLKADİR : *Nabî'de Urfa ve Çağının Bazı Olayları* / Abdülkadir Karahan. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1994. 921-937 ss. ; 24 cm. XI. Türk Tarih Kongresi'nden ayrışım. (A. V/7351)
- KARAHASAN, MUSTAFA KEMAL : *Mustafa Kemal Atatürk'ün Barış Felsefesi Işığında Türkiye-Yugoslavya Dostluk İlişkileri* / Mustafa Kemal Karahasan. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1994. 2535-2570 ss. ; 24 cm. XI. Türk Tarih Kongresi'nden ayrışım. (A. V/7074)
- KARAL, ENVER ZİYA : *Osmanlı Tarihi 9 : İkinci Meşrutiyet ve Birinci Dünya Savaşı 1908-1918* / Enver Ziya Karal. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1996. ... c. ; 24 cm. — (AKDTYK. Türk Tarih Kurumu Yayınları ; XIII. Dizi-Sayı 16) ISBN 975-16-0010-3 Tk. (A. V/7932)
- KARPAT, KEMAL H. : *Kossuth in Turkey : The Impact of Hungarian Refugees in the Ottoman Empire, 1849-1851* / Kemal H. Karpat. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1994. 107-121 ss. ; 24 cm. VII. CIEPO Sempozyumu'ndan ayrışım. (A. V/6494)
- KASAPI, VANGJEL : *Mehmet Pashe Derralla : Gjeneral dhe minister i pare i luftes the i ushtrise ne shtetin e pare shqiptar* / Vangjel Kasapi. — Tirane : Shtepia Botuese Toena, 1995. 119 s. ; 19 cm. (A. V/8078)
- KASMIEH, KHAIRIEH : *Aspects of the Peasants Life in Palestine at the end of the XIXth Century and the Beginning of the XXth Century* / Khairieh Kasmieh. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1994. 511-515 ss. ; 24 cm. VII. CIEPO Sempozyumu'ndan ayrışım. (A. V/6517)
- KAŞGARLI, MEHLİKA AKTOK : *Kilikya Ermeni Baronluğu'nun Tarihinin Belgelerle İspatlanması* / Mehlika Aktok Kaşgarlı. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1994. 1861-1871 ss. ; 24 cm. XI. Türk Tarih Kongresi'nden ayrışım. (A. V/7082)
- KAYAOĞLU, İSMET : *El-Herevi'ye Göre XII. Yüzyılda Anadolu'da Ziyaret Yerleri* / İsmet Kayaoğlu. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1994. 733-740 ss. ; 24 cm. XI. Türk Tarih Kongresi'nden ayrışım. (A. V/7357)

- KAYNAR, REŞAT : *Batı Laikliği Nedir, Atatürk Laikliği "Atatürkçü Laiklik" Nedir?* / Reşat Kaynar. — Reşat Kaynar. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1994. 2143-2149 ss. ; 24 cm. XI. Türk Tarih Kongresi'nden ayrışım. (A. V/7080)
- KELEŞ, RUŞEN : *Türkiye'de Konut Kooperatifleri : Kooperatifçilik İlkeleri ve Sosyal Konut politikası Açısından* / Ruşen Keleş. — Ankara : İmar ve İskân Bakanlığı, 1967. 304 s. ; 24 cm. — (İmar ve İskân Bakanlığı. Mesken Gen. Müd. Sosyal Araş. Dai. ; 8 Sosyal Araştırmalar ; 1) (A. V/7974)
- KERSLAKE, CELIA J. : *Two Ottoman Turkish Grammars of the Tanzimât Period* / Celia J. Kerslake. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1994. 133-168 ss. ; 24 cm. VII. CIEPO Sempozyumu'ndan ayrışım. (A. V/6509)
- KILIÇ, YUSUF : *Kanûnî Sultan Süleyman'ın Semendire Beyi Bâli Paşa'ya Gönderdiği Emr-i Şerif Takdim* / Yusuf Kılıç. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1994. 169-172 ss. : 3 s. bel. ftkp. ; 24 cm. VII. CIEPO Sempozyumu'ndan ayrışım. (A. V/6516)
- KIRIMLI, HAKAN : *The Young Tatar Movement in the Crimea 1905-1909* / Hakan Kırmılı. — Paris : Cahiers du Monde Russe et Soviétique, 1992. 56 s. ; 29 cm. (B. I/1083)
- KINBERG, NAPHTALI : *A Lexicon of Al-Farrā's Terminology in his Qur'ān Commentary : With Full Definitions, english Summaries and Extensive Citations* / Naphtali Kinberg. — Leiden ; New York ; Köln : E.J. Brill, 1996. 27, 1004 s. ; 30 cm. — (Handbuch der Orientalistik. 1. Abt. der Nahe und Mittlere Osten ; Bd. 23) ISBN 90-04-10421-6 ISSN 0169-9423 (B. I/1153)
- KLYASTORNIY, S.G. : *Orhon Anıtlarında Türklerin Krallık Soyunun Adı* / S.G. Klyastorny. — Ankara : Ankara üniversitesi, 1994. 137-139 ss. ; 24 cm. Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten 1990'dan ayrışım. (A. V/8131)
- KLYASHTORNY, S.G. : *The Terkhin Inscription* / S.G. Klyashtorny — Budapest : Akademiai Nyomda, 1983. 335-366 ss. : 17 res. ; 24 cm. Acta Orientalis Academiae Scientiarum Hung Tomus 36 (1-3)'den ayrışım. (A. V/5289)
- KLYASHTORNY, S.G. : *The Tes Inscription of the Uighur Böğü Qaghan* / S.G. Klyashtorny. — Budapest : Akademiai Kiado, 1985. 137-156 ss. : 5 res. ; 24 cm. Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hung. Tomus 39'dan ayrışım. (A. V/5290)

- KOLLU, ATILLA : *Büyük Zafer : Öncesi ve Sonrası İle* / Atilla Kollu. — Ankara : Atatürk Araştırma Merkezi, 1992. 481-560 ss. ; 24 cm. Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi Cilt: VIII, Sayı : 24 (Temmuz 1992)'den ayırbaşım. (A. V/5287)
- KONUĞÇU, ENVER : *Clavijo'nun Doğu Anadolu (Erzincan-Doğu Bayezid) Yolculuğu (1404-1405)* / Enver Konukçu. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1994. 795-802 ss. : 10 s. lev. ; 24 cm. XI. Türk Tarih Kongresi'nden ayırbaşım. (A. V/7356)
- Koreana : Korèan Cultural Heritage* / Ed. Son Chu-hwan. — Seoul : The Korea Fonudation, 1994. ... c. ; 30 cm. ISBN 89-860-9006-1 (B. I/1151)
- Köktendincilik ve Çoğulculuk = Fundamentalismus und Pluralismus* / Ed. Coşkun San ; Yay. haz.: Hasan Coşkun. — Ankara : [A.y.], 1996. 97 s. ; 24 cm. — (Türk Alman Kültür Kurulu Yay. Dizisi ; No: 10) ISBN 975-7329-10) (A. V/7970)
- KÖSTÜKLÜ, NURİ : *Yalvaç'ta Ali 1892-1908 : Sosyal Tarih Perspektifinden : Bir Osmanlı Kazası Örneğinde Türk Ailesinin Temel Bazı Özellikleri* / Nuri Köstüklü. — Konya : [A.y.], 1996. 135 s. ; 20 cm. (A. V/7971)
- KRESTEN, OTTO : *Samtherrschaft, Legitimationsprinzip und Kaiserlicher Urkundentitel in Byzanz in der Ersten Hälfte des 10. Jahrhunderts* / Otto Kresten, Andreas E. Müller. — Wien : Verlag Der Österreichen Akademie der Wissenschaften, 1995. 87 s. ; 24 cm. — (Österreichische Akademie der Wissenschaften. Philosophisch Historische Klasse, Sitzungsberichte ; 630. Bd.) ISBN 3-7001-2226-8 (A. V/8054)
- KURHAN, MÜRÜVVET : *Asırlar Boyu Tanrı Rê* / Mürüvvet Kurhan. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1994. 1-27 ss. : 16 res. ; 24 cm. Belleten, C. LVIII, Nisan 1994, Sayı: 221'den ayırbaşım. (A. V/7000)
- LAHHABÎ, MUHAMMED AZİZ : *Kapalıdan Açığa : Millî Kültürler ve İnsanı Medeniyet Üzerine Yirmi Deneme* / Muhammed Aziz Lahhabî ; Çev.: Bahaeddin Yedişildiz. — Ankara : Türkiye Diyanet Vakfı, 1996. 217 s. ; 18 cm. — (Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları ; 190. Fikir Eserleri ; 9) ISBN 975-389-201.2 (A. V/7952)
- LAPIDUS, IRA M. : *A History of Islamic Societies* / Ira M. Lapidus. — New York : Cambridge university, 1995. 1002 s. ; 23 cm. ISBN 0-521-22552-3 hardback. ISBN 0-521-29549-1 paperback (A. V/8287)
- DE LAUWE, P.H. CHOMBART : *Fransız Mimarlarının Bugünkü Eğilimleri : Aile ve Mesken Konusunda* / P.H. Chombart de Lauwe ; Çev.: Ayda

Yörükân. — Ankara : İmar ve İskân Bakanlığı, 1968. 80 s. ; 24 cm. — (İmar ve İskân Bakanlığı Mesken Gen. Müd. Sosyal Araştırma Dairesi ; 11. Çeviri Serisi; 1) (A. V/7995)

DE LAUWE, P.H. CHOMBART : *Şehirliler ve Şehir : İhtiyaçların ve Sosyal Münasebetlerin Gelişmesi Üzerinde Yapılmış Araştırmalar : Bazı Politik Sonuçlar* / P.H. Chombart de Lauwe ; Çev.: Elâ Bleda. — Ankara : İmar ve İskân Bakanlığı, 1968. 44 s. ; 23 cm. — (İmar ve İskân Bakanlığı Mesken Genel Müdürlüğü. Sosyal Araştırma Dairesi ; 14. Çeviri Serisi ; 4) (A. V/8011)

LEDROUT, RAYMOND : *Toulouse : Sosyoloji ve Şehir Planlaması* / Raymond Ledrut, Christian Ray ; Çev.: Elâ Güntekin. — Ankara : İmar ve İskân Bakanlığı, 1969. 50 s. ; 23 cm. — (İmar ve İskân Bakanlığı Mesken Genel Müd. Sosyal Araş. Dai. ; 48. Çeviri Serisi ; 36) (A. V/8004)

LEIGHTON, ALEXANDER H. : *Yeniden Yerleştirme ve Gerginlik Hallerinde Yöneticilere Tavsiyeler* / Alexander H. Leighton ; Der. Ayda Yörükân. — Ankara : İmar ve İskân Bakanlığı, 1968. 84 s. ; 24 cm. — (İmar ve İskân Bakanlığı Mesken Genel Müd. Sosyal Araş. Dairesi ; 10. Sosyal İncelemeler ; 4) (A. V/7996)

LEVANONI, AMALIA : *A Turning Point in Mamluk History : The Third Reign of al-Nâşir Muhammad Ibn Qalâwûn : 1310-1341* / Amalia Levanoni. — Leiden ; New York ; Köln : Brill, 1995. 221 s. ; 24 cm. — (Islamic History and Civilisation ; 10) ISBN 90-04-10182-9 (A. V/7705)

LUST, JOHN : *Chinese Popular Prints* / John Lust. — Leiden ; New York ; Köln : E.J. Brill, 1996. 352 s. ; 24 cm. — (Handbuch der Orientalistik ; 4. Abt. - 11. Bd.) ISBN 90-04-1047-0 (A. V/8083)

Mahalli Mesken Araştırmaları Nasıl Yapılır ve Bu Araştırmalardan Nasıl Faydalanılır / Haz.: Litzhung L. Carmichael ; çev.: Üzeyir Eren. — Ankara : İmar ve İskân Bakanlığı, 1968. IX, 192 s. ; 24 cm. — (İmar ve İskân Bakanlığı Mesken Genel Müdürlüğü. Sosyal Araştırma Dairesi ; 17. Çeviri Serisi ; 7) (A. V/7966)

MALECKOVA, JITKA : *European Travel Books About the Ottoman Empire at the Turn of the Eighteenth and Nineteenth Centuries in Czech Libraries* / Jitka Maleckova. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1994. XI. Türk Tarih Kongresi'nden ayrışım. (A. V/7382)

Manas Destanı : Manas Destanı'nın 1000. Yılı Paneli / Haz. Abdulkadir Yuvah. — Kayseri : Erciyes Üniversitesi, 1995. 133 s. ; 20 cm. — (Erciyes

- Üniversitesi. Türk Dünyası Araştırmaları Merkezi Yay. ; 1) ISBN 975-8013-03-3 (A. V/7836)
- MANGO, ANDREW : *Some Recent Books on the Armenians and the Next Stage in the Historiography of Turkish-Armenian Relations* / Andrew Mango. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1994. 1945-1950 ss. ; 24 cm. XI. Türk Tarih Kongresi'nden ayırbaşım. (A. V/7293)
- MANTRAN, ROBERT : *Histoire d'Istanbul* / Robert Mantran. — Mexico : Fayard, 1996. 382 s. ; 24 cm. ISBN 2-213-59246-2 (A. V/8045)
- MAREN-GRISEBACH, MANON : *Edebiyat Biliminin Yöntemleri* / Manon Maren-Grisebach ; Çev.: Arif Ünal. — Ankara : AKM., 1995. 144 s. ; 19 cm. — (AKDTYK. Atatürk Kültür Merkezi ; Sayı: 99) ISBN 975-16-0753-1 (A. V/7884)
- MATKOVSKI, ALEKSANDAR : *Les Relations Entre l'Archeveche d'Ohrid et l'Etat Ottoman de 1382 a 1557* / Aleksandar Matkowski. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1994. 2021-2028 ss. ; 24 cm. XI. Türk Tarih Kongresi'nden ayırbaşım. (A. V/7290)
- MCCARTHY, JUSTIN : *Death and Exile : The Ethnic Cleansing of Ottoman Muslims 1821-1922* / by Justin McCarthy. — Princeton : The Darwin Press, 1995. 368 s. ; 23 cm. ISBN 0-87850-094-4 (A. V/8185)
- MCCARTHY, JUSTIN : *The Report of Neils and Sutherland an American Investigation of Eastern Anatolia After World War I* / Justin McCarthy. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1994. 1809-1852 ss. : 1 s. bel. ftkp. ; 24 cm. XI. Türk Tarih Kongresi'nden ayırbaşım. (A. V/7287)
- MCGEEHAN LIRITZIS, VERONICA : *The role and Development of Metallurgy in the Late Neolithic and Early Bronze age of Greece* / Veronica McGeehan Liritzis. — Jonsered : Paul Aström, 1996. 417 s. ; 21 cm. — (Studies in Mediterranean Archaeology and Literature. Pocket-book ; 122) ISBN 91-7081-088-5 (A. V/8085)
- MCGEER, ERIC : *Sowing the Dragon's Teeth : Byzantine Warfare in the Tenth Century* / Eric McGeer. — Washington, D.C.: Dumbarton Oaks, 1995. 405 s. ; 23 cm. — (Dumbarton Oaks Studies ; 33) ISBN 0-88402-224-2 (A. V/8053)
- MEINER, RICHARD L. : *Şehirsel Bölgelerde Sosyal ve Kültürel Değişmelerin Ölçülmesi* / Richard L. Meiner ; Çev.: Refik Hammaş. — Ankara : İmar ve İskân Bakanlığı, 1968. 35 s. ; 23 cm. — (İmar ve İskân Bakanlığı Mesken Genel Müdürlüğü. Sosyal Araştırma Dairesi ; 19) (A. V/8003)

- MELLAART, JAMES : *Beycesultan 3, II : Late Bronze Age and Phrygian Pottery and Middle and Late Bronze Age small Objects* / James Mellaart, Ann Murray. — London : British Institute of Archaeology at Ankara, 1995. 191 s. : 16 lev. ; 26 cm. — (Occasional Publications of the British Institute of Archaeology at Ankara ; 12). ISBN 1-898249-06-7 (B. I/1183)
- MELTZER, JACK : *Şikago Tecrübesi : Şehirlerin Yeniden Geliştirilmesi Sırasında Yerlerinden Çıkarılan Ailelerin Başka Yerlere Yerleştirilmesi* / Jack Meltzer ; Çev. Haldun İnanlı. — Ankara : İmar ve İskân Bakanlığı, 1968. 76 s. ; 23 cm. — (İmar ve İskân Bakanlığı Mesken Genel Müd. Sosyal Araştırma Dairesi ; 13. Çeviri Serisi ; 3) (A. V/8005)
- MEMİŞOĞLU, HÜSEYİN : *Bulgaristan Türkleri'nin Sosyo-Ekonomik Yapısı* / Hüseyin Memişoğlu. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1994. 781-793 ss. ; 24 cm. Belleten, C. LVII, Aralık 1993, Sayı: 220'den ayırabım. (A. V/6965)
- Memoirs of Cyril Jones : People, Society and Railways in Hyderabad* / Edited by Omar Khalidi. — New Delhi : Manohar, 1991. 95 s. ; 22 cm. ISBN 81-85425-54-X (A. V/7968)
- MENGİ, MİNE : *Aşık Paşa'nın Garib-Name'sinin 1-5 Bablarında 14. Yüzyıl Anadolu Toplum Yapısına İlişkin Bilgiler* / Mine Mengi.. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1994. 973-979 ss. ; 24 cm. XI. Türk Tarih Kongresi'nden ayırabım. (A. V/7376)
- MENZEL, THEODOR : *Beiträge zur Kenntnis des Derwisch-Tāğ* / Theodor Menzel. — Leipzig : Otto Harrassowitz, 1932. 174-199 ss. : 4 s. ; 24 cm. Festschrift für Georg Jacob zum Siebzigsten Geburtstag'tan ayırabım. (A. V/5468)
- Mesir Konferansları (454. : 1994 : Manisa) : 454. Mesir Konferansları 20-24 Nisan 1994.* — Manisa : Manisa Turizm Derneği, 1995. 40 s. ; 25 cm. (A. V/7698)
- Mesken İdaresi ve Kiracı Eğitimi* / M.C.M. Palvia ... [ve bşkl.] ; Çeviren Uluer Bilgen. — Ankara : İmar ve İskan Bakanlığı, 1968. 192 s. ; 24 cm. (İmar ve İskân Bakanlığı Mesken Genel Müd. Sosyal Araştırma Dairesi ; 12. Çeviri serisi; 2) (A. V/7967)
- Mesken Politikası : Batı Almanya, İtalya ve İspanya'da* / Derleyen Turhan Yörükân. — Ankara : İmar ve İskân Bakanlığı, 1968. 113 s. ; 24 cm. — (İmar ve İskân Bakanlığı Mesken Genel Müdürlüğü Sosyal Araştırma Dairesi ; 21. Çeviri Serisi ; 21.) (A. V/7994)

- MEYER, HERBERT** : *Das Handgemal Untersuchungen über Ahnengrab. Erbhof, Adel und Urkunde* / Herbert Meyer. — Berlin : Nachrichtenblatt der Deutschen Wissenschaft und Technik, 1934. 253-272 ss. ; 30 cm. Forschungen und Fortschritte 10. Jahrgang. Nr. 20/21'den ayrışım. (B. I/772)
- Mimarlar Odası** : *34. Dönem Çalışma Raporu 10 Nisan 1994 - 12 Nisan 1996* / Mimarlar Odası. — Ankara : Mimarlar Odası Genel Merkezi, 1996. 578 s. ; 27 cm. (B. I/1163)
- MOACANIN, NENAD** : *Bâc and Gümrük on the Middle Danube, 1540-1641 Terminological Elucidations* / Nenad Moacanin. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1994. 463-467 ss. ; 24 cm. VII. CIEPO Sempozyumu'ndan ayrışım. (A. V/6500)
- Modern Şehir ve İnsan Sağlığı** / Derleyen ve makaleleri Türkçeye çev.: Ayda Yörükân. — Ankara : İmar ve İskân Bakanlığı, 1969. 91 s. ; 24 cm. — (İmar ve İskân Bakanlığı Mesken Genel Müdürlüğü. Sosyal Araştırma Dairesi ; 27. Çeviri Serisi; 17) (A. V/7964)
- Moğolların Gizli Tarihi** : *Yazılışı 1240 = Manghol-un Niuça Tobça'an = Yüan - Ch'ao Pishi* / Çev.: Ahmet Temir. — 3. bs. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1995. 300 s. : 2 hrt. : 1 lev. ; 24 cm. — (AKDTYK Türk Tarih Kurumu Yayınları ; 2. Dizi-Sa. 13) ISBN 975-16-0752-3 (A. V/7915)
- MORDTMANN, J.H.** : *Die Orientalischen Handschriften der Sammlung A.D. Mordtmann Sr.* / J.H. Mordtmann. — Berlin : Druck und Verlag von Walter de Gruyter Co, 1925. 361-377 ss. ; 24 cm. Der Islam Band XIV'den ayrışım. (A. V/5467)
- MUHAMMADJONOV, A.R.** : *Buhoru va Hevaning Rossiya bilan munasabatlari tarihiga dair bazi monbalar* / A.R. Muhammadjonov, T. Nematov. — Taşkent : SSR Fanlar Akademisyasi Neşriyatı, 1957. 220 s. ; 23 cm. (A. V/7936)
- MUHAMMADJONOV, A.R.** : *Kuyi Zarafşan vodiysining sugariliş tarihi* / A.R. Muhammodjonov. — Taşkent : Uzbekistan SSR "Fan", 1972. 374 s. ; 22 cm. (A. V/7937)
- NASİBZADE, NASİB** : *1918-1920 Yıllarında Azerbaycan ve Türkiye Arasında Siyasi İlişkiler Üzerine* / Nasib Nasibzade. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1994. 2217-2222 ss. ; 24 cm. XI. Türk Tarih Kongresi'nden ayrışım. (A. V/7051)

- NOHRA, JOSEPH ABOU : *La Premiere Imprimerie a Carcateres Arabes du Liban au Couvent Saint Jean de Khinchara : 1733 / Joseph Abou Nohra.* — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1993. 1865-1881 ss. ; 24 cm. X. Türk Tarih Kongresi'nden ayırabım. (A. V/5729)
- NURİ, HIFZI : *Kayseri Sancağı 1922 / Hıfzı Nuri ; Sadeleştiren Zübeyir Kars.* — Kayseri : Kayseri Ticaret Odası, 1995. 53 s. ; res. : 24 cm. (A. V/7894)
- OBERMEYER, NANCY J. : *Bureaucrats, Clients and Geography : The Bailly Nuclear Power Plant Battle in Northern Indiana / Nancy J. Obermeyer.* — Chicago : University of Chicago, 1989. 140 s. ; 23 cm. — (University of Chicago. Geography Research Paper ; No: 216) ISBN 0-89065-121-3 (A. V/7946)
- OLGIATI, GIUSTINA : *The Genoese Colonies in Front of the Turkish Advance : 1453-1475 / Giustina Olgıati.* — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1994. 1053-1061 ss. ; 24 cm. XI. Türk Tarih Kongresi'nden ayırabım. (A. V/7370)
- OREL, ŞİNASİ : *Ermeni İddialarının Belgesel Dayanakları / Şinasi Orel.* — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1994. 1951-1969 ss. ; 24 cm. XI. Türk Tarih Kongresi'nden ayırabım. (A. V/7087)
- ORTAYLI, İLBER : *Osmanlı Bulgar Basını Üzerine Notlar / İlber Ortaylı.* — Ankara : Ankara Üniversitesi, 1992. 253-260 ss. ; 24 cm. Ankara Üniversitesi DTCF. Dergisi C. 15, s. 26, 1991'den ayırabım. (A. V/5294)
- ORTAYLI, İLBER : *Son Devirde Osmanlı Musevileri / İlber Ortaylı.* — İstanbul : İstanbul Barosu, 1992. 501-515 ss. ; 24 cm. Tarık Zafer Tunaya'ya Armağan'dan ayırabım. (A. V/5285)
- ORTAYLI, İLBER : *Türkiye İdare Tarihine Giriş / İlber Ortaylı.* — Ankara : Turhan Kitabevi, 1996. 178 s. : 3 res. ; 24 cm. ISBN 975-7425-42-07 (A. V/8020)
- Osmanlı Ansiklopedisi : Tarih, Medeniyet, Kültür / Gn.. Yay. Yön.: Bekir Şahin.* — 3. bs. — İstanbul : Ağaç Yayıncılık, 1995. 7 c. ; 28 cm. ISBN 975-346-058-8 (Mür. B. I/1180)
- Osmanlı Bilimi Araştırmaları : İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Bilim Tarihi Bölümünün Kuruluşunun 10. Yıldönümü Münasebetiyle Ekmeleddin İhsanoğlu'na Armağan / Yay. Haz.: Feza Günergün.* — İstanbul : İ.Ü. Edebiyat Fakültesi, 1995. 378 s. ; 24 cm. — (İ.Ü. Yay. ; Nr. 3911. Edb. Fak. Yay. ; Nr. 3401) ISBN 975-404-413-9 (A. V/7969)

- Osmanlı-Rus Harbi Koleksiyonu Kataloğu : 1877-1878.* — Ankara : T.C. Genelkurmay Başkanlığı, 1995. .. c. ; 29 cm. (B. I/1082)
- Les Ottomans et la Mort : Permanences et Mutations /* Sous la Direction de Gilles Veinstein. — Leiden ; New York ; Köln : Brill, 1996. 324 s. ; 24 cm. — (The Ottoman Empire and its Heritage ; V. 9) ISBN 90-04-10505-0 (A. V/8184)
- ÖGEL, BAHAEDDİN : *Türk Mitolojisi : Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar /* Bahaeddin Ögel. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1993-1995. 2 c. ; 24 cm. — (AKDİTK. Türk Tarih Kurumu Yay. ; 7. Dizi-Sa. 102a) ISBN 975-16-0114-2 ISBN 975-16-0704-3 (A. V/2276)
- ÖNALP, ERTUĞRUL : *XX. Yüzyıl Başlarında İstanbul'da Bir İspanyol Gezgini : Vicente Blasco Ibanez /* Ertuğrul Önalp. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1994. 2707-2721 ss. ; 24 cm. XI. Türk Tarih Kongresi'nden ayrışım. (A. V/7078)
- ÖNDER, MEHMET : *Akşehir Müzesi'nde Nasreddin Hoca'nın Kızlarına Ait İki Mezartaşı /* Mehmet Önder. — Ankara : Kültür Bakanlığı, 1990. 283-285 ss. ; 24 cm. 1. Milletlerarası Nasreddin Hoca Sempozyumu Bildirileri'nden ayrışım. (A. V/5273)
- ÖNDER, MEHMET : *Atatürk ve Konya Gençliği /* Mehmet Önder. — Konya : Selçuk Üniversitesi, 1986. 95-100 ss. ; 24 cm. 2. Milli Gençlik Kongresi (Tebliğler)'den ayrışım. (A. V/5266)
- ÖNDER, MEHMET : *Atatürk ve Müzeler /* Mehmet Önder . — Ankara : Atatürk Araştırma Merkezi, 1990. 63-73 ss. ; 24 cm. Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi'nden ayrışım. (A. V/5263)
- ÖNDER, MEHMET : *Atatürk-Yahya Kemal Dostluğu /* Mehmet Önder. — Ankara : Atatürk Araştırma Merkezi, 1988. 637-644 ss. ; 24 cm. Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi C. 4 Temmuz 1988, s. 12'den ayrışım. (A. V/5264)
- ÖNDER, MEHMET : *Atatürk'ün Konya Gençlerine Hitâbesi /* Mehmet Önder. — Konya : Selçuk Üniversitesi, 1987. 257-262 ss. ; 24 cm. 1. Milletlerarası Gençlik Kongresi'nden ayrışım. (A. V/5262)
- ÖNDER, MEHMET : *Atatürk'ün Milli Kültür Politikasında Gençliğin Yeri /* Mehmet Önder. — Konya : Selçuk Üniversitesi, 1985. 39-47 ss. ; 24 cm. 1. Milli Gençlik Kongresi Tebliğler'den ayrışım. (A. V/5272)

- ÖNDER, MEHMET : *Efsaneleri ve Hikâyeleriyle Denizli* / Mehmet Önder. — Denizli : Türk Ocağı Denizli Şubesi, 1988. 130-136 ss. ; 24 cm. 1. Merkez Efendi Sempozyumu'ndan ayırbaşım. (A. V/5269)
- ÖNDER, MEHMET : *Konya ve Çevresinde söylenen Fıkralı Atasözleri ve Tekerlemeler* / Mehmet Önder. — Ankara : Kültür Bakanlığı, 1987. 75-80 ss. ; 24 cm. Türk Folkloru Araştırmaları 1987'den ayırbaşım. (A. V/5268)
- ÖNDER, MEHMET : *Konya'nın Bilinmeyen Halk Şairlerinden Örnekler* / Mehmet Önder. — Konya : Selçuk Üniversitesi, 1988. 243-247 ss. ; 24 cm. 1. Milletlerarası Türk Halk Edebiyatı ve Folklor Kongresi'nden ayırbaşım. (A. V/5270)
- ÖNDER, MEHMET : *Mevlâna Jelaluddin Rumi and his Impacts on Arab Countries* / Mehmet Önder. — İstanbul : Taiv, 1986. 199-206 ss. ; 24 cm. Studies on Turkish-Arab Relations Annual 1986'dan ayırbaşım. (A. V/5261)
- ÖNDER, MEHMET : *Mevlâna'dan Sonra Çelebi Hüsameddin* / Mehmet Önder. — Konya : Selçuk Üniversitesi, 1986. 10-26 ss. ; 24 cm. 2. Millî Mevlâna Kongresi Tebliğler'den ayırbaşım. (A. V/5267)
- ÖNDER, MEHMET : *Mevlâna'yı Minyatürlerle Anlatan Yazma Bir Eser* / Mehmet Önder. — Konya : Selçuk Üniversitesi, 1989. 41-47 ss. ; 24 cm. 4. Millî Mevlânâ Kongresi (Tebliğler)'den ayırbaşım. (A. V/5271)
- ÖNDER, MEHMET : *Millî Mücadele'nin Gazetesi Hakimiyet-i Milliye Nasıl Çıkarıldı?* / Mehmet Önder. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1994. 2443-2462 ss. : 2 s. res. ; 24 cm. XI. Türk Tarih Kongresi'nden ayırbaşım. (A. V/7053)
- ÖNDER, MEHMET : *Selçuklu Kubâd-Âbâd Sarayı Çinileri* / Mehmet Önder. — Konya : Selçuk Üniversitesi, 1988. 31-39 ss. ; 24 cm. Selçuk Dergisi I. Alâeddin Keykubat Özel Sayısı'ndan ayırbaşım. (A. V/5265)
- Örnekleme Metodunun Meskenle İlgili Problemlere Uygulanması* / Haz. G. Calot ; Çev.: Elâ Güntekin. — Ankara : İmar ve İskân Bakanlığı, 1969. 58 s. ; 23 cm. — (İmar ve İskân Bakanlığı Mesken Genel Müdürlüğü. Sosyal Araştırma Dairesi ; 34) (A. V/8001)
- ÖTEGEN, İSMAİL : *Türkiye'de Din ve Vicdan Hürriyeti* / İsmail Ötegen. — Ankara : [A.y.], 1996. 120 s. ; 20 cm. ISBN 975-94955-0-3 (A. V/7972)
- ÖTÜKEN, YILDIZ : *Froschungen im Nordwestlichen Kleinasien : Antike und Byzantinische Denkmäler in der Provinz Bursa* / Yıldız Ötüken. —

- Tübingen : Verlag Ernst Wasmuth, 1996. 300 s. : 48 lev. ; 26 cm. — (Istanbul Mitteilungen. Beiheft ; 41) ISBN 3-8030-1740-8 (B. I/1178)
- ÖZCAN, ABDÜLKADİR : *Tanzimat Döneminde Öğretmen Yetiştirme Meselesi* / Abdülkadir Özcan. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1992. 441-474 ss. ; 24 cm. 150. Yılında Tanzimat'dan ayrışım. (A. V/5240)
- ÖZDEMİR, RİFAT : *Harput ve Çemişgezek'te Askerî Ailelerin Sosyo-Ekonomik Yapısı : 1890-1919* / Rifat Özdemir. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1996. 740-835 s. ; 24 cm. Belleten C. LIX, Aralık 1995, Sayı : 226'dan ayrışım. (A. V/7919)
- ÖZGÜÇ, NİMET : *The Composite Creatures in Anatolian Art During the Period of Assyrian Trading Colonies* / Nimet Özgüç. — Wiesbaden : Otto Harrossowitz, 1991. 293-317 ss. : 15 res. ; 24 cm. Near Eastern Studies'ten ayrışım. (A. V/5281)
- ÖZTÜRK, CEMİL : *Atatürk Devri Öğretmen Yetiştirme Politikası* / Cemil Öztürk. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1996. XIII, 274 s. ; 24 cm. — (AKDITYK. Türk Tarih Kurumu Yay. ; 16. Dizi-Sa. 77) ISBN 975-16-0765-5 (A. V/8021)
- PALAZOĞLU, AHMET BEKİR : *Atatürk İlkeleri* / Ahmet Bekir Palazoğlu. — Ankara : Türk Hava Kurumu, 1995. 496 s. ; 30 cm. ISBN 975-95019-0-2 (B. I/1146)
- PANAITE, VIOREL : *Consideratii Privind Legea Pacii in Islamul Medieval (1), (2), (3)* / Viorel Panaite. — Iași : Universitatea Al I. Cuza, 1987, 1988, 1989. 567-586, 397-413, 481-497 ss. ; 24 cm. Anuarul Institutului de Istorie și Archeologie "A.D. Xenopol" 24/2, 1987'den ayrışım. (A. V/5283)
- PANAITE, VIOREL : *Reprezentanta Diplomatica a Tarii Românești la Poarta Ottomana în Epoca Lui Constantin Brâncoveanu* / Viorel Panaite. — Romania : Editura Academiei Republicii Socialiste, 1988. 877-894 ss. ; 24 cm. Revista de Istorie Tom 41, Nr. 9'dan ayrışım. (A. V/5284)
- PARLATIR, İSMAİL : *Bir Devri Lânetiyle Boğan Şairin "Sis"i* / İsmail Parlatır. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1994. 2805-2814 ss. ; 24 cm. XI. Türk Tarih Kongresi'nden ayrışım (A. V/7060)
- PASİNLİ, ALPAY : *İstanbul Arkeoloji Müzelerindeki Yeni Düzenlemeler ve Müze Ek Binası Teşhiri* / Alpay Pasinli. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1994. 2751-2766 ss. : 6 s. bel. ftkp. ; 24 cm. XI. Türk Tarih Kongresi'nden ayrışım. (A. V/7079)

- PATRICH, JOSEPH : *Map of Deir Mar Saba (109/7) : Archaeological Survey in Judea and Samaria* / Joseph Patrich. — Jerusalem : Israel Antiquities Authority, 1994. 103, 195 s. : hrt. ; 24 cm. ISBN 965-406-009-4 (A. V/7910)
- PERLOFF, HARVEY S. : *Mesken ve Şehir Gelişmesi Konusunda Milli Bir Araştırma Programı* / Harvey S. Perloff ; çev.: Oktay Şener. — Ankara : İmar ve İskân Bakanlığı, 1969. 53 s. ; 23 cm. — (İmar ve İskân Bakanlığı Mesken Genel Müdürlüğü. Sosyal Araştırma Dairesi ; 42. Çeviri Serisi ; 30) (A. V/8006)
- PLUVIER, JAN M. : *Historical Atlas of South-East Asia* / Jan M. Pluvier ; B. Arps, M.C. Ricklefs, D.K. Wyatt. — Leiden ; New York ; Köln : E.J. Brill, 1995. 83 s. : 64 hrt. ; 31 cm. ISSN 0169-9571 ISBN 90-04-10238-8 (B. I/1154)
- POLACCO, LUIGI : *Comana Pontica, Rapporto Esplorativo* / Luigi Polacco. — Venezia : Istituto Veneto di Scienze, 1991. 1-7 ss. : 12 res. ; 24 cm. Atti Dell'Istituto Veneto di Scienze Lettere ed arti Tomo CL'den ayrışım. (A. V/5277)
- POLACCO, LUIGI : *Due Disegni Finali Inediti Dello Scavo di Topaklı in Cappadocia (1975)* / Yazanlar : Luigi Polacco, Alberto Carlo Scolari. — Venezia : Istituto Veneto di Scienze, 1991. 7-11 ss. : 2 Pl ; 24 cm. Atti Dell'Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti. Tomo CXLIX'den ayrışım. (A. V/5278)
- POTSKHVERIYA, BORIS : *Türkiye Tarihi Uzmanı Olarak Anatoliy Miller / Boris Potskhveriya*. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1994. 2326-2328 ss. ; 24 cm. XI. Türk Tarih Kongresi'nden ayrışım, (A. V/7061)
- PROHASZKA, MARIANNE : *Reflections From the Dead : The Metal Finds From the Pantanello Necropolis at Metaponto : A Comprehensive Study of Grave Goods from the 5th to the 3rd Centuries B.C.* / by Marianne Prohaska. — Jonsered : Paul Aströms Förlag, 1995. 256 s. : 53 s. lev. ; 30 cm. — (Studies in Mediterranean Archaeology ; vol. 110) ISBN 91-7081-1067 (B. I/1155)
- RAINEY, ANSON F. : *Canaanite in the Amarna Tablets A Linguistic Analysis of the Mixed Dialect used by Scribes from Canaan* / Anson F. Rainey. — Leiden ; New York ; Köln : E.J. Brill, 1996. 4 c. ; 24 cm. — (Handbuch der Orientalistik. Erste Abteilung der Nahe und Mittlere Osten the Near and Middle East ; 25) ISBN 90-04-10503-4 (A. V/7911)

- RAMAZANOĞLU, GÖZDE : *Mimar Sinan'da Tezyinat Anlayışı / Gözde Ramazanoğlu*. — Ankara : Kültür Bakanlığı, 1995. 237 s. ; 28 cm. — (Kültür Bakanlığı Yayınları ; 1755. Yayınlar Dairesi Başkanlığı. Sanat-Sanat Tarihi Dizisi ; 111-8) ISBN 975-17-1554-7) (B.I /1177)
- RASMUSSEN, HOLGER : *To Faeroske gardanlaeg : Duvugardar i Saksun og bylingen Heimi i husi pa Koltur / af Holger Rasmussen*. — Copenhagen : The Royal Danish Academy of Sciences and Letters, 1992. 85 s. : res. ; 27 cm. — (The Royal Danish Academy of Sciences and Letters, 1992. 85 s. : res. ; 27 cm. — (The Royal Danish Academy of Sciences and Letters. Historisk-Filosofiske Skrifter ; 16). ISBN 87-7304-233-1 (B. I/844)
- RAVASANI, SCHAPOUR : *Die Grosse Orientalische Gemeinschaft = The Great Oriental Community / Schapour Ravasani*. — Oldenburg : Carl von Ossietzky Universität, 1992. 26 c. ; 22 cm. (A. V/5389)
- ROMANO, IRENE BALD : *The Terracotta Figurines and Related Vessels / Irene Bald Romano*. — Philadelphia : The University Museum, 1995... c. : 41 res ; cm. — (University Museum Monograph ; 86. Gordion Special Studies II) ISBN 0-92417-129-4 (v. 2) (B. I/1184)
- Rossiya, zapad i musulmanskiy vostok ve kolonialnuyu epohu*. — S. Peterburg : Sankt-Peterburgskiy Gosudarstvenniy Universitat, 1996. 151 s. ; 20 cm. ISBN 5-86007-045-2 (A. V/8134)
- Rossiyskiy Arhiv : İstoriya oteçestva v svidetelstvah i dokumentah 18-20 vv*. — Moskva : Studiya Trite, Rossiyskiy Arhiv, 1991-1994. 5 c. ; 24 cm. ISSN 0869-2009 (A. V/8139)
- SAGANG SIÇIN : *Irdınyın Tobçı / Sagang Sıçın*. — Huhehot : İç Moğolistan Halk Neşriyatı, 1981. 612 s. ; 21 cm. (A. V/7410)
- Sahabiler Ansiklopedisi / Hazırlayanlar : Ali Bardakoğlu ... [ve bşk.]* — İstanbul : Tercüman, [19..?] 480 s. ; 28 cm. (B. I/1159)
- SAIDOUNI, NACEREDDINE : *Indice de la Vie Rurale de l'Algérie ottomane : la Conjoncture Agraire Dans l'Algérois de 1791 a 1830 / Nacereddine Saidouni*. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1994. 317-331 ss. ; 24 cm. VII. CIEPO Sempozyumu'ndan ayrışım. (A. V/6501)
- SALVINİ, MIRJO : *The Habiru Prism of King Tunip-Tessup of Tikunani / Mirjo Salvini*. — Roma : Istituto Per Gli Studi Micenei ed Egeo-Anatolici del Consiglio Nazionale delle Ricerche, 1996. 128 s. : res. ; 30 cm. — (Documenta Asiana ; vol. 3) ISBN 88-8147-094-2 (B. I/1224)

- SARAY, MEHMET : *Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı, Ermeni Meselesini Ortaya Çıkaranlar / Mehmet Saray*. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1994. 1755-1762 ss. ; 24 cm. XI. Türk Tarih Kongresi'nden ayrışım. (A. V/7086)
- SARRE, FRIEDRICH : *Eine frühislamische Wanddekoration aus Nordmesopotamien / Von Friedrich Sarre*. — Berlin : [a.y.], 1993. 93-96 ss. : 3 res. ; 30 cm. Aus fünf Jahrtausenden morgenländischer Kultur'dan ayrışım. (B. I/771)
- SAVIC, MOMCILO D. : *Quelques Moments d'Emancipation des Slaves du sud Dans l'Empire Ottoman Entre 1839 et 1867 / Momcilo D. Savic*. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1994. 389-394 ss. ; 24 cm. Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu'ndan ayrışım. (A. V/6631)
- ZAZ, LEYLA : *The Imperial Harem of the Sultans : Daily Life at the Çırağan Palace during the 19th Century / Leyla Saz ; traslated from the French London Thomas*. — 3. bs. — İstanbul : Peva, 1994. 222 s. ; 19 cm. ISBN 975-7239-00-3 (A. V/7917)
- SCHEBEN, THOMAS : *Schwendi, Montecuccoli, Kinsky : Analysen der Osmanischen Kreigsmacht Vom 16. Biz Zum 18. Jahrhundert / Thomas Scheben*. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1994. 201-213 ss. ; 24 cm. VII. CIEPO Sempozyumu'ndan ayrışım. (A. V/6503)
- SCHEDE, MARTIN : *Der Tempel des Augustus und der Roma in Ankyra / Martin Schede*. — Berlin : Nachrichtenblatt der Deutschen Wissenschaft und Technik, 1935. 397-316 ss. ; 30 cm. Forschungen und Fortschritte 11. Jahrgang. Nr. 23/24'den ayrışım. (B. I/775)
- SCHMIDT, JAN : *The Historian as Biographer : Mustafa 'Ali of Gallipoli's Biographies / Jan Schmidt*. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1994. 215-223 ss. ; 24 cm. VII. CIEPO Sempozyumu'ndan ayrışım. (A. V/6490)
- SEVİM, ALİ : *Munkizî Müelliflerinin Selçuklularla İlgili Kayıtları / Ali Sevim*. — Türk Tarih Kurumu, 1994. 225-229 ss. ; 24 cm. VII. CIEPO Sempozyumu'ndan ayrışım. (A. V/6489)
- SHPUZA, GAZMEND : *La Revolution Nationale Turque et les Reformes Kemalistes Leur Echo en Albanie / Gazmend Shpuza*. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1994. 2469-2496 ss. ; 24 cm. XI. Türk Tarih Kongresi'nden ayrışım. (A. V/7294)

- SONYEL, SALÂHİ R. : *Kurtuluş Savaşı Günlerinde İngiliz İstihbarat Servisi'nin Türkiye'deki Eylemleri* / Salâhi R. Sonyel. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1994. 2369-2376 ss. ; 24 cm. XI. Türk Tarih Kongresi'nden ayrışım. (A. V/7081)
- SONYEL, SALÂHİ R. : *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika* / Salâhi R. Sonyel. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1991-1995. 2 c. ; 24 cm. (AKDITYK. Türk Tarih Kurumu Yay. ; 16. Dizi-Sa. 192) ISBN 975-16-0369-2 (Tk.) (A. III/8586)
- SORGUÇ, İBRAHİM : *İstiklal Harbi Hauratı : Kaybolan Filistin* / İbrahim Sorguç ; Yay. haz., yorumlayan Erdoğan Sorguç. — İlv. 2. bs. — İzmir : [A.y.], 1996. 320 s. ; 24 cm. ISBN 975-95882-1-8 (A. V/7963)
- SÖLE NERGİZ, ŞAKİR-ZADE : *Azerbaycan ve Türk Halklarının Müzik Kültürünün Ortak Kaynakları* / Şakir-Zade Söle-Nergiz. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1994. 1301-1318 ss. ; 24 cm. XI. Türk Tarih Kongresi'nden ayrışım. (A. V/7353)
- STARKE, FRANK : *Ausbildung und Training von Streitwagenpferden : Eine Hippologisch Orientierte Interpretation des Kikkuli* / Frank Starke. — Wiesbaden : Harrassowitz, 1995. 171 s. ; 24 cm. — (Studien zu den Boğazköy-Texten ; H. 41) ISBN 3-447-03501-3 (A. V/7908)
- STEINBERG, SHELDON S. : *Hükümet Ahlâk ve Yöneticiler : Kamu Kesiminde Ahlâk İklimlerini Çözmek İçin Bir Kılavuz* / Sheldon S. Steinberg, David T. Austern ; Çev.: Turgay Ergun. — Ankara : TODAİE, 1995. 191 s. ; 20 cm. — (Türkiye ve Ortadoğu Amme İdaresi Enstitüsü Yay. ; 264) ISBN 975-7669-43-1 (A. V/8018)
- Stelae Turcicae, VII. : Deux Cimetières Près de Findıkzade à Istanbul : Molla Gürani et Piri Mehmed Paşa* / Jean-Louis Bacque-Grammont ... [ve bşk.] — İstanbul : Bibliotheque de l'Institut Français d'Etudes Anatoliennes d'Istanbul, (1993?) 233-318 ss. : 35 res. ; 35 cm. Anatolia Moderna V'den ayrışım. (B. I/945)
- STEVENS, S. S. : *Matematik Ölçme ve Psikofizik* / S.S. Stevens ; Çev. Sabri Özbaydar. — Ankara : İmar ve İskân Bakanlığı, 1968. 108 s. ; 24 cm. — (İmar ve İskân Bakanlığı Mesken Genel Müdürlüğü. Sosyal Araştırma Dairesi ; 23. Çeviri Serisi ; 13) (A. V/7976)
- Sudba i naslediye başkirskih uçenih-emigrantov* / D.J. Valeev ... [ve bşk.] — Ufa : VEGU, 1985. 142 s. : res. ; 20 cm. (A. V/7939)

- SÜMER, FARUK : *XIX. Yüzyılda Çukurova'da İctimai Hayat* / Faruk Sümer — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1994. 231-235 ss. ; 24 cm. VII. CIEPO Sempozyumun'dan ayrıbasım. (A.V./6488)
- SÜSLÜ, AZMİ : *Atatürk'e Göre Ermeniler* / Azmi Süslü. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1994. 1971-1978 ss. ; 24 cm. XI. Türk Tarih Kongresi'nden ayrıbasım. (A. V/7088)
- SZYLIOWICZ, JOSEPH S. : *Technology Transfer and Development : The Case of the Turkish Iron and Steel Industry* / Joseph S. Szyliowicz. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1994. 3049-3061 ss.; 24 cm. X. Türk Tarih Kongresi'nden ayrıbasım. (A. V/6770)
- ŞAHİN, KÂMİL : *Yunus Emre'nin Tasavvuf Zinciri Şeyhi, Yaşadığı Çağ ve Tarikatı* / Kâmil Şahin. — Ankara : Diyanet İşl. Bşk. Yayınları, 1991. 161-171 ss. ; 24 cm. Diyanet Dergisi C. 27, S. 1'den ayrıbasım. (A. V/5276)
- AL-ŞAMAHİ, EBU AL-ABBAS AHMED BİN SAİD : *Kitab as Siyer* / Ebu al-Abbas Ahmed bin Said al-Şamahi ; Tahkik ve Dirasat Muhammed Hasan — Tunus : Külliyyetül Ulum el-insaniyye vel ictimaiyye, 1995. 466 s. ; 24 cm.— (Külliyyetül Ulum el-İnsaniyye vel ictimaiyye, 1995. 466 s. ; 24 cm. — (Külliyyetü'l-Ulum el-İnsaniyye vel İctimaiyye ; 30. silsilet ; 4) ISBN 9973-922-36-0 (A. V/8081)
- Şehrsel Bölgelerde Sosyal Araştırma El Kitabı / Derleyen Philip M. Hauser ; Çeviren Aydın Macarlıoğlu. — Ankara : İmar ve İskân Bakanlığı, 1968. 287 s. ; 24 cm. — (İmar ve İskân Bakanlığı. Mesken Genel Müdürlüğü Sosyal Araştırma Dairesi ; 15. Çeviri Serisi; 5) (A. V/7975)
- ŞEŞEN, RAMAZAN : *Onbeşinci Yüzyılda Türkçeye Tercümeler* / Ramazan Şeşen. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1994. 899-919 ss. ; 24 cm. XI. Türk Tarih Kongresi'nden ayrıbasım. (A. V/7352)
- TANSUĞ, SEZER : *Çağdaş Türk Sanatı* / Sezer Tansuğ. — 3. bs. — İstanbul : Remzi Kitabevi, 1993. 414 s. : res. ; 24 cm. ISBN 975-14-0221-2 (A. V/8076)
- TANSUĞ, SEZER : *Resim Sanatının Tarihi* / Sezer Tansuğ. — 3. bs. — İstanbul : Remzi Kitabevi, 1995. 279 s. : res. ; 24 cm. ISBN 975-14-0290-5 (A. V/8075)
- TANSUĞ, SEZER : *Türk Resminde Yeni Dönem* / Sezer Tansuğ. — 4. bs. — İstanbul : Remzi Kitabevi, 1995. 146 s. : res. ; 24 cm. ISBN 975-14-0155-0 (A. V/8071)

- Tarih Boyunca Balkanlardan Kafkaslara Türk Dünyası Semineri, 29-31 Mayıs 1995 : Bildiriler.* — İstanbul : İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi, 1996. 207 s. ; 24 cm. (A. V/8017)
- Tarihçi Titus Livius ve Ab Urbe Condita Adlı Yapıtından XLIII. Kitabın Çevirisi / Çeviren : Mehmet Ali Kaya.* — İzmir : Ege Üniversitesi, 1992. 327-356 ss. ; 24 cm. Tarih İncelemeleri dergisi VII'den ayrışım. (A. V/5303)
- TAŞ, FAHRİ : *Erzincan Mütarekesi ve Brest-Litovsk / Fahri Taş.* — Ankara : Erzincan İli Merkez İlçe Köyleri Birliği, 1995. 68 s. : 41 lev. ; 24 cm. — (Erzincan İli Merkez İlçe Köyler Birliği ; 2) ISBN 975-94987-0-7 (A. V/7904)
- TEKELİ, İLHAN : *Mustafa Celaledin Bey'in "Bir Eyaletin Islah ve İmarı Hakkında Mükaleme" Adlı Risalesi ve 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda İmar Kavramının Gelişimi Üzerine Düşünceler / İlhan Tekeli, Selim İlkin.* — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1994. 1469-1492 ss. ; 24 cm. XI. Türk Tarih Kongresi'nden ayrışım. (A. V/7384)
- TEMREN, BELKIS : *Bektaşiliğın Eğitsel ve Kültürel Boyutu / Belkis Temren.* — 2. bs. — Ankara : Kültür Bakanlığı, 1995. 278 s. ; 20 cm. — (T.C. Kültür Bakanlığı Yay. ; 1678. Yayınlar Dairesi Başkanlığı Başvuru Kitapları Dizisi ; 25) ISBN 975-17-1463-X (A. V/6877-1995)
- TERZİOĞLU, ARSLAN : *Sultan II. Mahmud'un Son Hastalığı ile İlgili Dr. K.A. Bernard'ın Viyana'ya Gönderdiği Raporlar ve Galatasaray'da Mektebi Tıbbiye-i Şahane'nin 17 Şubat 1839'da Açıldığına dair diğer Belgeler / Arslan Terzioğlu.* — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1994. 1579-1597 ss. ; 25 cm. XI. Türk Tarih Kongresi'nden ayrışım. (A. V/7367)
- TEZ, ZEKİ : *Doğa Karşısında Pratik ve Teknik Uğraşı / Zeki Tez.* — Ankara : Kültür Bakanlığı, 1995. 178 s. ; 19 cm. — (T.C. Kültür Bakanlığı Yay. ; 1663. Yayınlar Dairesi Başk. Bilim Dizisi ; 8) ISBN 975-17-1462-1 (A. V/7953)
- TEZER, ŞÜKRÜ : *Atatürk'ün Haura Defteri / Şükrü Tezer.* — 3. bs. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1995. 223 s. : 52 lev. ; 24 cm. — (AKDTYK. Türk Tarih Kurumu Yayınları ; XVI. Dizi-Sa. 16) ISBN 975-16-0214-9 (A. V/7913)
- TODOROVA, MARIA N. : *Population Patterns in North-Eastern Bulgaria in the 1860s / Maria N. Todorova.* — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1994. 287-298 ss. ; 24 cm. VII. CIEPO Sempozyumu'ndan ayrışım. (A. V/6507)

- TORTOP, NURİ : *Yerel Yönetimler Maliyesi : Görev ve Kaynak Bölüşümü /* Nuri Tortop. — Ankara : Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü, 1996. 188 s. ; 24 cm. — (Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü, No: 263) ISBN 975-7669-42-3 (A. V/8016)
- TSCHUDI, RUDOLF : *Vom Islam Zur Zeit der Kreuzzüge /* Rudolf Tschudi. — Leipzig : Verlag Asia Major GMBH, 1933. 441-454 ss. ; 24 cm. Asia Major Volumen IX'dan ayrışım. (A. V/5473)
- TSIPOPOULOU, METAXIA : *Achlada : Scavi e ricerche della Missione Greco-Italiana in Creta orientale 1991-1993 /* Metaxia Tsipopoulo, Lucia Vagnetti ; contributi Paolo Belli, Peter M. Day, Maria A. Liston. — Roma : Gruppo Editoriale Internazionale, 1995. 218 s. ; 30 cm. — (Incunabula Graeca ; 97) ISBN 88-8011-071-3 (B. I/1170)
- TUNCER, HÜNER : *Metternich'in Osmanlı Politikası 1815-1848 /* Hüner Tuncer. — Ankara : Ümit Yayıncılık, 1996. 119 s. ; 24 cm. — (Ufuk Dizisi ; 49) ISBN 975-7362-99-9 (A. V/7907)
- TUNCER, HÜSEYİN : *Şiirlerle Türkiye /* Hüseyin Tuncer, İsmet Alpaslan. — Ankara : Kültür Bakanlığı, 1995. XXII, 336 s. ; 20 cm. — (T.C. Kültür Bakanlığı Yay. ; 1679. Yayınlar Dai. Başk. Sanat-Edebiyat Dizisi ; 99-15) ISBN 975-17-1464-8 (A. V/7956)
- TURFAN, M. NAİM : *What is Military Philsopy ? /* M. Naim Turfan. — Ankara : Ortadoğu Teknik Üniversitesi, 1991. 87-100 ss. ; 24 cm. İnsan Bilimleri Dergisi 9/2. 1990'dan ayrışım. (A. V/5299)
- TURANİ, ADNAN : *Dünya Sanat Tarihi /* Adnan Turani. — 5. bs. — İstanbul : Remzi Kitabevi, 1992. 702 s. : res. ; 24 cm. ISBN 975-14-0360-X (A. V/8073)
- Türkiye Sorunları /* Yayına Hazırlayan Ali Nejat Ölçen. — Ankara : [A.y.], 1994. 12 c. ; 19 cm. (A. V/7906)
- Türkiye'nin Şaheserlerinden Örnekler = Masterpieces of Turkey /* Haz. : Mehmet Özel. — 2. bs. — Ankara : T.C. Kültür Bakanlığı, 1995. 423 s. ; 33 cm. — (T.C. Kültür Bakanlığı Güzel Sanatlar Genel Müdürlüğü) ISBN 975-17-1450-8 (B. I/1165)
- Türk Kültüründe Nevruz Uluslararası Bilgi Şöleni Sempozyumu Bildirileri ; 20-22 Mart 1995 /* Yay. Haz. Sadık Tural. — Ankara : AKM., 1995. 346 s. ; 22 cm. — (AKDTYK. Atatürk Kültür Merkezi Yay. ; 100. Kongre ve Sempozyum Bildirileri Dizisi ; 5) ISBN 975-16-0754-X (A. V/7871)

- TWICHELL, ALLAN A. : *Şehirlerin Yeniden Geliştirilmesi Sırasında Mesken Kalitesinin Ölçülmesi* / Allan A. Twichell ; çev.: Sevda Erem. — Ankara : İmar ve İskân Bakanlığı, 1968. 150 s. ; 24 cm. — (İmar ve İskân Bakanlığı Mesken Genel Müd. Sosyal Araştırma Dai. ; 18) (A. V/7824)
- Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans ve Doktora Tez Özetleri : 1993-1994. — Bursa : Uludağ Üniversitesi, 1996. 128 s. ; 24 cm. — (Uludağ Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü ; Yay. no: 5-6) (A. V/8051)
- Union Academique Internationale : *Seventy-Fifth Anniversary*. — Brussels : Palais des Academies, 1995. 78 s. ; 24 cm. ISBN 2-8031-0136-X (A. V/8046)
- Union Academique Internationale : *Soixante-Quinzième Anniversaire*. — Bruxelles : Palais des Academies, 1995. 76 s. ; 25 cm. ISBN 2-8031-0133-5 (A. V/8047)
- URIARTE, CARMEN : *Las Relaciones Hispano-Turcas durante la Guerra Civil Espanola 1936-1939 : El ocaso de la Republica Espanola desde la optica de la Republica Turca* / Carmen Uriarte. — Madrid : Ministerio de Asuntos Exteriores Secretaria General Tecnica, 1995. XVII, 207 s. ; 24 cm. ISBN 84-87661-49-1 (A. V/7902)
- USMANOV, MİRKASIM A. : *XV. - XVIII. Yüzyıllarda Rus Hükümdarları ile Doğu Ülkeleri Arasındaki Mektuplaşmada Türk Dilleri* / Mirkasım A. Usmanov. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1994. 602-607 ss. ; 24 cm. XI. Türk Tarih Kongresi'nden ayrışım. (A. V/7299)
- ÜLKER, NECMİ : *Batılı Gözlemcilere Göre XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında İzmir Şehri ve Ticari Sorunları* / Necmi Ülker. — İstanbul : Edebiyat Fakültesi, 1982. 317-354 ss. : 4 hrt. : 1 res. ; 24 cm. Tarih Enstitüsü Dergisi, Prof. Tayyib Gökbilgin Haura Sayısı Sayı : XII'den ayrışım. (A. V/5288)
- ÜLKER, NECMİ : *1797 Olayı ve İzmir'in Yakılması* / Necmi Ülker. — İzmir : Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1984. 117-157 ss. : 6 bel. ; cm. Tarih İncelemeleri Dergisi II'den ayrışım (A.V./5251).
- Üzeyir Hacıbeyov hakkında seçilmiş hatireler ve megaleler / Tertib eden Ahmed İszade. — Bakü ; Elm, 1990. 292 s. ; 20 cm. ISBN 5-8066-0251-6 (A. V/8135)

- VAN DONZEL, EMERI : *The Turks of Habeş Eyaleti in a Yemenite Source, 1650* / Emeri Van Donzel. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1994. 309-315 ss. ; 24 cm. VII. CIEPO Sempozyumu'ndan ayırbaşım. (A. V/6510)
- VANKU, MILAN : *Emancipation de la Serbie et des Principautés Roumaines au Temps du Tanzimat : 1856-1875* / Milan Vanku. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1994. 211-214 ss. ; 24 cm. Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu'ndan ayırbaşım. (A. V/6605)
- VANKU, MILAN : *Contribution de la Republique Turque a la Formation de l'Entente Balkanique* / Milan Vanku. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1994. 2615-2628 ss. ; 24 cm. XI. Türk Tarih Kongresi'nden ayırbaşım. (A. V/7289)
- Le Waqf dans le Monde Musulman Contemporain XIXe-XXe siecles : Fonctions Sociales, Economiques et Politiques. Actes de la Table Ronde d'Istanbul, 13-14 novembre 1992* / Sous la direction de Faruk Bilici. — İstanbul : Institut Français d'Etudes Anatoliennes, 1994. 264 s. ; 24 cm. — (Varia Turcica ; 26) ISBN 2-906053-36-8 (A. V/8049)
- WEAVER, ROBERT C. : *Şehir Planlaması ve Şehir Araştırması* / Robert C. Weaver ; Çev.: Haldun İnanlı. — Ankara : İmar ve İskân Bakanlığı, 1969. 52 s. ; 23 cm. — (İmar ve İskân Bakanlığı Mesken Genel Müdürlüğü. Sosyal Araştırma Dairesi ; 50. Çeviri Serisi; 38) (A. V/8012)
- WENDT, PAUL F. : *Mesken Politikası : Çözüm Yolları* / Paul F. Wendt ; Çeviren Sencer Kodalbaş. — Ankara : İmar ve İskân Bakanlığı, 1968. 340 s. ; 24 cm. — (İmar ve İskân Bak. Mesken Gen. Müd. Sosyal Araş. Dai. ; 22. Çeviri Serisi ; 12) (A. V/7977)
- WENGER, LEOPOLD : *Antike Rechtsgeschichte ...* / Leopold Wenger. — Berlin : Nachrichtenblatt der Deutschen Wissenschaft und Technik, 1936. 3-16 ss. ; 35 cm. Forschungen und Fortschritte 12. Jahrgang. Nr. 1'den ayırbaşım. (B. I/774)
- WILSON, JAMES Q. : *Bürokrasi : Kamu Kuruluşları Neyi, Niçin Yaparlar* / James Q. Wilson ; Çeviri Selçuk Yakındağ, Doğan Canman, Yücel Ertekin. — Ankara : TODAİE, 1996. 436 s. ; 24 cm. — (Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü ; Yayın no: 265) (A. V/8015)
- WOODHEAD, CHRISTINE : *Ottoman Historiography on the Hungarian Campaigns : 1956 The Eger Fethnamesi* / Christine Woodhead. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1994. 469-477 ss. ; 24 cm. VII. CIEPO Sempozyumu'ndan ayırbaşım. (A. V/6511)

- WÖLFFLIN, HEINRICH : *Sanat Tarihinin Temel Kavramları* / Heinrich Wölfflin ; Almanca aslından dilimize çeviren : Hayrullah Örs. — 4 bs. — İstanbul : Remzi Kitabevi, 1995. 291 s. : res. ; 24 cm. ISBN 975-14-0182-8 (A. V/8074)
- The Writings of Central Sudanic Africa : Arabic Literature of Africa / Arabic Literature of Africa* / Compiled by John O. Hunwick. — Leiden ; New York ; Köln : E.J. Brill, 1995. 732 s. ; 24 cm. — (Handbuch der Orientalistik 1. Abt. der Nahe und Mittlere Osten ; Bd. 13) ISBN 90-04-10494-1 ISSN 0169-9423 (A. V/1521-13,2)
- YAZBERDIEV, A. : *İzdatelskoe delo ve dorevoluytsionnom Turkmenistane* / A. Yazberdiev. — Aşgabat : İlim, 1993. 156 s. ; 19 cm. (A. V/7940)
- Yeniden Geliştirilecek Alanların Sınırlanmasında Kullanılan Kıstaslar* / Der: AIP Journal İdaresi ; Çev. Ercan Yener. — Ankara : İmar ve İskân Bakanlığı, 1969. 39 s. ; 23 cm. — (İmar ve İskân Bakanlığı. Mesken Genel Müdürlüğü. Sosyal Araştırma Dairesi ; 41. Çeviri Serisi ; 29) (A. V/8010)
- YERASIMOS, STÉPHANE : *La Communauté Grecque de Trabzon au XIXe Siècle* / Stéphane Yerasimos. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1994. 241-267 ss. ; 24 cm. VII. CIEPO Sempozyumu'ndan ayrıbasım. (A. V/6496)
- YÖRÜKÂN, AYDA : *Erdem ve Mutluluk Üzerine* / Ayda Yörükân. — İstanbul : [A.y.], 1994. 63 s. ; 19 cm. (A. V/7897)
- YÖRÜKAN, TURHAN : *Cahit Tanyol ve Sosyoloji* / Turhan Yörükân, Ayda Yörükân. — Ankara : [A.y.], 1963. 80 s. ; 25 cm. (A. V/7989)
- YÖRÜKAN, TURHAN : *Çocuk Sosyalleşmesi : Davis Havighurst Rehberi* / Turhan Yörükân. — Ankara : Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi, 1956. 143-168 ss. ; 25 cm. Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası, C. IX, 1956, Sa. 3-4'ten ayrıbasım. (A. V/7990)
- YÖRÜKÂN, YUSUF ZİYA : *Müslümanlık ve Kur'an-ı Kerim'den Âyetlerle İslâm Esasları : İslâm İlm-i Hâli* / Yusuf Ziya Yörükân. — Ankara : [A.y.], 1993. 311 s. ; 20 cm. (A. V/7898)
- YURDAYDIN, HÜSEYİN : *Alaşehir Kadısı Veysî Efendi (1561-1628)'nin İlginç Bir Fetvası* / Hüseyin Yurdaydın. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1994. 269-271 ss. ; 24 cm. VII. CIEPO Sempozyumu'ndan ayrı basım. (A. V/6506)

- YUSUF HAS HACİB : *Kutadgu Bilig = Hoşbehtliye apararı elm* / Yusuf Has Hacib ; Azerbaycan diline çeviren Yusuf Balasagunlu. — Bakü : Azerbaycan Devlet Neşriyatı, 1994. 486 s. ; 21 cm. (A. V/7944)
- YUSUFOĞLU, HİCRAN : *Fatih ve Macar Kralı Matyas Arasındaki Yayça Mücadelesi* / Hicran Yusufoglu. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1994. 841-846 ss. ; 24 cm. XI. Türk Tarih Kongresi'nden ayırbasım. (A. V/7354)
- 166 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri (937/1530) : *Hüdavendigâr, Biga, Karesi, Saruhân, Aydın, Menteşe, Teke ve Alâiye Livaları : Dizin ve Tıpkıbasım*. — Ankara : Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 1995. 208 s. : 628 st. ; 34 cm. — (Osmanlı Arşivler Dai.Bşk. Yay. no ; 27. Defter-i Hâkânî Dizisi ; 2) ISBN 975-19-1284-9 (B. I/1168)
- YÜZÜNCÜ YIL ÜNİVERSİTESİ : *Tez Özetleri : 1982-1995*. — Van : Yüzüncü Yıl Üniversitesi, 1996. 270 s. ; 24 cm. — (Yüzüncü Yıl Üniversitesi Yay. ; Yay. no: 26. Kütüphane ve Dokümantasyon Daire Başkanlığı ; Yayın no: 2) ISBN 975-7616-19-2 (A. V/8052)
- ZAKIYEV, M.Z. : *Voljskie Bulgarı i ih potomki* / M.Z. Zakiyev, Ya. F. Kuzmin-Yumanadi. — Kazan : Akademiya Nauk Tataristana, 1993. 159 s. ; 20 cm. ISBN 5-85840-265-8 (A. V/7938)
- ZIROJEVIC, OLGA : *İl Famoso Ponte d'Essek* / Olga Zirojevic. İl Famoso Ponte d'Essek / Olga Zirojevic. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1994. 273-285 ss. ; 24 cm. VII. CIEPO Sempozyumu'ndan ayırbasım. (A. V/6505)
- ZIROJEVIÇ, OLGA : *Prizren Şehri, İslâmiyet ve Hıristiyanlığın Beraber Yaşamının Bir Örneği* / Olga Zirojeviç. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1994. 2115-2123 ss. ; 24 cm. XI. Türk Tarih Kongresi'nden ayırbasım. (A. V/7084)
- ZIMOVA, NADA : *Ottoman Turkey's Reawakening Interest in the Sahara During the Late 19th and Early 20th Centuries* / Nada Zimova. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1994. 2073-2078 ss. ; 24 cm. XI. Türk Tarih Kongresi'nden ayırbasım. (A. V/7292)

B. DERGİLER

Acta Antiqua XXXVI (1995).

Acta Asiatica 70-71 (1996).

Acta Orientalia XLVIII, 1-2 (1995) :

I. NYITRAI: *Rendering History Topical: One Aspect of a 16th Century Persian Historical Epic in the Ottoman Empire.* s. 25.

Acta Poloniae Historica LXXII (1995).

Akademik Aç 1-2 (1995).

Akkadica 97-100 (1996):

J. DE ROOS : *Les Hittites, un peuple entre l'est et l'ouest.* s. 1.

J. CI. MARGUERON : *Mari, reflet du monde mesopotamien au III e millenaire.* s. 11.

Aksiyon 72, 77-87, 89-103 (1996).

American Journal of Archaeology C, 2-4 (1996):

G.J. STEIN -R. BERNBECK...: *Uruk Colonies and Anatolian Communities* s. 205.

M.H. GATES : *Archaeology in Turkey.* s. 205.

S.G. BASSETT : *Historiae Custos : Sculpture and Tradition in the Baths, of Zeuxippos.* s. 491.

Amme İdaresi Dergisi XXIX, 1-3 (1996).

Anadolu Dil-Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi I (1996):

N. GÖYÜNÇ : *Bazı Osmanlı Tarihi Eserlerine ve Arşiv Belgelerine Göre Türk, Kürt ve Arap Deyimleri Hakkında.* s. 1.

M. ERGÜN: *Ders Programları ve Ders Kitapları Tarihi-I (Medreselerde Okutulan Dersler ve Kitaplar).* s. 7.

A. ŞİŞMAN: *XX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Devleti'nde Alman Müesseseleri.* s. 39.

Anadolu Sanat Dergisi Bilge Karasu İçin Özel Sayı (1996).

Anadolu Üniversitesi Açık Öğretim Dergisi 1 (1996).

Anadolu Üniversitesi Anadolu Sanat 5 (1996).

Anayasa Mahkemesi Kararlar Dergisi 31, 1-2 (1996).

Annales (Histoire, Sciences, Sociales) LI, 3-4 (1996).

Annali LV, 1-2 (1995); LV, Supplemento 1-2 (1995).

- Annali della Scuola Normale XXV, 1-2 (1995).
- Annali (Intituto Universitario Orientale) LIV, 3-4 (1994); LIV, 3-4
Suplemento n. 80-81 (1994).
- Anthropology Today XII, 3-5 (1996).
- The Antiquaries Journal Book Review Supplement 75 (1995).
- Anuarul XXXI (1994).
- Archaeological Reports 1994-1995 (1995); 1995-1996 (1996).
- Archäologischer Anzeiger 4 (1995):
- J. SEEHER : *Die Ausgrabungen in Boğazköy-Hattuşa*. s. 597.
1 (1996):
- W. HOEPFNER : *Zum Maussoleion von Halikarnassos*. s. 95.
- W. HOEPFNER : *Der Vollendete Pergamonaltor*. s. 115.
2 (1996):
- V. GIANNOULI : *Neue Befunde zur Wasserversorgung der archaischen
Stadt Samos* s. 247.
3 (1996):
- J. SEEHER : *Die Ausgrabungen in Boğazköy-Hattuşa*. s. 333.
- Arhaiologike Ephemeris 132 (1993).
- Archeološki Vestnik 46 (1995).
- Archiv Orientalni LXIII, 4 (1995); LXIV, 1 (1996).
- Asian Perspective XX, 1 (1996).
- Association Internationale d'Etudes Du Sud-Est Européen Bulletin XXIV -
XXV (1994-1995).
- Athenaeum LXXXIV, 2 (1996).
- Atiqot XXVIII (1996).
- Avrasya Etütleri : 1 (1996):
- P. HENZE : *Türkiye ve Ermenistan: Eski Sorunlar Yeni Beklentiler*. s.
44.
- K. GÜRÜN : *Türkiye-Ermenistan İlişkileri*. s. 54.
- O. BEKAR : *NATO'nun Genişlemesi Rusya ve Türkiye*. s. 65.
- B.Z. AVŞAR : *Türk Cumhuriyetleri arasındaki İletişim*. s. 101.
- N. MHITARYAN : *Ukrayna-Türkiye İlişkileri*. s. 2.
- T. AYDIN : *Bosna-Hersek'deki Yeniden Yapılanma Çalışmaları ve Türki-
ye*. s. 57.

- Ayn Tarihi Ocak-Şubat-Mart (1996); Nisan-Mayıs-Haziran (1996); Temmuz-Ağustos-Eylül (1996).
- Baghdader Mitteilungen XXVII (1996).
- Balkan Studies XXXV, 2(1994) XXXVI, 1 (1995):
 C. PAPOULIDIS : *Archeives du MAÉ de France, La Politique du Sultan Hamit II envers les chrétiens vue par les diplomates français (1897)*. s. 317.
- Bericht der Römisch-Germanischen Kommission LXXVI (1995).
- Berkeley Journal of Sociology XL (1995-1996).
- Biblica LXXVII, 2 (1996).
- Biblical Archaeologist LIX, 2 (1996).
- Bibliography of the History of Art V, 3 (11523-17702); V, 4 (17703-24420) (1995); V, 3 (11523-17702) English Index (1995); V, 3 (11523-17702) Index Français (1995); V, English Cumulative Index (1995); V, Français Index Cumulatif (1995); VI, 1 (1-5860) (1995) ; VI, 1 (1-5860) English Index (1996); VI, 1 (1-5860) Index Français (1996).
- Bibliotheca Orientalis LIII, 3-4 (1996).
- Bibliyografiçeskiy Ukazatel 2-3, 7-12 (1995).
- Bildung und Wissenschaft (Education and Science) 1-3 (1996).
- Bilge 9-10 (1996).
- Bitiğ (Türk Dünyası Dergisi) 11 (1996).
- The Bodleian Library Record XV, 4 (1996).
- Bollettino di Archeologia 19-21 (1993).
- Bulletin LXV (1994).
- Bulletin Archeologique XXIII (1990-1992).
- Bulletin de Correspondance Hellenique 119, 2 (1995) Chroniques et Rapports; 120, 1 (1996).
- Bulletin de la Societe d'Histoire et d'Archeologie de Genève 23-24 (1993-1994).
- Bulletin of the American Schools of Oriental Research. 298-300 (1995):
 R.L. GORNY — S.R. STEADMAN : *The Archaeology of Empire in Ancient Anatolia*. s. 1.
 S.R. STEADMAN : *Prehistoric Interregional Interaction in Anatolia and the Balkans : An Overview*. s. 13.

T. MATNEY — G. ALGAZE : *Urban Development at Mid-Late Early Bronze Age Tiriş Höyük in Southeastern Anatolia*. s. 33.

C. EDENS : *Transcaucasia at the End of the Early Bronze Age*. s. 53.

R.L. GORNY : *Hittite Imperialism and Anti-Imperial Resistance as Viewed from Alişar Höyük*. s. 65.

K.A. YENER : *The Archaeology of Empire in Anatolia: Comments*. s. 117.

Bulletin of the Ancient Orient Museum XVI (1995).

Bulletin of the National Museum of Ethnology XX, 4 (1995).

Bulletin of the School of Oriental and African Studies LIX, 2-3 (1996):

S. ESENBAL : *A Fin de Siècle Japanese Romantic in Istanbul...* s. 237.

Bulletins et Mémoires de la Société d'Anthropologie de Paris VII, 1-4 (1996).

Byzantinische Zeitschrift LXXXIX, 1 (1996).

Byzantion LXVI, 1 (1996).

Les Cahiers de Tunisie (Revue de Sciences Humaines) XLVII, 167 (1994); XLVIII, 168, 1 (1995).

Central Asiatic Journal XL, 2 (1996).

Cultura Antiqua XLVIII, 1-8 (1996):

Y. SHINDO : *Glass Bracaelets of the Red Sea Regions During the Mamluk Period*. s. 9.

Çağdaş Yerel Yönetimler V, 3-5 (1996).

Danıştay Dergisi 90 (1996).

Deniz Kuvvetleri Dergisi 566-567 (1996).

Durham University Journal LXXXVII, 2 (New Series LVI, 2) (1995).

East European Quarterly XXX, 1-3 (1996).

Ege Coğrafya Dergisi 8 (1996).

Eğitim Dergisi (Ege Üniversitesi) 1 (1996).

Emel 213-215 (1996).

Encyclopaedia of Islam I-VIII, Supplement 1-6 (1996); I-VIII, Index of Subjects 1-6 (1996); IX, 151-154 (1996).

Encyclopedie de l'Islam IX, 149-152 (1996).

Enformasyon Bülteni 43-46 (1996).

Epigraphica Anatolica XXV (1995):

S. ŞAHİN : *Perge II : Der Gesandte Apollonius und seine Familie.* s. 1.

C.P. JONES : *A Decree from Perge in Pamphylia.* s. 29.

W. BLUMEL : *Inschriften aus Karien I.* s. 35.

W. BLUMEL : *Noch einmal zur Grabschrift des Perikles von Mylasa (I. K. 34-468).* s. 65.

W. BLUMEL — R. MERKELBACH : *Grabepigramm auf Mokazis.* s. 67.

C. EILERS : *L. Antonius, Artemis and Ephesus (I Eph. 614a).* s. 77.

M.Ç. ŞAHİN : *Two New Hellenistic Decrees from Panamara.* s. 83.

TH. CORSTEN — A. CEYLAN : *Inscriptions from Laodikeia in the Museum of Denizli* s. 89.

E. VARİNLİOĞLU : *The Missing Fragment of I.K. 30 (Keramos), No. 66.* s. 93.

D.H. FRENCH : *Milestones from the İzmir Region 1994.* s. 95.

P. HERMANN : *Epigraphische Notizen 13.* s. 103.

W.D.LEBEK : *Die Landmauer von Konstantinopel und ein neues Bauepigramm.* s. 107.

Erdem VI, 17 (1990); VII, 19 (1991); 21, Hoca Ahmet Yesevi Özel Sayısı (1996); 22-24 (1996).

Ethnology (An International Journal of Cultural and Social Anthropology XXXV, 2-4 (1996).

Etudes Balkaniques XXXI, 3-4 (1995).

Excavations and Surveys in Israel XIV (1995).

The Florida Anthropologist XLIX, 2-3 (1996).

Gagauz Sesi 13-20 (1996).

Germania LXXIV, 1 (1996):

G. VON BÜLOW : *Das spätantike Westtor von Carassura (Thrakien).* s. 18.

Güncel Avrupa 7-8 (1996).

Güneyde Kültür VII, 86-88 (1996):

O. KIRIŞOĞLU : *Sanat Tarihi Niçin ve Nasıl Öğretilmelidir.* s. 1.

Halı 86-89 (1996).

Hamizrah Hehadash XXXVII (1995).

Harvard Journal of Asiatic Studies LVI, 1 (1996).

- Hebrew Union College Annual LXVI (1995).
 Hesperia LXV, 2-4 (1996).
 Hindistan'a Bakış 1-2 (1996).
 Historical Abstracts XLVI, A : 1-11513, 4 (1995); XLVI, B : 1-9203, 4 (1995).
 Historical Research LXIX, 169-170 (1996).
 L'Homme XXXVI, 139-140 (1996).
 İlgi 85 (1996):
 B. ÇETİNOR : *Eskişehir Evleri*. s. 3
 İ. SOYTÜRK : *Ağaç Müzesi, Atatürk Arboretumu*. s. 8.
 İ. AKBULUT : *Diyarbakır Surları*. s. 28.
- Index Islamicus 1-2 (1996).
 India IX, 3, 7-10 (1996).
 International Journal of Anthropology X, 4 (1995); XI, 1 (1996).
 Iran (Journal of the British Institute of Persian Studies) XXXIII (1995);
 XXXIV (1996).
 Der Islam LXXIII, 1 (1996).
 Islamic Law and Society III, 1-2 (1996).
 Islamic Studies XXXV, 1 (1996).
 Israel Exploration Journal XLV, 2-4 (1995); XLVI, 1-2 (1996).
 The Israel Museum Journal XIV, Summer (1996).
 The Israel Museum News 1 (1996).
 İsrail'den Haberler 12 (1996).
 Istorijski Časopis XXXVIII, 1-388 (1991); XXXIX, 1-368 (1992).
 Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes in Wien LXV,
 Hauptbatt (1996).
 Journal Asiatique 284, 1 (1996).
 Journal of Archaeological Science XXII, 3 (1995); XXIII, 1-5 (1996).
 Journal of Asian and African Studies L (1995); LI (1996).
 The Journal of Hellenic Studies CXVI (1996).
 Journal of Islamic Studies VII, 2 (1996).
 D. DEWEESE : *The Mashā'ikh-i Turk and the Khojagān : Rethinking
 the Links Between the Yasavī and Naqshbandī Sufi Traditions*. s. 180.
 Journal of Near Eastern Studies LIII, 2 (1994); LV, 3-4 (1996).

- Journal of the American Oriental Society CXV, 4 (1995); CXVI, 1 (1996).
- Journal of the Economic and Social History of the Orient XXXIX, 1-3 (1996):
- Y.J. SENG : *Fugitives and Factotums Slaves in Early Sixteenth Century İstanbul*. s. 136.
- P. PANZAC : *L'Economie-monde Ottomane en Question*. s. 368.
- Journal of the History of Biology XXIX, 2-3 (1996).
- Journal of the Pakistan Historical Society XLIV, 2 (1996).
- The Journal of the Royal Anthropological Institute (Incorporating MAN) II, 2-3 (1996).
- Journal of the Royal Asiatic Society VI, 2 (1996).
- Journal of the Warburg and Courtauld Institutes LVI (1993); LVII (1994).
- Journal of Turkish Studies XX (1996):
- E.G. AMSROS : *Osmanlı Gazelinin Uzunluğunda Görülen Gelişmeler: 16. Yüzyılda Durum*. s. 1.
- N. GÖYÜNÇ : "Yoldaşlık" Deyimi Hakkında. s. 9.
- R.C. JENNINGS : *The Use of Oaths of Denial at an Ottoman Sharia Court Lefkoşa /Nicosia 1580-1640*. s. 13.
- D.A. HOWARD : *Ottoman Administration and the Timar System : Şûret-i Kânûnnâme-i 'Osmânî Berây-ı Tîmâr Daden*. s. 46.
- M. MENĞİ : *Divan Şiirinde Yergi Amaçlı Söz Sanatları*. s. 126.
- A. ÖZAKBAŞ : *17. Yüzyılda Yazılan Bir Tıp Kitabı : "Şifâ'ü'l-Fu'ād li-Hazreti's-Sultân Murād" İstanbul Kütüphanelerindeki Nüshaları ve Muhtevası*. s. 133.
- K. ÖZTOPÇU : *Modern Turkish Literature in English*. s. 212.
- A. ÖZGÜVEN : *Two Mystic Poets: Yunus Emre and William Blake*. s. 234.
- H.G. ZEIDEN : "Kayala" A New Etymology of the Mysterious Potonym of Igor Tale. s. 248.
- Z. TOSKA — N.B. KURAN : *Ferideddin-i Attar'ın Mantuku't- Tayr'ınının 14, 16, 17. ve 20. Yüzyıllarda Yapılmış Türkçe Yeniden Yazımları*. s. 251.
- Ş. TEKİN : *Fatih Sultan Mehmed Devrine Ait Bir İnşa Mecmuası*. s. 267.
- Keesing's Record of World Events XLII, 4-8 (1996).
- Kemalist Ülkü 335 (1996):

S. ÇAKMAK : *Atatürk'ün Üstünlüğü* s. 8.

C. AKÇAKAYALIOĞLU : *Atatürk ve Laik Devlet* s. 22.
336 (1996); 337 (1996):

C. GÜRLEK : *Atatürkçü Olmak* s. 6.

A. DÜNDAR : *Atatürk Seni Sevmiyorum* s. 9.
338 (1996):

C. SADIKOĞLU : *Yaşayan Atatürk* s. 14.

Kıryat Sefer LXV, 3 (1994-1995):

From the Islamic Conquest up to the End of the Ottoman Period. s.
739.

Kulturchronik 2-5 (1996).

Kurgu Dergisi 14 (1996).

Letopis XLV (1995).

Macedonian Review XIX, 2-3 (1996).

Madriider Mitteilungen 37 (1996).

Memoirs of the American Academy in Rome XL (1995).

Memoirs of the Research Department of the Toyo Bunko LIII (1995).

The Metropolitan Museum of Art Bulletin LIV, 1 (1996).

The Middle East Journal L, 2-3 (1996):

M.B. AYKAN : *Turkish Perspectives on Turkish-US Relations Concerning
Persian Gulf Security in the Post-Cold War Era : 1989-1995.* s. 344.

L, 4 (1996):

S. AYATA : *Patronage, Party and State : The Politicization of Islam in
Turkey.* s. 40.

Milliyet Sanat 375, 386-398 (1996).

Mimarlık 271 (1996).

Mitteilungen 127-129 (1996).

Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft zu Berlin 127 (1995).

Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts Arthenische
Abteilung 109 (1994).

Moneta 3 (1995); 6 (1996).

Muslim Education Quarterly XIII, 2 (1996).

Neuerwerbungen Vorderer Orient 4-7 (1996).

- Newsletter 38 (1995); 39 (1996).
 Newsletter Haber Bülteni 11 (1996).
 Notizie e Documenti 10 (1996).
 19 Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi 8 (1993).
 Orient XXX - XXX1 (1995).
 Orientalia LXV, 2-3 (1996).
 Oriente Moderno XIV (LXXV) 7-12 (1995).
 OTAM (A.Ü. Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi) 6 (1995).
 Österreichische Osthefte XXXVIII, 2 (1996).
 Österreichische Zeitschrift für Volkskunde 99, 2-3 (1996).
 Papers of the British School at Rome LXIII (1995).
 Parlamento Meclis Haberleri Dergisi 1 (1996):
 İ. İNÖNÜ : *Cumhuriyeti İlan Eden Kanunu, Atatürk Söyledi, Ben Yazdım* s. 15.
 O.Ş. KÖKYAY : *23 Nisan 1920 Milli Egemenlik Yolunda.* s. 18.
 N. KARADUMAN : *Milli Egemenlik.* s. 33.
 E. ÇÖLAŞAN : *Egemenlik Ulusundur.* s. 35.
 F. ARMAOĞLU : *Atatürk Milli Mücadele ve Milli Egemenlik Kavramı.* s. 36.
 A. TOYNBEE : *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dünya.* s. 43.
 D.A. RUSTOW : *Batu Dengesi İç İsyanlar ve Atatürk.* s. 45.
 C.M. ALTAR : *Atatürk'e Özgü Evrim Felsefesinin, Güzel Sanatlarımızda Çağdaşlaşma Ülküsüne Katkısı.* s. 47.
 M. KAPLAN : *Atatürk Devri Kültür Hayatına Toplu Bir Bakış.* s. 53.
 A. KURAN : *Ankara'nın Başşehir oluşu ve Mimari Gelişimi Üzerine* s. 59.
 Polygraph (Treffpunkt Druckindustrie) XLIX, 12-22 (1996).
 Praktika tes en Athenais Arkhaiologikes Etaireias 148 (1996).
 Prilozi XLII-XLIII (1995).
 Psikoloji Seminer 11 (1996).
 Quarterly West Spring-Summary (1996).
 Rassegna Storica del Risorgimento LXXXIII, 2 (1996).

- Razprave (Dissertationes) 36 (1995).
- Referativniy Journal 4 (1995).
- Report of the Department of Antiquites Cyrus. (1995).
- Review (Fernand Braudel Center) XIX, 1 (1996).
- Revista Arhivelar LV, 1-2 (1993).
- Revue d'Information Culturelle et Bibliographique XXXVII, 1-2 (1994).
- Revue des Archeologues et Historiens d'Art de Louvain XXVII (1994).
- Revue des Études Byzantines LIV (1996):
- J. HARRIS : *Byzantine Medicine and Medical Practitioners in the West : The Case of Michael Dishypatos*. s. 201.
- F. FAILLER : *Éphèse fut-elle prise en 1304 par les Turcs de Sasan?* s. 245.
- J. C.CHEYNET : *Sceaux de plomb du musée d'Hatay (Antioche)*. s. 249.
- Rocznik Orientalistyczny L, 1 (1996).
- Schweizerisches Landesmuseum 104 (1995).
- Slovenská Archeológia XLII, 2 (1994); XLIII, 1-2 (1995).
- Speculum (A Journal of Medieval Studies) LXXI, 2-4 (1996).
- Studi Classici e Orientali XLIV (1994).
- Studia Islamica LXXXIII (1996).
- Studijne Zvesti XXXI (1995).
- Südost-Forschungen LIV (1995).
- Südosteuropa Mitteilungen XXXVI, 2-3 (1996).
- Századok CXXX, 3-5 (1996).
- Şarkşunoslik 1 (1990); 2 (1991); 3 (1992); 4 (1993); 5 (1995).
- Tarbiz LXV, 1 (1995); LXV, 2 (1996).
- Tarih İncelemeleri Dergisi XI (1996):
- A. ŞİMŞİRGİL : *XVI. Yüzyılda Amasya Şehri*. s. 77.
- A.İ. SAVAŞ : *Osmanlı Elçilerinin Resm-i Kabul Protokolleri*. s. 111.
- S. BEYOĞLU : *Milli Mücadele Başlarken Güneydoğu Anadolu (1919)*. s. 125.
- K.Z. TAŞ : *1760-1817 Yılları Arasında Eğin (Kemaliye) Kazası*. s. 137.
- M.P. PEDANI-FABRIS : *Ottoman Diplomats in the West : The Sultan's Ambassadors to the Republic of Venice*. s. 187.

N. ŞİMŞİR : Azmzade Yusuf Paşa ve Şam'a Tayini İle İlgili İki Vesika. s. 203.

M.A. KAYA : III. Makedonya Savaşına Kadar Roma'nın Anadolu Politikası. s. 211.

Tarih ve Medeniyet 30 (1996):

F. BAŞAR : Niğbolu'nun Haçlılar'a Mezar Olduğu Gün. s. 17.

İ. BARDAKÇI : Sevres'de İdam Hükümümüz Verilmiştir. s. 26.

H. MÜMTAZ : İmparatorluk'tan Cumhuriyet'e Bir Ömür. s. 28.

Z. KURŞUN : Osmanlı'ya Karşı Arap-İngiliz Tezgahtı. s. 46.

H.H. DUMAN : Yerli Hatıratlarda Balkan Savaşı. s. 51.

31-33 (1996).

Tel Aviv (Journal of the Institute of Archaeology of Tel Aviv University).
XXII, 2 (1995).

Thraco-Dacica XVI, 1-2 (1995).

Toyo Bunko Sho-ho 27 (1995).

The Toyo Gakuho LXXVII, 3-4 (1996).

Tōyōshi-Kenkyū LV, 1-2 (1996).

Törtenelemi Szemle XXXVIII, 1-3 (1996):

K. GYULA : Közepkorkutatás Szegeden (Egy muhely anatomiaja). s. 125.

P. GEZA : A török elleni vedelmi rendszer szervezetenek törtene... s. 165.

Türk Dili 535-540 (1996).

Türk Lehçeleri ve Edebiyatı Dergisi 7-9 (1996).

Türkiye Günlüğü 22-25 (1993); 26-31 (1994); 32-37 (1995); 38-41 (1996).

Vakıflar Dergisi XXI, (1990); XXII (1991); XXIII (1992); XXIV (1993);
XXV (1994).

Voprosii Istorii 11-12 (1995); 1-4 (1996).

Die Welt des Orients XXVI (1995).

Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes LXXXVI (Festschrift
für Hans Hirsch) (1996).

The Yale Review LXXXIV, 1-4 (1996).

Yapı 177-181 (1996).

Yeni Türkiye 1-6 (1995):

- E. ARSLAN : *Belgelerle Yunan İşgalinin Soykırımıya Dönüşümü*. s. 25
 Ş. KARATEPE : *Türkiye'de İslam ve Demokrasi*. s. 37
 O. ÖZSOY : *Türk'ün Kurultayla İmtihanı*. s. 137.
 İ. ORTAYLI : *Maarifin Son 150 Yıldaki Serencamı*. s. 462.
 C. BALTACI : *Osmanlı Eğitim Sistemi*. s. 467.
 Y. AKYÜZ : *Türkiye'de Öğretmenliğin Temelleri Sağlam Atılmıştı*. s. 471.
 İ. BİNARK : *Ma'ârif Tarihimize Ait Bir Rapor*. s. 477.
 M. ERGÜN — T. DUMAN : *19. Yüzyılda Osmanlı Askeri Okullarının Ders Programları ve Ders Kitapları*. s. 494.

8 (1996); 9 (1996):

- K. TUNA : *Türk Siyasetinin Tarihi ve Toplumsal Değerleri*. s. 100.
 O.A. MUGHİSUDDİN : *Balkanlar, Kafkaslar ve Ortadoğu Ekseninde Türk Dış Politikası: Etkenler ve Tercihler*. s. 255.

10 (1996):

- İ. BİNARK : *Başbakanlık Osmanlı Arşivindeki Belgeler Işığında Türklerde Adalet Anlayışı*. s. 950.
 A. AKGÜNDÜZ : *Osmanlı Devletinde Adli Teşkilat ve Yargılama Usulleri*. s. 966.
 E. KURAN : *Tanzimat Döneminde Osmanlı Devletinde Adli Islahat*. s. 992.
 H. KARAMAN : *Mecelle*. s. 995.

A. AKMAN : *Osmanlı Devletinde Hukuki Yapı ve Adli Teşkilatta Tanzimat Sonrası Gelişmeler*. s. 1002.

A. BARDAKOĞLU : *Türk Aile Hukukunun Tarihi Gelişimi*. s. 1019.

K. ÇİÇEK : *Osmanlı'dan Günümüze Değişmeyen Bir Buhranımız: Adalet Sistemi ve Islahı Meselesi*. s. 1028.

11-12 (1996):

- İ. BİNARK : *Türk Matbacılığının Tarihçesi: Uygurlarda Matbaa*. s. 1587.
 İ. BİNARK : *Matbaanın Türkiye'ye Geç Girişinin Sebepleri*. s. 1599.
 A. CAN : *Ortaçağdan Günümüze Kitle İletişimi*. s. 1617.
 O.S. AROLAT : *1960'lı Yıllarda Yayınlanan Bir Haftalık Dergi ANT*. s. 1635.

Zeitschrift für Assyriologie und Vorderasiatische Archäologie LXXXV, 2 (1995), LXXXVI, 1 (1996).

Zeitschrift für Kulturaustausch XLVI, 2-3 (1996).

Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik CXII (1996).

Zeitschrift für Schweizerische Archäologie und Kunstgeschichte LIII, 2-3 (1996).

Zion (A Quarterly for Research in Jewish History) LX, 4 (1995); LXI, 1-2 (1996).

Propriétaire et rédacteur en chef:
 Au nom de la Société d'Histoire Turque
 PROF. DR. YUSUF HALAÇOĞLU

TABLE DES MATIERES

Articles, Etudes :	<u>Page</u>
ÇEÇEN, SALİH : Les Directeifs importants concernant "Kûan" (Amutum) envoyés par le Karum Kanish aux autres Karum et à Wabartum (en turc)	219
ÖZTAN, ALİYE : Le Trésor d'argent d'Acemhöyük (en turc, avec 1 plan et 16 planches, 10 dessins).....	233
DURMUŞ, İLHAMİ : Les Cimmériens et les Scythes en Anatolie	273
ÖDEN, ZERRİN GÜNAL : Quelques réflexions sur Gıyaseddin II. Mesud, le sultan Saldjoukide de Turquie	287
DOSAY, MELEK : La Risalah d'Algèbre de Takıyüddin (en turc, avec 11 documents) ..	301
KÜÇÜKCAN, TALİP : Some reflections on the Wahhâbiya and the Sanûsiya Movements (en anglais).....	321
SAYDAM, ABDULLAH: La Vue ottomane sur l'asile politique ou la question des réfugiés hongrois et polonais de 1849 (en turc).....	339
SONYEL, SALÂHİ R. : La période finale de l'Empire Ottoman et les tentatives pour le dé membrement de la Turquie (1908-1918) (en turc)	387
 Comptes Rendus :	
İLHAN, M. MEHDİ : M u h a m m a d M . A l - A r n a v u t : <i>Les Données concernant la ville de Damas et Biladu'ş - Şam à la fin du XVI.e siècle</i> (en turc).....	429
DEVLET, NADİR : M o s h e G a m m e r : <i>Muslim Resistance to the Tsar (Shamil and the Conquest of Chechnia and Daghestan)</i> (en turc)	439
La liste de livres et de périodiques arrivés dans notre bibliothèque à la deuxième moitié de 1996.....	443

BELLETEN

PÉRIODIQUE PARAISSANT TOUS
LES QUATRE MOIS

REVUE PUBLIÉE PAR LA
SOCIÉTÉ TURQUE D'HISTOIRE

Tome : LXI

No. 231

Août 1997

ANKARA—IMPRIMERIE DE LA SOCIÉTÉ TURQUE D'HISTOIRE

1 9 9 7